МТ 188

СТАРИНАР

XLV–XLVI
1994/1995

Археолошки
институт
Београд

Terra-Cotta Animal Figurines from Viminacium

INSTITUT ARCHEOLOGIQUE BEOGRAD

АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ БЕОГРАД

1820

UDK 902|904(050) YU ISSN 0350–0241
СТАРИНАР XLV–XLVI, 1–316, БЕОГРАД 1994–1995.

Institut
Archéologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME XLV–XLVI 1994–1995

Rédacteur
PETAR PETROVIĆ

Comité de rédaction: Sándor BÖKÖNYI (Budapest), Miloje VASIĆ, Rastko VASIĆ, Milutin GARAŠANIN Noël DUVAL (Paris), Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Vladislav POPOVIĆ, Ana PREMK (secrétaire de la rédaction), Dragoslav SREJOVIĆ

BEOGRAD 1995

БИБЛИОТЕКА А.И.
ЦЕНТАР ВИМИНАЦИЈУМ
Сигн.
Инв. бр. МГ 1888

Археолошки
институт
Београд

СТАРИНАР

Уредник
ПЕТАР ПЕТРОВИЋ

Редакциони одбор: Шандор БЕКЕЊИ (Будимпешта), Милоје ВАСИЋ, Растко ВАСИЋ, Милутин ГАРАШАНИН, Ноел ДИВАЛ (Париз), Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Владислав ПОПОВИЋ, Ана ПРЕМК (секретар редакције), Драгослав СРЕЈОВИЋ

БЕОГРАД 1995.

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК. Ана ПРЕМК
ТИРАЖ. 800 примерака
ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михаилова 35
КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА. DAN Design, Београд
ШТАМПА. TIPOGRAFIC, Београд
Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Србије

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM
295

САДРЖАЈ SOMMAIRE

ВЛАДИМИР КОНДИЋ (1932–1994) 1

РАСПРАВЕ – ETUDES

Маја Паровић-Пешикан
Maja Parović-Pešikan
Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана 3
Notes on Mycenaean Influence in the Central Balkan Region 24

Slobodan Dušanić
Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania 27

Milutin Garašanin
Miloje Vasić
Ad Procope *De aedificiis* IV, VI, 8–18 35

Le limes protobyzantin dans la province de Mésie première 41

Petar Petrović
Les forteresses de la basse antiquité dans la région du Haut Timok 55

Ivana Popović
Les particularités de l'outillage protobyzantin dans les Balkans du Nord 67

Dušica Minić
Painting Vessels from Žiča 77

Весна Бикић
Vesna Bikić
Трговински промет у Београду у 15. веку 83
Commercial Turnover in Belgrade in the 15th Century 98

ПРИЛОЗИ APERÇUS

Dragan Jacanović
Metallgefässe aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Serbien 101

Slaviša Perić
Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group 113

Haskel J. Greenfield
Sarina Međa, Vrbica, and Vecina Mala: The Zooarchaeology of Three Late Bronze / Early Iron Age Transition Localities near Jagodina, Serbia 133

Ana Premk
Terra-Cotta Animal Figurines from Viminacium 143

Ljubica Zotović
Glatte und tordierte Drahthalsringe aus den Nekropolen von Viminacium 155

Славица Крунић
Необјављене иконе подунавских коњаника из збирки Музеја града Београда 163

Slavica Krunić
Unpublished Icons of the Danubian Horseman from Singidunum and Lower Pannonia 172

Светлана Лома
Аполонова ара са тромеђе Далмације, Паноније и Мезије 173

Svetlana Loma
Ein Apollodenkmal aus dem Grenzgebiet Dalmatiens, Pannoniens und Mösiens 179

Miroslav Jeremić
The Caričin Grad Necropolis 181

Војислав Михаиловић
Остава средњевековног новца из Смедеревске Паланке 197

Vojislav Mihailović
The Hoard of Serbian Medieval Coins from Smederevska Palanka 212

ОСВРТИ – APERÇU CRITIQUES

Борислав Јовановић
Праисторијске културе и екологија Ђердапа 213

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

ПРАИСТОРИЈСКЕ ОСТАВЕ У СРБИЈИ И ВОЈВОДИНИ, II, Археолошка грађа Србије – Fontes archaeologiae Serbiae, Серија I – Праисторија књ. 2, Београд 1994. (Растко Васић) 217

Jiří Říhovský, DIE FIBELN IN MÄHREN, Prähistorische Bronzefunde XIV, 9, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1993. (Rastko Vasić) 218

Imma Kilian-Dirlmeier DIE SCHWERTER IN GRIECHENLAND (AUSSER DER PELOPONNES), BULGARIEN UND ALBANIEN, Prähistorische Bronzefunde IV 12, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1993. (Rastko Vasić) 219

Zdenko Žeravica, ÄXTE UND BEILE AUS DALMATIEN UND ANDEREN TEILEN KROATIENS, MONTENEGRO, BOSNIEN UND HERZEGOWINA, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IX, Band 18, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1993. (Borislav Jovanović) 221

Armgart Geiger, TREIBVERZIERTE BRONZERUNDSCHILDE DER ITALISCHEN EISENZEIT AUS ITALIEN UND GRIECHENLAND, Prähistorische Bronzefunde III, 1 Franz Steiner Verlag Stuttgart 1994. (Rastko Vasić) 222

Rastko Vasić, DIE SICHELN IM ZENTRALBALKAN, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XVIII, 5. Band, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1994. (Borislav Jovanović) 222

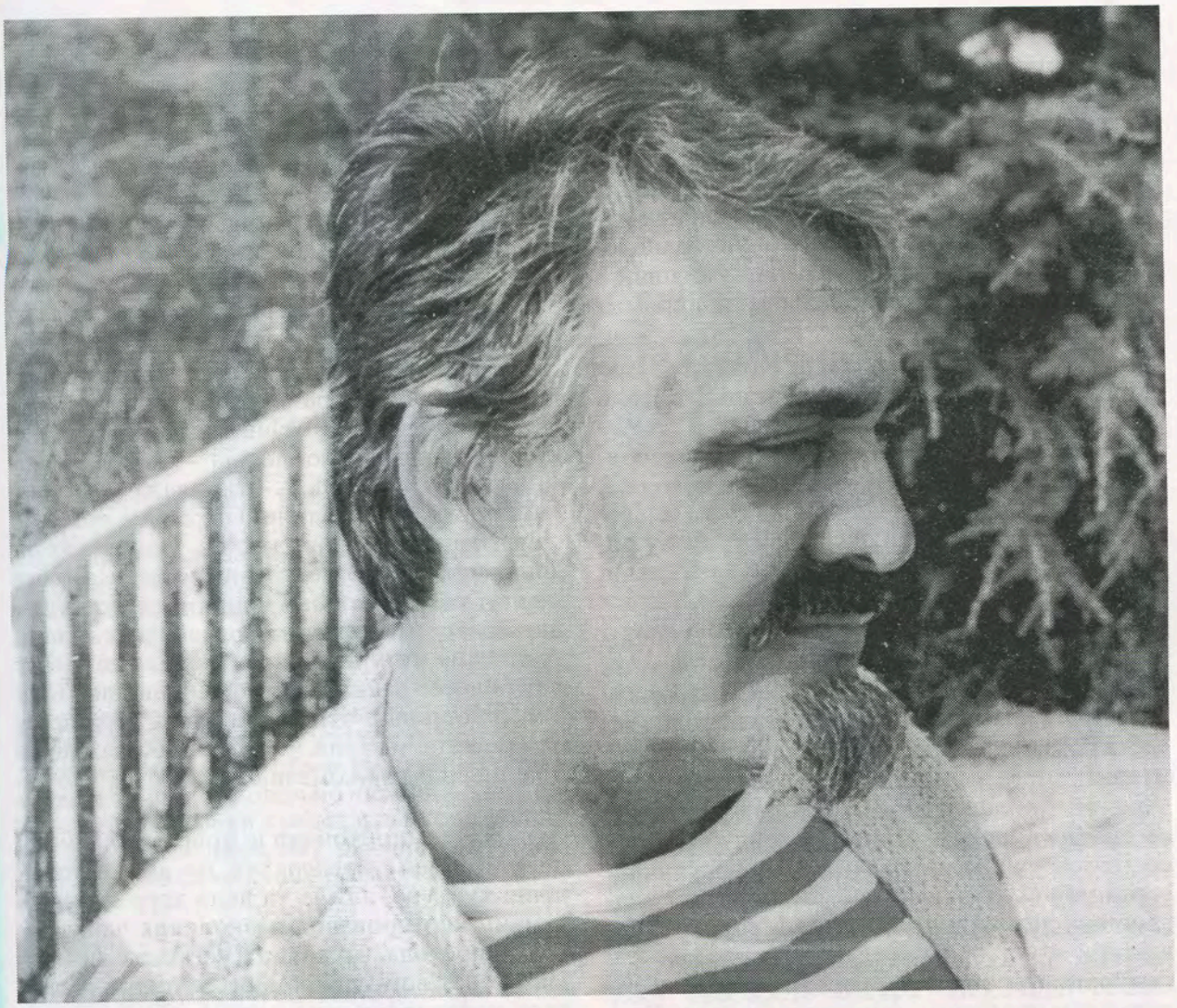
Marianne Hamiaux, LES SCULPTURES GRECQUES, I. DES ORIGINES À LA FIN DU IVe SIÈCLE AVANT J C., Musée du Louvre, Département des antiquités grecques, étrusques et romaines, Paris 1992. (Nade Proeva) 224

IN MEMORIAM

ЉУБИЦА ПРОДАНОВИЋ (1935–1992) 227
НЕБОЈША СТЕПАНОВИЋ (1947–1994) 229
ЉИЉАНА БЈЕЛАЈАЦ (1948–1994) 231

БИБЛИОГРАФИЈА – BIBLIOGRAPHIE

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle. Publications parues en 1990–1991 sur les monuments historiques, stations archéologiques et recherches scientifiques en Yougoslavie. Rédacteur: Verona MILETIN .. 233

ВЛАДИМИР КОНДИЋ
(1932–1994)

На самоме почетку 1994. године, нашој науци и култури је отет – прераном смрћу – човек чије дело је тако значајно да је обележило цело једно раздобље у српској археологији.

Владимир Кондић водио је крупне установе и послове наше археологије и сродних историјско-уметничких дисциплина. Током више од три деценије, од краја шездесетих година до смрти, био је на челу, редом, Музеја града Београда, Народног музеја, Археолошког института. Организовао је ископавања највише важности, која су преобразила научну слику о прошлости београдске тврђаве и римске војне границе на Ђердапу Имао је запажене заслуге за успехе српско-француских ископавања Царичиног Града, и српско-америчких радова на испитивању римског рударства у долини Пека. Као директор Народног музеја бринуо се да из света дођу изложбе које ће Београд памтити, и да у свет оду наше изложбе које ће показати не само богатство праисторијских, античких и средњовековних споменика из наших зема-

ља, него и могућности наше науке да се ти споменици протумаче. Настојао је да се музеологија не отуђи од људи и науке, и да се не сведе на престоничке институције репрезентативног реда. Мало је управника наших установа који су толико учинили да се млади запосле и да се истраживачки резултати објаве. Његова помоћ музејима у унутрашњости Србије била је свестрана, умешна, и стална, последњим напорима је припремио оснивање Музеја Ђердапа у Кладову.

Као научник, Владимир Кондић је био окренут изучавању материјалних видова римске цивилизације у Подунављу и на тлу данашње Србије. Питања римског привредног и војничког живота, политичке историје, духовног стварања привлачила су га у свој њиховој разноликости, и у дугом трајању појава које треба објаснити (I–VI век наше ере).

Почео је са Сингидунумом, античким Београдом, који ће дуго бити омиљена тема Кондићевих истраживања. У археолошком наслеђу Сингидунума надгробне стеле легионара, остаци фортификација и новчани налази имају главно место. Своје испитивање те тројаке грађе В. Кондић је ширио, географски и хронолошки, и продубљивао у своме стручном сазревању Докторску дисертацију (1965) посветио је облицима надгробних споменика у Горњој Мезији – провинцији којој је Сингидунум припадао – и симболичном значењу њихових украса. Градитељски проблеми легијског логора у Сингидунуму одвешће Владимира Кондића до испитивања читаве линије војне границе на северу Горње Мезије. Монетарни оптицај у римском Београду биће на сличан начин полазна тачка за приступ ширим питањима. У књизи „Београдски налаз денара и антонинијана" (1969) В. Кондић је узорно обрадио једну важну оставу новца трећег века, која је показала да царска ковница у Виминацијуму (Костолац) почиње с издавањем новца већ у време владе Филипа Арабљанина.

Античка нумизматика ће остати омиљена дисциплина Кондићевог рада у археологији. Истраживач и организатор истраживања, он је увиђао да се нумизматика не сме занемарити, као што се у нас чинило до касних седамдесетих година. Стога се бринуо, док је водио Народни музеј, да буде великих нумизматичких изложби и научних састанака. Наново је покренуо предратни *Нумизматичар*; обновљени часопис је од 1978. године до данас дао седамнаест свезака завидног квалитета. Сам је објавио, уз две књиге о староме новцу, више чланака. По своме одјеку у међународној науци међу њима се истиче чланак о драгоценом медаљону Валентинијана I (Journal of Roman Studies, 1973).

Највише истраживачке енергије В. Кондић је подарио грандиозном систему римских утврђења и комуникација на Ђердапу, који је српска археологија уз Кондићеву многоструку помоћ откривала у деценијама после 1965. године. Нико није познавао тај систем тако добро као он. Последњих година, припремао се да му посвети засебну књигу, тако потребну нашој и светској науци. Болест и смрт му нису дозволиле да књигу напише; сигурно је ипак да нико ко се буде латио истог задатка не може не истаћи Кондићев допринос откривању низа ђердапских локалитета (Равна, Босман, Карабаш) и објашњењу горњомезијског лимеса као целине.

Владимир Кондић је приступао римској цивилизацији усредсређен на дела материјалне културе, али је та дела хтео и знао да тумачи као производ разноликих чинилаца. људи, предела, државних установа Римског Царства. Своју способност да тековине римског креативног духа види као исход садејства привидно диспаратних ствари, В. Кондић није дуговао само своме животном искуству, у којем је дубоко познавање историјских пејсажа Србије имало знатно место. Његово разумевање римских градитеља, ликовних уметника, војника, рудара, клесара метала и камена, било је одраз његовог разумевања човечјих емоција уопште. Кондићева анализа сјајног портрета цара Макрина нађеног у Болечу јасан је доказ, између других, те Кондићеве способности. Све његове бројне таленте обједињавало је његово човекољубље, искрено и топло. Његов одлазак је утолико теже погодио све нас који смо га познавали, поштовали и волели, и од кога смо имали толико да научимо.

Слободан ДУШАНИЋ

Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана

МАЈА ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Археолошки институт, Београд

У материјалној култури касног бронзаног доба централног Балкана посебно место припада везама овог подручја са Егејом, које се огледају у појави појединих типова металних предмета, претежно оружја и оруђа егејских облика или њихових имитација, исто као и имитација неких керамичких облика или статуета. Део таквих налаза је познат и заузео је своје место у домаћој и страној литератури, али у последњих десетак година на подручју Србије било је неколико нових или још недовољно осмишљених налаза, од којих сваки представља нови допринос дубљем сагледавању развоја културних веза Балкана са микенским светом.

I Двојне секире

На подручју Југославије доскора су била позната четири примерка двосеклих секира, уз један камени калуп за ливење, које, према А. Хардингу,[1] спадају у две типолошке групе секира блиских егејском стандарду: тип Хермонес и тип Килиндир, све пореклом из Србије или Македоније.

1. *Тип Хермонес*, одн. тип Кравари (са пластичним прстеном око овалног отвора):

– 1. околина Ниша, случајни налаз.[2] Народни музеј, Београд. Дужина – 12 cm, отвор 2,9×1,9 cm (сл. 1, 1).

– 2. Кравари/Тумба, код Битоља, случајни налаз.[3] Народни музеј, Битољ. Дужина 8,5 cm (сл. 1, 2).

– 3. Станичење, код Пирота, случајни налаз.[4] Народни музеј, Ниш. Дужина 17,2 cm, отвор – 2,9×1,9 cm (сл. 1, 3).

Нови налаз у овој групи је секира из Ужичког музеја:

– 4. околина Ужица, случајни налаз.[5] Народни музеј, Ужице. Једно сечиво је оштећено. Очувана дужина – 15,5 cm, отвор 3,5×2,5 cm (сл. 1, 4).

М. Гарашанин је својевремено нишку двојну секиру упоређивао са критским налазима из Камаизи, код којих, међутим, нема пластичног руба око горњег отвора, који представља основну типолошку карактеристику ове врсте секира. Неколико секира истог облика, као што су примерак из музеја у Цириху, пореклом из Доњег Подунавља (сл. 1, 8), или примерак из Метрополитен музеја, пореклом из Керчи на Криму, уз налаз секире из Куш Тепе (Појак) у Бугар-

---

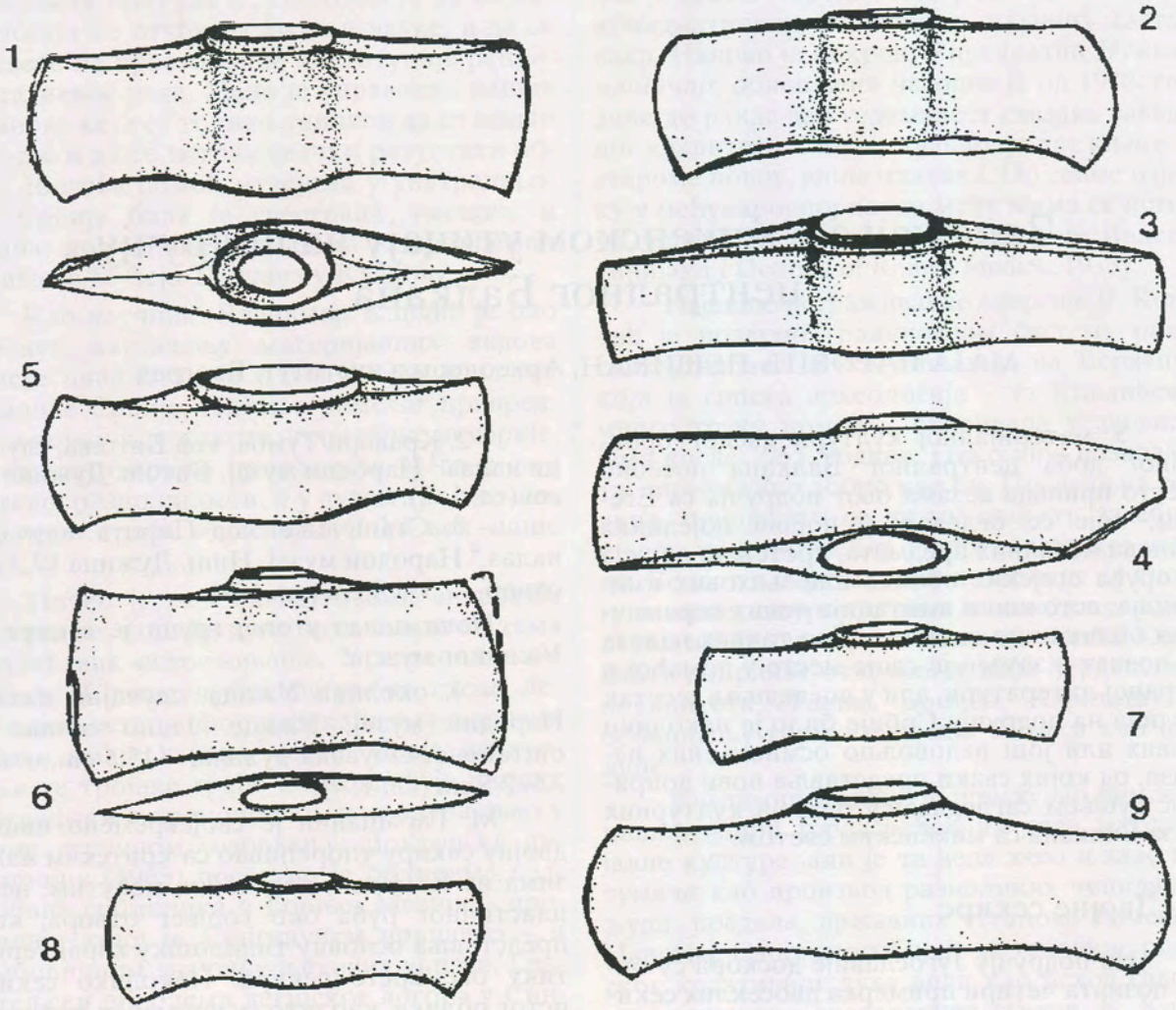
[1] A. Harding, Mycenaean Greece and Europe: the Evidence of Bronze Tools and Implements, *PPS*, vol. 41 (1975), 190–193.

[2] М. Гарашанин, Период прелаза из неолита у метално доба у Војводини и северној Србији, *Старинар н.с.* IX/X (1958–1959), 30–31, сл. 2; id., Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, *Bericht RGK*, 39 (1958), 49–51, Abb. 9, 2.

[3] *Предисторијски култури во Македонија*, Каталог изложби, Штип 1971 79, н. 181, Д. Гарашанин, Посебни налази на централнобалканском подручју у: *PJZ*, IV, Сарајево 1983, 802, Т CXII, 4. Уп. И. Микулчић, *Пелагонија у светлости археолошких налаза од егејске сеобе до Августа*, Бгд. 1966, Т II, сл. 1.

[4] *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, каталог изложбе, Ниш 1971, 42, н. 230; A. Harding, *op. cit.*, 193, pl. XIVb.

[5] С. Стојковић, Секире бакарног доба из збирки музеја западне Србије, *Зб. рад. Муз. рударства и металургије*, Бор, св. 2 (1982), Т III, 2; М. Зотовић, *Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба западне Србије*, Бгд. 1985, T.IV 4.

Сл. 1 – *Секире типа Хермонес* (*Кравари*): 1. околина Ниша; 2. Кравари; 3. Станичење; 4. околина Ужица; 5. Хермонес (о. Крф); 6. Наксос; 7 Киерион (Тесалија); 8. Доње Подунавље; 9. Кукс (Албанија). – Fig 1 – *Hermones type axes (Kravari)*: 1. vicinity of Niš; 2. Kravari; 3. Staničenje; 4. vicinity of Užice; 5. Hermones (i. Corfu); 6. Naxos; 7 Kierion (Thessaly); 8. Lower Danube region; 9. Kukes (Albania).

ској код Варне, очигледно су навели Х.Г Бухолца[6] на мисао о локалном пореклу ових секира, које је он назвао „подунавским типом" Са новим налазима, не само на Балкану, већ и у северној Грчкој, почиње да се мења став према овом типу секира. Тако је К. Браниган[7] укључио секиру из Кравара у свој тип IV двојних секира заједно са налазима из Хермонеса (сл. 1, 5) на о. Керкира (Крф), Харадијатика на о. Леукада, из

[6] H.G. Buchholz, Die Doppelaxt – eine Leitform aus waertiger Beziehungen des aegaeische Kulturkreises? *Pr.Z.*, Bd. 38/1–2 (1960), 41–42, Abb. 6; H.G. Buchholz – V Karageorghis, *Prehistoric Greece and Cyprus*, L. 1973, 52, fig. 22, n. 574.

[7] K. Branigan, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974, 165, n. 546; уп. такође: A. Harding, *op. cit.*, 193.

Додоне и Наксоса (сл. 1, 6), којима су се касније прикључила још два примерка из оставе Киерион у Тесалији (сл. 1, 7). Показало се да се већи део познатих налаза типа Хермонес везује или за подручје северозападне Грчке, нарочито Епира и западногрчких острва, или за Балкан, куда су највероватније стизале преко Тесалије или Македоније. Питање налаза из доњег Подунавља, као и секира са Крима и јужне Русије, може се објаснити поморским везама са областима око Црног мора, где су нађене и секире егејског типа. Ослањајући се на такву распрострањеност секира типа Хермонес, А. Хардинг[8] износи претпоставку о њиховој производњи у радионицама Епира и Македоније.

Једини представник ових секира на ужем подручју Егеје јесте секира са о. Наксоса, која се одликује тиме што, осим пластичног прстена око отвора за дршаљу, у сваком другом погледу понавља типичан облик критских секира (сл. 1, 6), јер нема карактеристичан валовити профил осталих секира ове групе.

Нажалост, већина ових секира представља појединачне и случајне налазе, а само ретко постоје колико-толико употребљиви подаци за датирање. Тако се за секиру из Хермонеса зна да, додуше, као површински налаз потиче са насеља на коме је прикупљена керамика с краја ранохеладског или средњохеладског доба,[9] а исти је случај са секиром из Кравара, која је нађена на локалитету Тумба где је констатовано насеље раног бронзаног доба Македоније. За секиру из околине Ниша Х. Бухолц[10] је такође сматрао да би је требало ставити у крај енеолита или почетак ране бронзе. Међутим, с обзиром на одсуство стратиграфских података, овако рано датирање тешко је замислити бар за централнобалканско подручје.[11] Формирање регионалног производног центра у северозападној Грчкој може се очекивати негде у средњохеладско доба. Већ је Н. Сандарс[12] скренула пажњу на неке типолошке особености епирских мачева из групе С, а нови налази из Албаније и са Косова то потврђују, о чему ће бити детаљније речи даље.

С обзиром на одсуство прецизнијих хронолошких података сматра се корисном, поред типолошких, употреба додатних морфолошких критерија, као што је пропорционални однос између дужине сечива и његове мање ширине (код отвора). Наиме, запажено је да се са временом тај коефицијент осетно повећава, тако да се секире каснијег бронзаног доба не само продужују, него се и сужавају. К. Браниган[13] узима као гранични коефицијент 3 за секире егејског раног и средњег бронзаног доба, а све што је више од тога припадало би већ касном бронзаном добу Егеје. Према том критеријуму примерци из Кравара и из околине Ниша најближи су том граничном коефицијенту, што се најбоље запажа при њиховом упоређењу са секирама из Станичења и из околине Ужица (сл. 1, 3–4).

Секира из Ужица посебно скреће на себе пажњу због своје локације на подручју западно од река Ибра и Западне Мораве, које се и географски и културно више везује са западнобалканским простором, где ова врста секира још није била позната. С друге стране, овај налаз очигледно указује на везу са епирским производним центром преко долине Ибра и горњег тока Дрима, где су са источне стране садашње државне границе откривени гробови са налазима оружја микенског типа код Игларева, а западно од обале Дрима, у Албанији, забележен је један примерак секире типа Хермонес из околине места Кукс (сл. 1, 9),[14] како се чини, једини налаз тога типа у северној Албанији.

---

[8] A. Harding, *op. cit.*, 191 D. Garašanin, *loc. cit,* такође prihvata ovaj stav

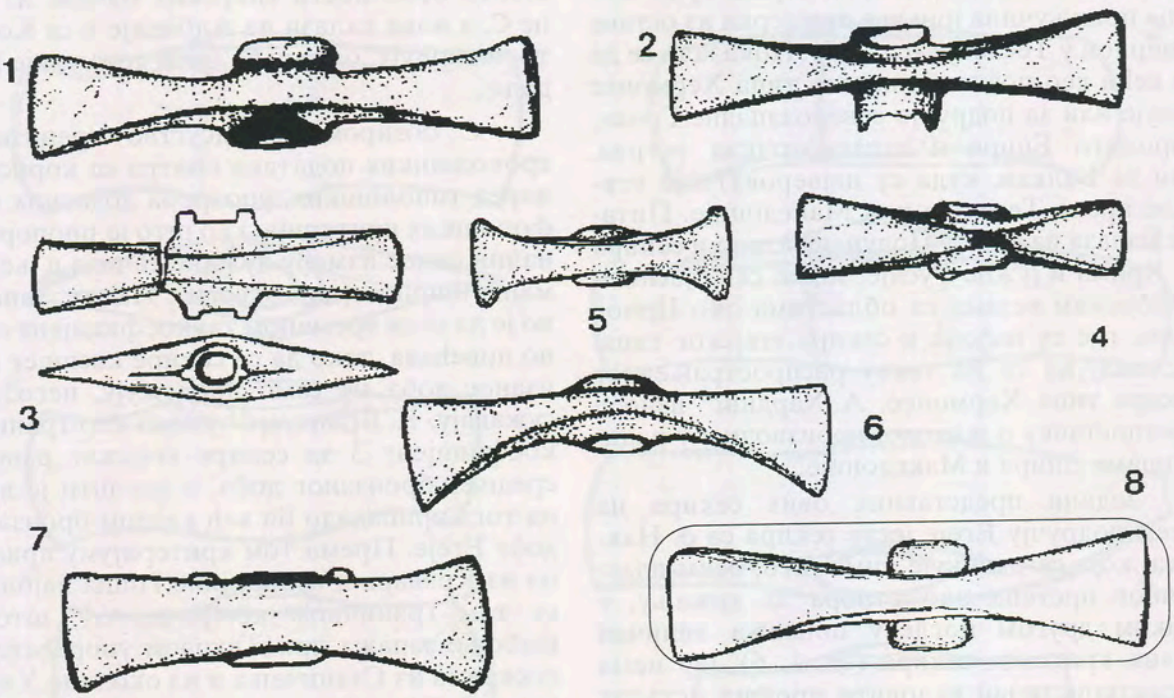
[9] G. Daux, Chronique des fouilles, *BCH* vol. 92/II (1968), 835.

[10] H. G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 52.

[11] У вези с тим треба имати у виду да су секире са пластичним прстеном око отвора, према К. Бранигану (*op. cit.*, 125), један од карактеристичних типова металних производа металуршког центра у северној Грчкој који је обухватао области северозападне Грчке, Епира и Тесалије, док је други препознатљиви тип овог производног центра био једна врста локалне варијанте кикладског копља, нађена у тумулу Вајзе у Албанији, као и у некрополи Сескло у Тесалији, али мислим да би се они могли производити и у средњохеладско доба.

[12] N. Sandars, Later Aegean Bronze Age Swords, *AJA*, vol. 67/2 (1963), 120.

[13] K. Branigan, *op. cit.*, 21–22.

Сл. 2 – *Секире типа Килиндир*: 1. Бабушница; 2. Бегунци; 3. Кирково; 4. Обручиште; 5. Килиндир; 6. Подградец; 7 Полис; 8. Малинице (камени калуп). – Fig 2– *Kilindir type axes*: 1 Babušnica; 2. Begunci; 3. Kirkovo; 4. Kilindir; 6. Podgradec; 7 Polis; 8. Malinice (stone mould).

2. *Тип Килиндир* (са тулцем цевастог облика, извученим са обе стране кружног отвора)

– 5. Бабушница, код Беле Паланке, случајни налаз.[15] Народни музеј, Ниш. Дужина – 8,5 cm, отвор – 2,8 cm (сл. 2, 1).

– 6. Малиница/Камбелевац, близу Бабушнице, случајни налаз.[16] Народни музеј, Ниш. Дужина – 17 cm, отвор – 3 cm. Камени калуп за ливење секира овог типа (сл. 2, 8).

Ова група двосеклих секира је малобројна у поређењу са секирама претходног типа, чији се број стално повећава. Занимљиво је да је једина готова секира минијатурних димензија и тешко да је могла бити коришћена као права алатка, али је зато веома важно присуство калупа у коме су се изливале секире већих димензија за практичну употребу, а скоро је истог облика као примерак из Бабушнице. Оба налаза су тако рећи из непосредне близине, што сведочи о производњи на истом месту

Пада у очи сличност секире из Бабушнице са неким секирама типа Килиндир са подручја Бугарске. Једина је разлика у одсуству додатних испуста у облику ножица на продужетку тулца, са једне (сл. 2, 2) или са обе стране отвора (сл. 2, 3–4). Овај нови технички елемент, који је вероватно служио за боље везивање и учвршћивање дршке, скоро се обавезно појављује на примерцима из Бугарске, па би се можда могао сматрати специфичном цртом локалних радионица на том подручју[17]

Са друге стране, одсуство ових додатних елемената приближава минијатурну се-

[14] F. Prendi, L Age du bronze en Albanie, *Iliria*, VII/VIII (1977–1978), 37 T XII, 4; A. Koka, *Kultura ilire parahistorike ne Shqiperi*, Tirane 1985, n. 48.

[15] *Праисторијске културе Поморавља*, Ниш 1971 42, н. 231, A. Harding, *op. cit.*, 193, pl. XIV,c; Д. Гарашанин, op. cit., 802, T CXII, 5.

[16] *Праисторијске културе Поморавља*, 42, н. 232; A. Harding, *op. cit.* 193, пл. XIV,д.

[17] I. Panayotov, Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria, *Thracia*, V (1980), 187–189.

киру из Бабушнице секири из Килиндира (сл. 2, 5),[18] која је, судећи по јаче извијеним *линијама* њених сечива, блиска егејским секирама тог доба и можда упућује на првобитни узор овог типа двојних секира. На подручју Албаније засад, колико ми је познато, постоји само један примерак типа Килиндир, у остави Полис (јужна Албанија),[19] такође извијен и проширен на крајевима сечива, али и са малим додатним испустима, другачије постављеним поред, а не као продужетак пластичног прстена, код горњег отвора (сл. 2, 7). У поређењу са овим примерком, равне линије уских сечива секире из Бабушнице и њихов скоро троугаони облик, слично као и облик сечива на примерцима из Бугарске: из Бегунаца (сл. 2, 2),[20] Киркова (сл. 2, 3)[21] и Обручишта (сл. 2, 4)[22] сведоче о знатном упрошћавању претходног узорка, а калупи из Малинице и Брезника[23] свакако потврђују њихову израду у домаћим радионицама. Бугарски примерци секира типа Килиндир датирају се у XIV–XIII век ст.е., што би се могло прихватити и за наше секире овог типа. Ипак, типолошка сродност са килиндирском секиром, из времена око 1200. г, пре говори у корист каснијег датума у склопу овог раздобља.

3. *Егејски тип* (равних сечива и кружног отвора):

– 7 Непознато налазиште (Подунавље?).[24] Народни музеј, Београд. Дужина – 19,1 cm, ширина – 4,8 cm, Р отвора – 1,7 cm (сл. 3, 1).

Овај тип секира је мало познат на Балкану а доскора су се спомињале само минијатурне секирице са уским прорезом уместо отвора за држаљу из оставе Калугерово и једна секира из Семерџијева у Бугарској (сл. 3, 5). Ова последња има облик типичан за касномикенске секире ове врсте, са јако извијеним странама и уским овалним отвором, каква је, например, секира из оставе I на атинском акропољу (сл. 3, 6). Треба, међутим, рећи да се у старијој литератури помиње једна секира са мањим кружним отвором из Народног музеја у Београду,[25] где се као место налаза прилично неодређено помиње Подунавље, па је могуће да се ради о истом комаду Занимљиво је да се при томе појављује још једна секира са истом назнаком порекла, али из музеја у Бечу

Очигледна је типолошка разлика између поменутих бугарских секира и наше из Народног музеја. Својим скоро потпуно равним хоризонталним странама, паралелним равно срезаним оштрицама и кружним отвором њен облик показује велику сличност са старијим облицима егејских секира, углавном концентрисаних на Криту, са ретким изузецима ван њега.[26] Секире овог облика, према каталогу К. Бранигана,[27] припадају његовом типу III, при чему он запажа да већи део њих припада каснијим периодима, а само неколико су из раног бронзаног доба. Као најближу аналогију примерку из Народног музеја могли бисмо означити секиру из оставе Селаканос на Криту (сл. 3, 3), која се, судећи према урезаном знаку минојског писма, не би могла датирати пре краја средњеминојског доба.[28] Овај примерак, додуше, има слабо видљива конвексна удубљења са горње и доње стране, али су му сечива равна, а уз то његове димензије и пропорције приближне су београдској секири. Блиска је нашој секири још једна секира из Бугарске, коју је објавио Е.Н. Черних,[29] а пронађена је као случајни налаз близу црноморске луке

---

[18] W Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939, fig. 104, bb.

[19] F. Prendi, *op. cit.*, T XII, 5; A. Koka, *op. cit.*, n. 47

[20] П. Детев, Две тракийски брадви от южна Б'лгарија, *Археология*, 1966/3, 54–55, сл. 3; I. Panayotov *op. cit.*, сл. 6, 1, E. N. Černyh, *Gornoe delo i metalurgija v drevnejšej Bolgarii*, Софија 1978, сл. 41, 10.

[21] E. Černyh, *op. cit.*, sl. 42, 1

[22] Д. Николов, Две медни брадвички в Старозагорския музей, *Известия* АИ, XXII (1959), 333, сл. 1.

[23] E.N. Černyh, *op. cit.*, sl. 42, 3.

[24] Д. Шљивар, Бакарне и бронзане алатке из Праисторијске збирке Народног музеја, *Зб. Нар. муз.* XIV/1 (1991), 172, 174–5, сл. 2, 1.

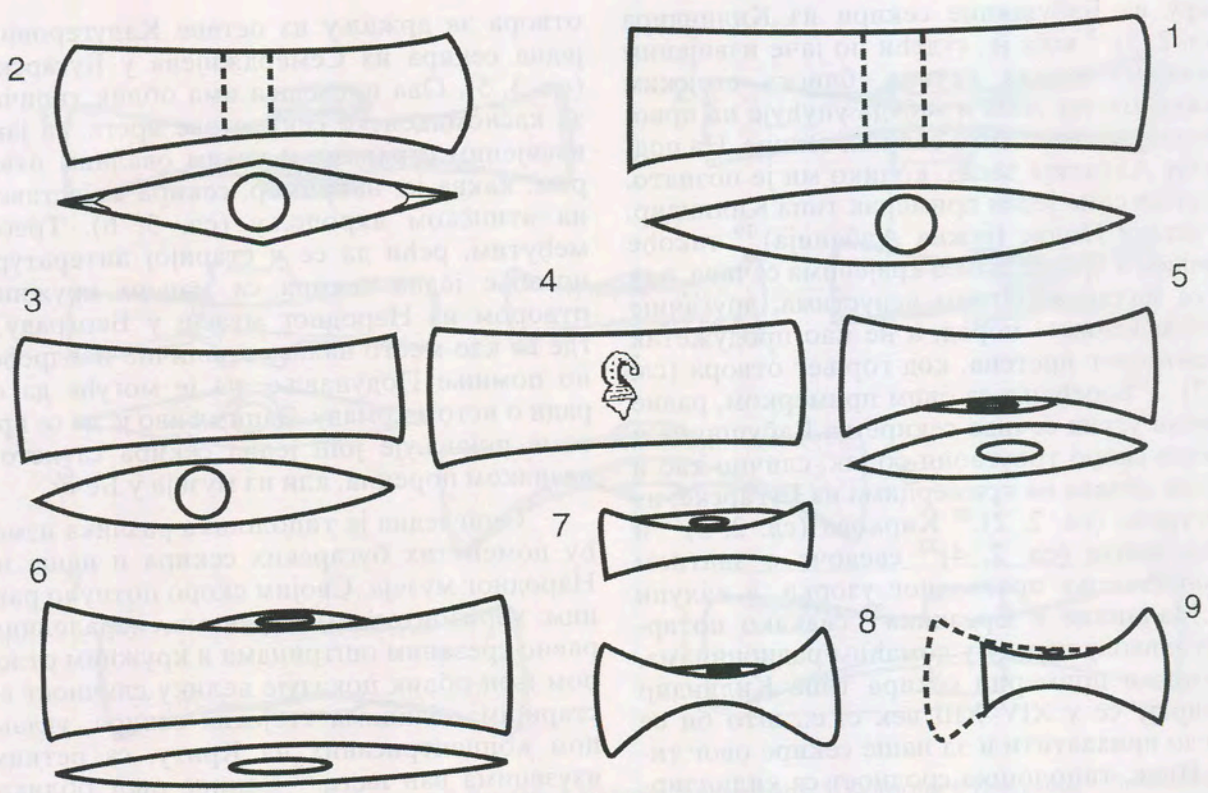
[25] Види код: A. Harding, *op. cit.*, 191 и 193. Нажалост изгледа да су ови подаци измакли пажњи аутора будућег новог каталога праисторијске збирке.

[26] J. Deshayes, *Les outiles de bronze de l' Indus au Danube*, Paris 1960, 253–254; H.G. Buchholz, *Pr Z.* 38/1–2 (1960), 41, Abb. 5.

[27] K. Branigan, *op. cit.*, 21

[28] J. Deshayes, *op. cit.*, pl. XXXIV n. 2043.

[29] E.N. Černyh, *op. cit.*, 204–205, sl. 41 7

Сл. 3 – *Секире егејског шипа*: 1. Народни музеј, Бгд., непознато налазиште; 2. Околина Бургаса (Бугарска); 3. Селаканос (Крит); 4. Кнос; 5. Семерџијево (Бугарска); 6. Атина, остава I на акропољу. *Привесци–амулети*: 7 Бингула – Дивош; 8. Нар. муз. Београд; 9. Uioara de Sus.– Fig 3– *Aegean type axes*: 1 National Museum, Belgrade, unknown site; 2. Vicinity of Burgas (Bulgaria); 3. Selakanos (Crete); 4. Knossos; 5. Semerdžijevo (Bulgaria); 6. Athens, Acropolis, hoard I. *Pendants–amulets*: 7 Bingula – Divoš; 8. National Museum, Belgrade; 9. Uioara de Sus.

Бургас (сл. 3, 2), која такође има благо конвексне стране, као и заобљена сечива. Још једна секира скоро равних страница и паралелних сечива из Кнососа, (сл. 3, 4)[30] са уграviраном на обе стране представом микенског шлема, својим пропорцијама потврђује да би наша секира требала бити каснијег датума, вероватно с почетка каснохеладског доба, одн. из времена кад се на Балкану појављују први мачеви микенског типа у Карпатском базену и Тракији.

Постоји извесна дилема у погледу евентуалне могућности раномикенског импорта не само секира, него и мачева тако далеко у унутрашњост Балкана. Што се тиче секира са кружним отвором, А. Хардинг[31] одбацује такву претпоставку, иако допушта да је сама идеја двосеклих секира могла бити прихваћена у ограниченом обиму у централној Европи. Ипак, говорећи о распрострањености егејских секира са равним ивицама, паралелним сечивима и округлог отвора, он истиче да се управо у Епиру оне јављују у већем броју него било где ван Крита. Ако је тако, онда би њихова појава на Балкану, можда, требало да се везује за делатност производног центра у северозападној Грчкој, чији продор на север постаје све јаснији. Уз то и сам њихов облик са округлим отвором и равним ивицама, који их зближава са старијим примерцима критских секира, ука-

[30] H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 59, fig. 25, n. 717

[31] A. Harding, *op. cit.*, 191

зује на конзервативност епирских провинцијских радионица. Одсуство калупа за ливење ове врсте секира, за разлику од секира типа Килиндир, сведочи о томе да се, можда, није развила њихова домаћа производња, већ да су у питању појединачни импортовани примерци.

Једино налаз из околине Бургаса (сл. 3, 2) можда наговештава другу могућност ширења егејског типа секира на север, дуж западне обале Црног мора до ушћа Дунава и даље у унутрашњост Балкана, путем кретања најстаријег микенског продора који је резултирао појавом мачева и копаља микенског типа на простору Трансилваније и Тракије, као и појединачних налаза микенских секира на северном црноморском приморју

4. *Минијатурне секире егејског типа*

Са ширењем микенског утицаја треба, како нам се чини, ставити у везу и појава деривата микенских секира у виду привезака рађених по узору на облик секира егејског типа. Међу њима се издвајају две групе са алкицом за качење или без ње, одн. са пробушеним уским отвором у централном делу. Оне се најчешће третирају као бријачи или као религиозни симболи-амулети.[32] Мања група минијатурних секирица друге групе, без алкица, констатована је на подручју централног Балкана и у Подунављу·

– 1. Бингула-Дивош, остава.[33] Археолошки музеј, Загреб (сл. 3, 7).

– 2. Непознато налазиште. Народни музеј, Београд (инв. 1704, 1705).[34] Два примерка сличног облика, али различитих димензија. Дужина 8,9 cm и 7,2 cm (сл. 3, 8).

– 3. Опланић, код Крагујевца, остава.[35] Народни музеј, Крагујевац. Дужина 4,7 cm, ширина оштрица 2,8 cm.

Као најновији налаз можемо споменути фрагменте бријача(?) у облику двојне секире из некрополе Кључка код Скопља (сл. 7, 5),[36] међутим, због велике фрагментарности тешко је са сигурношћу рећи да ли је у питању бријач са алкицом или привезак-амулет као дериват двојне секире.

Остављајући по страни касније облике бријача из VIII–VII в. ст.е, желимо скренути пажњу да сви овде побројани налази потичу из прелазног периода (Br D – Ha A), што је случај и са налазом из оставе из оставе Ујоара де Сус у Румунији (сл. 3, 9), такође датираним у време Ha A, одн. у XII век ст.е.[37], исто као и гроб из Кључке, кога аутор ставља у период после 1200. г ст.е. Минијатурне секирице типолошки веома блиске нашим познате су и на Криту у приближно исто време, али, према В. Милојчићу,[38] овај облик је стран за Крит тога доба. Зато се питам није ли ова врста привеска-амулета настала у неким од микенских насеља на далекој периферији микенског света, у једном од центара, где су потомци некадашњих насељеника љубоморно чували традиције микенске културе и стари начин производње. Традиционална производња према старим микенским узорима нарочито се добро прати на примеру локалне керамичке производње насеља Кастанас, где се микенски типови и орнаментика јављају непрекидно све до VIII–VII века ст.е., одн. далеко после прекида било каквих односа са уништеним центрима микенске културе.[39] Верујем да је у таквој средини

---

[32] J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe. Cultural Interrelations in the II millenium B.C.*, Goeteborg 1985, 217–218, fig. 103, 5–7· I. Kilian-Dirlmeier, Anhaenger in Griechenland von mykenischen zur spaet geometrischen Zeit, *PBF* Bd. XI/2 (1979), 244–246, 252–253.

[33] K. Vinski-Gasparini, *Kultura žarnih polja u severnoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 177 T 84, 17· В. Трбуховић, Прилог проучавању халштатске културе у средњем Подунављу, *Старинар н.с.* IX/X (1958–1959), 198–199, сл. 1, 3; F.Holste, *Hortfunde Suedosteuropas*, Marburg 1951. 8, Taf. 11, 30.

[34] Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Бгд. 1954, 71 (без илустрација); В. Трбуховић, op. cit., сл. 1 4; J. Bouzek, *op. cit.*, 216, fig. 103, 6.

[35] М. Богдановић, Прилог проучавању бронзаног и старијег гвозденог доба на подручју централне Србије, *Старинар н.с.* XXII (1971), 146–148, Т 1, 2.

[36] D. Mitrevski, A Brnjica-Typ Necropolis near Skopje, Старинар н. с. XLIII–XLIV (1992–1993), 122–123, сл. 2, 3.

[37] M. Petrescu-Dimbovita, *Depozitule de bronzuri din Romania*, Bucuresti 1977 pl. 247 2.

[38] V Milojčić, Einige „mitteleuropeische" Fremdlinge auf Kreta, *Jahrbuch RGZM* Mainz, Bd. 2 (1955), 164, Abb. 3, 12 i 14.

[39] A. Hochstetter, Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und lokale Auspraegung, *Pr.Z.*, 57/2 (1982), 209; Chr. Podzuweit, Spaetmykenische Keramik von Kastanas, *Jahrbuch RGZM* Mainz, 26 (1979), 220–222.

двојна секира још увек могла имати значај религиозног симбола, иако деградираног до нивоа употребних предмета као што су привесци-амулети или бријачи са алкицом у облику лабриса. Као добра илустрација овог стања може послужити налаз једног таквог бријача у истом гробу са скифосом субмикенског типа у некрополи Висои, као и већ поменути бријач из некрополе Клучка, нађен заједно са типичним микенским шлемом од вепрових зуба (види даље).

II Мачеви микенског типа

Најпознатији примерак оружја микенског типа на централнобалканском подручју свакако је бронзана рапира из околине Тетова. Од времена њеног наласка требало је да прође скоро четири деценије до нових налаза ове врсте из околине села Игларева на Косову Први игларевски мач пронађен је случајно за време изградње пута Приштина – Пећ заједно са бодежом и ножем, а после више година на истој некрополи приликом заштитних радова 1986. г откривена су још три гроба са бројним прилозима,[40] који још увек нису објављени и тек чекају да заузму своје право место у нашој науци. Међу њима се налазио још један мач, потпуно очуван, који би могао да одговори на многа нејасна питања у вези са реконструкцијом облика првог игларевског примерка, а можда и неких других мачева из тумула у Албанији.

– 1. Тетово, случајни налаз.[41] Археолошки музеј Македоније, Скопље. Дужина око 1 м (сл. 4, 2). Веома истакнуто централно ребро заобљеног пресека; дршка и кратка рамена („рогови") уоквирени вертикалним ивицама за насађивање украсне оплате. На дршци 6 већих закивки са кружним капицама, а на сечиву испод ње – по два пара закивки са обе стране централног ребра.

– 2. Игларево (I), код Клине, случајни налаз у гробу[42] Музеј Косова и Метохије, Приштина. Очувана дужина – 89,9 cm, а дужина сечива (без накнадно додате дршке) – 82 cm (сл. 4, 3-3а). Дршка и горњи део сечива су јако оштећени. Истакнуто централно ребро украшено је уздужним паралелним линијама са обе стране. Приликом додавања нове дршке горњи део сечива је скраћен, а на њему, без обзира на оштећења, назиру се по два пара рупица за закивке а на накнадно додатој дршци – 5 закивки.

– 3. Игларево (II), из ископавања 1986. године.[43] Музеј Косова и Метохије, Приштина. Централно ребро ромбичног пресека украшено је са обе стране уздужним паралелним урезима. Дршка и горњи део сечива делују знатно масивније од осталог дела мача.[44] На раменима је по 5 густо постављених закивки и по једна већа код централног ребра, а на дршци – две веће закивке и још једна мања код корена дршке.

Једна од особина сва три мача типа микенских рапира код нас јесте њихова величина, док по својој конструкцији изгледа да су сви припадали групи мачева са „роговима" Већ је Н. Сандарс[45] истакла за мач из Тетова да он спада у неколико најдужих примерака микенских рапира. Исто се може рећи и за оба игларевска мача, ако се има у виду да је први примерак, иако је оштећен и са делимично скраћеним сечивом, био свега 9 cm краћи од мача из Тетова. Њима би се

---

[40] Захваљујући љубазности кустоса приштинског музеја Кемала Љуција била сам у могућности да видим нове налазе из Игларева још у лето 1986. г кад сам добила и прве информације о садржају и условима налаза, на чему му се најсрдачније захваљујем.

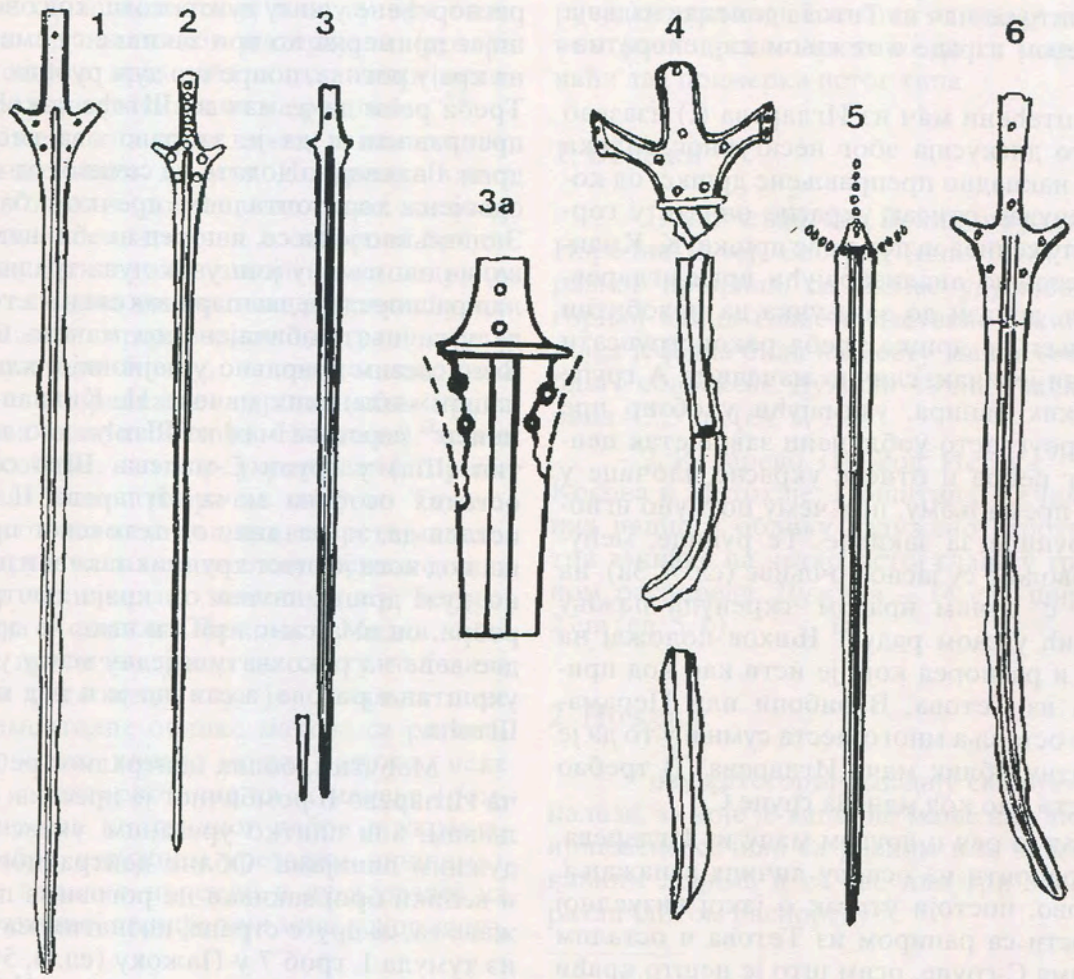
[41] Б. Драгојловић-Јосифовска, Егејско-микенски мач од Археолошки музеј во Скопје, *Годиш. зборник на Фил. фак*, 17–19 (1965–1966), 180 и д., И. Микулчић, *op. cit.*, 9, Т II, сл. 1 д.

[42] N. Đurić, Bronzanodopski mač iz Iglareva, *Glasnik MKM* XIII/XIV (1984), 17–22, sl. 1 K.Kilian, Nordgrenze des aegaeische Kulturbereiches in mykenischer und nachmykenischer Zeit, *Jahresber Inst. Vorgesch.*, 1976, 112–119, Abb. I, 1

[43] A. Harding, Late Bronze Age Swords between Alps and Aegean, *Universitaetsforschungen zur praehistorischen Archaeologie*, Innsbruck, Bd. 8 (1992), 207–214.

[44] На основу тога А.Хардинг (*ib.* 209) закључује да је дршка, као и код претходног примерка, била накнадно преправљана.

[45] N. Sandars, Later Aegean Bronze Swords, *AJA* 67/2 (1963), 119, 145–146; I. Kilian-Dirlmeier, Die Schwerter in Grichenland..., Bulgarien und Albanien, *PBF Bd.* IV/12 (1993) упоређује мач из Тетова са њеном варијантом Ib/2 „мачева са роговима", у коју осим једног мача из Атине, спадају још два мача из Албаније (Варибопи и Љушње) и из Епира (Mesogephzra).

Сл. 4 – *Мачеви микенског типа*: 1. Варибопи (Албанија); 2. Тетово; 3–3а. Игларево (I); 4. Штођ/долина Мати; 5. Пажок (Елбасан); 6. Пераматос (Епир).– Fig 4 – *Mycenaean type swords*: 1. Varibopi (Albania); 2. Tetovo; 3–3a. Iglarevo (I) 4. Štoď/Mati valley; Pažok (Elbasan); 6. Peramatos (Epirus).

могао прикључити и мач из Варибопи у Албанији[46] са својом дужином од 85 cm (сл. 4, 1). Исто тако су сва три наша примерка имала веома јако централно ребро, које на мачевима из Игларева има декорацију у виду уздужних урезаних линија, док је на тетовском мачу, према недавном запажању А. Хардинга,[47] постојао спирални орнамент У погледу општих пропорција, распореда закивки и облика централног ребра, тетовски мач без сумње показује велику сличност са групом мачева из Епира и Албаније: Peramatos/Mesogephyra (сл. 4, 6),[48] Додона и Варибопи. На мачу из Пераматоса може се видети и декорација од уздужних урезаних линија на централном ребру, док је ребро мача из Варибопи истог облика као код тетовског примерка. Све то сведочи о несум-

[46] M. Korkuti, Deux armes bronze trouvées à Varibopi, *Iliria* XIII/1 (1984), 111–113, fig. 1a.

[47] А. Хардинг *loc. cit.*, где он упоређује украс на тетовском мачу са сличном декорацијом мача из Какави, датиран у LH III C период.

[48] N. Sandars, *op. cit.*, 145, pl. 21, 3; S. Dakaris, *Arch. Ephem.*, 1956, 131 fig. 6–7

њивој типолошкој сродности целе групе. Једино што се мач из Тетова донекле издваја квалитетом израде и тежњом ка декоративности.

Оштећени мач из Игларева (I) изазвао је много дискусија због несигурног облика његове накнадно преправљене дршке, од које се сачувао отисак украсне оплате у горњем делу сечива испод нове дршке. К. Килијан,[49] детаљно анализирајући први игларевски мач, долази до закључка да првобитни облик његове дршке треба реконструисати као мали језичак, слично мачевима А групе микенских рапира, узимајући у обзир пре свега троугласто уобличени завршетак централног ребра и отиске украсне плочице у односу према њему, при чему потпуно игнорише рупице за закивке. Те рупице, међутим, довољно су јасно уочљиве (сл. 4, 3а), на шта је с пуним правом скренула пажњу Н. Ђурић у свом раду[50] Њихов положај на сечиву и распоред који је исти као код примерака из Тетова, Варибопи или Перематоса не оставља много места сумњи у то да је првобитни облик мача Игларева (I) требао бити исти као код мачева групе С.

Кад је реч о другом мачу из Игларева, могу говорити на основу личних запажања. Као прво, постоји утисак о јакој визуелној сличности са рапиром из Тетова и осталим мачевима С-групе, осим што је нешто краћи (испод 80 cm дужине), посебно због веома карактеристичног облика дршке. У питању је пре свега облик самих „рогова", који су дужи у односу на тетовски мач, са проширеним крајевима који се равно завршавају. Веома блиски облик дршке забележен је на једном каснијем мачу са локалитета Штођ у долини реке Мати (сл. 4, 4),[51] датираном у XII век ст.е, одн. у прелазни период ка гвозденом добу Посебно пада у очи сасвим друкчији распоред закивака на роговима овог мача, који су, иначе, оивичени ширим лајснама и прилично велики. За разлику од мача Игларево (II), где су бројне ситне закивке распоређене у низу дуж рогова, код овог каснијег примерка по три закивке су смештене на крају рогова, попречно дуж рубних ивица. Треба рећи да је мач из Штођа такође био преправљан и да је заправо ова необична дршка накнадно додата на сечиво, од кога је одвојена хоризонталном пречком балчака. Занимљиво је да се, и поред необичних рогова, на овом мачу још увек чува традиционалан распоред од два пара закивки на горњем делу сечива, уобичајен код мачева С-типа. Зато сасвим исправно у најновијој класификацији микенских мачева И. Килиан-Дирлмеиер[52] сврстава мач из Штођа као засебан тип (IIIа) у групи С-мачева. Што се тиче осталих особина мача Игларево II, треба истаћи да, за разлику од тетовског примерка, код кога је шест крупних закивки поређано дуж дршке почев од краја централног ребра, он има само три закивке на дршци – две веће на рукохвату и једну мању у месту укрштања рогова, а слично је и код мача из Штођа.

Међутим, облик централног ребра мача Игларево II ромбичног је пресека, са видљивим, али плитко урезаним, украсним уздужним линијама. Облик централног ребра и велики број закивки на роговима приближава га, са друге стране, познатим мачевима из тумула I, гроб 7 у Пажоку (сл. 4, 5)[53] и из тумула Мидхе у долини реке Мати.[54] Приликом ископавања код ова два мача констатоване су *in situ* закивке у великом броју, и то непосредно уз горњи део сечива мача, што је дало повода Ф Прендију[55] за реконструкцију њиховог положаја управо на роговима (по 5) и на дршци (6), и да их на основу тога определи као мачеве групе С, а не групе А, како се обично сматра.[56] Недостатак

[49] K. Kilian, *op. cit.*, 115.

[50] N. Đurić, *op. cit.*, 19.

[51] F. Prendi, Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien, y: *Sudosteuropa zwieschen 1600.und 1000.v. Chr.*, Berlin 1982, 222, Abb. 11 5.

[52] I. Kilian-Dirlmeier, *op. cit.*, 49, T 19, n. 104, а у исти тип вероватно би спадао и други мач из Игларева.

[53] M. Korkuti, Rapports de civilisation illyro-égéens à l'âge du Bronze et survivances de certains objets de type mycénien à l'âge du Fer, *St. alb.*, 2/1970, pl. III, 6; F. Prendi, *op. cit.*, 214, Abb. 6, 2.

[54] F. Prendi, *op. cit.*, 214, Abb. 6, 3.

[55] *Ib.*, 212–214. Уп. такође, C. Sueref, Presenza micenea in Albania e in Epiro. Problemi e osservazioni, *Iliria*, XIX/2 (1989), 65–67· A. Harding, *op.cit.* (нап. 36), 209.

рогова код ових мачева приликом ископавања он објашњава тиме што су они били урађени од несталног материјала (дрвета или кости), а примедба о „технички непотребним јаким закивкама на роговима"[57] постаје мање важна, да не кажем занемарљива, пред чињеницом да мач Игларево II има одлично очуване рогове, и то такве, какви су се могли очекивати, чак и са истим бројем закивака. Дакле, ако узмемо да на подручју које би се могло повезати са делатношћу једног локалног производног центра, негде у Албанији или Епиру, налазимо неколико мачева са поправкама на дршци (оба мача из Игларева, мач из Штоља, Неншата), као и друге особине, као нпр. украшавање горњег дела централног ребра на мачу из Тетова, које се обично не јавља код те врсте мачева, и неке друге детаље у погледу облика сечива и броја закивки на мачевима из Тетова, Игларева и оним из Пажока и Мидхи, онда постаје прилично јасно да се ту налазила локална радионица која је створила нове експерименталне облике мачева са роговима. Тај облик, који је можда задржао неке одлике карактеристичне за А-мачеве (ромбични пресек централног ребра и украшавање ребра уздужним урезаним линијама), имао је локално порекло и дуги развој на северозападној периферији микенског света.

III – Бодежи и ножеви

Међу налазима за које се претпоставља егејско порекло може се издвојити група од десетак бронзаних бодежа и ножева, који хронолошки спадају углавном у касномикенски период, са изузетком неколико старијих примерака као што су налази из Велике Хумске Чуке код Ниша (сл. 5, 2-3).[58] Имајући у виду да су у питању предмети који, према својим типолошким особинама, спадају још у крај ранохеладског или, можда, у почетак средњохеладског периода,[59] изоставићемо их из овог прегледа.

Типолошки, бодежи и ножеви са подручја централног Балкана одликују се великом разноврсношћу, тако да се једва могу наћи два примерка истог типа.

1 Бодежи

1. Кличевац, код Великог Градишта.[60] Народни музеј, Београд (инв. 7078). Бодеж равног профила, са малим удубљењем на горњој ивици главе и две веће закивке, од којих је једна била на месту; ивице сечива су благо конвексне. Дужина – 9 cm, максим. ширина – 2,5 cm (сл. 5, 1).

2. Игларево (I), код Истока.[61] Музеј Косова и Метохије, Приштина. Сечиво равних ивица у облику издуженог троугла, са три закивке на четвртастој глави у троугаоном распореду. Дужина – 14 cm, ширина – 2 cm (сл. 5, 6).

2. Ножеви

У ову категорију спадају сви преостали налази, за које је типично мање или више закривљено сечиво са равним или благо конкавним леђима и са две или три закивке у различитом распореду

[56] K. Kilian, *op. cit.*, 120; М. Гарашанин, Настанак и порекло Илира, види: *Илири и Албанци*, Бгд., 1988, 31.

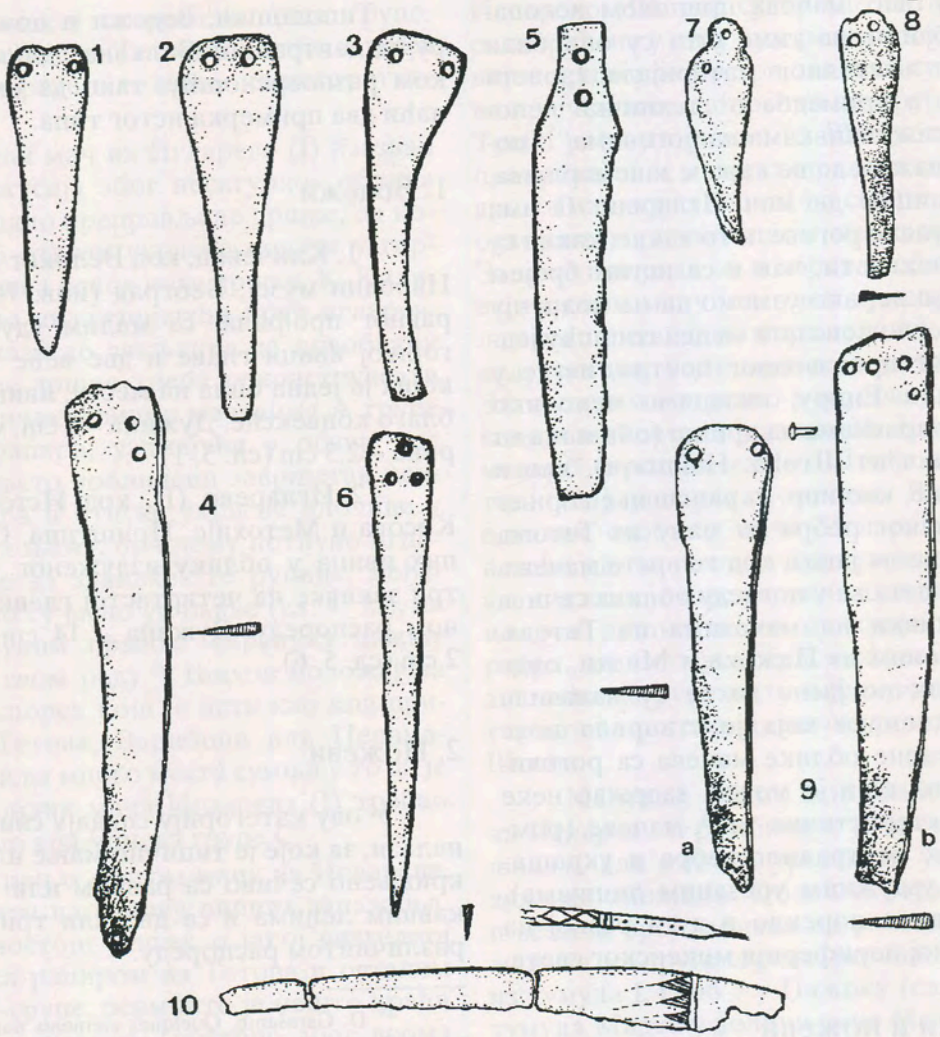
[57] I. Kilian-Dirlmeier, *op. cit.*, 26.

[58] D. Garašanin, Quelques elements datant la civilisation de Bubanj-Hum, *Arch. iug.*, I (1954), 19–23, fig. 4, a-c; M. Garašanin, *op. cit.*, Bericht RGK, 39 (1958), 71 Abb. 11 1 Од налаза из 1934. г објављених овде, нажалост, сада у Народном музеју у Београду постоји само један примерак са кривим сечивом типа халебарде (сл. 7 2), док су остали – бодеж (сл. 7 3) и шило – нестали у току II светског рата.

[59] Д. Гарашанин, *op. cit.*, 21 – приликом идентификације кривог сечива из Велике Хумске Чуке позива се на један криви нож из насеља Еутресис: уп. H. Goldman, Excavations at Eutresis in Boeotia, 1931, 216, фиг 286, 7 (из куће Т). Међутим, чини се да, с обзиром на облик сечива, као и знатно мању његову дужину, а и на положај закивки, има више разлога да се за нишки примерак потраже ближе аналогије међу халебардама из Лерне или из Палајкастра, а да се при томе битно не мења његов хронолошки положај: уп. K. Branigan, *op. cit.*, pl. 10, н. 474–476; N.G.L. Hammond, The tumulus-burials of Leukas, *BSA*, 69 (1974), 133, fig. 2,f.

[60] М. Васић, Праисторијска вотивна гривна, *Старинар н.р.* III (1908), 19, сл. 8; Д. Гарашанин, *Каталог метала*, Бгд. 1954, 58, Т XXXVII, 5.

[61] N. Đurić, *op. cit.*, 18, sl. 3; K. Kilian, *op. cit.*, Abb. 1, 2.

Сл. 5 – *Бодежи и ножеви*: 1. Кличевац; 2–3. Велика Хумска Чука; 4. Нар. музеј, Бгд., непознато налазиште; 5–6. Игларево (I); Трњане; 8. Бителић; 9. Пула; 10. Ђуринац. – Fig 5– *Daggers and knives*: 1 Kličevac; 2–3. Velika Humska Čuka; 4. National Museum Belgrade, unknown site; 5–6. Iglarevo (I); Trnjane; 8. Bitelić; 9. Pula; 10. Đurinac..

– 3. Игларево (I), код Истока.[62] Музеј Косова и Метохије, Приштина. Бронзани нож са металном дршком на којој су две рупице за закивке у уздужном распореду Сечиво је благо повијено, са искрзаном ивицом и одломљеним врхом. Очувана дужина – 10,3 cm, ширина сечива – 2 cm (сл. 5, 5).

– 4. Мађилка, Пирот[63] Народни Музеј, Пирот Налаз потиче из ископавања некрополе типа Доња Брњица, а нађен у слоју каменог насипа изнад урни. Оштећени бронзани нож са металном дршком на којој су четири рупице за закивке. Врх благо закривљеног сечива недостаје.

– 5. Непознато налазиште.[64] Народни музеј, Београд (инв. 1769). Оштећени нож закривљених леђа, врх сечива недостаје; три закивке у горњем десном углу у троугао-

[62] N. Đurić, *op. cit.*, 18, sl. 4; K.Kilian, *op. cit.*, Abb. 1 4.

[63] М. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту. Прилог познавању брњичке групе, *Глас. САД* 6 (1990), 94, T I горе десно.

[64] Д. Грашанин, *op. cit.*, 58, T XXXVII, 4; Z. Vinski, O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, *Vjesnik AMZ*, ser. III, sv 2 (1961), 29, T V 3; A. Harding, *op. cit.*, 196.

ном распореду Очувана дужина – 13,8 cm (сл. 5, 4).

– 6. Игларево (II), код Истока. Музеј Косова и Метохије (инв. 27). Необјављено. Добро сачувани нож лепе израде, облика сличног претходном. На задебљаној и јасно оивиченој глави непосредно уз горњу ивицу налазе се четири рупице за закивке и једна доле у десном углу Дужина – 15,5 cm, највећа ширина – 3,5 cm.

7 Игларево (II), код Истока. Музеј Косова и Метохије (инв. 31). Необјављено. Добро сачувани нож равних леђа и благо искривљене оштрице која се јако сужава ка врху, где заокреће напред. Испод равне горње ивице главе, на којој је мање удубљење, поређане су две закивке у хоризонталном низу Дужина – 11,3 cm, највећа ширина – 2,2 cm.

– 8. Ђуринац, код Седлара.[65] Народни музеј, Београд (инв. 10.600). Случајни налаз из спаљеног гроба у урни парапинског типа. Веома оштећено уско сечиво ножа састављено од три фрагмента, врх недостаје. Метална дршка у облику уског језичка са трагом једне (или две?) закивке. На горњем делу сечива, испод дршке, као и на задебљаном делу леђа је урезани орнамент, и то: на сечиву фриз од косо шрафираних висећих троуглова, са тачкастим линијама у продужетку, а дуж леђа код дршке низ ромбова и тачкаста линија (сл. 5, 8). Очувана дужина – око 16 cm, највећа ширина – 2 cm.

Као посебна категорија у оквиру касномикенских ножева издваја се најновији налаз једног бријача, засад једини налаз те врсте код нас, ако се изузме евентуални бријач из некрополе Клучка.

– 9. Трњане, Брестовачка бања, код Бора.[66] Музеј рударства и металургије, Бор. Налаз потиче из урне са спаљивањем у некрополи парапинског типа. Мали ножић закривљеног сечива које се постепено сужава ка заобљеном врху; на проширеној глави са малим језичком горе су две закивке поређане уз ивицу (сл. 5, 7). Дужина – 8 cm, ширина – 2,3 cm.

Налази из Игларева заузимају најзначајније место у овој групи. Оба примерка из случајног гробног налаза 1973. г (Игларево I) имају блиске паралеле у микенском свету, где је још од каснохеладског доба (LH III A) ушао у употребу нож са металном дршком.[67] Према А. Хардингу,[68] ножеви као изразито конзервативна алатка нису много мењали облик све до краја микенског доба, о чему говоре налази из Пилоса, исто као и они из остава на Атинском акропољу из XIV–XII в. ст.е.[69] Овај последњи, како изгледа, био је по свим параметрима најближи нашем примерку (сл. 5, 5), осим по величини, јер је скоро двапут дужи од игларевског

Нож из некрополе Мађилка припада истом типу, али с том разликом што има више закивака на металној дршци и јаче извијено сечино од ножа из Игларева

Бодеж из истог гроба у Иглареву са три закивке на четвртасто обликованој глави (сл. 5, 6) у троугаоном распореду такође припада старијим типовима познатим на егејском подручју од средњохеладског доба.[70] Млађи примерци из касног бронзаног доба јављају се у северозападном делу Грчке, нарочито у Епиру (Додона)[71], а ван ње према северу у Албанији, у насељу Малић и тумулу Мидхе/Мати.[72] Облик сечива равних ивица и заоштреног врха близак је још једном бодежу из долине реке Мати,[73] који, међутим, има друкчији распоред закивки три у једном низу уз саму горњу ивицу главе.

Ножеви благо конкавних леђа са 3 или 4 закивке у угаоном распореду у горњем дес-

---

[65] В. Трбуховић, Из праисторије Ресаве, *Старинар н.с.* XI (1960), 182, сл. 4; М. Гарашанин, *Праисторија на тлу Србије*, Бгд. 1973, 299, 302–303.

[66] Б. Јовановић, Некропола парапинске групе у Трњанима код Брестовачке бање, *Збор. рад. Музеја рудар. и метал.* 5/6 (1987–1990), 1–10. Изражавам дубоку захвалност колегама Илији Јанковићу, бившем директору музеја, и др Б. Јовановићу који су ми пружили могућност да проучим и искористим овај значајан налаз.

[67] K. Kilian, *op. cit.*, 115–116 – позива се на ножеве из гробова у Просимни, близу аргивског Херајона (гр. 52), као и из Кире (гр. 5); H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 54–55, fig. 23, n. 658, iz LH IIIA-B.

[68] A. Harding, *op. cit.*, 195.

[69] H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op.cit.*, fig. 23, n. 637· K.Blegen – M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Princeton 1966, II, fig. 274, 5; J. Deshayes, *op. cit.*, pl. LXII, 16; H. Mueller-Karpe, *op. cit.*, Taf. 232, 11

[70] K. Branigan, *op. cit.*, 12, pls. 8 i l3.

[71] A.Harding, *op. cit.*, 196; J. Deshayes, *op. cit.*, pl. XLVII, 4, n. 2432; *Praktika*, 1952, 293, fig. 3.

[72] M. Korkuti, *op. cit.*, St. alb. 2 (1970), pl. II, 2,4.

[73] *Ib.*, pl. II, 7

ном углу из наших налазишта сачињавају мању групу у коју, осим примерка из Народног музеја у Београду (сл. 5, 4), поменутог од стране А. Хардинга, улази још пар ножева из околине Пуле (сл. 5, 9) и најновији, још необјављени нож веома добре израде из истраживања у Иглареву 1986. г (Игларево II). Ова врста ножева добро је позната у Албанији, и међу њима се истиче бронзани нож из тумула Ретје Базје у долини Мати са необично великим бројем закивки (чак 6) поређаних дуж леђа и у углу равно засечене главе.[74] И нож из тумула Пажок такође припада истом типу, али има само три закивке, слично београдском примерку[75] Међутим, за разлику од игларевског ножа, који има мало заобљени врх, код ножа из Пажока врх је нагло заокренут према напред. Овај облик би, можда, требало очекивати код ножа из београдског Народног музеја, коме врх недостаје.

Ножеви ове групе представљају развој једног старијег типа из средњохеладског доба, чији се најстарији налаз појављује у гробу 25 некрополе Сескло,[76] као један од специфичних производа локалног центра металне производње у северозападној Грчкој. Упоређујући налазе из Југославије и Албаније са ножем из Сескла могу се запазити бројне варијације у погледу облика сечива, обликовања његовог врха и количине закивки у горњем углу, из којих би се тешко могао извући неки закључак о хронологији. Ипак, могло би се рећи да у односу на најстарији примерак из Сескла најприближнији облик има нож из тумула Рете Базје, као и то да примерци Игларева II и из београдског музеја имају већу закривљеност сечива у односу на албанске налазе, у чему би можда требало видети знак друкчијег извора утицаја, ако не и постојања неке домаће радионице.

Нож из Ђуринаца (сл. 5, 10) разликује се од оних из претходне групе, који су углавном случајни налази, већ тиме што се за њега зна да потиче из урне заједно са керамичким фрагментима парађинског типа. И поред тога што је јако оштећен, његово уско сечиво са језичком за учвршћивање дршке и једном очуваном рупицом за закивку има неке паралеле са ножевима из некрополе Јалисос, па га М. Гарашанин ставља у XIII в. ст.е.[77] Урезани орнамент на горњем делу сечива, код дршке, у облику фриза од шрафираних троуглова од којих се зракасто пружају тачкасте линије, близак је начину украшавања ножева сличног облика, али краћих, из гробова у Епиру (Елафотопос)[78], због чега би се могао повезати са касномикенским провинцијским радионицама у Епиру [79] При томе треба имати на уму да се скоро иста геометријска орнаментика, заједно са мотивом шрафираних троуглова, може наћи и на другим бронзаним предметима, а посебно на шакастим гривнама карактеристичним за касно бронзано доба Поморавља. То их ставља у исти хронолошки период са гробовима у Иглареву II, где је у једном женском гробу међу многим украсним предметима нађен и један пар гривни, и то *in situ* – на ногама скелета.

За мали бронзани ножић кривог сечива, одн. брijач, из Трњана (сл. 5, 7) може се рећи да се добро уклапа у познате егејске типове те врсте алатке. Сличан облик, али са јаче наглашеним језичком и три закивке у троугаоном распореду, налазимо у пећини Асприпетра на острву Кос,[80] из LH III раздобља. Други налаз, који својим обликом и величином више одговара ножићу из Трњана, долази из гроба А некрополе Калбаки у Епиру,[81] датиран у LH III C период. На подручју западног Балкана постоји једна мања група кривих ножева, типолошки сродних, иако не идентичних, од којих се један примерак из Бителића код Сиња може се сигурно сматрати импортом (сл. 5, 8),[82] али у његовој датацији нема сагласности. Са типолошке тачке гледишта, нож из Бителића са тек наглашеним језичком на заобљеној глави

[74] F. Prendi, Die Bronzezeit und der Beginn des Eisenzeit in Albanien, vidi: *Sudosteuropa zwieschen 1600 und 1000 v. Chr.*, Berlin 1982, 222, Abb. 11, 8.

[75] M. Korkuti, *op. cit.*, pl. II, 6.

[76] K. Branigan, *op. cit.*, 28, pl. 14, n. 662 (tip Vb), који га датира у крај MH – LH I период.

[77] М. Гарашанин, *op. cit.*, 302–303.

[78] J. Vokotopolou, Neoi kibotiosshemoi tafoi tes YE III B-I periodou ex Epeirou, *Arch. Ephem.* 1969, 184–186, fig. 2.

[79] A. Harding, *op. cit.*, 196.

[80] H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 54–55, fig. 23, n. 464; J. Deshayes, *op. cit.*, pl. XLI, 8, n. 2368.

[81] S. Dakaris, Protoistorikoi taphoi para to Kalmpaki – Ioanninon, *Arch. Eph.*, 1956, 115–116, fig. 2.

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM
294

треба да је старији како од примерка из Трњана, тако и од осталих, малопре поменутих налаза. Са друге стране, наш ножић показује знатно мање истакнути језичак од комада из Епира, коме је, иначе, најближи, што упућује на закључак о нешто старијем датуму за њега, можда још из LH III B, који би се боље подударао са археолошким комплексом овог налаза, јер потиче из некрополе датиране у развијенију фазу параћинске културе, одн. у период Br C.

На крају, неколико речи о бодежу из Кличевца, чији облик прилично одудара од подунавских бодежа његовог доба. Карактеристичан облик његове главе са малим удубљењем на заобљеној горњој ивици доста је близак бодежу из тумула Вајзе у Албанији,[83] датираном још у средњохеладски период. У унутрашњости Балкана сличан облик главе са плитким удубљењем појављује се, бар колико ми је познато, само изузетно на старијим бодежима из Мокрина и код бодежа из тумула X у Белотићу.[84] М. Васић га је својевремено упоређивао са примерком из шахт-гробнице IV у Микени. Из тог периода на подручју Југославије познат је само један бодеж из гробног налаза у Гнојници код Мостара, веома вероватно импортован, а налази се у збирци музеја у Бечу [85] На њему се може видети широко централно ребро типично за микенске бодеже, каквог на кличевачком примерку нема, али наглашено срцолика контура главе са дубоким удубљењем на горњој ивици могла је послужити као инспирација. У овом случају би се могло радити о локалном производу само са извесним елементима страног утицаја, пре као препознавање старије традиције из ранијег периода.

IV – Лук и стреле

У лично наоружање микенског ратника, поред шлема и оклопа обложених металним или коштаним плочицама, обавезно се убрајају и лук и стреле. То се потврђује како описима лука на таблицама линеарног B писма из архива у Пилосу,[86] тако и бројним представама на критским печатима и вотивним секирама.[87] Стреле су често биле саставни део погребног инвентара многих богатих сахрањивања касномикенског доба, што је вероватно знак да су припадале углавном представницима владајућег слоја како у рату, тако и за лов. Из описа Одисејевог лука (Homer, Odys. XX, 359–362) јасно је да је то био „кривуљасти" лук композитног типа, састављен од два савијена рога, спојених у средини и учвршћених нарочитом спојницом.[88] Ипак, има се утисак да овом оружју није била посвећена нарочита пажња, док у нашој литератури ово питање није ни постављано.

Не знамо какве је врсте био лук који се употребљавао код балканских племена касног бронзаног доба, међутим, све већи број налаза бронзаних лимених стрела у Поморављу и суседним подручјима централног Балкана сведочи о његовој широј употреби. Бронзане стреле углавном потичу из гробних налаза, а понегде, иако ретко, јављају се и камене стреле, као у насељу Пањевачки

---

[82] I. Marović, Sinjska Krajina u prahistoriji, u: *Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka*, Split, 1984, 38, T 15, 8. – Према И. Маровићу и Б. Човићу, овај нож се уклапа у каснију фазу цетинске културе, док га Б. Говедарица спушта на почетак средњег бронзаног доба, сврставајући га у каснију фазу динарске културе: I. Marović – B. Čović, Cetinska kultura, u: *PJZ, knj.* IV – *Bronzano doba*, Sar. 1983, 206–207· B. Govedarica, *op. cit.*, 77–78.

[83] K. Branigan, *op. cit.*, 28, pl. 14, n. 659 (сврстан као нож).

[84] N.G.L. Hammond, The Tumulus of Leukas, *BSA*, 69, (1974), 134, fig., 2 a-b – већ је указивао на сродност примерка из Белотића са критским бодежима управо због заобљене ивице главе са плитким улегнућем, благо конкавних ивица широког сечива и релативно великих димензија за бодеже раног бронзаног доба.

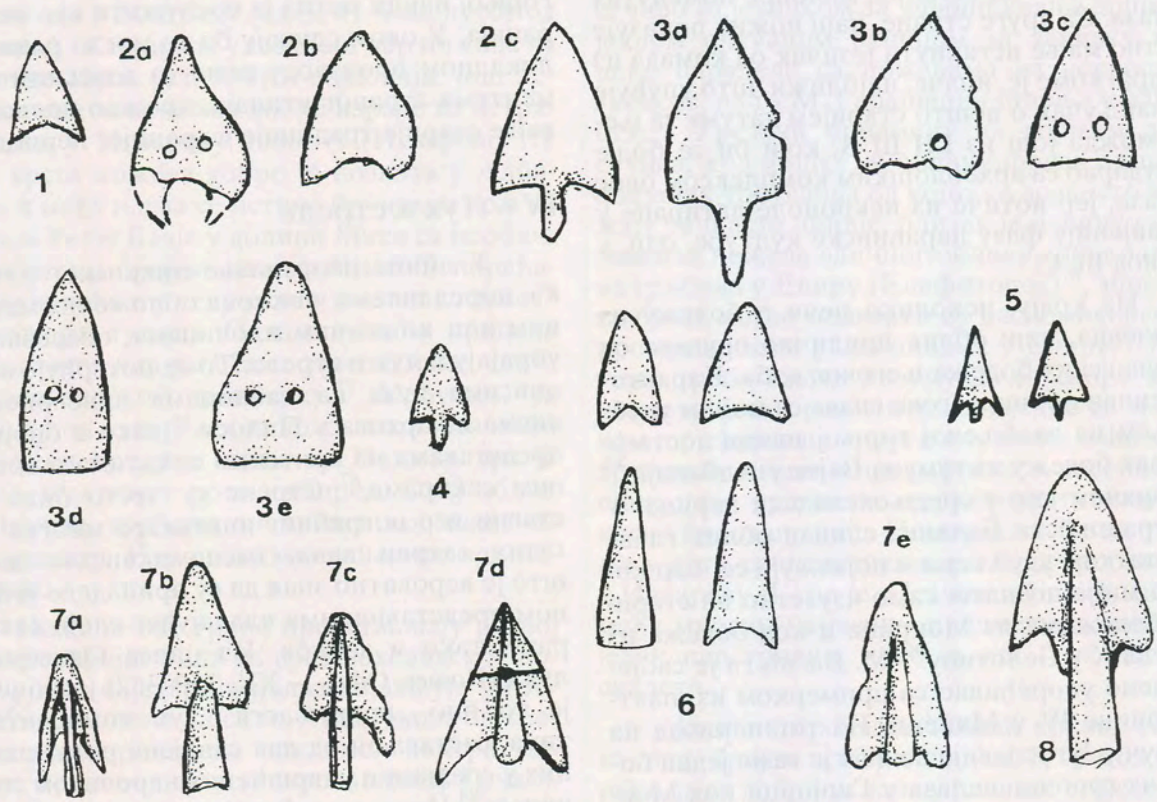
[85] V Ćurčić, Praehistorische Funde aus Bosnien und Herzegowina in den Sammlungen des K.K. Naturhistorischen Museums in Wien, *WMBH* XI (1909), 5, T XVIII, 4; J.A. Sakellarakis – Z. Marić, *op. cit.*, 156; B. Govedarica, op. cit., 90.

[86] W.D. Niemeier, Das mykenischer Knossos und das Alter von Linear B: Beitrage zur aegaeischen Bronzeziet, Marburg 1982, 76, Abb. 18. На таблици SC 230 виде се идеограми за панцир, двоколицу и коња, између ова два последња – идеограм композитног лука, који се исто тако може наћи и на познатом диску из Феста.

[87] C. Verlenden, Nouvelle interprétation du décor incisé sur une double hache en bronze supposée provenir de Voros, *BCH* Suppl. XI (1985), 136, fig. 1B; 145, fig. 13.

[88] Бронзана плочица из некрополе Сескло (K. Branigan, *op. cit.*, pl. 25, n. 3377) својим обликом и димензијама могла би бити евентуално таква спојница.

Inv. br. MT 1886

Сл. 6– *Бронзане лимене стрелe*: 1. Бијело Брдо/Осијек; 2, a–c. Доња Брњица; 3, a–e. Рутевац; 4. Латинско гробље/Сјеница; 5. Долина Дрима (Албанија); 6. Пажок; 7 a–e. Земун, обала Дунава; 8. Соук Бунар/Сарајево. – Fig 6 – *Sheet bronz arrows*: 1 Bijelo Brdo/Osijek; 2, a–c. Donja Brnjica; 3, a–e. Rutevac; 4. Latin graveyard/Sjenica; 5. Drim valley (Albania); 6. Pažok; 7a–e. Zemun, bank of the Danube; 8. Souk Bunar/Sarajevo.

рит код Светозарева,[89] а као случајни налази оне се појављују на обалама Дунава у околини Београда и Земуна. Највећи део се датира у касно бронзано доба или прелазни период раног гвозденог доба.

– 1. Бијело Брдо, код Осијека, гроб 121.[90] Услови налаза нису сасвим јасни, јер је у питању скелетни гроб са накнадним сахрањивањем у урни етажног типа са инкрустираном орнаментиком. Највећи део инвентара, међу којима и једна бронзана стрелица (сл. 6, 1), припада средњем бронзаном добу

– 2. Рутевац, код Алексинца, гроб 1.[91] Народни музеј, Ниш. Пет бронзаних стрелица потиче из једне урне параћинског типа (сл. 6, 3), три су у облику листа, а једна истог облика са трном. Максимална величина – 4,8 × 1,8 cm; висина осталих – од 2,4 до 3 cm.

– 3. Доња Брњица, код Приштине, гроб III/4.[92] Музеј Косова и Метохије, Приштина. Три стреле, од којих је једна са трном, а друге сличне претходним (сл. 6, 2) нађене у урни заједно са коштаном иглом и два коштана цилиндра нејасне намене. Димензије: 3,2 × 1,9 cm и 2,5 × 1,8 cm.

---

[89] Усмено обавештење М. Стојића, на чему му се захваљујем.

[90] В. Трбуховић, Прилог проучавању халштатске културе у Подунављу *Старинар н. с.* IX/X (1958–1959), 199–200, сл. 5.

[91] Ј Тодоровић – А. Симовић, Праисторијска некропола у Рутевцу код Алексинца, *Старинар н.с.* IX/X (1958–1959), 268–270, сл. 5.

[92] Д. Срејовић, Некропола у Доњој Брњици, *Гласник МКМ* IV/V (1959–1960), 97 Т VI, 1–4.

4. Латинско гробље, код Сјенице, хумка I, гроб 6.[93] Завичајни музеј, Нови Пазар. Једна бронзана стрелица са трном (сл. 6, 4) потиче из спаљеног гроба са урном типа Доња Брњица. Димензије: 3,2 × 2 cm.

5. Мађилка, Пирот[94] Народни музеј Пирот Десетак бронзаних лимених стрела, јако оштећених од ватре, било је нађено заједно са костима спаљених покојника у урнама брњичког типа. Већина њих је лиснатог облика са трном; само два примерка имају тулац.

6. Игларево, код Клине, близу Пећи. Необјављено. Музеј Косова и Метохије, Приштина. Два цела и један оштећени примерак.

– 7 Добрача, код Крагујевца, хумка VII.[95] Народни музеј, Крагујевац. Бронзана стрелица са тулцем и продуженим крилцима (једно је забодено у пршљен кичменог стуба убијеног), из урне. Дужина 3,4 cm.

– 8. Бељарица, код Земуна.[96] Завичајни музеј, Земун. Стреле делимично оштећених равних страна, једна са продуженим крилцима и дугим трном (сл. 6, 7c), друга – са кратким трном и малим оштећеним крилцима (сл. 6, 7e), а трећа – троугаоног облика, ширег трна, са удубљењем на доњем крају (сл. 6, 7b). Највећа дужина – 3,8 cm, а остале – по 2,7 cm.

9 Земун, обала Дунава, код пумпе I–II.[97] Завичајни музеј, Земун. Стрела кратког трна и раширених издужених пера, са задебљањем налик на централно ребро (сл. 6, 7d). Дужина 2,8 cm.

– 10. Земун, код радиостанице.[98] Завичајни музеј, Земун. Две стреле скоро истог облика, са издуженим перцима и јако кородираним ширим трном, делимично оштећене. Дужина – 4,6 и 3 cm.

Стреле из ових налазишта могу се поделити на неколико типова.

Тип I – Стреле од бронзаног лима у облику листа, конкавних ивица, са мање или више конвексном основом. Постоје две варијанте: Ia – без језичка и Ib – са мањим трном, одн. језичком за учвршћивање.

Тип II Бронзане лимене стреле троугаоног облика равних ивица, са продуженим крилцима и трном који се продужава ка врху стварајући задебљање налик на централно ребро.

Тип III – Стреле са тулцем.

Производња бронзаних стрела у Егеји појављује се у раним фазама развоја егејске металургије, а најстарији налази потичу из познатих центара производње, на Криту и у Троади. Сматра се да су можда од краја раног бронзаног доба Егеје, а сигурно већ у средњоминојском периоду, биле у употреби металне стреле лиснатог типа са трном или са тулцем.[99] Све до краја касномикенског доба постоји паралелна производња камених стрела, међу којима доминирају типови са лучно издубљеном основом.[100] Зато је веома вероватно да су касномикенски типови металних стрела настали управо као имитације облика камених стрела, што се посебно јасно види код стрела без језичка, каквих има међу нашим налазима.

Тип Ia обухвата стреле из некропола Бијело Брдо, Рутевац и Доња Брњица, типолошки необично блиске најстаријим типовима камених стрела. Тако стрела из гроба у некрополи Бијело Брдо, исто као и једна од стрела из тумула Пажок у Албанији (сл. 6, 6),[101] одговара типу III према класификацији

---

[93] З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Старинар н.с.* XXXII (1981), 12–14, T IV 8, 11

[94] М. Јевтић, *op. cit.*, 94, T I, доле.

[95] М. Гарашанин, Западносрпска варијанта ватинске културе, у: *ПЈЗ, књ. IV· Бронзано доба*, Сарајево 1983, 742 и 749, T 103, 5; Д. Гарашанин, *Бронзано доба Србије*, каталог Бгд. 1972, 116, бр. 1176/4.

[96] Ј Тодоровић, *Каталог праисторијских металних предмета*, Музеј града Београда, 1971, 45–46, бр. 138, T XXV 2.

[97] *Ib.*, br. 135, T XXV 2.

[98] *Ib.*, br 2788–2789, 3631 T XXIV 6–8.

[99] K. Branigan, *op. cit.*, 20, pl. 10, н. 499–500 Мохлос (Крит); н. 501 (Троја). Калуп за ливење листоликих стрела са трном из слоја Троја IIg говори о могућности евентуалног почетка производње ових стрела још крајем EBA. За стреле са тулцем из Мохлоса ипак се узима као вероватнији датум почетак MBA, одн. MM I: O. Hoeckmann, Lanze und Speer im spaetmynoischen und mykenischen Griechenland, *Jhrb. RGZM* 27 (1980), 18, нап. 12.

[100] Типологију камених и бронзаних егејских стрела проучио је H.G. Buchholz, Die Pfeilglaetter aus dem VI Schachtgrab von Mykenae und die helladischen Pfeilspitzen, *Jahrb. DAI* 77 (1962), 1–58. Уп. такође кратак преглед типолошког развоја егејских стрела у књизи: H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 48, fig. 20, као и најновији каталог микенских бронзаних стрела: R. Avila, Bronzene Lanzen– und Pfeilspitzen der griechischen Spaetbronzezeit, *PBF* Bd. V/1 (1983).

Х.Г Бухолца, који за њих сматра да нису касније од периода LH II. Стрелица из Бијелог Брда нађена је са пропратним материјалом који се датира у средње бронзано доба, што се потврђује и налазом раномикенске вазе и раније поменуте микенске рапире у тумулу Пажок. Треба рећи, међутим, да су камене стреле са конвексном базом налажене и у каснијим комплексима, као у насељу Кастанас, где потичу из слоја са микенском керамиком датираном у XIII век ст.е.[102] Неке од стрела из Рутевца (сл. 6, 3b) и Доње Брњице (сл. 6, 2a) својим конкавним ивицама и зашиљеним врхом више одговарају типу IVa, одн. облику који подсећа на „клешта рака", док један примерак из Рутевца са равном основом и издуженог облика (сл. 6, 3d) више одговара варијанти IVб истог типа. Исти облик опет налазимо међу каменим стрелама из тумула Пажок.[103] Остале стреле из Рутевца и Доње Брњице са благо удубљеном основом са једном рупицом или без њих (сл. 6, 2b и 3b) блиске су налазима металних стрела из Микене, Атине и Просимне.[104] Архаизирајући облици бронзаних лимених стрела из ових некропола, без обзира да ли је у питању импорт или локалне имитације, сведоче о непрекидној вези централног Балкана са микенским светом током средњег и касног бронзаног доба, све до прелазног периода у рано гвоздено доба.

Тип Iб, који у суштини представља исти облик листа уз додатак малог танког језичка за учвршћивање, такође је веома архаичан облик, типолошки близак најстаријем примерку из Троје.[105] Тај тип бронзаних стрела опет налазимо у Рутевцу (сл. 6, 3a) и Доњој Брњици (сл. 6, 2c), а такође у некрополи Латинско гробље код Сјенице (сл. 6, 4) и Мађилка у Пироту, као и у Иглареву На овим последњим запажа се да ивице листа постепено губе конкавност, прелазећи на троугаони облик, приближавајући се тако стрелама типа VIb, по класификацији Х. Бухолца. Блиски облици стрела познати су међу северноалбанским налазима у долини реке Дрима (сл. 6, 5), који просторно нису много удаљени од налаза у Иглареву,[106] а има их и међу стрелама из Просимне.[107]

У тип II спадају налази случајно покупљених стрела са обала Дунава у Земуну (сл. 6, 7a-e), које већином имају уздужно задебљање налик на централно ребро у продужетку трна. Два примерка веома издужених заоштрених крилца и дугог трна (сл. 6, 7 a, c) имају аналогије у некрополи Лангада (о. Кос) у источном Средоземљу,[108] као и још један примерак са веома кратким трном и раширеним заоштреним крилцима (сл. 6, 7d).[109] Тип III обухвата два примерка из некрополе Мађилка и један из Добраче.[110] Иако су деформисани и оштећени, оба примерка из Мађилке имају сачуване тулце, док се о облику листа ових стрела мало шта може рећи. Познати примерак из Добраче, напротив, обликом својих издужених крилаца близак је стрели из Вељарице код Земуна (сл. 6, 7c), која, међутим, има трн уместо тулца.

Занимљиво је да скоро нису познати налази бронзаних стрела у западном делу Југославије. Само једна добро сачувана бронзана стрела, откривена још крајем прошлог века на локалитету Соук бунар у околини Сарајева (сл. 6, 8),[111] може се са сигурношћу сврстати у микенске типове стрела (тип VIII, према Бухолцу). Она има масивну главу у облику листа са проширеним крилцима заоштрених кратких врхова и дуги широки тулац, а њене најближе паралеле потичу из

---

[101] A. Koka, *Kultura ilire parahistorike ne Shljiperi*, Tirana 1985, н. 15 (у средини).

[102] A. Hochstetter, *Kastanas. Die Kleinefunde*, Berlin 1987, 46, Taf. 7 1–2.

[103] A. Кока, *loc. cit.* у доњем реду.

[104] R. Avila, *op. cit.*, Taf. 24, n.538; 25, n.549; 26, n.684E.

[105] K. Branigan, *op. cit.*, pl. 10, n. 501 Колико ми је познато, то је досад једини познати примерак овог облика који није забележен у каснијим слојевима тројанског насеља. Постоји, ипак, један налаз стреле са језичком у насељу Троја VII, који се распао и није илустрован, али према опису би могао одговарати нашем типу Ib: C.W Blegen a. al., Troy, vol. IV 239.

[106] F. Prendi, La civilisation illyrienne de la vallée du Drino, *Stud. alb.*, 2 (1970), T II, 6–7.

[107] R. Avila, *op. cit.*, Taf. 27 n. 723A.

[108] *Ib.*, n. 724A, 724D, 724E.

[109] *Ib.*, n. 724L.

[110] R.J. Mercer, Metal Arrow-heads in the Europe Bronze and Early Iron Age, *PPS*, XXXVI (1970), 173–174 – smatra strelu iz Dobrače najjužnijim nalazom strela evropskog tipa.

[111] F. Fiala, Sobunar bei Sarajevo, *WMBH* I (1893), 51, fig. 46.

рушевина Несторове палате у Пилосу,[112] као и из слоја VIIb у Троји.[113] Један примерак коштане стреле који такође потиче из околине Сарајева, јер је нађен на насељу Дебело Брдо,[114] изгледа да је имитирао тај исти облик. Познати налаз касномикенске керамике са насеља Дебело Брдо[115] потвр-ђује претпоставку да стрела из Соук Бунара представља истовремени микенски импорт

V Шлем од вепрових зуба

Шлем од вепрових зуба је, можда, најпознатија врста шлема микенског доба, који је највећу најпопуларност достигао на грчком копну, док је на Криту и острвима мање познат Овај шлем се састојао од кожне капе купастог или калотастог облика, на коју су биле нашивене танке плочице од зуба дивљег (или домаћег?) вепра распоређене у хоризонталним редовима и са рупицама за учвршћивање (сл. 7, 1-3, 6–7). При томе су лучно савијене плочице биле окренуте час на једну, а час на другу страну, „*entha kai entha*", према Хомеровом опису Мериноновог шлема (*Il.*, X, 260–271). Реконструисани шлем овог типа састављен од неколико десетина таквих плочица (сл. 7, 8) потиче из некрополе Спата (Атика), а датира се у XIII в. ст.е.[116] Осим ове постоји још једна варијанта микенског шлема од вепрових зуба, код које се у хоризонталним низовима наизменично јављају лучно савијене и правоугаоне плочице, обично са по две рупице за учвршћивање, како се може видети на шлемовима из Дендре[117] или из некрополе Калкани у Микени, који су нешто старији (XIV в. ст.е).[118] На нашем простору досад су позната само два налаза плочица од вепрових зуба који би се могли тумачити као делови таквог шлема. Најновији налаз из околине Скопља објављен је управо ових дана и, за разлику од познатих плочица из Ватина, потиче из добро датиране гробне целине у склопу некрополе брњичког типа.

– 1. Ключка, код Скопља, гроб 7 [119] Археолошки музеј, Скопље. Неколико нагорелих плочица од зуба дивљег вепра нађено је у урни међу остацима костију, уз остале налазе: камени брус, фрагменте бронзаног бријача у облику двојне секире и коштане стреле. Дужина очуваног примерка – око 6 cm (сл. 7, 5).

– 2. Ватин, код Вршца.[120] Народни музеј, Вршац. У збирци постоји 12 примерака лучно савијених плочица од зуба дивљег вепра. Дужина – између 9,5 и 14 cm (сл. 7 1-3, 6).

Без обзира на слабу очуваност, плочице од вепрових зуба из Ключке показују трагове обраде, а имају и рупице за ушивање, по две или по једну, на крајевима, па према томе оне и по облику и по величини спадају у стандардне примерке од којих су се правили касномикенски шлемови од вепрових зуба.

Други занимљиви налаз из овог гроба јесте фрагментирани минијатурни бријач у облику двојне секире, дужине једва око 5 cm. Због слабе очуваности тешко је рећи да ли је на нашем примерку постојала алкица или не, међутим, у погледу облика сечива најближу паралелу бријачу из Ключке пружа гробни налаз из Спелајона, код Гревене,[121] са три привеска скоро идентичних димензија, око 5 cm, али су они знатно млађи јер се датирају у VIII–VII век.

Ако бријач из Ключке није имао алкице за качење, он би могао да се сврста у исту категорију привезака-амулета као и раније поменуте минијатурне секирице из остава Бингула-Дивош и Ујоара де Сус, које се и

---

[112] C.W Blegen, The Palace of Nestor Excavations, *AJA*, 59/1 (1955), 33, pl. 25, fig. 7· H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 286, n. 599.

[113] C.W Blegen and al., *Troy*, IV 51 pl. 219, n. 35.486.

[114] F. Fiala, Praehistorische Ansiedlungen auf Debelo Brdo bei Sarajevo, *WMBH* IV (1896), 57 fig. 145.

[115] J.A. Sakellarakis – Z. Marić, Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo im Sarajevo, *Germania* 53 1975), 153–156, Abb. 1

[116] *Das mykenische Hellas*, Katalog, Berlin 1988, 237 n. 239; M.B. Haussoullier, Catalogue descriptif des objets découverts à Spata, *BCH*, II/4 (1878), 203, 217 224.

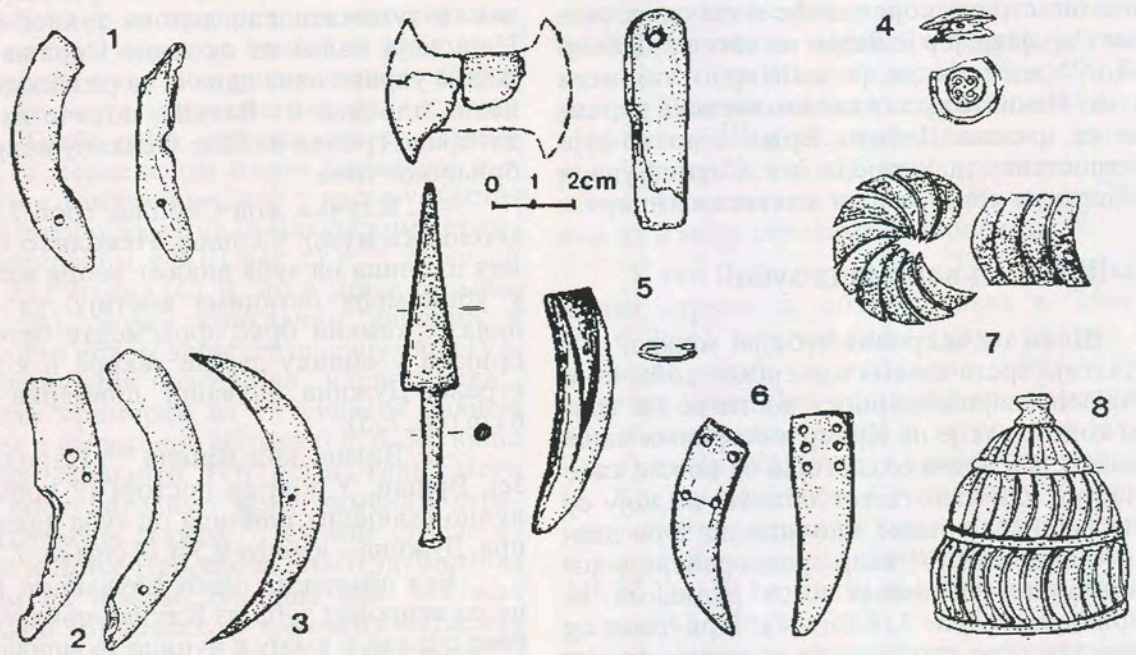
[117] J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe. Cultural Interrelations in the II millennium B.C.*, Goeteborg 1985, 99–101, pl. 6, 2.

[118] H.G. Buchholz – V Karageorghis, *op. cit.*, 50, n. 510.

[119] D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skopje, Старинар н. с. XLIII/XLIV (1992–1993), 119, fig. 2, 6 i fig. 11.

[120] Ј. Узелац, Предмети од кости и рога из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу, *Старинар н.с.* XXVI (1975), 137 Т II, н.12; XII, н. 121–125; XIII, н. 126.

[121] I. Kilian-Dirlmeier, *op. cit.*, Taf. 90, n. 1576–1578.

Сл. 7 – *Коштане плочице од вепрових зуба*: 1–4, 6 Ватин; 5. Клучка; 7 Микена, шахт-гробница IV· 8. Реконструкција шлема од вепрових зуба, некропола Спата (Атика). – Fig 7 – *Boar teeth plates*: 1–4, 6 Vatin; 5. Klučka; 7 Mycenae, chamber tomb IV· 8. Reconstruction of a boar teeth helmet, Spata necropolis (Attica).

хронолошки скоро подударају У том случају централни гроб из тумула Висои,[122] као најстарији међу сахрањивањима раног гвозденог доба Македоније, са нађеним у њему скифосом субмикенског стила поред једног бријача, додуше, друкчијег облика, могао би послужити не само као потврда постојања веза са каснијим облицима брijача-лабриса, него и као доказ стварања једне локалне традиције на бази односа са културом некадашње периферије микенског света, где су се старе традиције дуго чувале.

У сваком случају, налаз из гроба 7 у некрополи Клучка код Скопља баца ново светло на неке значајне проблеме хронологије касног бронзаног и раног гвозденог доба код нас, јер је присуство остатака шлема од вепрових зуба и брijача у облику двојне секире, које без икакве сумње потврђује везе са микенским светом, у сагласности са закључком аутора о датирању керамичких налаза који су у великој мери подударни са материјалом из насеља Кастанас, из слојева где се појављују фрагменти касномикенске керамике XIV–XII в. ст.е.[123] С обзиром да се у некрополи Клучка већ јавља и керамика нешто каснијег типа, њено датирање се помера према нижој граници, ближе 1200. год. ст.е, док најновија истраживања керамичких налаза бронзаног доба на подручју Поморавља и у околини Лесковца[124] иду томе у прилог

Коштане плочице од вепрових зуба из Ватина у односу на налазе из Клучке указују на значајне разлике, и то пре свега у погледу величине сачуваних примерака, као и у

[122] K. Kilian, *op. cit.*, 79, Taf. 59, 15; M. Parović-Pešikan, Finds of Mycenaean Pottery imported into Macedonia, *Arch. iugosl.* XX/XXI (1980–1981), 56–61 fig. 1-2; *Id.*, Неки нови аспекти ширења егејске културе на централни Балкан, Старинар н.с. XXXVI (1985), 32, сл. 4.

[123] D. Mitrevski, *op. cit.*, 123–124; B. Haensel und A. Hochstetter, Die Stratigraphie von Kastanas, nomos Tessaloniki, als Datirungshilfe fur Funde aus dem Crna Reka-Einzuggebiet, *Zb. u čast B. Babića*, Prilep 1986, 255–262.

[124] М. Стојић – М. Јоцић, Метално доба у Лесковачкој котлини, *Леск. збор.* XXIII (1993), 295–296.

обликовању појединих примерака (сл. 7, 1-3), због чега би се оне тешко могле уклопити у стандардну схему тороредног или четвороредног распореда, карактеристичних за микенске шлемове. Зато би можда било боље повезивати их са другом врстом шлемова од вепрових зуба, која се у Карпатском басену јавља током средњег бронзаног и на почетку раног гвозденог доба, док је у доњем Подунављу и на северним обалама Понта била у употреби далеко пре тога.[125] Ова врста шлемова имала је сличну конструкцију као и егејски шлемови, што вероватно значи да су они имали исте узоре. У питању је кожна капа са нашивеним коштаним плочицама, али се разлика појављује у томе што се на бочним странама у висини слепоочница причвршћују кљове дивљег вепра, као нека варијанта шлемова са роговима. Реконструкција изгледа оваквог шлема показује да су осим једног реда правоугаоних плочица дуж доњег руба капе за његову израду употребљаване плочице лучног облика већих размера, постављене вертикално у једном низу, тако да се могу сакупити на врху главе.[126] Најновији налаз ове врсте потиче из једног гроба у Мађарској, са очњацима дивљег вепра *in situ*, на лобањи скелета, окренутим шиљцима напред.

Имајући у виду да су понеке плочице из Ватина веће од оних из Кључке 2–3 пута, достижући дужину и до 14 cm, може се претпоставити да би оне могле припадати управо тој врсти шлемова. Неки други налази из Ватина, као што су бројни коштани предмети украшени спиралним орнаментима, међу којима има неколико врста псалија,[127] такође указују на везе са Подунављем и Карпатима. Са друге стране, постоји могућност да би неки други елементи, као, рецимо, калотасто дугме украшено троструком спиралом на горњој површини (сл. 7, 4), упућивали на сличност са микенским типом шлема од вепрових зуба, налик на онај из некрополе Спата.

***

Налази размотрени у овом прегледу обухватају све важније врсте металних предмета, изузев неких украса, укупно око 50 примерака, од којих је скоро половина случајни налази ван датираних комплекса. Преостали предмети, у које спадају углавном ножеви и бронзане лимене стреле, у највећем броју могу се везати за некрополе парађинског типа и типа Доња Брњица, одн. за период Br C/D – Ha A (XIV–XII в. ст.е.). Само појединачни примерци би се могли уврстити у старији период средњег бронзаног доба (стреле из Белог Брда и, можда, из Добра-че). Међу случајним налазима без сигурно датираног комплекса многи се такође уклапају у овај хронолошки оквир: двојне секире типа Килиндир из Бабушнице и млађи примерци секира типа Хермонес из Станичења и околине Ужица. Међутим, за секире из Кравара и околине Ниша постоје разлози због којих би требало да се сматрају старијим. Типолошка сродност свих ових налаза са микенским производима сведочи да је у питању импорт, али највероватније не из ужег микенског подручја, већ из провинцијских радионица у Епиру или неког другог места у такозваној контактној зони. Постоји веома мало доказа о домаћој производњи према микенском узору, осим једног калупа за секире типа Килиндир из Малинице. Једино се за секиру из околине Ниша због доста грубе обраде површине на којој се виде трагови калупа претпоставља евентуално домаћа израда, али због недостатка калупа то остаје само претпоставка.

Иако на први поглед мачеви из Тетова и Игларева остављају утисак оригиналних микенских мачева, ближа типолошка анализа показује да су и овде у питању производи провинцијских епирских радионица, који су још уз то и накнадно поправљани. Налази из некрополе Игларево II имају изванредан значај за расветљавање типолошког развоја мачева типа C, у које спадају сва три при-

---

[125] J. Makkay The earlest Use Helmet in South-East Europe, Acta arch. Hung. XXXIV/1–4 (1982), 4–6, са веома детаљном анализом свих одговарајућих налаза, укључујући и ватинске плочице.

[126] *Ib.*, sl. 3.

[127] H.G. Huettel, Zur Abkunft des danubischen Pferd-Wagen-komplexes der Altbronzezeit, *SO-Europa zwieschen 1600. und 1000 v. Chr* Berlin 1982, 39–44, 52, Abb. 1 i 3.

мерка са подручја централног Балкана, јер одлично сачувани и вероватно накнадно наварени „рогови" указују на сасвим нови облик дршке који сведочи о тежњи да се побољша заштита руке и боље учврсти балчак са великим бројем закивки.

Најновији налази из некропола Клучка код Скопља и Игларева постављају важна питања за решавање извесних проблема бронзаног доба код нас. Присуство остатака шлема од вепрових зуба типичног микенског облика у гробу из Клучке, као и привеска-амулета у облику двојне секире јасно упућује на везе са насељима у Доњем Повардарју, преко којих се вероватно ширио микенски утицај у унутрашњост Балкана у касномикенско и субмикенско доба. Истовремено, подударност керамичких облика у насељу Кастанас, из слојева датираних у XIV–XII век ст е. према налазима импортоване микенске керамике, са облицима керамике из некрополе Клучка опредељује почетак културе Доња Брњица код нас у сам крај касног бронзаног доба, одн. почетак прелазног периода (око 1200. год.), што се потврђује проучавањем керамичких налаза из насеља бронзаног доба на подручју Поморавља. Да су везе са југом у то време биле одлучујуће за ширење микенског утицаја потврђује појава секира и калупа типа Килиндир у околини Пирота.

Са друге стране, налази из Игларева, нарочито облици мачева, као и секире типа хермонес и бројни ножеви различитих облика, упућују на трајну везу са старијим производним центром у Епиру и Албанији, одакле су се микенски утицаји ширили долинама река Дрима, Ибра и Дрине. Неки налази из игларевских гробова указују и на блиске односе са културама Поморавља, као што су шакасте гривне, док други налазе паралеле у западном делу Балкана, као и на јадранској обали. Хронолошко разграничење гробних целина уз детаљно проучавање свих налаза имаће огроман значај не само за испитивање односа са микенским светом и суседним подручјима Балкана, него и за успостављање сигурније хронологије нашег бронзаног доба.

UDK 903.22-034(497 11:388)"6377"

NOTES ON MYCENAEAN INFLUENCE IN THE CENTRAL BALKAN REGION

MAJA PAROVIĆ-PEŠIKAN, Archaeological Institute, Beograd

The finds which are dealt with in this review cover all the more important types of metal objects, which are supposed to be of Aegean origin, except for some ornaments: axes of Hermones and Kilindir type (Fig. 1-2), as well as separate finds of Aegean type axes and their derivatives in the form of pendant-amulets (Fig. 3); mycenaean type swords (Fig. 4); daggers and knives of various shapes (Fig. 5); bronze arrows (Fig. 6), as well as remains of a unique find of small boar teeth plates (Fig. 7), from a specific kind of late Mycenaean helmet, 40 pieces altogether. Half of these are accidental finds outside the dated complexes. The remainder, mostly kinves and bronze arrows, can be connected with necropolises of Paraćin type, or the Donja Brnjica type, i. e. with the period Br C/D – Ha A (14th–12th century B. C.). Only the separate finds can be dated to an earlier period of the Middle Bronze Age (the arrows from Bijelo Brdo and, perhaps, the ones from Dobrača). Many of the finds not within the certainly dated complexes also fit this chronological period.This is the case with some of the double axes of the Hermones type from Staničenje and the vicinity of Užice (Fig. 1 3-4), while there are reasons to believe that the axes from Kravare and the vicinity of Niš are older. The great similarity in type between these finds and the ones from the northern Greek region and the western Greek islands (Kerkyra, Dodona, Leukas, Kierion) suggests that they are most probably imports from the provincial workshops in Epirus, or some other place in the so called contact zone. A specimen of this type of axe from Albania, from the surroundings of Kukes, confirms this assumption, while the axe from the vicinity of Užice points to a connection with the Epirus production centre by means of the upper current of the river Drim, and further on through the valley of Ibar.

The only specimen of the Kilindir type axe from Babušnica (Fig, 2, 1) is similar in type to the finds from Bulgaria, although it has not got additional projections on the extension of the socket which are typical of Bulgarian specimens, and this brings it closer to the axe from Kilindir (Fig. 2, 5), which was probably the prototype of Thracian axes. As this type is almost unknown in the Epirus area, except for one example from the Polis, it can be assumed that their spreading is connected with the territory of Macedonia through the Var-

dar valley of the valley of the river Struma. The mould from Malinica in the vicinity of Babušnica, as well as the mould from Breznik in western Bulgaria (Fig. 2, 3 and 6) leave no boubt that this type of axe was being made in local worshops. Apparently this cannot be said for the Hermones type axes, as the existence of moulds for these has not yet been established. The axe from the Niš area (Fig. 1, 1) is the only one which can be assumed to be locally manufactured, because of the fairly rough make of its surface and traces of the mould, but without the mould itself it remains only a supposition.

The recently published axe from the museum in Belgrade (Fig. 3, 1) has all the features of the Branigan type III – straight edges and blades, as well as a round opening, which correspond to the Cretan axes of this type, and by its proportions it is similar to the later more elongated specimens. Of all the axes fo Aegean type found in the central and eastern Balkans, the closest to it is the axe from Burgas (Fig. 3, 2). E. Cernih dated it to the Early Mycenaean period, when the firste swords of Mycenaean type appear in the Balkans. The absence of moulds for the casting of these axes, as in the case of the Hermones type axes, suggests that these are probably separate imported specimens, which spread deeper into the Balkans from north-west of Greece, where they seem to be more numerous than anywhere outside Crete. Nevertheless, the find from Burgas implies another possible breakthrough into the north along the western coast of the Black Sea to the mouth of the Danube, and into the Danube region, which would explain the appearance of similar axes on the north coast of the Black Sea and on Crimea.

A group of miniature axes, familiar in the Balkan and Danube region (Fig. 3, 7-9) can be associated with same process of spreding Mycenaean influence to the north. They should be most probably considered as religious symbols – amulets, and are clearly differentiated in type from the more massive razors with small rings for the purpose of hanging, known throughout central Europe. The latest find which can possibly belong to this kind of pendant-amulets is a very fragmentary specimen from the necropolis in Klučka near Skoplje (Fig. 7 5) found together with remains of a boar teeth helmet. These finds derive mainly from the latest bronze age period (Br. D–Ha A), from the time around 1200 B. C., and are most probably made in those settlements on the periphery of the Mycenaean world, where the descendants of the Mycenaean settlers jealously maintained their old tradition, and the production from Mycenaean models lasted until the Early Iron Age.

On first sight, the swords from Tetovo and Iglarevo I and II (Fig. 4, 2, 3–3a) apear as original Mycenaean rapiers, because of the high quality of their finish. However, there are several typological details which connect these three specimens with a whole group of known finds from the area of Epirus and Albania. Almost all of them belong to group C-swords with "horns" Although it is presumed that the sword Iglarevo I, the handle of which was later altered, belongs to the group of older Mycenaean rapiers of type A, we believe that, before this change, it belonged to the C-sword group, as the example from Tetovo. Traces of small holes for rivets on the upper part of the blade, which were not considered in the first publication (Fig. 4, 3a) speak in favour of this hypothesis. Their original arrangement fully matches the swords from Tetovo, Varibopi, Dodona, Peramatos etc. (Fig. 4, 1, 2 and 6).

The latest find from Iglarevo II is of special significance and throws new light on the problem of the development of the C-sword shape in the workshops of Epirus. The most recently found sword from Iglarevo has got well preserved horns, most probably added later, with a considerable number of rivets arranged along the horns. Thanks to this it can be connected with several other known swords from Albania, such as the specimens from Pažok (Fig. 4, 5) or from Midhe/Mati, where such horns are not preserved, but are believed to have existed, because of the large number of rivets found during their excavation. This was a good reason for F. Prendi to determine them as C-type swords. The youngest example of a sword with similar horns from Shtod in the valley of Mati (Fig. 4, 4) also with rivets on the horns, but in a different arrangement, across the width, on the broadened edges of the horns, testifies to the continuation of the new shape of the hilt and handle until 12th century B. C. It is obvious that certain peculiarities in the make of the C-sword, particularly the inadequately weak handle in comparison with its length and weight, (which is one of the characteristics of swords from the Epirus group), resulted in frequent break and had to be mended on the spot. This is why we thing that there are grounds for the hypothesis of the existence of a local workshop which served not only for mending broken swords, but also to discover a more effective way of strengthening the hilt and handle of this type of sword which was of local origin, and had a long period of development in the north-west periphery of the Mycenaean world.

An important group of finds with an assumed Aegean origin consists of a dozen or so knives and daggers belonging mainly to the late Mycenaean period except for several older specimens such as the finds from Velika humska Čuka near Niš (Fig. 5, 2-3). These are daggers most probably from the end of the Early Helladic, or at least Middle Helladiec period, and thus do not concern our discussion.

Daggers and knives from the central Balkan area are characterised by great diversity so that two specimens of the same shape can hardly be found. Only two of these pieces are daggers – one from Iglareveo and one from Kličevac, the rest are knives. Among the knives of the later Mycenaean type is the latest find from the Trnjane necropolis near Bor.

The finds from Iglarevo are the most significant in this group as well. Both specimens from burial finds 1973 (Iglarevo I) have close parallels in the Mycenaean world, such as the knife with the metal handle (Fig. 5, 5) similar to the finds from Pylos or the Athenian Acropolis of 14th to 12th century B. C. The last one is almost identical, and the only difference is in lenght as it is twice as long as the knife from Iglarevo. The gadder from the same grave with three rivets in a triangular arrangement on the head (Fig. 5, 6) belongs to the older types of Aegean armour, but the younger specimens from the late Mycenaean period are familiar in the north–west of Greece, especially in Epirus (Dodona), and in Albania, from the Malia settlement and Midhe/Mati tumulus. The last example has the same blade shape, with straight edges and a sharpened point, but with a different arrangement of rivets – in a row along the upper edge.

Knives with slightly concave backs and 3–4 rivets in an angular arrangement in the upper right corner of the blade, now form a smaller group, which consists of one specimen from the National Museum (Fig. 5, 4), mentioned by A. Harding, and another knife from the vicinity of Pula (Fig. 5, 9b), which is probably somewhat older, as well as the knife from Iglarevo II (1986). This type of knife is known in Albania from the tumulus Retje Bazje, and also in the Pažok tumulus. The specimen from Retje Bazje is distinguished by an extraordinarily large number of rivets –6– arranged along the back. The knife from Pažok, with three rivets in the corner, has a sharply bent forward tip, which suggests that the Belgrade specimen, from which the tip is missing, might have been of this shape.

Unlike most of the previous finds, the knife from Đurinac (Fig. 5, 10) was found together with pottery of the Paraćin type. Incised ornamentation in a friese of hatched triangles and raylike dotted lines is preserved on both sides of its narrow bent blade. This kind of decoration is similar to the motifs on some knives from the graves in Epirus (Elafotopos), while the shape is similar to the finds from the Jalysos necropolis (13th century B. C.). It is significant that incised ornamentation of this type, primarly the motif of incised hatched triangles, also appears on other metal objects of the Late Bronze Age in the Morava region, especially on the palm-like bracelets. It should be mentioned that a pair of these bracelets was found in one of the graves from the necropolis in Iglarevo (II), *in situ*, on a woman's ankle.

A small bronze knife (razor) with a bent blade from Trnjane (Fig. 7) also corresponds to the known Aegean types of this tool. A similar shape, but with a more prominent pointer and three rivets, was found in the Aspripetra cave on the island of Kos and dates to the time LH III, while the find from the Kalbaki necropolis in Epirus, which by its shape and size matches most closely the knife from Trnjane, was dated to the period LH III C. It should be mentioned that, considering the much less prominent pointer in comparison with the Epirus specimen, the specimen from Trnjane should be of an older date, perhaps even as early as LH III B (14th century B. C.), which would coincide better with the archaelogocal complex where it was found in a necropolis of a developed Paraćin culture (BrC).

Sheet bronze arrows similar to the Mycenaean types appear for the most part among burial finds, and only somewhere, and very rarely in settlements, as in Panjevački rit. The majority was found in complexes dated by pottery of the Paraćin type, or the culture of Donja Brnjica.

Several shape of arrows which frequently appear can be typologically sniged out: I – leaf shaped arrows, with concave edges and a more or less convex base, with two variations: Ia – without the pointer, i. e. the needle; Ib – with a smaller pointer for fastening (Fig. 6, 1–4). Arrows of the Ia type often have two small holes for fastening (Fig. 6, 2a, 3b–e). II – Arrows of triangular shape with straight edges, extended wings and a needle that extends to the point, giving an impression of a central rib (Fig. 6, 7a–e). III – socketed arrows (Fig. 6, 8).

The oldest specimen is an arrow from the Bijelo Brdo necropolis near Osijek, found with material from the middle Bronze Age. It matches the type III stone arrows (according to classification by H. G. Bucholz) such as the one found in the Pažok tumulus in Albania (Fig. 6, 6). The arrows from the graves in Rutevac and Donja Brnjica are also similar in type to the oldest types of tone arrows. It should be said, however, that stone arrows with a recessed base had been found in considerably later complexes as well, as in the Kastanas settlement, where they were found with pottery from 13th century B. C. Some arrows from Rutevac and Donja Brnjica (Fig. 6, 2a, 3b) belong to the IVa type (a shape which is reminiscent of a "crab's pincers") by their concave edges and pointed needles. The general impression which these arrows leave is the persistence of very archaic types, and for some of them analogies can be found in the graves from Mycenae and Prosymna.

Arrows with a needle are also a very old shape, which are to be found among the first known finds of Aegean bronze arrows. In our country apart from Rutevac and Donja Brnjica, they can be found in the Latin graveyard necropolis near Sjenica (Fig. 6, 2c, 3a, 4), as well as Iglarevo II. Bronze arrows of similar shapes can be found in Albania, in the valley of Drim (Fig. 6, 5), which are regionally not far from Iglarevo. There are analogies for this kind of arrow among the material found in the necropolis in Prosymna.

It is interesting that in the western part of former Yugoslavia finds of Mycenaean type arrows are almost completely unknown. The only exceptions are one complete and one fragmented arrow found at the end of the last century in the surroundings of Sarajevo, at the Souk Bunar locality (Fig. 6, 8). They belong to the type of Mycenaean socketed arrows (type VIII, according to H. G. Bucholz), while its closest analogies are the specimens from the ruins of Nestor's Palace in Pylos and from layer VII b in Troy The finds of late Mycenaean painted pottery from the Debelo Brdo settlement near Sarajevo confirm that this arrow is a Mycenaean import of the same period.

A few words about the boar teeth plates from the Klučka necropolis near Skopje. Although badly preserved due to the effects of burning, these plates show traces of workmanship, and also have holes for sowing at the edges (Fig. 7 5). Thus, in shape, as well as size (ca 6 cm in length) they belong to the standard specimens which were used for the making of late Mycenaean helmets of this kind, and which were found in many tombs in Mycenae, Dendra, and Spata (Fig. 7 7–8).

The find from Klučka is multiply significant because it raises important questions when solving certain problems of the Bronze Age in our country Not only because of the existence of proof for connections with settlements in the Vardar region, from where the Mycenaean influence most probably spread into the Balkans, but also because it directly raises the question of the chronology of the Donja Brnjica culture. The coinciding of pottery shapes from the Kastanas settlement dated to the period 14th–12th centuries B. C. with the pottery of the necropolis of Klučka, determines its beginnings in the central Balkans towards the very end of the Late Bronze Age, i. e. to the beginning of the transitional period (ca 1200 B. C.) Studies of Bronze Age pottery in the Morava region seems to confirm this conclusion. The crucial role of connections with the south in the spreading of Mycenaean influence is confirmed by the appearance of the Kilindir type axes.

Translated by
Barbara VASIĆ

Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania

SLOBODAN DUŠANIĆ, Faculty of Philosophy, Beograd

V Kondić
amico incomparabili

The rich heritage of Roman mining in Dardania contains two pieces of epigraphical evidence which, despite their importance, have remained insufficiently explained. Their reading and/or interpretation will be revised on the following pages, as a modest tribute to the memory of Vladimir Kondić, whose archaeological work on Roman mines in Moesia Superior – Dardania including[1] – has left results of wide interest and lasting value.

I. The Q. (G)NORII

A lead ingot[2] dating from the first century AD (the Flavian period?) was unearthed in the neighbourhood of modern Kuršumlija,[3] in central Dardania.[4] Its face bears the stamp *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti)*; the left end, *Q. GN* (Fig. 1).[5] While publishing the ingot almost twenty years ago, I explained the abbreviations *Q. GN* to produce the 'duo nomina' of the *conductor* of the mine in which the object had been made: *Q(uinti) Gn(orii?)*.[6]

The expansion was primarily based upon a parallel with a Liburnian epitaph (*CIL* III 14000, Nedinum). It reads. *Q. Gnorius / Q. l Faustus / Octaviae L. f / Secundae / uxori / an XXII* Faustus' *praenomen* and *gentile* suggested to me the following comment on the stamp of the ingot's left end: "As the completion *Q(uinti) Gn(orii)* seems obvious (practically speaking, there is no other *nomen* beginning in *Gn-),* we are led to assume some connection between the *conductor* (who was clearly of Italian origin) and the country of Liburnia. That connection must have coincided with the immigration of the Dalmatians, especially from the coast, into the mining districts of Moesia and other provinces "[7]

---

[1] Cf. E. Čerškov, *Municipium DD at Sočanica,* Priština – Beograd 1970, 12 note 11

[2] Preserved in the Museum of Niš (inv no. epigr. coll. 44), *non vidi*. Dimensions: 57 ×16 cm (base), 55 × 8,5 cm (face), 11,5 cm (height); weight: *c*. 70 kg. In seems that two identical ingots were found at Žuč in 1951 of which only one – that whose photographs are given here – has been transferred to the Museum; the other has been lost (Đ. Bošković, *Starinar* 15–16, 1964/5, 49 note 20).

[3] At the village of Žuč (the site of "Jelički Potok"), to be exact. "Medieval and later mining of argentiferous lead is rather well atested west and south of Žuč" (the name of Kuršumlija derives from the Turkish *kuršum* 'lead'); "the Roman finds there are meagre as yet" S. Dušanić, *Arheol. Vestnik* 28 (Ljubljana 1977) 178 (166, 174 note 39 a). Cf. also P Petrović, *IMS* IV (1979) pp. 18 (map) and 62.

[4] Dardania had, within Moesia (and, after Domitian, Moesia Superior), the status of an administrative entity (at least, with regard to the mining organization) covering the entire south of the province. Its western part probably extended to the north as far as the Zapadna Morava. See also text and note 58 *infra*.

[5] I owe the photographs to the courtesy of the Centre d'études épigraphiques et numismatiques, Faculté de philosophie de l'Université de Belgrade.

[6] Dušanić (*supra*, note 3) 163–7 172–4, 178, with Pls. 1 1 and 2, 2. Note the position, at the bottom of the line, of the punctuation-mark dividing the *Q* from the *G* (Dušanić, *loc. cit.*, 173 note 12), fig. 1.

[7] Dušanić (*supra* note 3) 178, with reference to id., "Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior" in (H. Temporini and W Haase edd.) *ANRW* II 6, Berlin – New York 1977 74 note 137 (the Dalmatians in the mining districts of Remesiana and Kosmaj in Upper Moesia; in the *aurariae* of Dacia; around Wiesenau in Noricum?).

Fig. 1 – Lead ingot found at Žuč (near Kuršumlija). Ist century AD. Museum of Niš. Below: face; above: left end.

Plausible as the inferences just quoted may have appeared, they nonetheless included much that is hypothetical, thence the question-mark in my expansion *Gn(orii?)*, which has been duly reproduced in the later editions of the stamp.[8] Two points of (relative) uncertainty deserve to be underlined here: the choice of the *nomen* (I see now that it is not quite true to say of *Gnorius* that "practically speaking, there is no other *nomen* beginning in *Gn-*")[9] and the conjecture that the *conductor*'s domicile was in Liburnia (the man, "clearly of Italian origin", may have arrived to Dardania directly from Italy [e. g. Aquileia], not *via* Nedinum).[10] Both reserves can be put aside, however, in light of the indirect testimony of an inscription which has been neither well restored non connected with the prosopographical information furnished by the *massa plumbea* from the Kuršumlija mine.

The inscription, found at Mursa (Pannonia Inferior), has been dated on palaeographical grounds to the second century;[11] we are inclined to accept this,with the proviso that a date later than *c.* AD 150 should be regarded as hardly compatible with both the lettering and the formulae. The text runs in the *editor primus'* reading as follows (Fig. 2):[12]

Fig. 2. – Fragment of gravestone found at Mursa. Early second century AD.

[8] *Ann. ép.* 1978, 705; *IMS* IV 136.

[9] A. Mócsy's *Nomenclator* 137 cites the nomina *Gnatius* and *Gnavinius* in addition to *Gnorius* (or *Cnorius*, p. 83). In 1977 (Dušanić [*supra*, note 21 165, 174 note 34), with reference to W Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 606 and 610 (Ind.), I was able to cite, as the only alternative to *Gnorius, Cnaeus (Gnaeus)*, which, however, occurs in the function of a *gentile* rather rarely

[10] Cf. e. g. A. Mócsy, "Pannonia" *RE* Suppl. IX (1962) 708.

[11] M. Bulat, *Arheol. Vestnik* 41 (Ljubljana 1990) 619, 621

[12] *Ibid.* 617–622, with Fig. 1 (reproduced here). I have not seen the stone, whose dimensions are: 71 × 37 × 14 cm; panel of inscription: 40.5 × 21 cm. The original stele was reused in the XVII century, when a cross was engraved and a Serbian epitaph, in the Cyrillic alphabet, was inscribed on the flattened surface above the panel (the surface came into being by the erasure of the Roman relief). At a later date, the reused stele was cut into at least two pieces, one of which is extant, the present fragment. See *infra*, note 14.

Q(uintus) No[nius?] /T(iti) f(ilius) na[tione] / Libur[nus an] /nor(um) [---] /[5] *[H(ic) s(itus) e(st)?]*

This reading obviously requires some improvements. The absence of the dedicator's names and of the deceased's *cognomen* would be difficult to explain in an (early) Antonine epitaph; the same may be said of the *annorum* (tot) formula postulated for lines 3–4.[13] The trace of a letter visible in line 5 below the O, the upper end of a vertical stroke, need not have formed a part of an H as tentatively suggested by the editor; among others, an I is a possibility Finally, neither the number of lines nor the length of the *lacunae* as postulated by the *editio princeps* of the inscription well accord with the editor's own comments on the material features of the fragment. He has rightly estimated that the original dimensions of the epigraphical panel must have been larger than those of its remnant; the width "was probably twice as big as it is now" [14] This makes it improbable that line 5 should be restored as the last line of the inscription. More important, his estimate that the lost part of the panel, on the fragment's right side at the height of line 1, contained approximately one-half of the original line, contradicts his own restorations of lines 1–3 the [*nius ?*] of line 1 and [*tione*] of line 2 are somewhat too long, the [*nus an*] of line 3 somewhat too short, when compared with what follows from his calculation of the width of the original slab. The excessive length of the restorations of line 1 and 2 cannot be mended by postulating ligatures in the restored parts of the lines, as the cutter of the Mursa stone obviously avoided the use of ligatures altogether; none of them appears in the extant lettering.

The majority of these difficulties can be solved if we take that line 4 *init.* furnishes the beginning of the *gentile* of the dedicator the deceased's daughter or *liberta*.[15] In a dative construction, which allows satisfactory (i. e. not too long) restorations for lines 1–3, the epitaph runs quite naturally·[16]

*Q. No[rio] /T f Na[tali ?] /Libur[no patri] (*or· *Libur(no) [patrono]) /Nor[ia ± 6] /*[5] *[± 3] I[--] /[*

Line 2 *fin.* The restoration fits in the space available and introduces a widely attested *cognomen*;[17] of course, a *na[tione]* is not necessary to put before the *Libur[no] (Libur(no))* of line 3 to qualify the ethnic.[18] The right half of line 4 contained the dedicator's *cognomen*. It is possible, though unlikely, that the *cognomen* continued into line 5 As an *exempli gratia* restoration of that line we should prefer a *[fil]i[a infelicissima]* or the like. The epitaph may, but need not, have ended with the *vixit annos* (tot) and the *h. s. e.* formulae.

Although *Norius/Noria* is a very rare name,[19] there can be little doubt that it was borne by the two related personages who are cited in the inscription. The *NOR* of line 4 and the length of the *lacuna* following the *NO* of line 1 exclude, practically speak

---

[13] The absence of *DM* on the fragment as seen now should not be adduced as a parallel for the alleged archaism of the formulae in lines 2 ff. The dedication to *Manes* was probably carved above the panel of the inscription, at the bottom of the relief which has been destroyed (cf. the preceding note).

[14] Bulat (*supra*, note 11) 167 Actually this conclusion is impossible to avoid since the cross (whose vertical is visible now along the edge ending line 1) was obviously placed in the middle of the (reused) stele's width.

[15] The omission of the *praenomen* (contrast lines 1 *init.*, 2 *init.*) makes the alternative of the deceased's male relative quite implausible.

[16] Though the [*DM*] should be assumed to have been inscribed above the panel (*supra*, note 13), we prefer to print the text without it, in order to preserve M. Bulat's numbering of the lines throughout the present article.

[17] Mócsy, *Nomenclator* 198. It may be significant for our conjecture that *Q. No[rius] T. f. Na[talis ?]* and the majority of the *Gnorii (Norii)* discussed here in general, came to Liburnia from the North of Italy (Aquileia ?) that the Valerius *Natalis* Gauni f. of *CIL* III 10950 (Mühlendorf, not far from Carnuntum in Pannonia Superior· II cent. ?) "stammt aus Norditalien" (A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 226 no. 117/1). For a possible attestation of a *Gno<r>ia* in Istria see *I I X 2*, no. 208, line 4 *fin.* On the rich Aquileians settling in Liburnia, J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 308 ff.

[18] Cf. e. g. *IMS* I 129 (Kosmaj): *D. M /C Iul. Q. f. Serg. /[R]ufo Libur(no) /F1 [Ma] rulla con] /*[5] *iug[i pi] entiss. /vix. an. [? L] XI H s. e.* In several respects, Rufus' epitaph and its historical context are close to the inscription and career of *Na[talis ?]* as presented here. My edition of the Kosmaj monument comments on line 3 as follows: "la désignation *Liburnus* peut avoir ici une signification purement ethnique, mais elle peut également faire allusion à une certaine indépendance administrative de la Liburnie aux Ier–IIe siècles (cf. par ex. J. Šašel, *Historia*, 21 1971 p. 478 sq.)"

[19] The index of Schulze's book (*supra*, note 9) omits it altogether. Mócsy, *Nomenclator* 203, has only one *Norius* ("M(oes.) I(nf.)"), obviously the Norius Priscus of *CIL* III 14214 (Adam-Klissi), 1, 5, whose *origo* was Cemenelum in the Alpes Maritimae. But there must be some *Norii* on record in various other places, cf. e. g. *CIL* XIII 6160.

ing, every possibility of another *nomen*. Now, notwithstanding the specialists' silence on the matter, it seems certain that *Norius* derived from *Gnorius* or (an archaic spelling) *Cnorius*; the doublets *gn(cn)-/n-* are abundantly documented in personal names[20] and simple words alike.[21] Even the *praenomen* common to *Na[talis ?]* and the *conductor* of the Kuršumlija mine tends to support the idea of identifying their *nomina*.[22] Lines 1, 3 and 4 of the Mursan epitaph as restored here consequently corroborate both our expansions *Q(uinti Gn(orii)* of the lateral stamp of the Dardanian ingot and our deductions concerning the remarkable rôle of Liburnians, and the Dalmatians of the coast in general, in the mining of Dardania.

The latter point, bearing on the history of the mining population in Illyricum at large, calls for an additional comment. In the vicinity of Mursa the early evidence of another Liburnian, L. Fidiclanius Fresianus, has come to light.[23] His presence at the Drave has been persuasively interpreted as a reflection of commercial activities connecting Aquileia, *via* Liburnia, with the Pannonian frontier [24] With regard to the importance of metal manufacturing and trade in the economic lives of Aquileia and Mursa,[25] Fidiclanius Fresianus may be taken to have been in the metal business. This is nothing more than a conjecture but the parallel of the *Gnorii (Norii)* appears significant.[26] According to J.Šašel's convincing observations, some Italian families with economic interests throughout Illyricum stemmed from the circle of metal manufacturers/traders, and their metal dealings remained a feature, frequently *the* feature, of their Illyrican enterprises.[27] The *conductor* of the mine of (argentiferous?) lead near Kuršumlija most certainly, his relatives at Nedinum and Mursa probably, belonged to those Italians who used Liburnia as a starting-point for spreading their metal business into the interior of Illyricum, Dacia included.[28] Their reasons for settling in Liburnia may be sought, among other things, in their wish to profit from the Central Government's practice of periodically deporting Liburnian natives to the mining districts of Illyricum. These deportations evidently served a double purpose, political (pacification of the potentially dangerous country between the Arsia and the Titius) and economical (activation of metalliferous workings in the interior).[29] Very little is known of the modalities of the massive use, obviously under some sort of compulsion, of the coast Dalmatians in the *metalla Illyrici* during the epoch of the Principate.[30] It must have combined private undertakings such as those due to the *Gnorii (Norii)* with State-organized actions; the combination was typically Roman, and proved effective by a tradition going back to the time of the Republic.

II. Dardanian cinnabar

The Aezani copy of Diocletian's *Edictum de pretiis* has rather recently disclosed the interesting fact that, at the beginning of the fourth century, one

---

[20] *Gnaeus (Cnaeus) / Naevius, Gnavinus / Navinius, Gnatius / Nattius.*

[21] Cf. Schulze (*supra*, note 9) 263 with note 2.

[22] Note that the *Quinti* are rarely encountered among the *Nonii*; see e. g. the indices to *ILS*, *CIL* III and *CIL* VI.

[23] *CIL* III 15139 (Teutoburgium): *L. Fidiclanius / L. f. Fresianus / domo Iader / [de]cessit an. XX.*

[24] Mócsy, *Bevölkerung* (*supra*, note 17), 154 (with reference to a Fidiculanius in *CIL* V 1205) and 260 no. 218/1 ("stammt aus Aquileia"); D. Pinterović, *Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike*, Osijek 1978, 40–2, 78 (a tradesman). Cf. above, note 10.

[25] Aquileia: S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Aquileia 1957 27 ff. Mursa: Pinterović (the preceding note) 123.

[26] It is hardly necessary to add that some of the *Gnorii (Cnorii) / Norii* in Illyricum may have had different origins and/or professions than the ones attributed here to the people from Nedinum, Mursa, and the Kuršumlija mine (*CIL* III 14214, 1 5 [above, note 19]; 4183 = *PME* C 211, Savaria).

[27] J. Šašel, *ZPE* 43 (1981) 337–342; id., "*Dardania, Furii e Pontii*" in (L. Gasperini ed.) Scritti sul mondo antico in memoria di Fulvio Grosso, Roma 1981 587–94.

[28] It is difficult to develop on the relations, chronological and other, of the families of the *Gnorii (Norii)* at Nedinum, Mursa and the Kuršumlija *metallum*. The epitaph of *Na[talis ?]* seems later than the Kuršumlija ingot and *CIL* III 14000 but has the deceased's country of origin expressly noted (line 3), which probably implies that his links with Liburnia were still strong enough. *Na[talis ?]* stay and activity in Mursa may have coincided with the reign of Hadrian, who made Mursa a colony – an event which both reflected the city's prosperity and stimulated the further progress of its industries.

[29] Dušanić (*supra*, note 3) 165–7 174 notes 35–9 and 46 f., 178; id., *Arheol. Vestnik* 41 (Ljubljana 1990) 590 f. 595 notes 50 f. Cf. *supra*, note 7

[30] Dušanić, *Ist. Glasnik* 1980, 1–2 (Beograd 1980) 23 with note 107· for a somewhat different view, H. -Ch. Noeske, "Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in römischer Zeit" *Bonn. Jahrb.* 177 (1977) 342 f.

Dardania was famous as a source of cinnabar [31] Under the heading *De pigmentis*, the document offers i. a. two consecutive entries which concern this mineral and pigment: (a) "Dardanian cinnabar, that is minium (*Ginnabareos Dardanici, hoc est mini*), one pound, 500 denarii", and (b) "Second category cinnabar, that is minium (*Cinnabareos secundi, hoc est mini*), one pound, 300 denarii" [32] The former has provoked some discussion among the students of the Edict and the historians of the Roman economy at large, since Dardanian cinnabar is not attested elsewhere; actually, according to Pliny the Elder, Sissapo in Baetica was Rome's only cinnabar mine at his time.[33] Thanks to the clear distinction the Edict makes – in both the wording of the two items and their price indications – between Dardanian cinnabar and "the second category cinnabar", it may be concluded that the Dardanian sort was pure cinnabar (bisulphuret of mercury),[34] *cinnabaris sincera* as it is called in the *Naturalis Historia*.[35] The Edict's (b) should be identified with the pigment labelled by Pliny as alterum genus' and 'secundarium minium' [36] It was obviously an imitation of the *cinnabaris sincera*,[37] less rare and less expensive than the original substance. No extant source links the imitation with Dardania specifically [38] The following comments will be consequently restricted to (a) – the geographico-administrative aspects of the adjective 'Dardanicum', to be exact.

Should we locate the mine(s) of "Dardanian cinnabar" in the country of the Anatolian Dardani?[39] Theoretically speaking, two possibilities could be envisaged to justify this proposal. the 'Dardanicum' of (a) was derived from the name of the city on the Hellespont (either from its ethnic, *Dardani*, or the toponym itself· *Dardanus, Dardanium* et sim.)[40] or else it reflects a (pseudo-historical) tradition which connects the much later mines of the north-west of Asia Minor with Priam, a 'Dardanian' himself.[41] If the latter explanation is followed, the cinnabar mine(s) could be sought in the whole Troad, not only in the neighbourhood of the city of Dardanus.

Both of these alternatives appear unattractive, however The inhabitants of the Troad possessed a certain mineral wealth (the gold mine not too far from Dardanus should be mentioned in this connection)[42] but it was neither great nor included, so far as the ancient and modern mineralogical data suggest, the ore producing mercury [43] On the other hand, the adjective 'Dardanicus' having been used, in the Edict and elsewhere, to denote various products of the Balkan Dardania,[44] we should have expected (on condition that (a) is attributed to Asia Minor) the 'Dardanici' to be expressed in a different manner on the Aezani stone, regardless of the adjective's precise connotation (the city of Dardanus?; the Troad ?).

---

[31] M. Giacchero, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium...* Genova 1974 (*non vidi*), nos. 34, 75 (= our a) and 34, 76 (= our b); M. Crawford and J. Reynolds, *ZPE* 34 (1979) 183 (34, 74 = a; 34, 75 = b).

[32] The translation by Crawford and Reynolds (the preceding note) 208. 'Ginnabareos' faithfully reproduces the corresponding word (*kinnabari*, in the nominative) of the Greek counterpart (not yet recorded) of 34, 74 f., thence the gender ('Dardanici' 'secundi') and the genitive in *-eos* of the Latin forms of (a) and (b). On the "sonorisation du c" in analogous cases see H. Mihaescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti – Paris 1978, 199, who cites i. a. *App. Probi* 78: *calatus non galatus* (= Greek *kalathos*).

[33] *NH* XXXIII 118. On cinnabar in the ancient authors and technology see e. g. J. F. Healy *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978, 190 ff. *et passim.*

[34] Thus M. Corbier in the able study on "Dévaluations et évolution des prix (I^{cr} – IIIe siècles)" *Revue num.* 27 (1985) 89 f. For a different view see Crawford and Reynolds (*supra*, note 31) 208 f.

[35] XXXIII 117

[36] *Ibid.* 118.

[37] On secundarium minium' as a synonym for red lead see Healy (*supra*, note 33) 192; Corbier (*supra*, note 34) 89.

[38] It may have been, though, produced in many places, including the rich silver and lead mines of the Balkan Dardania. Cf. Pliny *NH* XXXIII 118: "namque est alterum genus omnibus fere argentariis itemque plumbariis metallis. "

[39] In their commentary of 34, 74 (= our a), Crawford and Reynolds (*supra*, note 31) 208 seem to have thought of an Anatolian mine or mines.

[40] On the city and its name-variants, L. Bürchner, "Dardanos" (no. 1) *RE* IV (1901) 2163 f., J. M. Cook, *The Troad. An Archaeological and Topographical Study*, Oxford 1973, 57 ff. Dardanus was big enough in the August-Severi period to issue coinage of its own (Head, *HN*^{2} 544; rev inscr., in Greek, DARDANION).

[41] Strab. XIV 680 (cf. XIII 591). Priam as a *Dardanides*: Marie C. van der Kolf, *RE* XXII (1954) 1844.

[42] For Astyra (politically belonging to Abydus) see Cook (*supra*, note 40) 290 note 1, 366 and 361 Fig. 17 (map). Gold as an associate of mercury: *infra*, note 69.

[43] Cook (*supra*, note 40) 264 f. note 5, 318; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* Princeton 1950, I 43 f. II 803 note 26.

[44] E. g. caseus Dardanicus' (*Exp. tot. mundi* 51 Rougé), chlamys Dardanica' (Edict, 19, 69 f. and p. 267 Lauffer).

Furthermore, the silence of Pliny as to Dardanian cinnabar is easier to understand if the origin of the pigment is sought in the central Balkans. The Troad enjoyed earlier and more intimate contacts with the classical world, so that the Hellenistic or late Republican/early Imperial evidence of cinnabar in that land would have been less likely to be overlooked in the work of the *Naturalis Historia*'s format.[45] Conversely if the omission of a reference in Pliny to Dardanian cinnabar is taken to imply not the author's negligence but the late discovery of the mineral in Dardania (II–III cent. AD) and that is *a priori* the more plausible explanation – the Balkan counterpart seems the preferable candidate again. Unlike the Troad (whose mineral resources, as already stressed, were of modest importance in Roman times), the metalliferous areas of the central Balkans are on record in the later Antiquity to have witnessed constant prospecting for ore;[46] after all, these areas were rich enough in minerals to rally professional prospectors. No doubt, the discovery of cinnabar in the period shortly preceding the issue of the Edict would be less of a surprise in a region constantly examined by the *sequendarum. venarum periti* and well-known for its supply of metals during the second and third centuries in general. In our case, this means the Balkan Dardania.[47]

As a matter of fact, cinnabar occurs in several parts of the country once inhabited by the Balkan Dardani, notably in its north-west (the mountains of Kopaonik, Golija and Čemerna surrounding the Ibar valley).[48] There are good reasons to believe that the Ibar cinnabar was exploited during the Middle Ages, though this hypothesis depends on the modern controversy concerning 'crvac' ('grana') or 'krmez' ('cermexium' vel. sim. in Latin documents of the Ragusa archives), a substance which was used as a pigment for dying textiles, inks *et al.* red.[49] According to one branch of interpretation of medieval data, 'crvac' ('krmez') was exclusively obtained from insects.[50] According to the other, it was of a mineral origin and identical with the pigment obtained from cinnabar [51] This is not the place to develop that highly technical debate. Suffice it to say that, in our opinion, it might be settled in a conciliatory manner; 'crvac and 'krmez' seem to have been names common to both sorts of pigment, organic and mineral. Initially, the pigment was organic, later (in the fif teenth century if not before) two kinds of 'crvac' ('krmez') will have been produced, different as to their chemical content and commercial value[52] – a situation remotely similar to that described in Pliny's chapters on cinnabar (*cinnabaris sincera* versus the *secundarium minium*) and alluded to in the Edict (a–b).[53] What has made present-day historians think that some quantities at least of the 'crvac' ('krmez') exported from Serbia and Bosnia of the XVth century were obtained from cinnabar is the fact that two (if not more) ot the major sources of the 'crvac' ('krmez') coincide with the areas where cinnabar, or else its frequent associates gold and/or silver, can be found. the regions of Avala[54] and Pljevlja.[55] It is significant that the mountains

---

[45] Cf. e. g. XXXVII 193.

[46] Amm. Marc. XXXI 6, 6 (cf. O. Davies, *Roman Mines in Europe*, Oxford 1935, 17 f. 231). During the fourth century, the mines of Thrace and Illyricum were connected in many ways, including some administrative (cf. *Not. Dign.* Or. XI 49 versus 46–8).

[47] The essence of the present note was communicated to Mrs. M. Corbier in October, 1985. The communication was cited in her article referred to above, note 34. – On the importance of Dardanian mines in the Antonine, Severan and post-Severan epochs see Dušanić (*supra*, note 7) 69 f. 87 f. Cf. A. Jovanović, *Jewelry in Roman Dardania* (in Serbian with an English summary), Beograd 1978, 101 f. 118 f., below, note 70.

[48] V Simić, *Vesnik Zavoda za geološka i geofizička istraživanja N R. Srbije* 15 (Beograd 1958) 373 and 99; V Mandić, *ibid.* 135 f. Cf. S. Janković, *Metalogenetske epohe i rudonosna područja Jugoslavije*, Beograd 1967 6.

[49] V Radosavljević, *Tehnika starog pisma i minijature*, Beograd 1984, 93–100 *et passim*.

[50] See notably S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Beograd 1964, 96 f., and S. Radojčić, *Zograf* 2 (Beograd 1967) 30 f. Cf. A. Veselinović, *Ist. Glasnik* (Beograd) 1984, fasc. 1–2, p. 21 note 75, with bibl.

[51] That view has been especially defended by B. Hrabak, see *infra*, notes 54–55.

[52] The testimony (adduced by I. Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, 307) of a XVth century Florentine author, distinguishing between the grana' and the expensive 'krmez' ('chermisi'), seems to support our conjecture that there were two sorts of this pigment in the Middle Ages.

[53] The parallel of the complex meaning of the term cinnabar seems all the more appropriate here in light of the ancients' usage of the word to denote, in addition to various mineral products, the product obtained from *Dracaena cinnabaris* Balf. f. as well. Corbier (*supra*, note 34) 89.

[54] The crvac' which was an object of commerce in nearby Smederevo must have been furnished by the Avala mine: B. Hrabak, *Godišnjak grada Beograda* 3 (1956) 103 f. The Avala cinnabar in prehistory and modern times: Davies (*supra*, note 46) 215; V Simić, *Istoriski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951 181–4.

bordering the Ibar valley are one of those areas in which both cinnabar has been discovered by modern geologists and 'crvac' ('krmez') was obtained by medieval workers.[56] As the Balkan mines generally attest to a striking continuity between ancient and medieval metallurgical production, this feature of the Ibar region tends to support the arguments adduced here in favour of tracing the origin of the Edict's Dardanian cinnabar (a) within the boundaries of the European Dardania.

A chronological problem arises in this connection. From the point of view of historical geography, the notion of the European Dardania may be stratified thusly· pre-Roman Dardania, Dardania as a part of Moesia (Superior), and Dardania as the late Roman province. The first of the three[57] may be put aside as hardly relevant here, in view of Pliny's silence about Dardanian cinnabar The second seems to have been a unit in the mining administration of the province of (Upper) Moesia and of Illyricum at large, a unit remaining in its important size (identifiable with the whole territory of the province south of the *ripa Danuvii* ?)[58] till the division of Moesia Superior under Aurelian.[59] The frontiers of the third, created *c.* AD 272, are difficult to define. They may be approximately traced on Hierocles' lists of cities in the Illyrican diocese: the late Roman Dardania included Scupi, Merion (virtually a *hapax* and impossible to locate as yet) and Ulpiana (655, 8; 656, 1–2) but excluded the east of the pre-Aurelianic Dardania, which went to Dacia Mediterranea.[60] A rather small provicne, the Dardania of III–VI centuries must have nevertheless extended far enough to the north-west to encompass the Ibar valley· both the logic of geographical conditions and what might be speculated about the position of Merion[61] suggest this conclusion. The case of Dardania as a part of Moesia (Superior) must have been the same in that respect.[62] The question remains therefore whether (a) was, at the time of the Edict's publication, a product whose use went back to more than one generation (i. e. discovered during the period later than Pliny but earlier than the division of Moesia Superior *c.* AD 272) or it presented something of a novelty in AD 301 (i. e. discovered in the post-Aurelianic province of Dardania). The question is of twofold interest, bearing alike on the history of mining and (indirectly) on the chronological structure of a number of entries in the *Edictum de pretiis*. On evidence available, it is impossible to answer with certainty In view of the relative poverty that characterizes the Ibar deposits of ore producing mercury as known nowadays[63] we are inclined to think that the production of (a) did not last a long time, which would imply that the 'Dardanici' of (a) pertained to the post-272 Dardania. This in turn could lead to an analogous inference concerning the exact meaning of the provenance indication in the *burrus Ripensis* entry [64] Rather than untechnically referring to the *ripa Danuvii* at large, or that of

[55] The Pljevlja crvac'· B. Hrabak, *Ist. zapisi* XI, fasc. 1–2 (Cetinje 1955) 23–5. Roman and medieval mining of silver (and lead) in the neighbourhood of Pljevlja: Dušanić (*supra*, note 7) 68 f., id. (*supra*, note 30) 23 f., Hrabak, *loc. cit.*

[56] Veselinović (*supra*, note 50) 21 with note 75 (the Trgovište crvac' from the north-west of the Kopaonik area). Dr. A. Veselinović has kindly informed me that the 'crvac' ('krmez') of other parts of the Kopaonik area is also referred to in the Ragusan documents of the fifteenth century. Cf. Simić (*supra*, note 48) 373 on the Zaplanina (immediately below Staro Rudište, on Mt Kopaonik itself).

[57] It, too, probably included the Ibar valley· F. Papazoglou, *The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times*, Amsterdam 1978, 195 ff.

[58] Dušanić (*supra*, note 3) 171 f. 177 note 106; Papazoglou (*supra*, note 57) 187 ff. See also note 4 above.

[59] The immediate outcome of that division has been much discussed, see Papazoglou (*supra*, note 57) 197–9 note 210, and P Petrović, *IMS* IV p. 19 with note 3. N. Vulić (*Glas SKA* LXXXII, Beograd 1909, 1 ff. = Musée Belge 27 1923, 253–9) was right, in our opinion, to consider that Aurelian divided Moesia Superior into four provinces: Moesia Prima (north-west), Dacia Ripensis (north-east), Dacia Mediterranea (south-east) and Dardania (south-west). The crucial testimonies are those of Rufius Festus 8, 2–3, and *Ann. ép.* 1912. 200.

[60] E. g. Naissus and Remesiana (Hier. 654, 6–7). The province of Iustiniana Prima was Dacia Mediterranea, too (*Nov.* XI), which helps us determine the exact trace of Dardania's eastern frontier (*IMS* IV p. 62 f.and 18 [map]).

[61] A. Mócsy *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* Budapest 1970, 44 and 110 note 2, identifies it with the municipium Dardanorum (Sočanica in the Ibar valley). The identification is doubtful but the idea of searching Merion west of the line Scupi – Ulpiana must be sound.

[62] Papazoglou (*supra*, note 57) 195 ff.

[63] Janković (*supra*, note 48) 6.

[64] S. Lauffer, *Diokletians Preisedikt*, Berlin 1971 pp. 156 (19, 46) and 166 (22, 23).

the lower Danube from Pannonia to the Delta,[65] the adjective *Ripensis* might point, precisely, to Dacia Ripensis, formed on the Danube at the same time as the Dardania of (a).[66]

Let us conclude with a word on Dardanian mining in the last third of the third century The discovery of cinnabar – if it really took place between *c* AD 272 and AD 301 – may have resulted from the State s[67] efforts to find fresh sources of metals that would make the coinage reforms of Aurelian and, especially, Diocletian, easier to carry out.[68] The ore producing mercury frequently occurs in association with gold and silver[69] so that prospecting for them in Dardania (famous for its precious metals) may have brought to light cinnabar as a secondary gain. There is no explicit evidence to corroborate this but a variety of data seem to attest to Rome's increased interest in Illyrican mining in the difficult times of the post-Severan crisis.[70]

UDK 930.271=71:622(093.5)(37)

[65] Lauffer (the preceding note) p. 266, ad 19, 45–49. This interpretation runs counter to the fact that the notion of the *ripa Danuvii* was not restricted to the River's low reaches (cf. the name of Noricum Ripense, province constituted *c*. AD 296); for *burrus Noricus* see Edict, 19, 47 and 22, 24); on the other hand, if it meant just "Danubian" the Ripensis would have been too broad an indication to be useful in the context. If we suppose that the *burrus Ripensis* is an ellipsis for the (rather awkward) expressions *burrus Daciae Ripensis* or *burrus Dacicoripensis*, the circle of the Balkan/mid-Danubian producers of various *vestes* in the later Antiquity (Dalmatia, Achaea, Dardania, the land of the Bessi; Noricum, Pannonia) becomes wider still (see also Gummerus, *RE* IX, 1914, cols. 1520 and 1526).

[66] Above, note 59.

[67] Regardless of the status of prospectors who presumably discovered Dardanian cinnabar – fiscal *familia*, municipal employees or private persons – the mine itself must have eventually belonged to, or been taken by the Emperor; cinnabar was too expensive a mineral to be left to the exploitation of cities or private people.

[68] Cf. G. D. B. Jones' notes on the interdependence between the volume of the coinage and metallurgical production in the second century AD (*JRS* 70, 1980, 161–3).

[69] Paus. VIII 39, 6; Pliny *NH* XXXIII 111 Davies (*supra*, note 46) 138 *et passim*; Simić (*supra*, note 53) 111 *et passim*.

[70] Dušanić, "Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observations" in (B. Jovanović, P Petrović, S. Đurđekanović edd.) "Ancient Mining and Metallurgy of Southeast Europe" (*International Symposium*, Donji Milanovac 1990), Belgrade–Bor 1995, 219-225. On the *curator Illyrici metallarius* mentioned in *HA*, Claud. 15, 4, see my paper on "The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life" in (ed. C. Domergue) *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas. Coloquio int. asociado* (Ma-drid 1985 [1989]), II 154 note 89. For later Roman mining in Dardania itself see above, note 47

Ad Procope *De aedificus* IV, VI, 8–18

MILUTIN GARAŠANIN, Beograd

Depuis le début des recherches systématiques en cours à partir de 1965., sur le limes danubien de Serbie[1], l'attention des chercheurs a été attirée de plus en plus par les informations de Procope (*De Aedif* IV, VI) sur la réfection du systhème de défense de l'Empire dans ces régions. C'est ainsi qu il a été possibble d'identifier toute la série de fortins (phrouria) et une bourgade (polichnion Tsanes) depuis Kantabaza à l'entrée, jusqu'à Pontes en aval de la sortie des Portes de Fer danubiennes[2] Il y a quelques années , le regretté Vladimir Kondić, retrouvait dans les camps de Boljetin, de Ravna et, plus en amont et avec certaines réserves dans celui de Saldum les fortins de Smorna, Campsa et Kantabaza, en soutenant sa thèse par des arguments assurément valables[3] La découverte d'une inscription faite récemment à Karataš, au débouché des Portes de Fer et mentionnant la Statio cataractarum Diana, permettait de trancher définitivement le problème souvent disputé de Tsanes (= Diana)[4] Une remarque inédite de N Vulić, en marge de l'exemplaire du *De Aedificiis* à la bibliothèque du Séminaire d'histoire ancienne de Belgrade, ainsi que la nouvelle Table de Trajan, confirmant la construction du canal romain de Sip en 101, inscitèrent Kondić à rechercher la Trasiana de la Regio Aquensis (*De Aedif* IV, V) dans le fortin de l'îlôt Insula Banului en tête de Karataš (Tsanes) et à revenir encore une fois sur les phrouria de Doukepraton et de Kapoutboes, qu'il identifia respectivement dans Ada Kale, un peu en aval de Transdierna (Tekija) et au fortin de Sip au débouché du canal de Trajan[5] L'identification du camp de Kostol aux Pontes décrits par Procope dans un passage souvent cité (IV, VI, 8–18), a été confirmée par les recherches nouvelles de archéologues[6]

---

[1] Compte-rendus des fouilles dans *Starinar* N. S. XXXIII –XXXIV 1982-1983 avec les cartes aux pages 64-65 et 136-137 Pour les recherches plus récentes: *Đerdapske sveske* – Cahiers des Portes de Fer I, 1980; II, 1984; III, 1986; IV 1987 (abr. C. P F.) et les cartes sur l'intérieur de la couverture.

[2] Kantabaza, Smorna, Campsa, Tanata, Doukepraton (=Ducepratum), Kapout boes (Caput bovis), Tsanes (= Diana), Pontes. L Identification de Transdierna, en face de Dierna (Orsova) à Tekija, de Tanata (= Taliata) à Donji Milanovac, de même que celle de Pontes au camp de Kostol protégeant sur la rive droite du Danube le Pont de Trajan est déjà acceptée généralement de longue date. Cf. dans *Starinar loc. cit.* (n. 1) les contributions de Cermanović-Kuzmanović, A., 337 et suiv.., Popović V., 265 et suiv ainsi que les rapports des fouilles de Pontes par Garašanin M. et Vasić M. dans CPF. I, 7 et suiv., 25 et suiv., II, 25 et suiv., 55 et suiv. et IV 71 et suiv., 84 et suiv (textes parallèles en serbo-croate et frannjis).

[3] Kondić V., Cantabaza, Smorna, Campsa, *Starinar* N. S. XXII, 1974, 53 et suiv et pour les réserves au sujet de Cantabaza le compte-renad des fouilles de Ravna dans *Starinar loc. cit.* (n. 1), 233 et suiv., surtout 233, n. 3. Pour Saldum et Boljetin: Petrović P., *Ibid.*, 29 et suiv., Zotović Lj., *Ibid.*, 211 et suiv

[4] Kondić, Statio cataractarum Diana, CPF. IV 1987 47 et suiv

[5] Kondić, Transdiana, Starinar XLIII–XLIV 1992–1993, 49 et suiv Avec carte fig. 1 Pour la nouvelle table de Trajan: Petrović, Nova Trajanova tabla u Đerdapu, *Starinar* N. S. XXI, 1970, 31 et suiv., *Idem.*The new Table of Trajan in Đerdap, *Archeologia Iugoslavica* IX, 1968, 83 et suiv

[6] Cf. les travaux de Garašanin-Vasić cités à la note 2; Garašanin, Les grandes étape chronologiques du camp de Pontes, *Terra antiqua balcanica* (Hommage à Chr. Danov), 1985, 151 et suiv. C'est récemment aussi que Đ. Janković s'ingéniait à identifier presque toutes les agglomérations mentionnées par Procope dans la partie danubienne de la région d'Aquae: *Podunavski deo oblasti Akvisa u VI i VII veku*, 1984. Il est regrettable que cette tentative se base dans la plupart des cas sur les opinions personnelles et arbitraires de l' auteur sans aucune preuve archéologique ou historique valable et ne peut de ce fait être prise au sérieux.

Le texte de Procope que nous venons de mentionner apporte dans son ensemble nombre d'informations précises et valables. Il comporte nénmoins certaines ambiguités qui posent des problèmes d'ordre toponomique, chronologique et onomastique. C'est sur ses points du passage de notre auteur que nous voudrions attirer l'attention dans les lignes suivantes.

Qu'il soit permit tout d'abord de reproduire ici une traduction intégrale du passage en question[7]

PROCOPE IV, VI.. 8. Non loin de ce Tsanes il existe un fortin du nom de Pontes: à cet endoit le fleuve fait une bifurcation et encercle une petite portion de la rive, pour revenir bientôt à son cours et pour y mêler ses eaux[8] 9 – Il ne le fait toutefois pas de soi-même, mais par le volonté des hommes. 10. – Je voeux expliquer pourquoi ce lieu est nommé Pontes et pourquoi le Danube a été forcé de faire un détour à cet endroit.

11 – L'Empeureur romain Trajan, courageux et entreprenant de sa nature, semble s'être irrité du fait que son pouvoir n'était pas illimité mais borné par le Danube. 12. – Il se mit donc en devoir de jeter un pont sur le fleuve pour pouvoir le traverser et ne plus être entravé en rien dans son avance contre les barbares de la rive opposée. 13. – Je ne voudrais pas prendre la peine de relater comment ce pont a été bâti. Que cela soit expliqué par Apollodore de Damas qui en fut l'architecte[9] 14. – Les Romains ne tirèrent toutefois aucun profit de cette entreprise. Plus tard le pont fut détruit par les assauts du Danube et l'écoulement du temps. 15 – C'est alors que Trajan construisit également deux fortins sur chaque rive du Danube. Celui de la rive opposée s'appela Théodora, celui de Dacie (soit: Dacie riveraine, Province Dacia Ripensis. – M. G.) renjit le nom de Pontes, conformément à son oeuvre (soit: de l'Empereur)[10] 16. – Car les Romains appellent le pont Pontes en langue latine. Mais puisque en ce lieu le Danube était devenu tout à fait impratiquable pour le traffic des navires, à cause des ruines du pont qui s'y trouvaeint et des fondations, c'est pour celà qu'ils obligent le fleuve à changer son cours et à faire un détour, de sorte que là aussi il soit naviguable[11] 17 – Les deux fortins gravement atteints par le temps écoulé et non moins par les assauts des barbares étaient tombés en ruines. 18.- L'Empereur Justinien ayant restauré Pontes sur la rive droite par une construction nouvelle et inexpugnable, rendit ainsi la sécurité à l'Illyricum. Quant au fortin de la rive opposée que l'on appelle Théodora et qui se trouve exposé aux barbares de ces régions il jugea tout à fait inutile d'en prendre soin[12]

Passons maintenant à la discussion de ce texte.

Procope nous fournit d'abord certaines informations générale sur l'emplacement de Pontes et sur le détournement artficielle du cours du Danube en annonnjant qu'il se met en devoir d'expliquer ces faits au cours de son exposé suivant (IV, VI, 8–10). Quant aux détails relatifs à la construction du pont, il s'en remet aux soins de son constructeur, Apollodore de Damas pour nous les faire savoir[13]. On s'attendrait donc à retrouver ici un extrait de l'ouvrage d'Apollodore avec les informations indisepnsables pour la compréhension de l'exposé suivant. Il n'en est rien cependant et l'auteur se borne tout d'abord à des considérations purement rhéthoriques[14], sur la vanité de l'entrerpise de Trajan (IV, VI, 14). La suite du passage mentionne la

---

[7] Les parties du texte sujettes à caution sont reproduites en grec dans les remarques suivantes.

[8] Ὁ δὲ ποταμὸς ἐκροήν τινα ἐνταῦθα ἐκβάλλων, ταύτῃ δὲ περιπολῶν ὀλίγην τινὰ τῆς ἄκιῆς μοῖραν, ἐπιστρήψει αὖθις ἐς ροῦν τὸν οἰκεῖον... Ποιεὶ δὲ ταῦτα οὐκ αυτόματος ἀλλ ἀνθρόπων ἐπινοίας ἀνγκασθείς.

[9] οπως... τὴν γέφυραν 'επήξατο ταύτην, Ἀπολλώδορος ὁ Δαμάσκινος... γεγονὼς 'αρχιτέκτων τοῦ 'εργου φραζέτο.

[10] Πεπόιηεται Τράιανος... φρούρια δυό τού ποταμού έφ' έκάτερα... Θεοδώραν έπωνόμασαν τὸ ἐν τῇ ἀντιπείρας ἠπείρω, Πόντες δὲ τὸ ἐπὶ Δακίας ἐκλήθη.

[11] ... ἔπει 'ενταῦθα γινομέναις ναυσὶν ἄπλους... ὁ ποταμὸς ἦν τῶν τῆς γεφύρας αυτόθι ἐρειπίων τε καί θεμελίων κειμένων τούτου δὲ ἕνεκα τὸν ποτιαμὸν ἀναγκάξουσι μεταπορεύεσθαι τὸν αύτου δρόμον καὶ τὴν πορείαν ἀνακυκλεῖν αὖθις, ὅπως ἀν πλοιμὸν καὶ τὸ ἔθένδε ἀυτὸν ἔχοιεν. C'est en pleine conscience que nous nous sommes efforcés de retenir dans la traduction la lourdeur et la maladresse de la phrase grècque.

[12] τοῦ δὲ (i. e. φρουρίου) ἐπὶ θάτερα ὄντος ὅπερ Θεοδώραν καλοῦσιν, ἀτε ἀποκειμένου τοῖς ἐκείνη βαρβάροις, προσήκειν ἐπιμελεῖσθαι οὐδαμή ὤετο.

[13] IV VI, 13., L ouvrage d'Apollodore ainsi que les commentaires de Trajan sur ses guerres de Dacie qui eux aussi comportaient vraisembalblement des informations topographiques précieuses ne nous sont malheureusement pas conservés.

[14] On devra rapprocher ce passage de celui de Dion Cassius, LXVIII, 13, 3–4 qui reproduit la même pensée dans une forme analogue.

destruction du pont par les eaux du fleuve et par le temps et apporte plus loin des précisions topographiques et en partie onomastiques – emplacement des deux fortins, Theodora et Pontes (IV, VI, 15, 18), topographie du détour dans le cours du Danube – dont l'exactitude prouve sans nul doute qu'elles durent être puisées à une source contemporaine de Trajan, selon toute vraisemblance Apollodore, dont le texte ne nous est malheureusement pas conservé. Il n'en comporte pas moins certaines assertions plus que suspectes, notemment celle sur l'ancienneté du nom de Théodora et sur les raisons ayant mener au détournement du fleuve (IV, VI, 16). Cette dernière a déjà été rejetée par D. Tudor avec des arguments valables que nous avons nous-mêmes repris plus tard. On ne peut admettre que le cours du Danube ait été encombré par les ruines du pont (dont la partie supérieure et le tablier étaient du reste en bois !), au point d'entraver la navigation pour des objectifs légers tels que l'étaient les navires romains. Ce ne fut qu'en 1909 que pour cette raison deux piles du pont du côté de la berge gauche (roumaine) ont d'été rasées[15] Mais il s agit en ce cas de navire dont les dimensions et le tonage dépassent de loin ceux des bateaux romains et, en plus du réglement du régime de navigation impliqué par la délimitation des territoires de deux états, la Roumanie et la Serbie, question qui certes ne se posait pas pour les Romains. Le mention dans ce passage du texte de Procope des fondations du pont mérite cependant toute notre attention. Nous savons par Tsetsès (Chiliades II, 86 et suiv.) qui tire son information de l'ouvrage du préfet Théophile lequel lui-même doit avoir puisé dans le texte d'Apollodore, qu'une partie au moins des piles du pont avaient été contruite à l'aide de caisson. Il est vraisemblable que pour faciliter l'application de ce mode de construction, le cours du Danube a été détourné par les soins d'Apollodore. Mais en ce cas cette opération a été entreprise non au temps de la ruine du pont mais au moment de sa construction[16]. Notons que les ruines du pont ne sont mentionnées que dans une seule phrase explicative, (IV, VI, 16), qui du reste saute aux yeux par sa lourdeur et sa maladresse (cf. n. 11). Dans son exposé introductif, Procope ne parle que du fait que le cours du Danube avait été détourné (IV, VI, 8–9).

On admet en général pour cette opération la construction d'un canal, servant à détourner le cours du fleuve. Celà n'a pas été dit par Procope, qui ne parle que d'un détournement artficielle. Il est probable que l'hypothèse ait été inscitée par la connaissance du canal romain de Sip, dont on n'ignorait pas l'existence même avant la découverte de la nouvelle table de Trajan[17] Les observations faites sur les lieux à Pontes nous obligent d'écarter ici l'idée de l'existence d'un canal. Il s'agit d'un bras mort du Danube qui est encore bien visible de nos jours, et dont la situation concorde en tout point avec la description donnée par Procope (IV, VI, 8–9). Il débouche au pied de la forteresse de Fetislam, sur son flanc est, aux portes de la ville de Kladovo, pour rejoindre à nouveau le cours du Danube un peu en aval de Pontes et à l'entrée du village voisin de Mala Vrbica[18] Il s'agit donc de deux faits différents, bienque plus ou moins contemporains: la construction du canal de Sip entreprise, elle, pour assurer la navigation sur le Danube ("ob periculum cataractarum derivato flumine, tutam navigationem fecit", i. e. Trajan, comme le dit l'inscription) et d'un détournement des eaux dans un bras du fleuve déjà existant, pour faciliter la construction des piles du pont.

En relisant le texte de Procope on ne peut écarter l'impression que la forme dans laquelle il nous est parvenu, représente une rédaction d'un texte originel plus ancien. C'est dans cette rédaction qu'était supprimée la partie contenant la description de la construction du pont que Procope avait reprise de l'ouvrage d'Apollodore. Ceci eut pour effet des ambgiuité dans la suite du texte, qu'on essaya alors d'écarter par l'implentation d'explications faites avec peu de soin et maladroitement, comme dans le cas de la phrase du passage IV, 6, 16, et comportant des erreurs[19] Il est fort

[15] Tudor D., *Les ponts romains du Bas – Danube*, 1974, 80 et suiv 99; Garašanin–Vasić, *C. P F I*, 8 et suiv., 26 et suiv., 12 et suiv., 29 et suiv

[16] *Ibid.*

[17] Une description du canal, par F, Kanitz a été reprise par P Petrović (cf. n. 5), qui fournit également des renseignements sur l'état dans lequel il se trouvait au moment de la construction du premier barrage des Portes de Fer.

[18] Tudor, *op. cit.* (n. 15), 78 et fig. 21 Garašanin–Vasić, *op. cit.* (n. 15), 12 et suiv., 29 et suiv

probable également que l'ouvrage d'Apollodore dans lequel Procope avait puisé ses informations, mentionnait tant la construction du canal de Sip que le détournement du fleuve à Pontes. Les deux entreprises étaient bien connues des contemporains de l'empereur C'est ainsi que Pline le Jeune (Epistolae VIII, 4), inscitait le poéte Caninius a chanté la gloire des ouevres da Trajan, "les fleuves nouveaux implantés dans les terres" (donc plusieurs actions tel la construction d'un canal ou le détournement d un fleuve): "immissa terris nova flumina" D'autant plus que Pline continue en dénonnjant la construction de ponts nouveaux, " novos pontes fluminibus iniectos"[20]

Ambigue elle aussi l'information de Procope sur le fortin de la rive gauche qui aurait porté le nom de Théodora (IV, VI, 15, 18). Nous savons tant par les sources épigraphiques avant tout, que par les données de l'archéologie que cette place fut tout d abord occupée par le camp de Drobeta, étroitement rattaché au Pont et à la cité du même nom, municipe d'Hadrien, ayant été élevé au rang de Colonie à l'époque des Sévères[21] On ne saurait certes admettre que la place – forte ait renji le nom de Théodora à l'époque de Trajan. Procope du reste ne le dit pas, mais se sert à cette occasion de termes vagues (ἐπωνόμασαν). On devrait donc essayer de préciser quand est intervenu le changemennt de nom? Il serait très tentant d'addmetre que le toponyme Théodora se rattache à l'épouse de Justinien. Il nous est dit toutefois (IV, VI, 18) que Justinien ne montrait aucun intérêt pour le fortin en question qu'il jugeait d'avance perdu. C'est de ce fait que l'hypothése de Polaschek selon qui Théodora aurait appartenue à l'Empereur pour être abandonnée bientôt aux barbares paraît invraisemblable. On ne s'imagine pas que Justinien aurait donné le nom de l'Impératrice à un lieu qui pour lui ne possédait plus d'importance[22] Nous savons d'autre part grâce aux recherches archéologiques que c'est à Anastase que l'on doit la dernière réfection du camp situé sur l'emplacement de Drobeta[23], ce qui vient à l'appui des affirmations de Procope. Se basant sur une hypothèse émise par Patsch, M. Mirković envisage la possibilité de l'existence d'un faubourg de Drobeta ayant renji le nom de Théodora. Celui-ci devrait être rattaché à l'épouse de Constance[24] L'hypothèse pourrait être confirmée par le remaniement important que le camp avait subi à l'époque de Constantin, dans le cadre de ses plans relatifs à la rive gauche du Danube[25] Le fait que Drobeta (ou Drubeta) se trouve mentionnée dans la *Notitia dignitatum* (Or XLII, 16 et 24) et sur des estampilles de briques de basse époque nous inscite cependant à la prudence. On ne pourraît exclure que le camp romain aurait été doté par Constantin d'un nom nouveau, cependant que le ville de Drobeta aurait encore gardé son nom. Quant à Pontes les informations de Procope nous paraissent être absolument valables (IV VI, 15, 18). Il est logique que le nom de Pontes soit rapporté à l'époque de Trajan. Que Justinien ait repris la dénomination ancienne en ignorant celle de Transdrobeta (Transdrubeta), attestée par la Notitia dignitatum et des estamplilles de briques[26], s'explique aisément du fait qu'après l'incursion des Huns tout reste d'une organisation urbaine à Drobeta avait sans doute cessé d'exister

Ajoutons encore quelques mots au sujet de Doukepraton et de Kapoutboes (= Caputbovis). Les deux fortins attestés par Procope entre Transdierna et Tsanes, ne peuvent être identifiés qu'aux forter-

---

[19] Cette phrase comporte des répétitions absolument inutiles. Cf. aussi l'emploi d' αναγκάξουςι.. Le sens du verbe keimai peut très bien se rapporter à la déposition des fondations.

[20] Cf. aussi Tudor *op. cit.* (n. 15), 79 et suiv La description erronnée du lit du Danube sur l emlacement du pont qui nous est donnée par Dion LXVIII, 13, mais qui correspond fort bien à l'état de choses dans la zone des cataractes doit probablement être ramenée à une confusion des deux entreprises de Trajan.

[21] Cf. Tudor *Oltenia Romana* 4me éd., 1978 (s. v Drobeta)

[22] Théodora dans *PWRE*. VIA 2, 2150 et suiv (E. Polaschek).

[23] R. Florescu, Les phases de construction du castrum Drobeta, *Studien zu den militärischen Grenzen Roms*, VI. Intern. Limeskongress, 1967 144 et suiv., *Idem* dans Miclea I.–Florescu R., Stramosii Romanilor, Daco – Romani, 1980, 107 et suiv., 183 et suiv. (avec plans des différantes phases du camp, malheureusement pas toujours complets).

[24] M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 1968, 114. Théodora avait été tenue en grande estime par l'empereur Constantin.

[25] Florescu, *op. cit.* (n. 23); *Idem* dans Miclea–Florescu, *op. cit.* (n. 23), 184.

[26] *Notitia Dign.*, Oriens XLII, 16, 24, 35. Des fragments de briques à estampille Transdrubeta ont été découverts au cours des fouilles de Pontes.

esses de basse époque attestées dans l'îlot d'Ada Kale et à l'entrée du canal de Sip[27] Il est vrai que les recherches entreprises à Sip n'ont fourni aucune trace de fortifications de Trajan, auquel selon Procope devrait remonter la construction du phrourion de Kapoutboes (IV, VI, 6). Les fouilles n'ont été toutefois que d'une portée très limitée et n'ont pas fourni des résultats probants[28] On pourraît envisager sous toute réserve que le nom de ce fortin soit à expliquer par des éléments de la situation topographique, "à l'entrée (de quelque chose?)" Rappelons notamment Caput Stenarum sur le Limes alutain[29] D'autre part la seconde partie du nom – boes, rattachée d'ordinaire à bos = boeuf, pouraît, être rapprochée du verbe bo(v)o dans le sens de retentir Celà corresponderait fort bien au fracas des cataractes voisines du Danube[30] Il reste au linguiste de se déclarer sur cette possibilité.

UDK 930.223.2=773:902.26(497 11

[27] Kondić, *op. cit.* (n. 5). L identification de Kapoutboes (Caputbovis) se borne ici à la carte fig. 1 L'identification Trasiana = Transdiana paraît vraisemblable. Trasiana apparait chez Procope (IV V), parmi les fortins que l'Empereur avait rebâtis, ce qui correspond bien au consatation des archéologues à Insula Banului. Cf. Davidescu M., Cetatea romana de la Hinova, 1989, 94 et suiv Il est difficile de se faire une idée exacte de la reconstruction du fortin, d'après les plans publiés qui divergent sensiblement. Cf. notémment: Tudor, *Oltenia Romana* 2me éd., 1958., fig. 50, 2; Miclea–Florescu, 185; Davidescu, *op. cit.*, 97 fig. 30 (cf. aussi *Ibid.*, figg. 28–29). Le plan de Florescu semble être le plus précis.

[28] Milošević P., *Starinar loc. cit.* (n. 1), 357 et suiv

[29] Miclea–Florescu, *op. cit.* (n. 23), 116 et carte pp. 12–13. Florescu attire l'atention sur le fait que le nom pourraît se rapportet à une particularité topographique. Selon Tudor, *op. cit.* (n. 27), 116 ce pourraît être la traduction d'un toponime dace.

[30] Il ne s'agirait donc pas de "la rête de boeuf" mais de "L entrée dans le région de fracas" soit celle des cataractes. Cf. à ce sujet les termes serbes "bukati" = brüllen; mugio et "bûk" = der Ort des Wasserfalls wo das Wasser im Fallen toset; locus cataractae strepitosus: V Stef. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim rječnikom* – Lexicon serbo-germanico-latinum 1898 s. v.

Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première

MILOJE VASIĆ, Institut archéologique, Beograd

"... Lorsque, plus tard, à la tête d'une énorme armée, Attila fit irruption il détruisit sans aucune peine toutes les fortifications et pilla une grande partie de l'empire romain car personne ne lui livra résistance"[1] (Procope, *De aedificiis*).

" ... Puisque, donc, avec l'aide de Dieu notre Etat est maintenant agrandi de sorte que nos cités sont installées sur les deux rives du Danube, encore une fois notre autorité a été imposée tant à Viminacium qu'à Recidava et Literata qui se trouvent outre Danube"[2] (*Novelle XI*).

" ... Mais l'empereur Justinien rétablit ce qui avait été détruit au point à ne pas seulement lui redonner l'aspect primitif mais d'ordinaire à lui conférer la forme d'une très puissante fortification, outre qu'il en a construites beaucoup d'autres"[3] (Procope, *De aedificiis*)

Que s'est-il passé sur le limes de la Mésie Première dans l'intervalle de ces deux dates, à savoire depuis la première invasion du pays par Attila en 441 jusqu'à l'année 535 lorsque fut promulgée la Novelle XI? Nous référant encore une fois à Procope, au *De aedificiis*, nous pourrions conclure que les cités et les fortifications du limes n'ont pas connu de reconstruction pendant presque 80 ans. Telle était probablement la situation vers les annés 60 du Ve siècle, car dans la lettre circulaire de l'empereur Léon Ier de 458, adressée à tous les évêques de l'empire à l'occasion du Concile de Chalcédoine, les noms des métropolitains de la Mésie Première et de la Dacie Riveraine n'y figurent point[4] De 475 à 488 la Mésie Première est aux mains des Ostrogoths, après quoi ceux-ci s'en iront vers l'Italie[5] Mais, déjà en 504, la région du Srem sera occupée par Théodoric qui en chassera les Gépides. En cette même année, une population composée probablement de différentes tribus s'installa dans la Mésie Première. Leur chef Mundus, allié de Théodoric, dévasta le diocése dacique.[6] Sabinian, *magister militum per Illyricum*, partit en 505 en campagne contre Mundus. Ce dernier, aidé par Pitzia qui lui vint au secours, et qui était chef des Ostrogoths, parvint à détruire presque toutes les forces impériales sur les rives de la Morava[7]

Le 6 janvier 528, Grepes ou Gretes, roi des Hérules se rendit à Constantinople pour se faire convertir au christianisme. Justinien prit les Hérules à sa solde en tant que fédérés leur octroyant les meilleures terres des environs de Singidunum. Les Hérules avaient déjà obtenu des terres près de Bassianae, à moins que ces terres ne leur aient été accordées par Anastase[8] Cette année-là, Mundus avec ses Gépides et ses Hérules vient à nouveau en scène dans les environs de Singidunum et dans le Srem où notamment il tenta de prendre Sirmium. Pourtant, cette tentative échoua. Vitigés, général des Ostrogoths, envoyé par la régente Amalasonta

---

[1] Procop. *de aedificiis*, IV, 4, 6 (*Fontes byz.* I, Beograd, 1955,66).

[2] Justinien, *La Novelle XI* 535 (ed. Zach. v. Lingenthal I, 131).

[3] Procop., *loc. cit.*

[4] Mansi, *Conciliarum collectio* VII, 787· Evagrius, *Hist. eccl.* II, 9, 10. Cf. F. Barišić, Vizantijski Singidunum, *Zbornik radova vizantološkog instituta* 3, 1975, 4.

[5] E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* I, 357· II, 54. F. Barišić, *loc. cit.* 4.

[6] Pour Mundus voir B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljavanja južnih Slovanov (Quelques problèmes relatifs à l'époque de l'immigration des Slaves du Sud), *Zgodovinski časopis* IV 1950, 29.

[7] Jord. Get. §§ 300 sq. Marc. comm., ad a. 505. Procop. *de bello Gothico* I, 11, 5. E. Stein, *op. cit.* II, 145–146.

[8] E. Stein, *op. cit.* II, 305.

remporta une brillante victoire dans la Mésie Première où il détruisit la cité de Gratiana (que malheuresement nous ne parvenons pas à situer). Pourtant, Gépides et Hérules en fuite se tournent alors contre la population de l'Illyricum, déjà dévasté par les irruptions des Koutrigours et des Sklavènes[9]

Malgré tout, l'issue de cette guerre qui opposa Mundus aux Ostrogoths fut favorable à Byzance. En 529, Mundus devient *magister militum per Illyricum* et parvient à vaincre les Koutrigours et les Sklavènes qui encore feront des raids sur le territoire de l'Empire, traversant le Danube en 529 et en 530[10] Il importe davantage de noter que Mundus céda à Byzance l'autorité sur le diocése dacique, qu'il détenait ne serait-ce qu'en grande partie. E. Stein indique:" comme vers la même époque le territoire de Mésie Première situé sur la rive droite du Danube après le confluent de la Morava est redevenue byzantin, ainsi que deux têtes de pont sur la rive gauche, on peut supposer qu'il en était jusqu'alors le détenteur"[11] Malheureusement, Stein n'est pas suffisamment précis à ce sujet, et du fait qu'il ne signale pas les sources de référence, il n'est pas clair s'il est question du territoire en amont ou en aval du confluent de la Morava, et il reste à savoire encore de quelles têtes de pont il s'agit. Pourtant, il n'est pas tout à fait exclu qu'il s'agit du territoire en aval du confluent de la Morava, ce qui fait que la partie du territoire de la Mésie Première des Portes de Fer aurait pu être aux mains de Mundus[12]

Bien qu'attravante au prime abord, cette hypothèse ne suffit pas pour expliquer la situation du limes antérieure à l'avénement de Justinien, l'absence de trouvailles concernant les Gépides du début du VIe siècle sur la rive droite du Danube et dans les Portes de Fer[13], ce qui signifie qu'elle n'a pas de preuves de nature archéologique. Reste à savoir de quelle époque date le pot trouvé à Veliki Gradac (Talliata) que l'on peut attribuer aux Gépides[14] De même, pour l'instant, nous ne sommes pas en mesure de déterminer avec précision ni de classifier du point de vue etnique le reste de la céramique que l'on peut attribuer à l'influence germanique et qui se trouve dans les couche du VIe siècle dans les camps du limes et qui, en partie, appartient à ce brassage des peuples ayant Mundus à leur tête.

Dans son temps, F Barišić a émis une hypothèse selon laquelle déjà vers 510, à l'époque du traité entre Byzance et les Ostrogoths, l'empereur Anastase avait reconstruit la forteresse de Singidunum[15] Si nous acceptons cette idée-là, il serait logique aussi d'accepter le fait que l'empereur ait pu reconstruire une partie du limes et les fortifications en aval de Singidunum. Bien que nous connaissions les importantes entreprises en matière de construction par Anastase Ier[16] nous ne disposons d'aucune preuve sûre qu'à cette époque-là qu'une partie du limes de la Mésie Première ait pu être reconstruite. Les monnaies d'Anastase Ier trouvées dans les trésors ou sporadiquement dans les couches du VIe siècle des forteresses des Portes de Fer n est pas en soi un argument suffisamment solide prouvant l'existence de cette phase et semble plutôt être le résultat de leur longue circulation sur le limes. A considérer cet état des recherches du limes des Portes de Fer, il semble le plus sûr de situer la reconstruction de ce dernier à l'époque de Justinien Ier, ce qui semble d'ailleurs généralement accepté. Reste à savoir à quel moment la reconstruction a été entreprise. Revenons encore pour un instant à l'étude de F Barišić sur Singidunum à l'époque de Byzance. Cet auteur dit[17] " la Novelle XI nous apprend qu'en 535 la Mésie Supérieure représente déjà une éparchie organisée avec le

---

[9] Les "cavalier getiques" pillaient la plupart de l'Illyricum (les deux Macédoines et la Thessalie jusqu'aux Thermopyles et l'Epire) en 517· Marc. comm. ad a. 517 Zonaras, CB II, 140. B. Grafenauer, *loc cit.* (v n. 6), 30. E. Stein, *op. cit.* II, 307

[10] P Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans, *Revue historique* 211 1954, 285 place cet'événement en 529, même E. Stein, *op. cit.* II, 308. B. Grafenauer, *loc. cit.* (v.n. 6), 33 le place en 530.

[11] E. Stein, *op. cit.* II (v.n.5), 308.

[12] *Ibid.*, 116: "Il est probable qu'a cette occasion l'empereur reconnut à Mundus la possession de la rive danubienne en Mésie Première à l est de la Morava, en tous cas, cette région échappait à la domination impériale au début du règne de Justinien"

[13] La trouvaille des deux tombeaux gépides près du Petrovac sur Mlava est plus tardive (la deuxième moitié du VIe siècle): K. Simoni, Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji, *Vjesnik arh. muz. Zagreb*, 2 ser. X–XI, 1977–78, 209 sq.

[14] *Ibid.*, 215, T III, 2.

[15] F. Barišić, *loc. cit.* (v n. 4), 4.

[16] V E. Stein, *op. cit.* II (v. n. 5), 192–193, surtout p. 193 not. 2. En Dacie Riveraine, Ratiaria fut renouvler: l'inscription ANASTASIANA RATIARIA SEMPER FLOREAT V Velkov Frühbyzantinische Inschriften aus Dacia Ripensis, *Byzantina* XIII, 1985, 886 sq.

[17] F. Barišić, *loc. cit.* (v.n. 4), 6.

siège du métropolite à Viminacium" Indirectement, cela fait penser que la reconstruction du limes a pu avoir lieu avant cette date-là. Pour le moment il est impossible de déterminer la date exacte, mais nous sommes d'avis que généralement elle pourrait être située dans l'intervalle entre 529, la nomination de Mundus au titre de *magister militum* et la remise du territoire septentrional du diocèse dacique à l'autorité byzantine, et 535, l'année qui précéde la promulgation de la Novelle XI. Cette reconstruction, du moins sur le territoire de la Mésie Première, a été achevée vers 540.

Vers 536 déjà ces territoires sont prise des troubles. Cette année-là, après la mort de Mundus près de Salone, les Gépides ont dévasté le diocèse dacique[18], bien que nous ignorions les régions qui furent le plus touchées. Probablement qu'une partie du limes n'a pu être épargnée.

En 539 et en 540, les Koutrigours font irruption dans l'Illyricum en deux vagues, l'une traversant la Thrace et l'Illyricum (probablement par sa partie Est) jusqu'à Cassandre (Potidée en Chalcidique) pour aboutir à Thessalonique, la seconde vague déferlant à travers l'Illyricum et la Grèce pour aboutir à l'Isthme de Corinthe[19] Les Koutrigours réaparaissent dans l'Illyricum en 544[20] et en 548 se produisit l'important raid des Sclavènes qui après avoir traversé le Danube, causerent beaucoup de ravages dans l'Illyricum, puis arrivèrent jusqu'à Drač[21] D'après B. Grafenauer, une nouvelle irruption des Sklavènes se serait produite en 549[22] D'après Procope, en 550/551 "une multitude de Sklavènes" envahissent l'Illyricum "pour y rester très longtemps"[23] On ne voit pas clair par où ils ont pu passer en Illyricum, mais F Barišić, se référant à Procope estime qu'"après leur traversée du Danube ils arrivèrent dans les environs de Niš" et que les Sklavènes avaient traversé le Danube près du confluent du Timok[24] En automne 551, la quatrième attaque des Sklavènes vise l'Illyricum[25] A la suite de ces importantes dévastations l'Illyricum semble avoir été épargnée de nouvelles déstructions pendant une période prolongée.

Voici donc comment se présente l'Illyricum jusqu'au milieu du VIe siècle d'après les documents historiques et leur intérprétation moderne.

Nous tenterons de faire une analyse des fouilles archéologiques qui quelquefois doit être fort sommaire. Le manque de publications sur le matériel meuble et sa stratigraphie insuffisamment fiable quant aux recherches des "Porte de Fer I" ne nous permettent pas une analyse précise.

Il est bien connu que dans la période de 1965 à 1971 d'importantes fouilles archéologiques ont eu lieu dans la région des Portes de Fer, notamment celle qui devait être submergée en vue de la mise sur pied d'une centrale hydroélectrique. Dans cette région se trouve aussi la partie du limes qui, dans la basse antiquité faisait partie de la province Mésie Première, alors que d'une manière globale elle appartenait au diocèse dacique, c'est-à-dire à la préfecture d'Illyricum. Le limes de la Mésie Première comprenait la territoire depuis Singidunum au confluent de Porečka reka, en aval de Taliata. Cette frontière est arbitraire, mais compte tenu des données de *Notitia dignitatum* nous voyons que Taliata a été le dernier fort mentionné comme étant sous le commandement du dux de Mésie Première[26] si bien qu'il s'avère parfaitement plausible que la Porečka Reka avait fait frontière entre la Mésie Première et Dacie Ripuaire. La circonscription administrative telle que nous le trouvons dans Notitia n'a pas changé considérablement si bien que dans le *Sinecdémos* de Hiérocles nous voyons les provinces mentionnées comme faisant partie de la préfecture Illyricum[27]

---

[18] E. Stein, *op.cit.* II (v.n. 5), 309 en s'appuyent sur Procop. BG III, 33, 8 sq., 34, 10. 15–17· Anecd. 18, 18.

[19] B. Grafenauer *loc. cit.* (v n. 6), 35; il mentionne la troisième vague qui s'étendit jusqu'à Constantinople, et cite d'après Jean d'Éphèse (voir la note 72 chez Grafenauer) que ces attaques avaient duré trois années (538–540). P Lemerle, *loc. cit.* (v n. 10), 285. V Popović, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars ver la mer Égée: le témoignage de l'archéologie, CRAI, 1978, 607

[20] P Lemerle, *loc. cit.*, 286. V Popović, *loc.cit.* 610.

[21] Procop. BG III, 29, 1–3 (*Fontes byz.* I, 38). P Lemerle.loc. *cit. 286.* B. Grafenauer, *loc.cit.* (v n. 6), 36 place cette incursion en 547 F. Barišić, Proces kolonizacije istočnog Balkana, Simpozijum: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena (Mostar 1969 Centar za balkanološka ispitivanja* 4, 1969, 13. V Popović, *loc cit.* 607

[22] B. Grafenauer, *loc. cit.* (v n. 6), 36. Procop. BG III, 38, 1–23.

[23] Procope. BG III, 40, 1–9; 10–11 30–45.

[24] F. Barišić, *loc. cit.* (v. n. 21), 15. B. Grafenauer, *loc. cit.* (v n. 6), 36. P Lemerle, *loc. cit.* (v n. 10), 286. V Popović, loc. cit. (v.n. 19), 608.

[25] V Popović, *loc. cit.* 608.

[26] *Not. dign.* Or. XLI.

[27] Cf. P Lemerle, *loc. cit.* (v.n.10), 267 sq.

Outre Singidunum et Viminacium qui encore font l'objet de recherche[28], il a été recherché des castels et des castra. dans l'île de Sapaïa (*Lederata*?)[29] puis à Čezava (*Novae*), Saldum (*Gratiana* ou *Kantabaza*), Bosman, la tour près de Manastir, Boljetin (*Smorna*), Ravna (*Campsa*)[30] et Veliki Gradac près de Donji Milanovac (*Taliata*).

Outre la fortification près de Bosman érigée au temps de Justinien Ier , toute les autres fortifications dans cette partie du limes existaient déjà pratiquement depuis le Ier siècle[31]

Sans aucun doute, toutes ces fortifications on dù être détruites à l'époque des grandes incursions des Huns entre 441 et 443 D'après le matériel disponible nous avons pu constater que dans seule Sapaïa la vie se déroulait jusqu'à un certain point durant la deuxième moitié du Ve siècle, car c'est là qu'ont été trouvés des objets qui peuvent être attribués avec certitude aux Ostrogoths[32], notamment une sertissure de foureau d'épée exécutée en or fin moyennant la technique du cloisonné avec des cellules en formes géometriques dont les support sont en almandine finement poli. Le fourreau peut être daté à l'époque du départ des Ostrogoths vers l'Italie (soit entre 472 et 488)[33]

A Sapaïa il a été trouvé aussi la céramique des Gépides, mais étant donné qu'elle n'a pas été datée ni stratifiée avec précision il serait difficile de dire si elle remonte au début du VIe siècle ou à l'époque de Justinien.

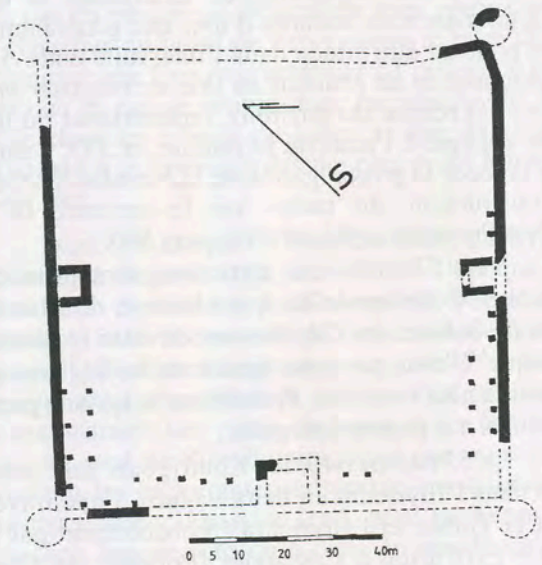

Fig. 1 – Sapaja.

Dans d'autres localités nous n'avons pu observer aucun matériel meuble que l'on pourrait attribuer chronologiquement à la seconde moitié du Ve et aux deux première décennies du VIe siècle. Comme nous l'avont déjà dit, d'après nous la reconstruction des fortifications du limes peut-être située dans la période postérieure à 530. L'analyse faite sporadiquement de monnaie retrouvé en fouilles dans des fortification, nous constatons une forte concentration pour l'époque de 527 à 540 (pourcentage annuel est de l'ordre de 23, 47%). Il est vrai pour autant que pour tous les cas nous ne sommes pas de déterminer une stratigraphie précise, mais à en juger d'après la situation de Novae, où justement ces pièces ont été trouvées au niveau de la première phase protobyzantine nous serions prêts à situer la reconstruction du limes dans l'intervalle de 529 à 540 lorsque, probablement, prit fin la reconstruction de la première phase. Dans toutes les fortifications mentionnées l'on peut clairement observer les réparations et les réaménagements des remparts.

A Sapaïa (Fig. 1), le castellum a gardé ses anciennes dimensions et le même plan, si bien que les vestige des remparts datant de la basse antiquité ont été utilisés en tant que fondements, seules les

---

[28] Pour Viminacium voir: M. Popović, Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu, *Starinar* XXXVIII, 1987 (1988), 1–37 G. Milošević, Ranovizantijska arhitektura na Svetinji u Kostolcu, *Starinar* XXXVIII, 39–58. V Ivanišević, Katalog novca sa lokaliteta Svetinja u Kostolcu, *Starinar* XXXVIII, 59–63. Lj. Zotović, Die gepidische Nekropole bei Viminacium, *Starinar* XLIII–XLIV 1992/93, (1994), 183–190.

[29] Pour l'ubication de Lederata sur l'île de Sapaïa voir D. Dimitrijević, Sapaja, rimsko i srednjovekovno utvrlenje na ostrvu kod Stare Palanke, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83 (1984), 57 Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd, 1981

[30] Les toponymes Cantabaza, Smorna et Campsa sont localisé par V Kondić, Cantabaza, Smorna, Campsa, *Starinar* XXII, 1971 (1974) 53 sq. P.Petrović, Saldum, rimsko i ranovizantijsko utvrlenje na ušću potoka Kožice, *Starinar* XXXII–XXXIV 1982/83, (1984), 133 a récemment identifié Saldum comme Gratiana.

[31] M. Vasić–V Kondić, Le limes romain et paléobyzantin des Portes de Fer, *Studien zu den Militärgrenzen Roms* III, 1986, 542 sq.

[32] D. Dimitrijević, *loc. cit.*, 50.

[33] Z. Vinski, Okov Teoderihovog vremena s ostrva Sapaja na Dunavu, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* IV 1964, 157–176, fig. 1-1a.

tours d'angle changeant de forme pour devenir circulaires. Les portiques qui avaient existé du côté intérieur des remparts ont été remplacées, ce qui explique dans une certain mesure l'inégalité de leur disposition. C'est au IVe siècle probablement qu'au-dessus de ces portiques un étage avait dû être aménagé réservé à l'habitation. Il est possible qu'au VIe siècle cet étage ait été réaménagé, à moins qu'au-dessus des collones l'on n'aménageét des galeries servant de parcours aux gardes.

A *Novae* (Fig. 2), la forteresse du IVe siècle a été partiellement reconstruit. A la base même du fortin rien n'a été changé, seul les plombages des remparts ont été observés. Les tours circulaires ont été construites déjà au temps de Constantin le Grand. La tour 7 a été cloisonnée (à moins que ce ne soit une réfection datant de la fin du VIe siècle), alors que la porte Sud a été murée, une seule porte dérobée étant aménagée dans la muraille d'enceinte (poterne?)[34]

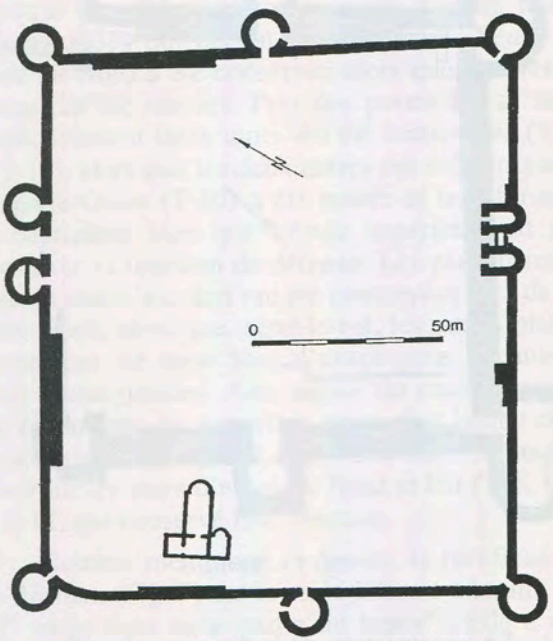

Fig. 2. – Čezava.

Pour ce qui est de *Kantabaza* (Fig. 3), le responsable des fouilles P Petrović considère qu'elle a été en partie reconstruite au VIe siècle sur les fondements du castellum du IVe siècle[35] Pourtant, à en juger d'après le profil (Starinar 33–34, page 134) il semble plutôt que cette fortification ait été entièrement reconstruite au VIe siècle, car le niveau datant de haute époque byzantine (niveau II couche B) repose au niveau du socle alors que les couches C et D qui dateraient des IVe et IIIe siècles sont au-dessus de cette nivelette, chose impossible si ces fondations avaient déjà existé au IVe siècle. Dans la zone des fondations l'on n'observe pas les deux phases. D'une fortification neuve datant du VIe siècle témoignent la tour Nord–Ouest et la tour Nord–Est en forme de "chapelle", telles que nous les trouvons dans certaines fortifications de Dacie Ripuaire (Milutinovac – la tour combé; Diana – la tour en forme de "chapelle") qui ont certainement dû être construites au VIe siècle. Nous laissons ici ouverte la question de savoir si les tours avec une petite abside à un niveau donné ont vraiment pu servir d'églises ou bien il s'agirait d'une forme consacrée en matière de construction et de fortification.

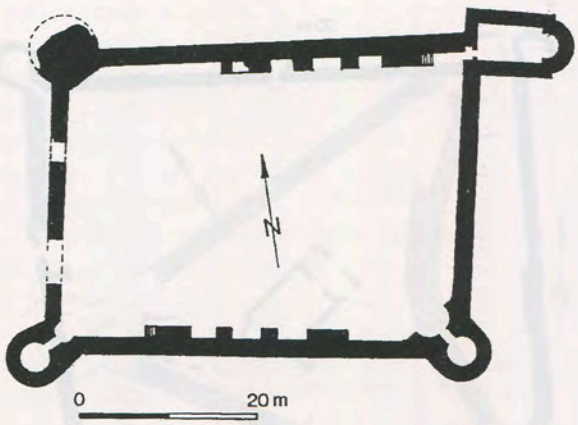

Fig. 3. – Saldum.

Le castellum *Smorna* (Fig. 4) a certainement dû être reconstruit sur les fondations datant du IVe siècle[36] Il conserve entièrement son ancien plan. Pourtant, là aussi les tours sont objet d'étude. Lj. Zotović, directeur des fouilles, est prête à croire que les tours d'angle extérieures n'ont été construites qu'au VIe siècle. Bien que nous soyons d'avis

[34] M. Vasić, Čezava – castrum Novae, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83, (1984), 102.

[35] P Petrović, *loc. cit.* (v n. 29), 133.

[36] Lj. Zotović, Boljetin (Smorna), rimski i ranovizantijski logor *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83, (1984), 222 sq.

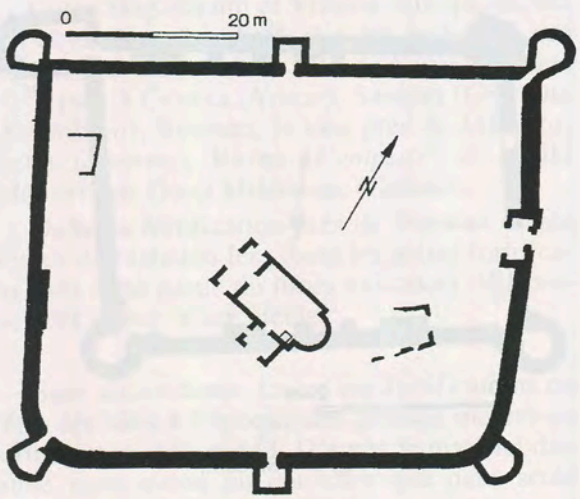

Fig. 4. – Boljetin.

que dater rien qu'en jugeant d'après la forme des tours semble incertain, du fait que différentes formes ont pu coexister, nous avons tout de même l'ımpression que les tours d'angle ont été primitivement construites au IVe siècle, et qu'elles ont subit une réfection au VIe siècle. Il ne s'agit pas de tours en forme de lettre U, telles que nous avons trouvé à Campsa, et qui datent certainement du VIe siècle, ou à Taliata, mais plutôt en forme de fer à cheval. Cette forme est plutôt la caractéristique du IVe siècle d'autant plus que la formulation offerte par Lj Zotović n'est pas tout à fait claire:" Au cas où ces tours datent du IVe siècle elles ont dû être détruites aussi au niveau de leurs fondations pour être reconstruites entièrement, les fondation y compris au VIe siècle. Les angles affaissés de tous les quatre remparts vont en faveur d'une telle hipothèse. Telles qu'elles sont les tours appartiennent à une seule période de construction"[37] Discutable semble aussi la constatation que la tour Est intérieure quandragulaire avait perdu au IVe siècle sa fonction primitive, très probablement du temps de Constantin Ier, lorsque " à l intérieur de ses murailles bien conservées un four à céramique au plan circulaire fut aménagé"[38]; en même temps, l'auteur estime que la fortification avec ses tours intérieures quandragulaires avait fonctionné au IVe siècle. Est-ce possible qu'un élément de fortification si importante tel les tours soit négligé? Les résultats publiés font voir clairement que les tours extérieures aux angles de la fortification ont été ajoutées après coup aux rempart anciens, mais cela a pu bien être exécuté tant au IVe qu'au VIe siècle.

Dans ses angles et le long de certains remparts, *Campsa* (Fig. 5) a été renforcé par de puissantes tours de différentes forme et orientation. A son angle Nord–Est et à l'angle du rempart Sud–Est les tours sont en forme de la lettre U La tour construite à l'angle Sud–Ouest ressemble le plus aux tours en fer à cheval ou à une variante de la tour U réduite. A l'angle Nord–Est se trouve la tour quadrangulaire. De telles tours se trouvent aussi au milieu des remparts Nord–Ouest et Sud–Est. La tour du rempart Sud–Est servit aussi de porte. Dans la phase datant de l'époque protobyzantine, les remparts ont été réaménagés, élargis et dotés de parcours[39]

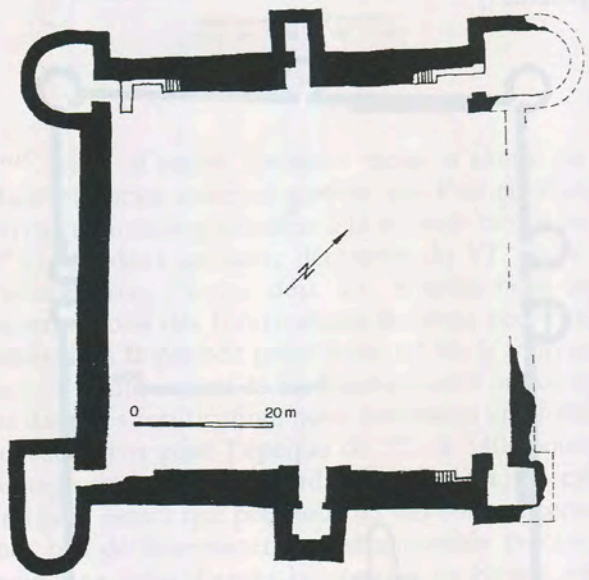

Fig. 5. – Ravna.

La construction de la troisième fortification à *Taliata* (Fig.6) est liée aux travaux de reconstruction de la frontière danubienne par Justınien[40] A cette occasion-là, les remparts datant de la basse

[37] *Ibid.*
[38] *Ibid.*, 220.

[39] V Kondić, Ravna (Campsa), rimsko i ranovizantijsko utvrlenje, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83, (1984), 239 sq.
[40] V Popović, Donji Milanovac–Veliki Gradac (Taliata), rimsko i ranovizantijsko utvrlenje, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83,(1984), 280.

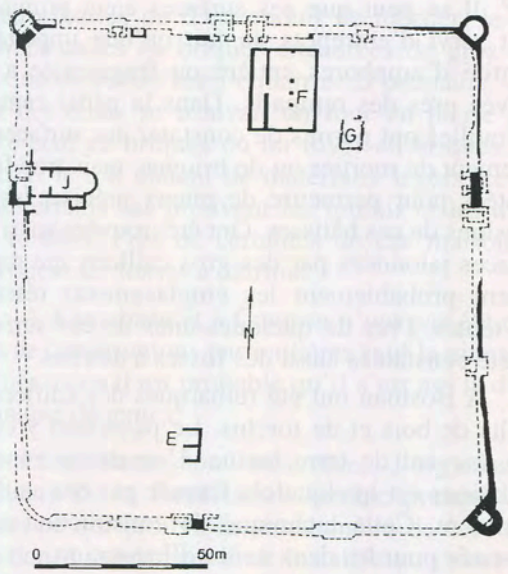

Fig. 6. – Taliata.

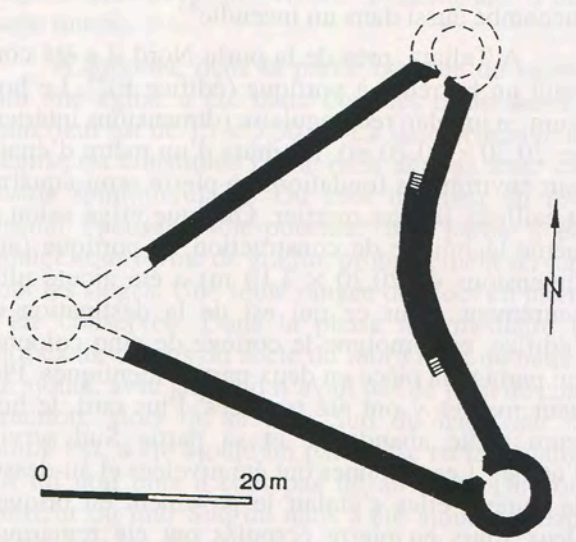

Fig. 7 – Bosman.

antiquité ont été reconstruits, alors que les tours rectangulaires ont été en partie murées. Seule la porte du Nord a été conservée alors que les autres portes ont été murées. Près des portes Est et Sud respectivement deux tours ont été conservées (T-2 et T 15), alors que les deux autres ont été détruites. La porte Ouest (T 10) a été murée et transformée en baptistère, bien que l'étage supérieure ait pu conserver sa fonction de défense. Les plate-formes d'accés avec l'escalier ont été conservées près de la porte Nord, alors que, semble-t-il, les autres plate-formes ont été mise hors d'usage pour les autres tours rectangulaires. Aux angles du castellum ont été construites de nouvelles tours plus larges et à plan circulaire (T 1, T-3, T-9). Les tours rectangulaires sur les murs d'enceinte Nord et Est (T-4, T-8 et T 12) ont conservé leur fonction.

Comme mentionné ci-dessus, la fortification de Bosman (Fig. 7) est la seule à être construite au VIe siècle dans cette partie du limes[41] Elle a été construite sur un cite où aucune fortification n'avait préexisté. Elle a été construite d'un trait. Les remparts, les tours et les portes ne laissent voir aucune intervention ultérieure. Le castellum a approximativement la forme d'un triangle équilqtéral dont le côté serait de l'ordre de 45,5 m environ doté de tours rondes aux angles. Le castellum de Bosman représente la seule fortification de plan triangulaire dans les parties centrale et inférieure du cours du Danube. Les raisons d'une telle forme de la fortification ont été dictées par la configuration du site sur lequel elle a été construite.

A la différence des remparts qui, quoique souvent exécutés avec assez de négligence et en vitesse, demeurent solides, à l'intérieur des fortifications recherchées il n'y a pas d'importantes activités de construction.. Outre les églises de Novae, de Smorna et de Taliata, des,édifices n'ont été constatés qu'à Smorna et Taliata. A Smorna, dans le carré CD-11 12 il a été découvert le coin Nord–Est d'un édifice que l'on suppose avoir servi d'atelier étant donné le matériel meuble et pas mal de scorie[42] Il a été construit consécutivement en pierre concassée et en brique (dim. $32 \times 30 \times 5$ cm). Le pavement est en briques de même format. L'édifice a dû périr dans un violent incendie. Dans le carré GH 3-4 ont été partiellement conservés les murs d'un édifice large de 4 m à l'intérieur et dont la largeur conservée est de 7,5 m. Les murs sont en pierre concassée. La hauteur conservée (40 cm) du mur ne permet pas de constater la technique de construction alternative en pierre et brique. La fonction

[41] V Kondić, Bosman, ranovizantijsko utvrlenje, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/83, (1984), 137· 143–144.

[42] Lj. Zotović, *loc. cit.* (v. n. 35), 224.

de l'édifice n'a pas été constatée, celui-ci ayant succombé aussi dans un incendie[43]

A Taliata, près de la porte Nord il a été construit un horreum à portique (édifice F)[44] Le horreum a un plan rectangulaire (dimensions intérieures 20,20 × 10,70 m), les murs d'un métre d'épaisseur environ, les fondations en pierre semi-équarrie et cailloux liés au mortier Quoique érigé selon le même technique de construction, le portique (aux dimensions de 20,20 × 3,10 m) a été ajouté ultérieurement. Pour ce qui est de la destination de l'édifice, en témoigne le cortège de cinq colonnes qui partage la pièce en deux parties identiques. Plusieur meules y ont été trouvées. Plus tard, le horreum a été abandonné et sa partie Sud servira d'atelier Les colonnes ont été nivelées et au-dessus de l'une d'elles s'étalait le pavement en briques. Deux fours en pierre écroulés ont été remarqués plaqués contre le mur Est. Il s'agit d'atelier pour le travail des métaux, ce dont témoignent les traces de scories, des moules de fonte d'objets divers, entre autres des croix de Malte. La détermination chronologique de l'atelier a été rendue difficile en raison de la présence dans la même couche en surface de la céramique datant tant de l'époque haute byzantine que de celle du Moyen-Age. Malgré tout, comme l'a dit V Popović, il semble plus probable que cette construction date de la dernière phase d'existence du castellum protobyzantin.

L'autre édifice (édifice G) aux dimensions intérieures de 7,40 × 4,80 m selon toute probabilité daterait de la même époque. Il semble qu'un four ait été aménagé dans le coin Sud–Ouest de l'édifice[45]

Outre ces édifices de maçonnerie, dans toutes les fortifications ont été constatées comme niveaux le plus ancien datant du VIe siècle des constructions de matériaux légers. A Sapaïa, la vie évoluait en général sous les portiques où a été trouvée la plus forte concentration du matériel/céramique. Dans la partie centrale de la fortification on trouve des pavements en mortier mais il est difficile de dire que ceux-ci appartiennent au VIe siècle ou à une phase antérieure. A Novae, des constructions ont été constatées, plaquées contre la face intérieure des remparts, en bois et au pavement de terre battue[46] Il se peut que ces surfaces aient primitivement servi d'entrepots du fait qu'une importante quantité d'amphores entière ou fragmentée a été trouvée près des remparts. Dans la partie centrale les fouilles ont permis de constater des surfaces au pavement de mortier ou de briques, mais trop fragmentées pour permettre de mieux préciser les dimensions de ces bâtisses. Ont été trouvées aussi des surfaces jalonnées par des gros cailloux qui représentent probablement les emplacements réservés aux tentes. Près de quelques-unes de ces surfaces ont été constatées aussi des fosses à détritus.

A Bosman ont été remarqués des édifices en treillis de bois et de torchis. Le pavement y est le plus souvent de terre battue. Une mince zone de fondations est quelquefois formée par des cailloux de rivière. Cette technique de construction a été constatée pour les deux zones d'habitation.

A Smorna ont été constatés des endroits réservé à des tentes de la garnison pareils à ceux de Novae. La tente reposait sur une base de terre sablonneuse encadrée de rangées de pierre régulières. Les bases de tentes sont rectangulaires, et dans quelques-unes d'entre elles ont été enregistrés des foyers. Dans la zone des tentes ont été enregistrés aussi les débris de trois pavements en mortier Près des tentes, dans le carré s'étalant de D 12 à F 12 il a été noté une importante surface de torchis. Quelques fragments de torchis ont été façonnés en briques. D'autres fragments laissaient voir les traces visibles des pieux et des rondins. Dans cette surface une importante quantité de scorie d'émail a été trouvé, plusieurs outils et fragments d'amphores, des pots et des veilleuses. Ce serait peut-être un second atelier Une situation similaire a été enregistrée aussi dans les carrés JK 9 Là, des fragments de torchis on été découverts d'un côté aplanis à coups de taloches en bois, alors que l'autre côté laissai apparaître les empreintes du treillis d'osier Au-dessus du torchis se trouvait un pavement de planches bien rangées. Y ont été trouvées des pièces de récipients en céramique (cruche, oïnochoës, amphores et pots). Peut-être s'agit-il d'un entrepot.

A Taliata, les constructions de matériaux légers ont été constatées dans presque toutes les parties recherchées. Leur base est rectangulaire, avec les côtés allant de 3 à 6 m. Les pavements sont

[43] *Ibid.*
[44] V Popović, *loc. cit.* (v.n. 39), 274.
[45] *Ibid.*
[46] M. Vasić, *loc. cit.* (v n. 33), 102 et T VI.

de terre battue ou d'un enduit de mortier, le plus souvent dallés de briques encadrées de gros cailloux ou de pierre semi-équarrie. D'ordinaire, dans l'un des coins se trouvait un four en pierre dont l'être était en briques ou un foyer en briques. Les murs et le toit étaient de matériaux légers, ce que dans certains cas prouvent les torchis et les traces des rondins. Près de certaines de ces maisons se trouvaient les fosses à détritus.

A Kantabaza et à Campsa n'ont pas été trouvées de constructions particulières sauf le niveau de mortier, mais il est probable qu'il s'est agi là d'une technique de tentes.

Prise dans son ensemble, l'organisation intérieure de la fortification semble presque uniforme, ce qui prouve la simultanéité de leur construction. La garnison était installée au centre des castella dans les tentes ou dans les maisons de treillis en bois et de torchis, alors que les fortification avaient été réservées à des ateliers et entrepots alimentaires. Ce n'est qu'à Taliata qu'a été trouvé un important grenier construit en maçonnerie. La garnison a été indubitablement composée de limitants, mais l'organisation rigoureuse de l'intérieur de la fortification indique qu'il ne s'agit que de soldats, sans leurs familles, ce que fut le cas des phases du IVe siècle.

Comme nous l'avons mentionné, il y avait des églises aussi dans certaines fortifications. A Novae, l'église a été découverte près du rempart Ouest. L'église est à une nef, avec le narthex du côté Ouest. Près du narthex, côté Sud et côté Nord deux pastophories[47] La pièce du côté Sud finit par une petite abside[48] dans laquelle a été trouvé un morta-rium en marbre servant probablement à laver les récipients du culte (*chonéphtirion*). Cette église a été bâtite sur les fondations d'une ancienne église dont il une partie d'abside, soutenue à l'extérieur par des contreforts a été découverte. L'orientation de l'ancienne église différait quelque peu de celle de l'église récente. Sur le mur Sud du naos de l'église récente reste visible l'embrasure d'une porte murée.

A Smorna, dans la partie centrale du castellum une église a été bâtie dont les dimensions à l'intérieur est de 15 × 5,50 m. La base primitive de l'église est constituée par le naos allongé avec une abside semi-circulaire. Du côté intérieur du mur absidal épousant son pourtour une partie a été ajoutée sous forme de gradin, probablement servant pour les sièges. Une seule rangée de blocs en pierre a été conservée. Dans la phase intermédiaire le narthex au-dessus du socle du mur Ouest du naos a été ajouté, avec lequel il n'avait pas de joint de construction, alors qu'au mur Sud du naos, sur sa moitié Est, a été ajouté un paraclisse rectangulaire, qui lui non plus n'était pas lié au naos. Du côté intérieur du mur Sud du naos a été ajouté un baptistère dont les dimensions sont de 1,20 × 1 m. Il est en briques et enduit de deux couches de mortier La première couche contient de la brique pilée, alors que la deuxième couche de mortier de chaux blanche a servi en même temps pour en enduire le baptistère et le sol de l'église. Il parait qu'à un moment donné cette phase de l'église a été détruite, car d'après les trace des briques aux jointe du narthex, du naos et de l'annexe liturgique à un niveau on remarque la simultanéité de la construction. C'est alors peut-être que furent cloisonnées les portes Sud et Ouest du narthex.

A un moment donné, cette phase a été annulée, si bien que la couche de mortier ci-dessus mentionnée présentant des traces de briques a été nivelée par une nouvelle couche de mortier, celle-ci étant de qualité inférieure contenant beucoup d'argile. Des traces de constructions en bois n'ont pas été remarquées. A cette époque-là, probablement par encrochement, l'entrée par laquelle communiquaient l'annexe liturgique et le naos a été bloquées ainsi que l'entrée Ouest de la sacristie et la porte Nord du narthex. Par conséquent, dans l'église de Smorna il faut observer trois phase de construction, avec une phase intermédiaire entre les deux premières.

A Taliata, l'église est appuyée sur le rempart Ouest et la tour 10. Conçue selon un plan basilical, elle est composée du naos avec une abside de l'autel à l'Est et le narthex à l'Ouest. La longeur total de l'église est de 19,70 m, la largeur du naos étant de 5,90 m, et celle du narthex de 4,30 m. Un annexe (dimensions: 3,30 × 3 m) a été ajouté au

[47] Đ. Stričević, Đakonikon i protezis u ranohrišćanskim crkvama, *Starinar* IX–X, 1958/59, (1959), 59 sq.

[48] Les église pareilles à Rujkovac, Klisura, Klise-Kyöy, les églises C, D et E à Caričin grad: Đ. Stričević, *loc. cit.* 64; *id.*, I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed allé arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani, *Zbornik radova vizantološkog instituta* VIII/2, 1964, 399 sq., fig. 2, 4, 5.

mur Sud de l'église. Le baptistère a été aménagé dans la tour 10. Pour entre dans l'édifice on utilisait les ouvertures dans les murs Sud et Nord du narthex, d'où on pouvait accéder au naos et au baptistère. On ne pouvait pas communiquer entre le naos et cet annexe (qui avait son entrée sur le mur Ouest).

Les pavements et les murs de l'église dévoilent l'existence de deux phases de construction. Le pavement antérieur a été relativement bien conservé dans le naos, à 0,30 m au-dessus du pavement récent, et son existence a été constatée aussi dans les autres parties de l'église. Il est construit en briques romaines de format différent posées sur une couche de mortier de 6 cm d'épaisseur Le pavement récent, sur une couche de support de 6–7,8 cm d'épaisseur, a été composé de grandes briques (54 × 37 × 4,6 cm) dans le naos et de briques byzantines usuelles (34 × 29 × 5 cm) dans les autres pièces. Sporadiquement, il a été réparé par des briques fragmentées et par des pierres. A un moment donné la face intérieure et le noyau des murs ont été enlevés ou bien certaines de leur parties ont été entièrement aplanies, les enfonçures étant comblées de pierres ou de briques fragmentées liées au mortier La disposition régulière des cavités circulaires dans la surface aplanie du mur Nord témoignent que dans cette phase les parties supérieures de l'édifice cultuel ont été en bois. Une cavité similaire a été constatée au Nord par rapport à l'église et suggère que de ce côté-là aurait pu se trouver un portique en bois (troisième phase).

Le baptistère a été construit dans la partie Sud de la tour 10. Pour entrer dans la piscine enduite de mortier d'une forme circulaire irrégulière on accédait par les escaliers du côté Est et Ouest. L'existence de deux couches d'enduit dans la piscine correspond selon toute probabilité à deux phases de construction. Il n'est pas exclu que l'étage supérieur de la tour ait pu conserver sa fonction défensive, ne serait-ce brièvement. La découverte d'un follis de Justin Ier entre les pavements du naos apporte une preuve de l'origine protobyzantine de la basilique.

Dans toutes les localités mentionnées il est très aisé de distinguer la couche du VIe siècle des autres couches, mais il est impossible, dans la plupart des cas, de déterminer une stratigraphie encore plus précise dans le cadre de cette couche (néanmoins, à Bosman, à Kantabaza, et, en partie, à Taliata on peut constater au moins deux différentes couches du VIe siècle). Cette situation est due en partie à l'enfouissement des nécropoles médiévales (à Novae, Smorna et Taliata) et d'autre part à l'établissement médiévale (à Taliata). Et puis, jusqu'aux temps les plus récents, les surfaces des fortifications ont servi de terre arable si bien que le travail de la terre a fini par dégrader entièrement la couche supérieure qui, peut-être a été dégagée d'une couche ancienne du VIe siècle. C'est ainsi que nous nous trouvons dans une situation ingrat où seule une approche indirecte nous permet d'observer certaines phases du VIe siècle dans cette partie du limes.

Avant tout c'est le cas des églises de Novae, de Smorna, et de Taliata qui indubitablement ont dû passer par plusieurs phases de leur construction. A Novae il semble être le plus clair que l'église primitive a été entièrement détruite, car, comme nous l'avons déjà dit plus haut, l'orientation de l'église qui vient à sa place a été quelque peu différente, et les parties absidales ne coïncident pas. Le type de cette seconde église était en usage dans les Balkans dans la première moitié du VIe siècle[49] Il est possible aussi que les premières phases des églises de Smorna et de Taliata ont été détruites par force. L'autre preuve de l'existence au moins de deux phases au VIe siècle peut être recherchée dans le horreum de Taliata, où un pavement a été aménagé au-dessus des colonnes anciennes. Les constructions de matériaux légers de la première phase du VIe siècle ont péri dans les incendies violents.

Quel est l'événement historique auquel peut-être rattachée la destruction de la première phase du VIe siècle dans la partie du limes de Mésie Première? Analysant les monnaies de Novae – découvertes sporadique il est clair qu'il n'y a pas de continuité entre 527 et 543/4[50] L'essentiel est que les folles de 539/40, de 541/2 et de 543/4 ont été découverts dans la couche de débris au pied du rempart Sud, ce qui indique le moment de la destruction du rempart. Dans la localité de Manastir, en aval du village de Dobra, relativement près de Novae, le long du tracé de la route, au-dessous

[49] Đ. Stričević, *loc. cit.* (v n. 46), 61–62.

[50] Un demi-follis n'est pas clair (Anastase, DOC I, p.16, no. 21 b, 1–6 ou Justin Ier, DOC I, p. 42, no. 15 b, 1–2, 518/27); un demi-follis de Justinien Ier 527–537 DOC I, 33 d; Hahn, MIB I, 90–91 Un follis de Justinien Ier, 538/9, DOC I, p.125, no. 164 a, 1–2; un follis de Justinien Ier, 539/40, DOC I, p. 86, no. 38 e, 1–4; un solidus de Justinien Ier 538–542, MIB I, 6(5); un follis de Justinien Ier, 541/2, DOC I, p.88, no 40 c, 1–4; un follis de Justinien Ier, 543/4, DOC I, p. 114, no. 122 b.

d'une nécropole médiévale, un trésor de 20 folles et de demi-folles d'Anastase Ier, de Justin Ier et de Justinien Ier a été découvert[51] La dernière monnaies de ce trésor a été émise dans la période du 4 avril 544 au 5 avril 545. Ce trésor peut-être mis en corrélation avec celui de Klinovac 543/4)[52], mais aussi bien avec ceux de Trud (543/4), de Simitlia (544/5) et de Katunac (542/3) sur l'Hébrus et le Strymon[53] Déjà V Popović a précisé que malgré le fait que le nombre des monnaies est relativement petit, la perte de monnaie dans le limes con-nait son point culminant justement en 543/4[54]

Comme l'a démontré l'analyse des événements historiques, c'est justement en 544 qu'a lieu la grande invasion des Koutrigoures et que, par conséquent, l'on peut supposer que c'est justement à cette époque-là que cette partie du limes de Mésie Première a subi d'énorme destructions[55] Il nous semble que cette date est plus acceptable que celle de l'invasion des Sclavènes entre 548 et 551, qui d'ailleurs, semble-t-il, n'ont jamais ausi sérieusement menacé la frontière Nord de l'Illyricum[56] Pourtant, dans l'analyse des découvertes monétaires nous devons faire preuve de prudence car, dans la circulation des monnaies la période de 544 à 545 était défavorable.

Après les années 544/5, dans cette partie du limes la situation est calme pendant presque quatre décennies. Ni les sources historiques, ni le matériel archéologique, non plus que les découvertes numismatiques, n'accusent d'arrêt important dans l'intervalle de 565 à 582. Certainement, après l'incursion des Sklavènes dans les Balkans la situation a été stabilisée et la circulation des monnaies de bronze a pu savoir lieu sans à-coup, à la différence de la situation pendant la période entre 548/9 et 559/60, dont nous ne possédons que deux pièces, l'une de Taliata, l'autre de Smorna (pourcentage annuel étant de 5,1), ce qui semble être une preuve de plus témoignant d'une instabilité générale dans les Balkans.

Ainsi pouvons nous supposer que, d'une manière générale, la nouvelle église de Novae a pu être construite après 550, et que les église de Smorna (deuxième phase) et de Taliata (pavement récent) ont put être reconstruites alors. Le deuxième niveau de maisons à Bosman a probablement été formé durant cette période. La période de stabilisation et d'un recrutement nouveau des garnisons est peut-être illustrée par la découverte des boucles de type Sucidava[57] à Novae, Campsa et Taliata, suivie de la découverte de fibules moulés à pied enroulé de Campsa. A Smorna ont été découvertes sept fibule à pied enroulé[58] Les boucles de type Sucidava et les fibule à pied enroulé appartiennent à un laps de temps assez long, mais c'est justement la période de 550 à 600, quoique avec certaines réserves étant doné le manque d'une stratigraphie précise, que nous pouvons considérer cette période comme coïncidant avec celle d'un développement paisible du limes. Dans ce sens, les découvertes de récipients en céramiques, quoique nombreuses dans toutes les localités fouillées, ne peuvent pas encore nous aider du fait que le matériel n'a pas été étudié avec attention ni chronologiquement déterminé avec précision[59] D'après certaines découvertes de monnaies, la période de 565 à 582 fournit le plus haut pourcentage annuel, soit 32,45%. Pourtant, l'absence de ces monnaies est tout à fait inéxplicable pour Novae et Bosman. A Novae nous trouvons une seule pièce de 579/82.

Après la prise de Sirmium par les Avars en 582[60], on peut dire que le limes de Mésie Première a été gravement menacé. Les importants raids des Sklavènes sur le territoire byzantin de 578 à 584 et les combats de ces premiers avec les Avars, que Tibère engage pour résister aux Sclavènes, ce dont témoignent Ménandre et Jean d'Ephèse[61], visaient

[51] D. Minić, Manastir – praistorijsko, antičko i srednjovekovno nalazište, *Starinar* XXXIII–XXXIV 1982/3, (1984) 154; ead. Le trésor de monnaies de bronze protobyzantin de Dobra, *Numizmatičar* 7 1984, 12–17

[52] D. Popović–Gaj, Trois trésors de monnaies de bronze protobyzantins du Musée National de Belgrade, *Numizmatičar* 7 1984, 18–30.

[53] Pour ces trois trésors v. V Popović, *loc. cit.* (v. n. 19), 610 et not. 32.

[54] *Ibid.*, 614.

[55] *Ibid.*

[56] *Ibid.*

[57] Cf. Z. Vinski, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslovenskog supstrata, *VAHD* LXIX, 1967/1974, 37 sq.

[58] *Ibid.*, T XXXIV 1–7

[59] L aperçu sommaire sur la céramique protobyzantine est donné dans le livre de Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa* (v n. 28), 129 sq. La chronologie proposée est discutable.

[60] B. Grafenauer, *loc. cit.* (v n. 6), 53. P Lemerle, *loc. cit.* (v n. 10), 290. V Popović, *loc. cit.* (v n. 19), 616.

[61] Menand. *Exer de leg.* I, (ed. de Boor) 469, 2–5. Jean Eph. *Hist. eccl.* III, 25; IV 25.

la Thrace mais non pas le territoire de l'Illyricum du nord[62] En été 584, le khagan avare s'engage à l'Est, prend Singidunum, Viminacium et Augusta en Illyricum et aboutit à Achialos sur le Pont[63] On peut supposer qu'à cette occasion-là les fortifications du limes de Mésie Première ont été encore une fois dévastées. A Pincum a été découvert un trésor de 17 monnaies de bronze[64] La dernière pièce de ce trésor est un follis de 580/1 Lors des fouilles à Smorna en 1968 a été découvert un lot de 6 monnaies de bronze du temps de Justinien et de Justin II[65] Le follis frappé à Nicomèdie en 577/8 désigne le *terminus post quem* de l'enfouissement de ce petit groupe de monnaie. Pour des raisons purement numismatiques, V Popović fait coïncider les deux trésors avec la campagne des Avars et le chute de Sirmium, car dans la période de 579/80 à 583/4 la frappe des monaies de bronze à Thessalonique est en déclin. Par ailleurs, on sait que cet atelier monétaire était pour la plupart le fournisseur des Balkans[66] Certainement que l'offensive des Avars a dû être violente, car ils ont réussi à prendre Singidunum, Viminacium et Augusta, pour prendre l'année suivante Ratiaria, Bononia et Aquis.

Il n'est pas exclu que durant cette offensive avare les églises de Novae, Smorna et Taliata aient pu être touchées. L'église de Novae ne connaitra plus de reconstruction. Selon toute probabilité la troisième phase dans les église de Smorna et de Taliata a eu lieu à la suite des dévastations avares et que les deux églises ont été reconstruites en bois sur les anciennes fondations. Peut-être qu'à cette période correspond aussi le cloisonnement du horreum de Taliata, ainsi que l'établissement d'un niveau d'habitations à Kantabaza. Pour ce qui est de cette reconstruction provisoire des fortifications du limes, en témoignent aussi les découvertes sporadiques des monnaies dans les fortifications avec un pourcentage annuel attaignant 18,37%.

Théophilacte Simokata nous renseigne sur l'attaque des Avars contre Singidunum, à savoir que le khagan "désigna une partie de l'armée et l'envoya comme avant-garde pour semer l'épouvante parmi les Romains avant son arrivée. Le cinquième jour, il arriva devant Bononia"[67] Cet événement se situe en 593[68] A en juger d'après ce texte, le khagan ne s'arrête pas en route pour prendre les fortifications du limes, car il se hâtait vers la Thrace. Ou bien les fortifications étaient dans un état si déplorable qu'elle pouvaient à peine fonctionner, ou bien les garnisons étaient si insignifiantes, ce qui est plus probable, qu'il n'y avait aucun danger pour les Avars de voir leur route barrée. Quoi qu'il en soit, le limes de l'Illyricum du nord, par conséquent de la Mésie Première, a été à ce point dégradé que les Avars avaient pu traverser les Balkans sans encombre et que le khagan ait pu dire à Priskos lors de leur rencontre en 596 comme suit: "L'Istros vous est étranger, ces vagues sont des ennemis pour vous. Nous l'avons vaincu par les armes. Nous le dompterons à coups de lances"[69] Juste avant cet évenement les Avars avaient pris Singidunum, mais les sources historiques ne précisent pas la date de la chute du limes de l'Illyricum. Encore une fois la numismatique peut aider. A Sapaïa a été découverte une pièce de Maurice, mais nous ne disposons pas de données concernant l'année de l'émission. A Novae ont été découverts le follis de 591/2[70] et le demi-follis de 593/4[71] ainsi qu'un tremissis frappé entre 583 et 602[72] Le tremissis a été découvert dans les débris du rempart Nord écroulé, mais il est difficile de dire s'il date de 584, soit l'année de la destruction du rempart, ou à

---

[62] B. Grafenauer, *loc. cit.* (v. n. 6), 50. Lj. Maksimović, O hronologiji slovenskih upada na teritoriju krajem sedamdesetih i početkom osamdeserih godina VI veka, *ZRVI* VIII/2, 263 sq.

[63] Simok. I, 3. V Popović, *loc. cit.* (v n. 19), 617 B. Grafenauer, *loc. cit.* (v. n. 6), 55–56 place cette attaque en 583/4.

[64] Sv. Dušanić, Nalazi vizantiskog novca s terena Pinkuma, *Vesti muzejskog i konzervatorskog društva NRS*, 1–2, 1960, 33–39. V Popović, Petits trésors et trésors démembrés de monnaie de bronze protobyzantine de Serbie, *Numizmatičar* 7 75–77

[65] V Popović, *loc. cit.* (v. n. 63), 71–72.

[66] *Ibid., id., loc. cit.* (v. n. 19), 617· 620. On a trouvé à Novae un demi-follis de Tibère, DOC I, p.273, no. 17 ou p. 280, no. 33 (579/82), mais on peut se demander s'il est possible de le lier àces événements. P Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracle de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans II, Commentaire*, Paris, 1981, 54–55 suppose d'après Simoc. I, 4, 1–2, que le khagan prend Singidunum pendant l'été 585, ensuite (Simoc. I, 4, 3–5) beaucoup d'autre villes en Illyricum, en attaquant Anchialos. Ces événements Theoph., *Chron.* place en 583.

[67] Simoc. *Hist.* VI, 3–4 (Fontes byz. I, 111)

[68] B. Grafenauer, *loc. cit.* (v. n. 6), 65–66. Theophanes, I 269 s. A. M. 6084 (= 591/2).

[69] Simoc., *Hist.* VII, 10.

[70] La variété de DOC I, 100 b. 3.

[71] La variété de DOC I, p. 322, no. (84).

[72] DOC I, 300, 14.

celle de l'arrêt définitif du fonctionnement du limes. A Kantabaza, niveau I – couche A qui présente de très faibles traces d'habitation provisoire, a été découvert un follis de 592/3[73], alors qu'à Bosman on a constaté un follis de 595/6[74] Le moment décisif de la destruction des fortifications du limes de Mésie Première est représenté par deux trésors de monnaies, à Taliata et à Bosman. A Bosman ont été trouvées 17 monnaies dans la couche de la fortification dévastée pleine de cendres. Toutes les pièces présentent clairement des trace visible d'incendie. Le trésor se termine par une pièce de 595/6[75] A Taliata ont été découvertes 107 monnaies à l'intérieure de la tour Est de la porte Nord du camp. Ces pièces ont été trouvées dans une couche d'incendie composée de charbon et de cendres représentant les débris de la tour construite en bois. Au-dessus de cette couche seules restaient les débris des murs écroulés sans présenter de matériel archéologique, ce qui démontre clairement qu'après l'incendie la tour n'a pas connu de reconstruction[76] La pièce la plus récente de ce trésor, datant de 594/5, marque le *terminus post quem* de son enfouissement et en même temps la date de la destruction de Taliata[77]

Ces données témoignent sans ambiguïté des terribles dévastations survenues sur le limes de la Mésie Première en 595/6. Après ces dévastations, cette partie du limes n'a jamais fonctionné; bien que dans certaines régions de l'Illyricum la vie ait repris pendant une brève période, la frontière Nord de l'Illyricum n'existe plus et permet une libre installation des Slaves.

Traduit par
Ivanka PAVLOVIĆ

UDK 904(=773:398.8):711.459.6.033.1(497 11)"05"

[73] P Petrović, *loc. cit.* (v. n. 29), 133. V Popović, *loc. cit.* (v. n. 19), 624, not.107; *id.*, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantin, *MEFRA* 87 1975, 482–485.

[74] V Popović, *loc. cit.* (v. n. 72).

[75] V Kondić, Le trésor de monnaies de bronze de la forteresse protobyzantine de Bosman, *Numizmatičar* 7, 51 sq.

[76] D. Minić, Le trésor de monnaies de bronze de la forteresse protobyzantine de Veliki Gradac, *Numizmatičar* 7, 39.

[77] *Ibid.*, 46–47

Les forteresses de la basse antiquité dans la région du Haut Timok

PETAR PETROVIĆ, Institut archéologique, Belgrade

La liste de Procope des castella érigés ou rénovés pendant le règne de l'empereur Justinien, représente la source écrite la plus complète pour la connaissance de l'activité architecturale militaire d'époque byzantine dans l'aire balkanique centrale. Auprès des rivières du Timok et de la Nišava, dans l'espace englobant certaines parties des provinces tardives de la Dacie Intérieure et de la Dacie Riveraine (Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis), Procope enregistrait plus de cent forteresses.[1] Elles étaient situées "dans la région de la cité de Naissus" (en tout 39 castella dont 7 rénovés et 32 nouvellement érigés) et deux de ses districts (horai): dans le premier, celui de Remesiana autour de la ville moderne de Bela Palanka, ou il notait 30 castella, tous nouvellement construits; dans le second, sur le territoire d'Aquae ou ville actuelle de Prahovo sur le Danube, Procope enregistrait 38 castella, dont 37 rénovés et un tout à fait nouveau. Cette situation peut s'expliquer par l'ampleur de l'activité constructive de Justinien, où la vallée du Timok et le secteur correspondant du limes jouaient un rôle important. En raison de l'abondance de renseignements qu'elle contient, la liste des castella établie par Procope avait suscité dans le passé un vif intérêt des chercheurs, bien entendu en premier lieu des archéologues et des historiens. Parmi d'autres, le regretté Vladimir Kondić, auquel je consacre en signe d'hommage spécial cette étude, s'était lui-aussi occupé avec succès, des conditions historiques du limes au temps de Justinien et de l'identificitation des forteresses mentionnées par Procope dans le secteur des gorges supérieures des Portes de Fer (Cantabaza, Smorna, Campsa)[2] La densité des forteresses dans cet espace relativement réduit révèle, il n'y a pas de doute, une organisation militaire puissante au VIe s. Le nombre de castella rénovés dévoile, qu' à l'epoque précédente l'organisation de la défense de ce secteur était pratiquement la même. Observant la liste des castella dans son ensemble, on remarquera que les nouveaux édifices ont été pour la plupart élevés dans la partie sud de l'espace qui nous concerne ici, donnant vers la région de Niš et l'importante voie militaire menant en direction de l'Est[3] Par ailleurs, dans la vallée du Timok, exception faite d'un seul édifice (Τιμαθοχιώμ), tous les castella énumerés ont été simplement rénovés[4] Quant à Naissus, centre administratif de toute la région, Justinien le cerna de nou-

[1] Sur l'appellation des castella et les tentatives d'identification sur place, cf. F. Barišić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I, Beograd, 1955., p.63 sqq., Cf. V Beševliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De Aedificiis"* (= Beševliev, *Kastellnamen*), Amsterdam, 1970, p. 80 sqq. et p. 103 sqq.

[2] Dans une étude publiée dans le *Starinar* XII, 1971 (1974), 53-58, où les castella de Cantabaza, Smorna et Campsa ont été identifiés selon l'ordre établi par Procope, ou plus précisément avec Saldum, Boljetin et Porečka Ravna.

[3] Un tout petit nombre de ces castella figure dans d'autres sources et leur identification sur le terrain est presque impossible, cf. *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (= *IMS*), vol. IV (1979), p. 56 sq. pour les castella de la région de Naissus et de Remesiana; vol. III-2 (1995), p. 27–29, pour les castella de la vallée du Timok.

[4] Voici leurs noms (Procop., *De Aed.* IV p. 123, 46–124, 31 ed. Haury): Πέτρες, Σκουλκόβουργο, Βινδιμίολα, Βραίολα, Ἀργανόκιλι, Καστελλόνοβο, Φλωρεντίανα, Ῥωμυλίανα, Σεπτέκασας, Ἀργένταρες, Αὐριλίανα, Γέμβερο, Κλέμαδες, Τουρρίβας, Γρίβο, Χάλαρο, Τζοῦτρατο, Μουτζίπαρα, Στένδας, Σκαρίπαρα, Ὀδρίουζο, Κιπίπενε, Τρασίανα, Πότες, Ἄμουλο, Σέτλοτες, Τιμακίολον, Μερίδιο, Μεριοπόντεδε, Τρεδετετιλίους, Βραίολα, Μώτρεσες, Βικάνοβο, Κόυαρτίανα, Ἰουλιόβαλλαι, Πόντζας, Ζάνες.

veaux remparts[5], ce qui était sans doute nécessaire étant donné que la ville avait été sévèrement endommagée par les Huns en 441 Deux autres agglomérations plus ou moins spacieuses de la même région, Remesiana et Aquae, que Procope qualifie de "petites villes" (polihnia), furent aussi recontruites[6]

L'emplacement des castella plus réduits, surtout de ceux élevés dans la vallée du Timok et du secteur correspondant du limes, n'est qu'exceptionnellement connu. Ainsi, les castella Ζάνες (Zanes) et Πότες (Potes=Pontes) se trouvent sur la berge danubienne: le premier à Karataš, le second à Kostol[7] D'après leurs noms, les castella de Τιμακίολον et de Τιμαθοχιώμ, se rattachent sans aucum doute au cours du Timok. Le premier doit être vraisemblabement identifié avec la station Timacum Minus de la Table de Peutinger (Ravna près de Knjaževac ?)[8] En outre, Μερίδιο est mentionné comme évêche dans la XI Novelle de Justinien délivrée en 535, et se trouvait probablement au sud du territoire d'Aquae, tandis que Τουρρίβας serait selon toute vraisemblance la station de Turres (Pirot moderne) sur la voie Naissus-Serdica[9] On peut encore identifier avec certitude seulement le lieu de 'Ρωμυλίανα (aujourd'hui Gamzigrad), d'après l'inscription bien connue de Felix Romuliana, mise au jour dans un batiment à proximité du palais impérial[10]

En ce qui concerne l'emplacement des autres castella figurant dans la liste, nous ne disposons d'aucune donnée sûre. L'ordre selon lequel ils sont disposés dans l'ouvrage de Procope ne permet pas de les situer sur le terrain, contrairement semble-t-il aux forteresses du limes[11] D'après les lieux qui de leur côté peuvent être identifiés, il ressort que la chora Aquenisios embrassait, outre le limes danubien, dont la ville éponyme d'Aquae (Prahovo moderne) faisait partie, en grande partie le bassin du Timok, jusqu' à la vallée de la Nišava. Par ailleurs, si la localisation de la station Τρασίανα sur l'îlot Insula Banului est exacte, ainsi que V Kondić l'a supposé dans l'un de ses derniers travaux[12], et si on accepte l'identification de la station Amutria (Tab. Peut. segm. VIII) avec le castellum Μώτρεσες[13] on pourrait conclure que le territoire d'Aquae s'etendait sur la rive gauche du Danube aussi. Dans le même sens témoigeraient les conclusions récentes de M. Mirković, selon lesquelles sur la rive gauche danubienne pouvaient se trouver encore quelques autres castella figurant dans la liste de Procope[14]

A en juger d'après les dimensions des forteresses identifiées sur place, leurs garnisons n'étaient pas nombreuses, tandis que sur l'appellation des unités qui y étaient stationnées nous ne disposons d'aucun renseignement provenant des sources écrites ou épigraphiques. Les *Timacenses auxiliarii*, qui sont dans la Notice une unité de *pseudocomitatenses* sous le commandement du *magister militum per Illyricum* (*Not. dign. or* IX, 40), sont généralement rattachés à Ravna, étant donné qu'ils ne sont pas attestés dans d'autres castella danubiens. Néanmoins, il n'est pas non plus exclu qu'il s'agisse d'une autre forteresse sur le Timok (?). Il n'est d'ailleurs pas sur que le *n(umerus) D(almatarum)*(?) des estampilles sur briques provenant de Ravna, était stationné dans ce camp pendant l'antiquité tardive, vu que ces briques avaient pu être apportées d'ailleurs, comme c'est souvent le cas.[15]

***

Les témoignages archéologiques relatifs aux forteresses de la région du Timok étaient jusqu'à récemment très modestes, en dépit du fait que les premières données sur ses antiquités avaient été

---

[5] Ainsi que Procope à un autre endroit (*De Aed.* IV, 1, p. 106, ed. Haury) le précise chairement.

[6] Procop., *De Aed.*, IV 1 p. 106, ed. Haury. Cf. *IMS* IV p. 52.

[7] Diana est le nom antique de cette forteresse, comme il ressort d'une inscription récemment mise au jour à Karataš cf. V Kondić, *Djerdapske Sveske*, 4, 1987, p. 45 sqq. Sur la forteresse de Pontes auprès du pont de Trajan, cf. M.Garašanin-M.Vasić, *Djerdapske Sveske*, 1, 1980, p. 67 sqq.

[8] Voir le *Starinar*, 26, 1976, p. 43 sqq., ou les différentes theses sur la localisation de ces stations ont été avancées Cf. *IMS* III-2, p. 27-29.

[9] Cf. S.Dušanić, *Istorijski Glasnik* 1–2, Beograd 1980, p.33 et n.190 (*IMS* III-2, p.28) i *IMS*, IV p. 26 et n. 2.

[10] D. Srejović, *Starinar*, 36, *1985*, p. 51–67· dans le catalogue "*Roman Imperial Towns*" de l'exposition portant la même intitulation (Beograd, 1993, p. 391- 401), avec une ample bibliographie sur ce site important.

[11] Voir plus haut, note 2.

[12] Dans *Starinar* XLIII–XLIV 1992–93, 49–52.

[13] Comme le pense, probablement avec raison, Bešev-liev, *Kastellnamen*, p.116.

[14] M.Mirković, Episcopus Aquensis and Bonosiacorum scelus, dans: *The Age of Tetrarchs*, Belgrade 1995, 207-216.

[15] Cf. *IMS* III 2, p. 34.

notées dès le milieu du siècle dernier L'attantion des premiers explorateurs, Stevan Mačaj et Jovan Mišković, attirèrent d'abord les forteresses plus spacieuses disposées dans la plaine (Ravna près de Knjaževac, Gamzigrad) ou celles mieux préservées (Svrljig, Koželj, Rgotina), qui beneficièrent de leur part de descriptions accompagnées de relevés[16] A partir de 1864, Felix Kanitz emprunta à plusieurs reprises les routes du Timok, mais il se contenta de noter les renseignements ayant trait aux forteresses déjà plus ou moins connues (Niševac, Svrljig, Baranica, Slatina, Ravna, Bučje, Gamzigrad, Rgotina).[17] Quoique les explorations archéologiques dans ces région débutèrent très tôt (à Ravna dès 1899)[18], elles ne comprenaient que des espaces rastreints et avaient pour but surtout la découverte de monuments épigraphiques. Ailleurs, comme à Romuliana et Aquae, les recherches archéologiques ne furent initiées que tardivement, tandis que la plupart des sites, particulièrement les forteresses du Haut Timok, restèrent à l'ecart de l'activité des chercheurs modernes.

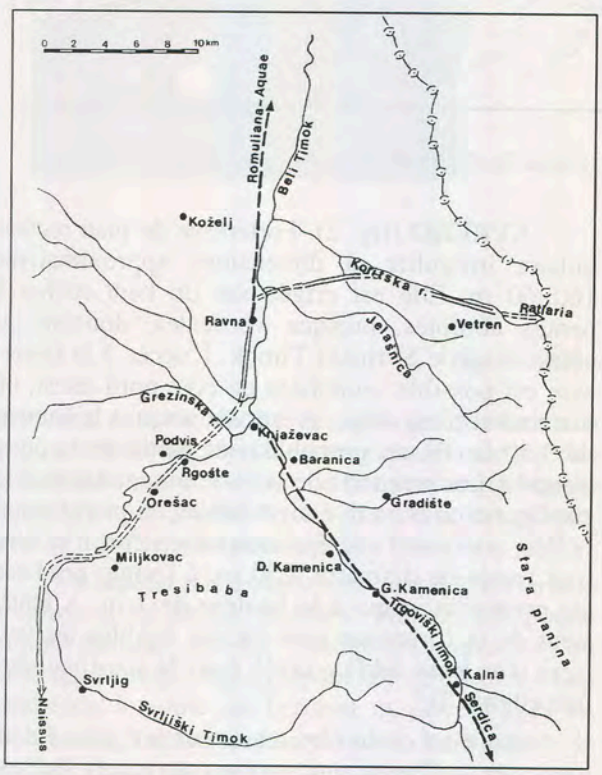

Fig. 1 – Forteresses de la basse antiquité dans la vallée du Haut Timok.

Plus récemment, en meme temps que les premiers travaux de prospection organisés par l'Institut archéologique en 1948, de nouvelles informations sur les forteresses (Ravna, Svrljig, Koželj, Vetren), les églises paléochretiennes (Svrljig, Baranica, Ravna, Štrbac, Koželj) et les objets divers, furent enregistrées[19] Les derniers travaux, entrepris à partir de 1975, élargirent et précisèrent les connaissances acquises auparavant. De nouveaux sites furent découverts, en premier lieu des forteresses de la basse antiquité, élevées le long des routes principales et à proximité des centres miniers[20] Si on fait exception des forteresses de Ravna (Timacum Minus ?), de Gamzigrad (Romuliana) et de Prahovo (Aquae), qui embrassent des espaces plus larges situés dans la plaine et qui ont été l'objet de recherches archéologiques systematiques, toutes les autres forteresses de la basse antiquité sont de dimensions plus modestes, érigées en des endroits stratégiques bien choisis, permettant l'observation de l'entourage et assurant une protection efficace.

[16] S.Mačaj, *Glasnik srpskog učenog društva* (= *Glasnik SUD*), 19, 1866, p.287 sqq., médécin pendant de longues années à Knjaževac et à Zaječar, a noté de précieuses informations sur les conditions naturelles et la population de cette région, y compris aussi les antiquités (p.340 sqq.) de Baranica, Svrljig, Ravna, Koželj et Gradište. Jovan Mišković, officier et ingénieur, a apporté des compléments aux descriptions de Mačaj (*Glasnik SUD*, 49, 1881 p. 53 sqq.). Dans une série de rapports parus dans le *Starinar* il a publié les premiers plans de ces forteresses (*Starinar* 5, 1888, p. 1 sqq.. Koželj, Ravna; *Starinar*, 6, 1889, p.45 sqq. Svrljig, Bela Palanka).

[17] F.Kanitz, *Römische Studien in Serbien* (=Kanitz, *Röm. Studien*) Wien, 1892, p. 100 sqq.

[18] Les resultats de leur voyage épigraphique à Ravna, A. v. Premerstein et N. Vulić ont parallelement publiés en allemand (*Jahreshefte d. oesterr Arch. Instituts* Wien, 3, 1900, Beibl. 137 sqq.) et en serbe (*Spomenik Srpske Kraljevske Akademije*, 38, p.31 sqq.). Leur collaboration ne s'arrete pas là Un nombre considérable de monuments épigraphiques ou anépigraphes qu'ils ont retrouvés, a été dernierement reproduit dans *IMS, III-2*, 1995.

[19] Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951 p.221 sqq., avec dessins que nous avons en partie repris. Son travail est le resultat d'un programme ambitieux établi par l'Institut archéologique qui avait pour but la prospection systématique du territoire tout entier de la Serbie. Cependant après la parution de deux volumes (*Arheološka nalazišta u Srbiji*: I Centralna Srbija; II Zapadna Srbija), cette entreprise s'est éteinte.

[20] Les travaux de prospection organisés par l'Institut archéologique, en cooperation avec le Musée régional de Knjaževac, orientés surtout vers la vallée du Haut Timok, ont été effectués par l'archéologue Svetozar Jovanović et l'étudiant en architecture Tomislav Živković, avec la participation temporaire d'autres chercheurs.

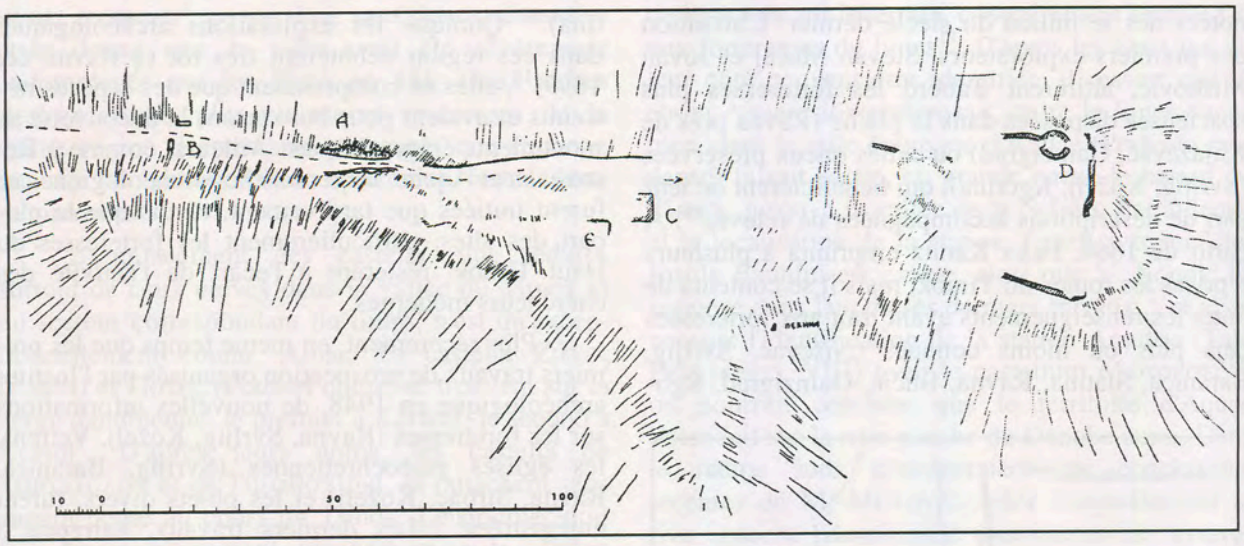

Fig. 2. – Svrljig, forteresse (d'après Dj. Bošković).

Les forteresses prises ici en considération se trouvent toutes dans la vallée du Haut Timok et sont pour la plupart disposées le long des routes (fig. 1):

(a) de Naissus vers le Nord, par la vallée du Svrljiški Timok,

(b) de la Nišava vers le Nord, par la vallée du Trgoviški Timok,

(c) de Knjaževac vers le Nord, par la vallée du Timok Blanc.

Au bord des routes secondaires, dans les vallées des petites rivières et dans les bassins miniers de Stara Planina, on trouve aussi des fortins dont le rapport avec l'activité minière est indubitable. Dans cet espace les recherches archéologiques n'ont pas jusqu'a présent été effectuées. Les informations que le lecteur trouvera ici s'appuient sur les travaux de prospection et les objets préservés dans les musées de Niš, de Knjaževac et de Zaječar, ainsi que sur des renseignements obtenus plus récemment[21]

(a) Forteresses dans la vallée du Svrljiški Timok

SVRLJIG (fig. 2). Forteresse de plan rectangulaire irrégulier, à dimensions approximatives 160×60 m. Elle est érigée sur un haut rocher à pentes abruptes, presque verticales, donnant du côté est sur le Svrljiški Timok. L'accès à la forteresse est possible seulement du côté nord-ouest, où une tour rectangulaire, préservée jusqu' à la hauteur de 3,50 m, faisait probablement partie de la porte d'entrée. Les remparts de la forteresse, adaptés à la configuration du sol, étaient bâties en pierre semi-taillée, atteignant une épaisseur d'environ 1 m. Une tour ronde de diamètre 4,50 m, à l'angle nord-est, est préservée jusqu' à la hauteur de 7 m. A l'intérieur de la forteresse sont encore visibles les vestiges d'un petit édifice taillé dans le roc (peut-être une citerne ?)[22]

Au pied de la forteresse, sur les pentes donnant vers le Timok, les vestiges de quatre églises, non loin l'une de l'autre, ont été constatés. Il s'agit en fait de petites églises à une nef, faites de pierres concassées et de briques. Les restes de planches de chancel entre les colonnes qui les soutenaient, témoignent d'un décor intérieur plutôt simple. Dans

[21] Pour une vue d'ensemble plus complète des sites archéologique de la région du Timok, y compris les forteresses de la basse antiquité, cf. M. et D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji* (= Garašanin, *Nalazišta*), Beograd, 1951, p.204-207· voir aussi la *Tabula Imperii Romani* (= *TIR*), L-34 (1968) Budapest, *passim*.

[22] J. Mišković (*Starinar* 6, 1889, p.45-47) a mesuré les dimensions de la forteresse: "350 pas en longueur et entre 20,50 et 80 pas en largeur, en dependance de l'endroit" Du côté Nord, Est et en partie Sud, les remparts étaient bien visibles, tandis qu' à l'époque la tour ronde à l'angle Est avait quatre étages, avec des fenêtres étroites et allongées. La tour rectangulaire à l'entrée était haute de 12 m, avec une fenêtre spacieuse au-dessus de la porte. Cf. Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951 p.225 229.

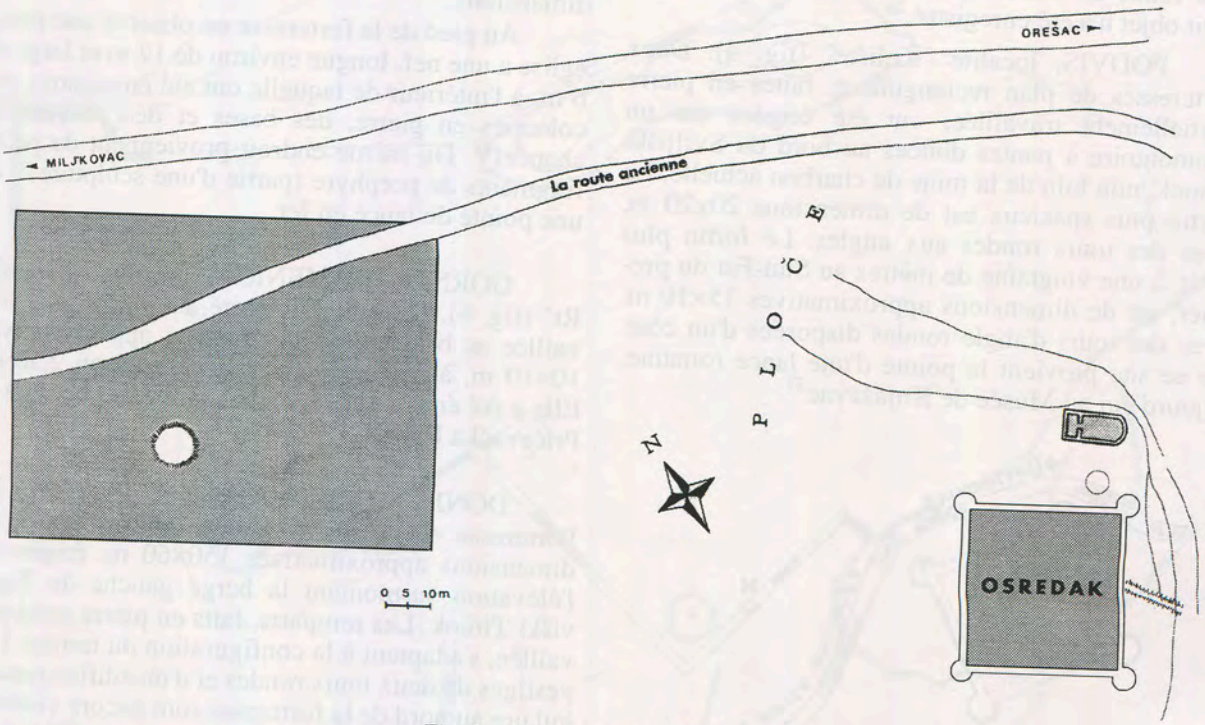

Fig. 3. – Forteresse près d' Orešac.

deux des églises ont été dégagés des tombeaux à voûtes en berceau, dont l'entrée était fermée par des plaques en pierre. De l'un de ces tombeaux (église Saint-Etienne) provient un sarcophage en plomb, dont la trace se perd plus tard[23]

On ne sait pas exactement quand la forteresse à églises a été érigée. Selon F. Kanitz, à l'époque protobyzantine, sur des fondations romaines, ou bien au Moyen Age, d'après Dj. Bošković. Les tombeaux à voute en berceau et sarcophages en plomb, les fragments de colonnes, les plaques de chancel, les monnaies antiques tardives et protobyzantines, ainsi que d'autres objets, plaident dans l'ensemble en faveur de la première hypothèse. Il ne faut non plus perdre de vue que dans le village avoisinant de Niševac, a été enregistré un site romain important (maisons en pierre, inscriptions, monnaies) situé sur la voie romaine menant de Naissus en direction de Ratiaria au Nord[24]

MILJKOVAC. Vestiges d'une forteresse (?), avec des édifices en pierre et briques, une nécropole sur le plateau élevé à proximité du village actuel, disposés le long de la voie antique. Les objets et les monnaies du IVe-VIe s., provenant de ce site, sont préservés au Musée de Niš[25]

ORESAC (fig. 3). Forteresse de plan carré, de dimensions approximatives 35×35 m, à tours circulaires aux angles, érigée sur un promontoire situé sur la rive droite du Svrljiški Timok, probablement en bordure de la voie antique. Les remparts, atteignant une épaisseur d' à peu près 1,80 m, sont faits de pierres semi-taillées et de briques (épaisseur 4,5 cm), et sont préservés par endroits jusqu'à une hauteur de 2 m au-dessus du sol. Du côté Est, on remarque les restes du fossé. A l'extérieur, à une vingtaine de mètres au Nord-Est de la forteresse, se trouvent les vestiges d'une petite église à une nef (longueur autour de 15 m, largeur environ 6 m). A l'ouest de la forteresse, dans un espace considerable (environ 100×80 m), les chercheurs ont remarqué des gisements de scorie de fer (?), avec une ouver-

[23] Cf. Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951 p. 233 236, avec dessins.

[24] La site d'habitation romain près du village de Niševci était "foncièrement détruit" déjà vers la fin du siècle dernier, selon les dires de F. Kanitz, *Rőm.Studien*, p. 101 qui y place la station de Timacum Maius de la Table de Peutinger.

[25] Cf. Kanitz, *Rőm.Studien*, p.102.

ture ronde au milieu (puits ou fonderie ?). Aucun petit objet n'a été enregistré.[26]

PODVIS, localité "Kulište" (fig. 4). Deux forteresses de plan rectangulaire, faites en pierre partiellement travaillée, ont été érigées sur un promontoire à pantes douces au bord du Svrljiški Timok, non loin de la mine de charbon actuelle. Le fortin plus spacieux est de dimensions 20×20 m, avec des tours rondes aux angles. Le fortin plus petit, à une vingtaine de mètres au Sud-Est du premier, est de dimensions approximatives 15×10 m, avec des tours d'angle rondes disposées d'un côté. De ce site provient la pointe d'une lance romaine, aujourd'hui au Musée de Knjaževac[27]

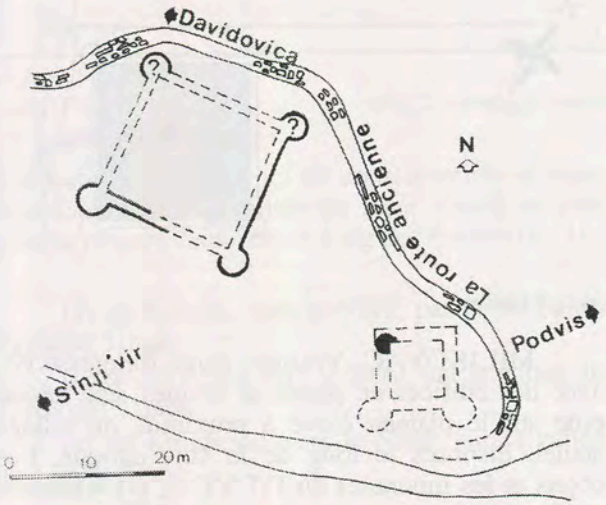

Fig. 4. – Forteresse "Kulište" près de Podvis.

(b) Forteresses dans la vallée du Trgoviški Timok

KALNA (fig. 5). Forteresse de plan irrégulier, de dimensions approximatives 250×150 m, élevée sur un rocher bien en vue, sur la berge droite du Trgoviški Timok, non loin du village de Kalna. Les vestiges du rempart, en pierres semi-taillées, d'une épaisseur d'environ 1,50 m, sont préservés à plusieurs endroits. Ils sont adaptés à la configuration du terrain. Deux tours rectangulaires reposant sur le rempart sud et une tour circulaire à l'extrémité orientale, sont aujourd'hui à peine reconnaissables. L'intérieur de la forteresse est de surface irrégulière, raucheuse. Des groupes de pierres indiqueraient l'existence d'édifices isolés de petites dimensions.

Au pied de la forteresse on observe une petite église a une nef, longue environ de 12 m et large de 6 m, à l'intérieur de laquelle ont été enregistrés des colonnes en pierre, des bases et des plaques de chancel[28] Du même endroit proviennent de petits fragments de porphyre (partie d'une sculpture ?) et une pointe de lance en fer

GORNJA KAMENICA, localité "Gradski Rt" (fig. 6). Tour de plan carré, en pierre semi-travaillée et briques, de dimensions approximatives 10×10 m, à épaisseur des murs d'environ 2,50 m. Elle a été érigée sur un roc en saillie, au bord de la Pričevačka Reka[29]

DONJA KAMENICA, localité "Grov" (fig. 7). Forteresse de plan irrégulier, plutôt ovale, de dimensions approximatives 150×60 m, érigée sur l'élévation surmontant la berge gauche du Trgoviški Timok. Les remparts, faits en pierre semi-travaillée, s'adaptent à la configuration du terrain. Les vestiges de deux tours rondes et d'un édifice rectangulaire au nord de la forteresse sont encore visibles. De ce site proviennent deux monnaies de Théodose et des tessons de poterie du IVe s.[30]

DONJA KAMENICA, localité "Gradić" (fig. 8). Forteresse de plan irrégulier, plutôt ovale, de dimensions approximatives 120×80 m, élevée au sommet d'un promontoire, sur la rive gauche du Trgoviški Timok. Les remparts, en pierre semi-taillée, se distinguent à peine sauf du côté ouest où ils sont mieux préservés (épaisseur 1,20 m). A l'intérieur de la forteresse une monnaie protobyzantine a été enregistrée (illisible) et des tessons de poterie[31]

GRADIŠTE (fig. 9). Forteresse de plan irrégulier, de forme allongée et de dimesions approximatives 150×40 m, érigée sur un promontoire au bord de la Žukovska Reka. Le rempart en pierre semi-taillée (épaisseur jusqu' à 2 m) est

[26] Prospections de l'Institut archéologique en 1981
[27] Prospections de l'Institut archéologique en 1981
[28] De Kalna proviennent les fragments d'un relief romain et différents petits objets romains conservés au Musée de Niš, cf. Garašanin, *Nalazišta*, p. 205.
[29] Cf. Kanitz, *Röm. Studien*, p.103 (mention de la forteresse).
[30] Prospections de l'Institut archéologique en 1981.
[31] Des monnaies du IVe s. et des tessons ont été trouvés au pied de la forteresse, cf. Garašanin, *Nalazišta*, p. 205.

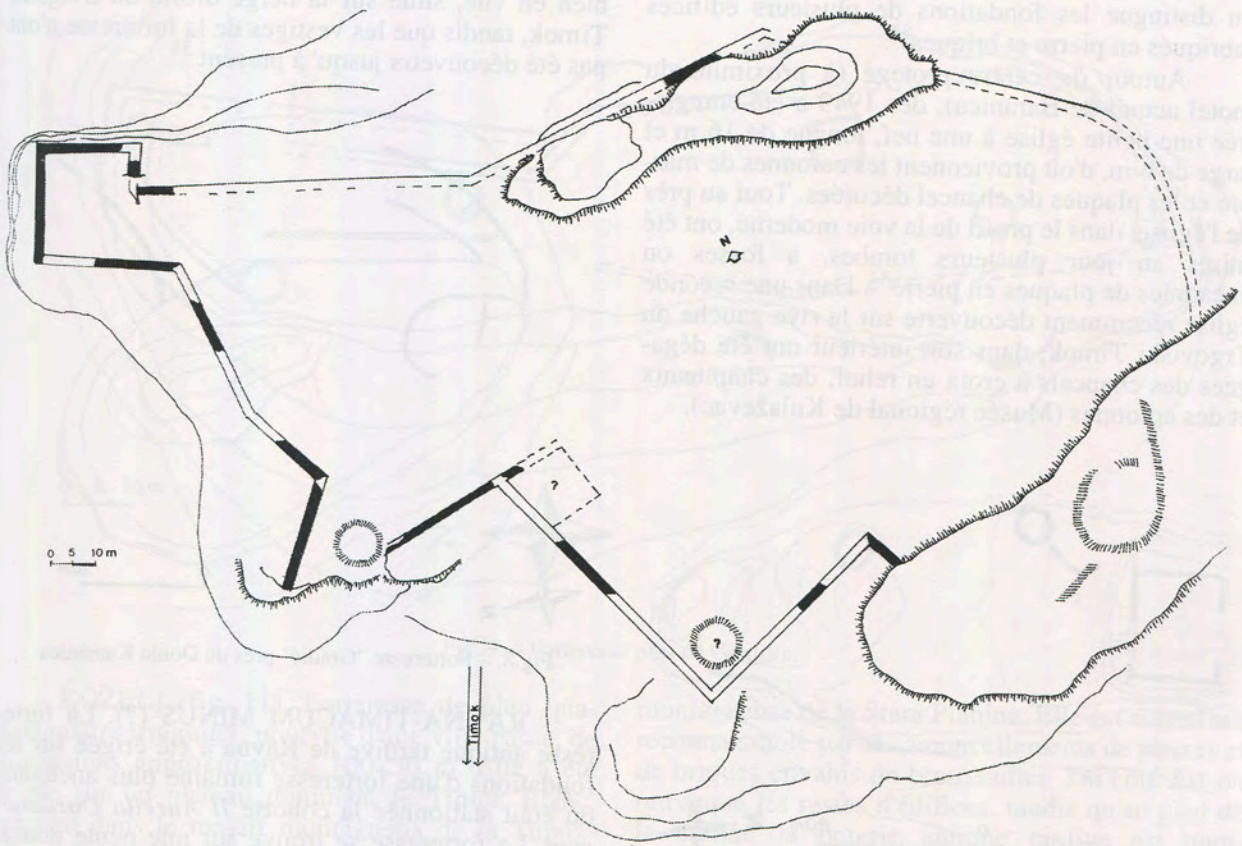

Fig. 5. – Forteresse près de Kalna.

mieux préservé seulement dans sa partie nord-est, où il est doublé (l'intervalle entre les deux remparts est d'environ 4 m), avec des extrémités angulaires, dépourvue de tours. A l'intérieur cabossé on distingue les vestiges de plusieurs édifices. Lors des travaux de sondage de petite envergure, effectués en 1991, des tessons de poterie ont été mis au jour (V^{e}–VIe s.) et une bordure de pithos à inscription paléochretienne. Sur une pente douce, à proximité de Gradište, sont toujours visibles les restes d'une église à une nef faites en briques romaines[32]

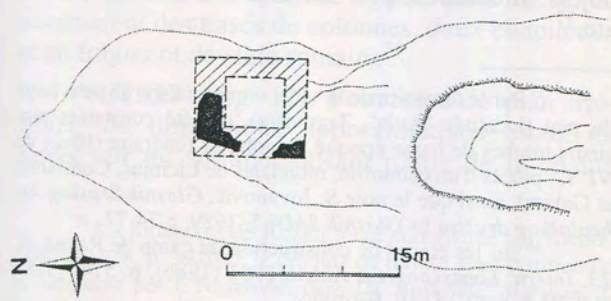

Fig. 6. – Forteresse "Gradski Rt" près de Gornja Kamenica.

BARANICA (fig. 10). Une grosse forteresse à agglomération suburbaine, de plan irrégulier, à l'endroit où le Trgoviški Timok s'écoule avec peine à travers la roche, laissant sur la rive droite un passage étroit. Les remparts de la forteresse, faits en pierre semi-taillée, briques et moellons (épaisseur d'environ 1,50–2 m), descendent vers le Timok en dépit de la hauteur et suivant la configuration du terrain. Dans sa partie est, le rempart est, à ce qu'il semble, dédoublé et préservé jusqu' à un mètre au-dessus du sol. Par endroits, on remarque, en saillie, des tours de plan carré et circulaire. A proximité de la rivière, dans l'espace compris par les remparts,

[32] Prospections de l'Institut archéologique en 1981 De ce site, d'après F. Kanitz (*Rőm. Studien*, p.102), proviennent des vases d'argent, dont nous n'avons aujourd'hui aucune trace.

on distingue les fondations de plusieurs édifices fabriqués en pierre et briques[33]

Autour du centre protegé (à proximité du motel actuel de Baranica), dès 1949 a été enregistrée une petite église à une nef, longue de 16 m et large de 6 m, d'où proviennent les colonnes de marbre et les plaques de chancel décorées. Tout au près de l'église, dans le profil de la voie moderne, ont été mises au jour plusieurs tombes, à fosses ou encadrées de plaques en pierre[34] Dans une seconde église récemment découverte sur la rive gauche du Trgoviški Timok, dans son intérieur ont été dégagées des chancels à croix en relief, des chapiteaux et des colonnes (Musée régional de Knjaževac).

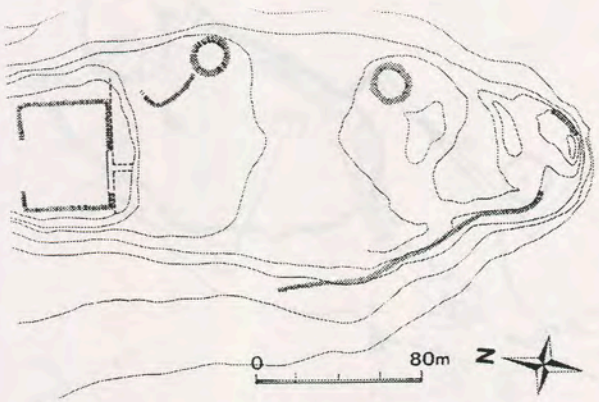

Fig. 7 – Forteresse "Grov" près de Donja Kamenica.

De l'espace compris par les remparts, proviennent des objets conservés aujourd'hui au Musée de Knjaževac: inscriptions romaines, céramique, peignes en os, monnaies de bronze d'Anastasie et de Justinien.

(c) Forteresses dans la vallée du Timok Blanc

KNJAŽEVAC. Dans l'espace compris par la ville moderne de Knjaževac et de ses faubourgs ("Trgovište"), plusieurs sites datant de la basse antiquité ont été enregistrés. Un *horreum* a été mis au jour tout près de l'église, sur un promontoire bien en vue, situé sur la berge droite du Svrljiški Timok, tandis que les vestiges de la forteresse n'ont pas été découvetrs jusqu' à presént [35]

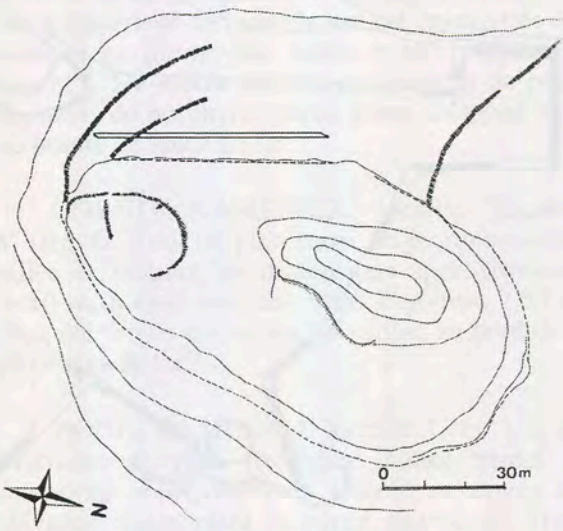

Fig.8. – Forteresse "Gradić" près de Donja Kamenica.

RAVNA-TIMACUM MINUS (?). La forteresse antique tardive de Ravna a été érigée sur les fondations d'une forteresse romaine plus ancienne, où était stationnée la cohorte *II Aurelia Dardanorum*. La forteresse se trouve sur une pente douce, auprès de la berge du Timok Blanc, à côté de la voie romaine qui à partir de la tournait vers l'Est et, par le col de Kadi-Bogaz, menait à Ratiaria. De sa phase la plus récente (IVe s.) provient une fortification puissante, de dimensions 170×140 m, avec entrée du côté Ouest et treize tours en saillie. Les remparts (d'une épaisseur de 3 m) et les tours ont été faites de pierres semi-taillées et de briques (cinq rangées) liées au mortier de chaux friable[36]

A l'intérieur de la forteresse, dans les tours et quelques édifices explorés, une couche d'époque justinienne a été constatée, avec de nombreux petits objets: monnaies, poterie, objets d'os et de metal, etc.[37]

---

[33] "De toutes les antiquités de la région de Knjaževac, les plus importantes sont celles de Baranica" note Mačaj (*Glasnik SUD*, 19,1886, p.34O). Kanitz a également enregistré la forteresse (*Rőm. Studien*, p. 102), tout en y placant la station de Timacum Minus. Les monumentes romains de Baranica (*IMS* III-2, nos 102-104) sont très probablement en usage secondaire.

[34] Une église protobyzantine, "vraisemblablement du VIe s." trouvée près du village voisin de Štrbci, a été enregistrée et dessinée par Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951 p. 236 sq.

[35] Sur le territoire de la ville, compris dans un sens large du mot (localités "Kula" Trgovište), ont été constatées plusieurs tombes de basse époque, à mobilier funéraire (fibule du VIe s. pièces d'un ceinturon, monnaies de Licinius, Constantin et Galère), ainsi que le note S. Jovanović, *Glasnik Srpskog Arheološkog društva* (= *Glasnik SAD*) 5, 1989, p.74-77

[36] Sur les étapes de construction du camp de Ravna, cf. *13. Intern. Limeskongress Aalen*, 1983 (1986), p. 514 518 i *IMS* III-2, p.40 41 (P Petrović).

[37] On trouvera un commentaire plus complet sur la topographie du site et les trouvailles, dans *IMS*, III 2, p. 38-43.

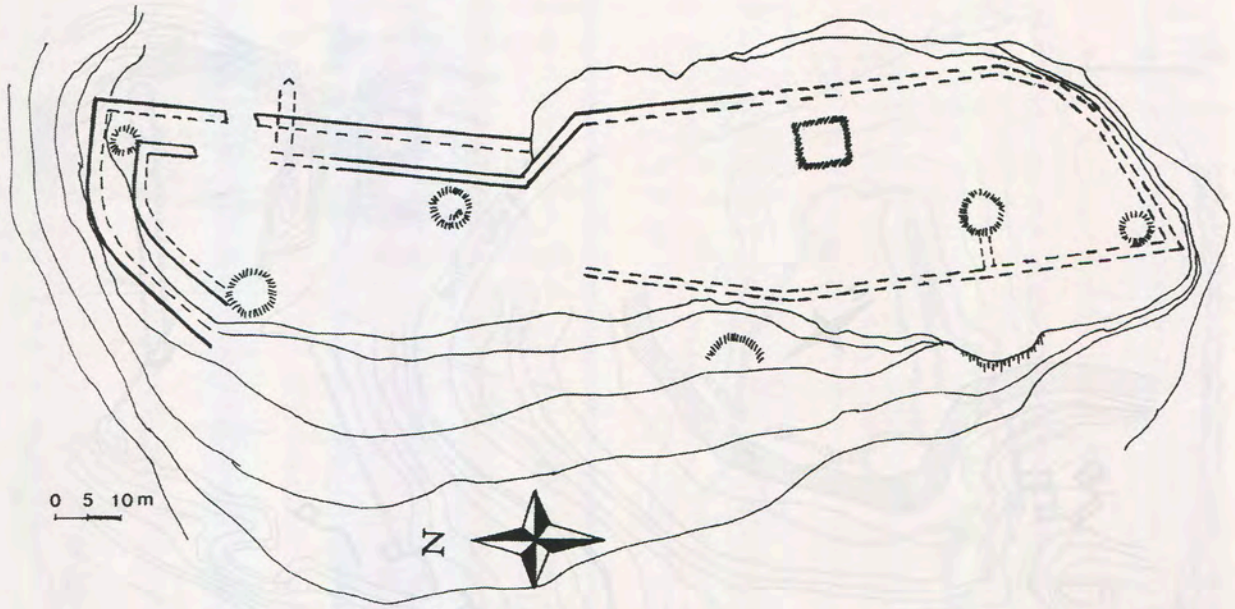

Fig. 9. – Forteresse près de Gradište.

KOŽELJ (fig. 11). Forteresse de plan quadrangulaire irrégulier, pourvue d'une ville basse, de dimensions approximatives 100×50 m. Elle a été érigée sur un plateau dominant le Timok Blanc, rentrant dans le massif montagueux de la Tupužnica. L accès à la forteresse n'est possible que de son côté Ouest. Une partie du rempart Est est la seule bien préservée (sur une longueur de 2,30 m, épaisseur de 1,16 m et hauteur environ de 2 m au-dessus du sol), faite en pierres semi-travaillées et briques jointes au mortier D'après les vestiges de pierres, il est possible de conclure que les remparts avaient aux angles des tours circulaires[38]

Au pied de la forteresse s'etend la ville basse, ceinté de remparts. L'église actuelle dans le village avoisinant de Koželj a été élevée sur de vieilles fondations. Dans l'espace au-devant de celle-ci a été enregistrée une seconde église, dont les ruines contenaient des bases de colonnes, deux chapiteaux et un fragment de stèle romaine[39]

VETREN (fig. 12). Forteresse de plan irrégulier, de dimensions approximatives 80×60 m, élevée sur un sommet faisant partie de la chaine montagneuse de la Stara Planina. Elle est aujord'hui reconnaissable par les amoncellements de pierres et de briques envahis de broussailles. Du côté Est on remarque les restes d'édifices, tandis qu'au pied de la colline la poterie antique tardive est nombreuse[40]

OŠLJANE. Deux forteresses de plan irrégulier, adaptées à la configuration du terrain. L'une d'elle est située sur la haut rocher de Janošica, l'autre sur le rocher connu sous le nom de Gradskovo-Grad. Les deux sont aujourd'hui reconnaissable seulement par les tas de pierres indiquant, éventuellement, la direction vers laquelle s'étendaient les remparts[41]

***

L'existence d'un nombre considérable de forteresses de la basse antiquité dans la vallée du Haut Timok, restées pratiquement inconnues jusqu' à présent, pose une série de problèmes qui, dans l'état

[38] La forteresse de Koželj a été enregistrée par Kanitz, *Rőm. Studien*, p. 99-100; le croquis du terrain avec position de la forteresse par J. Nešković, dans Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951, p. 229 sqq., fig.18-20.

[39] *Ibid.*, p. 239 sq., fig. 39-47

[40] Dj. Bošković, *Starinar* 2, 1951 p. 231 sqq., d'après les données et les dessins de J. Nešković.

[41] Cf. Garašanin, *Nalazišta*, p. 206. S. Jovanović, (*Glasnik SAD*, 3, 1987 p.195) d'après la disposition géographique de ces forteresses et d'autres de la Stara Planina, y voit trois groupes distincts, en rapport avec l'activité miniere antique répandue dans cette région.

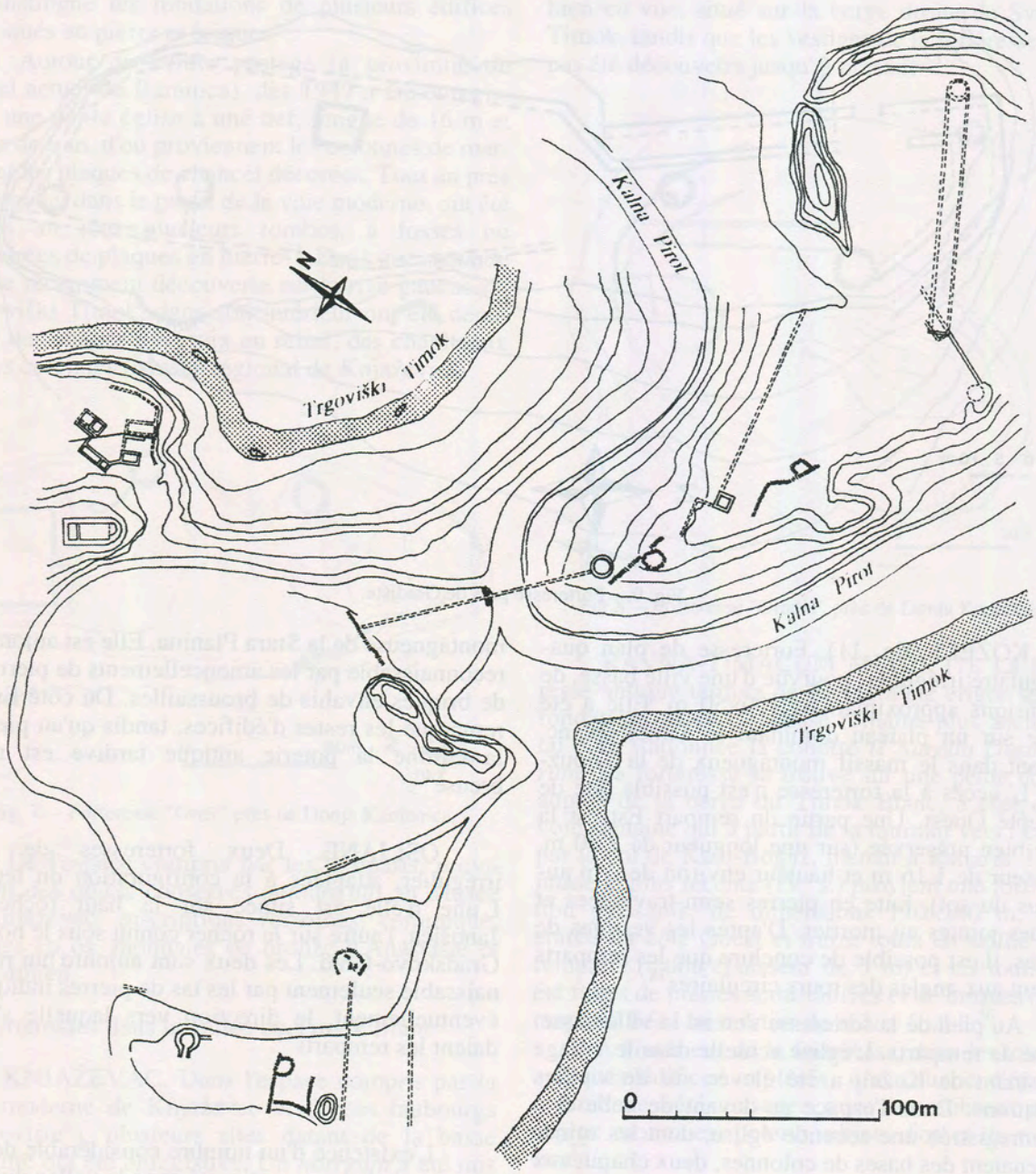

Fig. 10. – Forteresse de Baranica.

actuel des recherches, ne peuvent être résolus. En partant du matériel archéologique encore modeste et des données encore incomplètes sur les plans des forteresses, il n'est pas encore possible d'apporter des conclusions précises sur la date de construction de ces édifices, sur leurs garnisons, leur structure interne, leur caractère général et autres particularités importantes. Quoi qu'il en soit, certains éléments communs permettent d'associer ces forteresses dans des groupes à part.

Observées dans l'ensemble, il s'agit de forteresses de dimensions restreintes, pourvues de remparts puissants et de tours rectangulaires ou circulaires aux angles, de plan irrégulier s'adaptant à la

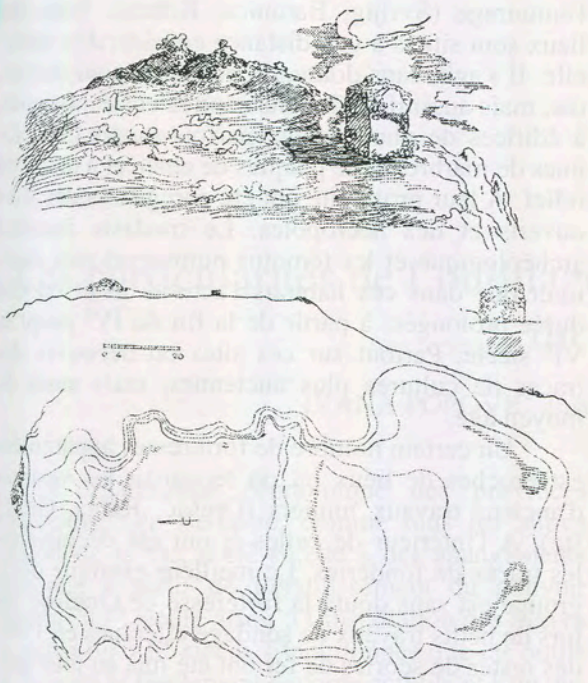

Fig. 11 – Forteresse de Koželj (d'après Đ. Bošković).

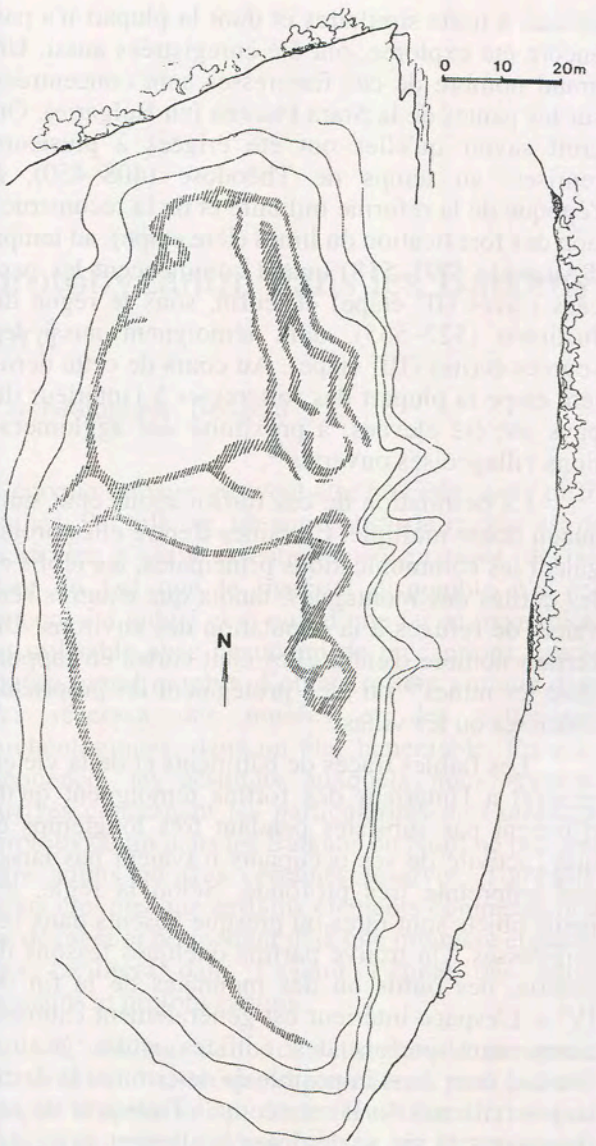

Fig. 12. – Forteresse de "Vetren" (d'après Đ. Bošković).

configuration du terrain. Elles sont situées au sommet des monticules difficilement accessibles, ayant un bon aperçu des importantes communications dans le voisinage. Leur emplacement permettait le plus souvent une bonne visibilité reciproque et un système de signalisation efficace (Svrljig, Miljkovac, Orešac, Podvis). Dans certains cas, par exemple à Rgošte, les fortins proches communiquaient probablement les uns avec les autres par des voies dissimulées, tandis qu'un ravin profond qui les séparaient mettait l'enneni dans une situation défavorable.

Il serait pourtant difficile de pretendre que ces forteresses avaient été dressées d'après un plan préablabement établi ou qu'elles constituaient une seconde ligne de defense dans l'arrière-pays du limes danubien, comme on le croit parfois. Leur répartition est chaotique du point de vue stratégique, tant dans le sens de la longueur que de la largeur Elles reflètent plutôt les besoins locaux de defense dans un espace étroit et limité, qu'une ligne frontale largement conue, destinée à arreter une incursion ennemie. La disposition de ces forteresses illustre bien les conseils du théoricien byzantin anonyme du VIe s. (Anon. XI, 1, 4, 6 et ailleurs) qui précise que l'endroit d'une forteresse doit être sur une hauteur à pentes abruptes, éventuellement protégée par une rivière. Le plan de la forteresse, selon le même auteur, doit être conformé au terrain. Lors de la construction de la forteresse il faut tenir compte de l'adduction d'eau et de la communication avec les forteresses avoisinantes.

Le plan et la disposition de ces forteresses, situées sur des hauteurs bien en vue et difficilement accessibles, les rattachent à un groupe nombreux d'édifices apparentes, disseminés dans un large espace du centre balkanique. En Basse Mésie et en Thrace du Nord, par exemple, des dizaines de fort-

eresses à traits similaires et dont la plupart n'a pas encore été explorée, ont été enregistrées aussi. Un grand nombre de ces forteresses sont concentrées sur les pentes de la Stara Planina (en Bulgarie). On croit savoir qu'elles ont été érigées à plusieurs reprises: au temps de Théodose (408–450), à l'époque de la reforme militaire et de la reconstruction des fortification du limes (Ière etape), au temps d'Anastase (491–518) quand commencent les percées slaves (IIe etape) et, enfin, sous le règne de Justinien (527–565), dont témoignent aussi les sources écrites (IIIe etape). Au cours de cette dernière étape la plupart des forteresses à l'intérieur du pays ont été élevées, à proximité des agglomerations villageoises ouvertes[42]

La destination de ces fortifications était sans aucun doute multiple. Certaines d'entre elles protégaient les communications principales, les replis et les défilés des montagnes, tandis que d'autres servaient de refuges à la population des environs. Un certain nombre d'entre elles était certes en rapport avec les mines[43] ou bien protégaient les propriétés foncières ou les villas.

Les faibles traces de bâtiments et de la vie en général à l'intérieur des fortins témoignent qu'ils n'avaient pas subsistes pendant très longtemps et que l'activité de ses occupants n'avaient pas laissé une empreinte très profonde. Selon la règle, les petits objets sont rares ou presque absents dans ces forteresses. On trouve parfois quelques tessons de poterie, des outils ou des monnaies de la fin du IVe s. L'espace intérieur est généralement cabossé, comprenant parfois des édifices isolés (Kalna, Orešac) dont il est imposible de determiner la destination (citernes ?). Il semble qu'à l'intérieur de ces forteresses la vie se déroulait seulement aux côtés des remparts et dans les tours, tandis que l'espace à l'intérieur était dépourvu d'architecture.

Dans la région qui nous concerne il y a aussi plusieurs agglomérations plus spacieuses comprenant, outre la forteresse au sens propre du mot, une ville basse, une nécropole et des édifices dans l'entourage (Svrljig, Baranica, Koželj). Tous ces lieux sont situés à une distance considerable mutuelle. Il s'agit, sans doute, de points d'appui militaires, mais aussi de puissants centres ecclésiastiques, à édifices de plan simple, parfois munis de colonnes de marbre ou de plaques de chancel à décor en relief. A leur proximité ont été enregistrés des sites ouverts et des nécropoles. Le modeste matériel archéologique et les témoins numismatiques montrent que dans ces habitats l'activité avait eu une durée prolongée, à partir de la fin du IVe jusqu'au VIe siècle. Partout sur ces sites on découvre des traces de cultures plus anciennes, mais aussi du moyen âge.

Un certain nombre de forteresses apparentées est proches de lieux où on reconnait les vestiges d'anciens travaux miniers (Orešac, Kalna, Gradište). A l'intérieur de celles-ci ont été découvertes les traces de fonderies. Le meilleur exemple de ce groupe est sans doute la forteresse de Gradište où, lors de petits travaux de sondage effectués en 1991 des restes de scories de fer ont été mis au jour dans une couche épaisse auprès du rempart. Non loin de Gradište a été trouvée une église à une nef, dont le plan est très proche des églises déjà signalées de Baranica et de Štrbci.

Par son emplacement et ses particularités constructives, la forteresse de Ravna représente un exemple isolé. Construite au bord du Timok, sur terrain plat, cette forteresse préserve pendant la basse antiquité le plan établi à une époque précédente. Les portes ont été alors fermées par de puissantes tours quadrangulaires en saillie, les remparts ont été élargis et probablement plus élevés. Le matériel archéologique rare et uniforme du VIe s. (pour la plupart des tessons de poterie) provient surtout des tours et de l'espace auprès des remparts. De toute façon, les recherches archéologiques faites jusqu' à présent à Ravna ne permettent pas encore de parler avec certitude sur la rénovation justinienne de la forteresse.

Traduit par
Vladislav POPOVIĆ

UDK 711.459.6.032/.033.1(497 11 11

[42] Cf. D.Ovčarov, *Vizantijski i balgarski kreposti V–X vek*, Sofija 1982, p.18-19 (sur les étapes de construction des forteresses protobyzantines en Bulgarie du Nord-Ouest).

[43] Cf. Der römische Bergbau in Ravna, dans: *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Bor Belgrade 1995, 195 -202.

Les particularités de l'outillage protobyzantin dans les Balkans du Nord

IVANA POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

L'organisation économique des provinces balkaniques de l'empire, comme tous les autres aspects de la vie, a été sujette à des changements profonds à partir de l'établissement du pouvoir romain au Ier siècle jusqu'à l'installation des Slaves au début du VIIe siècle. Etant donnée que les outils en fer sont le fondement de toute activité et l'un des chaînons dans l'étude de l'économie romaine et protobyzantine et dont la supra-structure sont l organisation et l'administration de l'économie, de même que la politique fiscale de l'empire, nous étions d'avis que l'étude de l'outillage en fer, négligée jusqu'à présent non seulement chez nous mais ailleurs aussi, devenait une tâche indispensable tant pour se former une image générale sur les espèces, les types et les variantes des outils utilisés lors de différentes activités, que pour jeter une nouvelle lumière par cette voie sur certains faits et suppositions d'ordre historique.

Il est certain ques les outils de fer appartiennent à une catégorie d'objets parmi les plus conservatifs. Les formes n'avaient pas dans leur essence subi de gros changements à partir de la période latène récente jusqu'à nos jours. Pour cette raison-même, l'outillage protobyzantin doit étre en premier lieu observé dans le cadre et non dissocié de l'outillage romain, lequel, de son côté, considéré dans de larges limites géographiques et tout en restant fondamentalement d'origine est-méditerranéenne, avait néanmoins subi des influences locales, italiques, celtiques. illyriennes, thraces ou daco-gètes. Mais, puisque cet outillage de souche très variée nous est à peine connu, exception faite et jusqu à un certain point seulement, des outils latènes,[1] ces influences et les innovations de l'époque romaine peuvent être précisées avec difficultés. Par ailleurs, un autre obstacle majeur est de caractère d'ordre essentiellement pratique, découlant du fait que le matériel disponible n'a pas encore été publié et si oui, d'une façon incomplète et utilisable avec beaucoup de précautions, tandis qu'un grand nombre d'objets restent enfouis dans les réserves des musées et des collections archéologiques, dans un état lamentable. En conséquence, les résultats auxquels nous sommes arrivés concernant les particularités de l'outillage protobyzantin dans les Balkans du Nord ne peuvent être admis qu'aves certaines réserves. Toutefois, nous croyons que certains éléments commencent à se dégager et permettent déjà une première ébauche qui facilitera dans l'avenir l'étude des outils romains et protobyzantins.

L'outillage de fer de cette période, provenant du territoire balkanique septentrional, peut être distingué d'après le lieu de la trouvaille. Certains de ces objets ont été dégagés dans les forteresses du limes danubien, d'autres proviennent des grandes cités à l'intérieur du pays, d'autres encore des régions minières ou des villas, très nombreuses mais peu explorées, disseminées dans les plaines fertiles. En partant de ce fait, on peut apporter une conclusion d'ordre tout à fait général, qui se limite à constater que les exemplaires d'outils en fer, que nous avons enregistré soit par autopsie soit dans les ouvrages publiés, proviennent de sites dont la structure interne et la fonction étaient diverses. De ceci

[1] Les outils d'époque latène sont bien connus grâce au livre consacré à l'outillage de l'*oppidum* de Manching, par G. Jacobi, *Verkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*, Wiesbaden, 1974.

il ressort aussi que le nombre d'exemplaires et la typologie des outils diversifiés devaient varier d'un site à l'autre, ou dans le meilleur des cas d'une région à une autre. En même temps, il faut tenir compte que, quelle que soit la catégorie de sites énumérés plus haut, qu'il s'agisse de castella sur le limes, de cités ou de villas, ils avaient suivi tous une évolution plus ou moins longue, ce qui déjà avait dû laisser des traces sur l'intensité de certaines activités dans des périodes différentes et se refléter par là dans la présence numérique des outils et sans doute aussi dans leur typologie. C'est pourquoi nous estimons que les conclusions relatives aux différences chronologiques ou à la continuité des formes d'outils, ne peuvent être apportées que dans le cadre de chacune de ces catégories qui, prises séparément, avaient suivies les voies d'une évolution spécifique. Cette étude est rendue d'autant plus ardue par la fait que les objets de caractère utilitaire, contrairement à ceux qui dépendaient de la mode, du moment même qu'ils avaient acquis la forme qui convenait le mieux à leur fonction, gardaient cette forme jusqu'à ce qu'une innovation technologique ne vienne intervenir dans la transformation du processus de travail. C'est aussi pourquoi l'attribution chronologique d'un groupe d'objets aussi conservatif représente un problème extrêmement délicat et qui ne peut être résolu, tant bien que mal, que dans le cadre de l'évolution historique générale. Ainsi, en se fondant sur les dépôts et les trouvaille isolées ou collectives d'outils, et tout en ne perdant pas de vue que les objets étaient parvenus dans les couches au moment des catastrophes, il est possible de distinguer trois horizons archéologiques, tous les trois confirmés aussi par les découvertes monétaires. Le premier, quoique pas encore bien représenté, appartient à l'époque des incursions barbares répétées pendant la seconde moitié du IIIe siècle, tandis que les deux autres plus récents, beeaucoup mieux définis, se rattachent, l'un aux dévastations gothiques et hunniques de la fin du IVe et de la première moitié du Ve siècle, l'autre aux invasions slaves et avares survenues vers la fin du VIe et au début du VIIe siècle.[2] Le gros du matériel se rapporte aux deux derniers horizons, ce qui est, dans une certaine mesure au moins, peut-être le résultat des lacunes de l'exploration. De la sorte, en respectant d abord ces conclusions, pour étudier plus en détail l'outillage protobyzantin, il est indispensable de tenir compte de plusieurs faits: a) Les objets proviennent pour la plupart des castella du limes ou des villes fortifiées, rénovés ou nouvellement construits par Justinien à l'intérieur du pays; b) Les particularités de l'outillage doivent être observées dans le cadre de ces entités; c) La majorité des outils protobyzantins est parvenue dans les couches archéologiques au début du VIIe siècle, au moment de l'effondrement du limes et de la destruction des villes fortifiées par les Avars et les Slaves, bien qu'ils aient pu être confectionnés quelques décennies auparavant; d) Des exemplaires d'outils apparentés trouvés dans les provinces balcanodanubiennes proviennent pour la plupart de l'époque des dévastations hunniques des premières décennies du Ve siècle et seulement dans une moindre mesure de l'époque des incursions barbares survenues pendant la seconde moitié du IIIe siècle. Les exemplaires enregistrés dans les provinces occidentales de l'empire sont du point de vue chronologique encore plus éloignés. Ainsi, les outils pompeïens, auxquels les spécialistes se réfèrent souvent, ne dépassent pas l'an 79 de notre ère, tandis que, d'autre part, tous les outils des castella et des cités de la partie la mieux explorée de la Germanie Supérieure, comme par exemple Saalburg, Niederbieber, Cambodunum-Kempten et ailleurs proviennent pour la plupart de l'époque de la grande percée barbare, catastrophique pour les Romains, survenue en 259–260.[3] Tous ces éléments et le fait que jusqu'à présent le nombre d'outils protobyzantins enregistrés est relativement restreint, exigent que toute conclusion sur des outils particuliers ou groupes d'outils, reste pour l'instant d'ordre général.

Les outils d'agriculteurs sont assez bien représentés tant dans les forteresses du limes des Portes de Fer, que dans les villes à l'intérieur du pays. Cependant, le plus grand nombre d outils agricoles rencontrés jusqu'ici appartient à ce premier horizon que nous avons auparavant défini ou, en d'autres termes provient, ce qui est d'ailleurs compréhensible, des villas pannoniennes détruites au cours de la seconde moitié du IIIe siècle. Les différences dans le nombre d'outils constatés, la présence de certaines espèces ou l'absence d'autres, ainsi que les caractéristiques de la majorité des exemplaires, existent dans l'inventaire de ces deux grandes entités d'outils agricoles. Pourtant toutes ces disparités ne peuvent s'expliquer uniquement par les époques distinctes dans

[2] I. Popović, *Les outile antiques*, p. 154–155.

[3] *Ibid.*, p. 152.

lesquelles les outils ont été confectionnés. Nous sommes prêts à croire que les particularités de l'outillage agricole protobyzantin par rapport à l'outillage romain, sont conditionnées avant tout par les facteurs climatiques, pédologiques et par le relief, étant donné que contrairement aux villas romaines formées dans la plaine, les agglomérations protobyzantines fortifiées apparaissent en gros dans les régions plus hautes et essentiellement forestières. Il est donc naturel de voir que l'outillage trouvé sur ces sites était en premier lieu adapté à la cultivation de petites parcelles d'un terrain de qualité souvent médiocre. Ainsi, les houes, qui sous forme développée apparaissent pour la première fois à l'époque romaine et qui sont bien représentées dans les grandes propriétés foncières (Ušće près d'Obrenovac,[4] Brović près d'Obrenovac,[5] Šljivovac près de Kragujevac,[6] Orašac près de Šabac[7]), ne se retrouvent presque pas dans les forteresses protobyzantines. A la qualité du terrain dans les régions montagneuses ou à collines correspondaient beaucoup plus les lourdes herminettes à tête prismatique en forme de marteau ou bien des herminettes à deux lâmes, la lâme opposée étant en forme de hache, telles qu'on les connait à Caričin Grad,[8] Balajnac près de Niš[9] ou bien dans le complexe métallurgique dans la vallée de la Japra en Bosnie.[10] Cependant, les herminettes légères à tête arrondie, caractéristiques pour l'aire méditerranéenne, se retrouvent aussi dans les villas pannoniennes de la deuxième période,[11] dans la zone de la terre molle et friable. La configuration et les conditions du terrain ont également conditionné l'apparition des lourdes binettes (fig. 1) dans les villes fortifiées protobyzantines (Caričin Grad,[12] Zlata,[13] Pernik en Bulgarie[14]), tandis que les exemplaires plus légers du même type font partie de l'inventaire des outils dans les propriétés foncières d'époque romaine ancienne situées dans la plaine (Grocka,[15] Blgarin en Bulgarie[16]). Dans les régions montagneuses ces outils de poids lourd étaient souvent utilisés pour le labourage aussi. Ainsi, sur les terres peu avantageuses, ils remplaçaient les instruments pour le labour, tels l'araire et la charue. Par là s'explique le petit nombre de socs trouvés jusqu'à présent dans les forteresses byzantines, contrairement au grand nombre de socs de types divers rencontrés parmi les sites de haute et basse époques romaines dans la plaine. Outre les socs symétriques, en fait pièces du simple instrument pour le labour, c. à-d. de l'araire, dans les villas pannoniennes on rencontre des socs partiellement ou tout à fait déjà asymétriques, ainsi que d'autres pièces constructives pour l'instrument de labourage, tels que les coutres et les chaînes, en partant desquels il est possible de conclure que des le IIe–IIIe siècle de notre ère, dans le cadre des grandes propriétés foncières, étaient concuramment en usage les araires simples, les araires à roues, les araires à planchettes mobiles et même les vraies

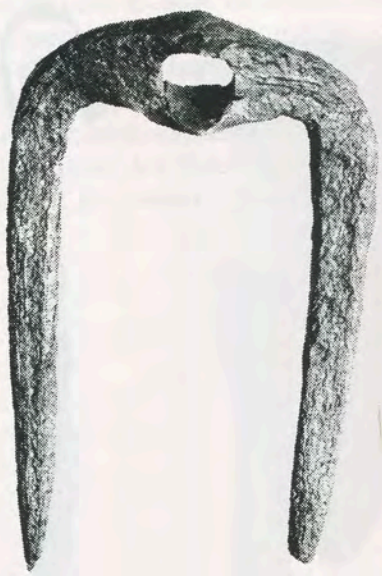

Fig. 1. – Binette, Majdanpek.

[4] *Ibid.*, p. 41 Pl II, 5.

[5] D. Bojović, *Godišnjak grada Beograda*, XXV 1978, p. 188, fig. 1. 11–13, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 40, Pl. II, 3.

[6] D. Petrović, *Starinar* n. sér. XV–XVI, 1964/65, p. 253, fig. 3, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 40, Pl II, 3.

[7] V Trbuhović, M. Vasiljević, *Starinar* n. sér. XXVII, 1976, p. 101 fig. 11 `4, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 41, Pl. II, 5.

[8] V Kondić, V Popović, *Caričin Grad*, Beograd, 1977, p. 213, Pl. XXIX, 1 I. Popović, *Les outils antiques*, p. 38, Pl II, 1, *idem*, *Caričin Grad*, II, Rome, 1990, p. 306, fig. 176a.

[9] Inédit.

[10] Dj. Basler, *GZM* XXX/XXXI, 1977 p. 165, Pl V 7

[11] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 157

[12] *Ibid.*, p. 46, Pl IV 2, *Idem*, *Caričin Grad*, II, p. 309, fig. 177b.

[13] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 46, Pl. IV 2.

[14] V Ljubenova, *Pernik*, I, Sofija, 1981, p. 164, fig. 103. 1–2.

[15] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 46, Pl. IV 4.

[16] A. Aladžov, *Arheologija*, VI, 1965, 1, p. 43–45, fig. 1 12.

Fig. 2. – Soc, Caričin Grad.
Fig. 3. – Forces, Caričin Grad.

charues,[17] ce qui tout ensemble témoigne de la grande intensité de l'agriculture au temps de la prospérité du pouvoir romain en Pannonie. Par ailleurs, l'agriculture dans les environs des sites fortifiés protobyzantins avait un autre rôle et une organisation tout à fait différente. Il est d'autant plus compréhensible qu'à Caričin Grad, par exemple. site autrement très riche en trouvailles d'outils, un seul exemplaire de soc (fig. 2) fut mis au jour, de forme symétrique et sans épaule à la jonction de l'emmanchement et de la lâme[18] et qui pour l'instant n'a de parallèles que parmi les localités de la civilisation est-germanique de Sîntana de Mureş en Roumanie,[19] au IVe siècle, et de Černiakhov en Ukraïne,[20] aux II–IIIe siècle. Cette tradition de l'Est se continue parmi les sites paléoslaves de la civilisation de Martinovka dans la région du Dniepr Moyen (Pastirskoe,[21] VIIe siècle). Les parentés évidentes entre les outils de la civilisation de Černiakhov, d'une part, et des outils slaves, de l'autre, s'explique par le fait que les Slaves, avant de venir s'installer dans les Balkans, occupaient le territoire habité par les Goths et d'autres peuplades avant leur grande migration en direction de l'Occident. Par conséquent, la conclusion qu'il y a eu un établissement de petits groupements slaves dans l'espace de Caričin Grad même avant la fin du VIe siècle semble tout à fait plausible et même concevable, surtout à la base de la présence de certains outils destinés aux travaux agricoles. A cette conclusion contribue aussi la trouvaille à Caričin Grad de forces bipartites arqués,[22] (fig. 3), disposant sous l'arceau d'un dispositif permettant de séparer l'une des lâmes et de l'utiliser comme couteau, probablement pour tondre les moutons. Les forces de ce genre *n'ont de parallèles, autant que nous sachions*, que sur le site de Parstiskoe sur le Dniepr Moyen, appartenant à la civilisation paléoslave du VIe–VIIe siècle.[23] Dautre part, ces objets, observés ensemble avec la trouvaille d'un peigne à Caričin Grad,[24] ayant probablement servi au cardage, témoignent de l'importance que l'élevage du bétail avait à l'intérieur des Balkans. Un certain pourcentage de la population des environs des sites fortifiés s'adonnait sans doute à l'agriculture aussi, mais cultivait probablement d'autres céréales sur des parcelles de terrain beaucoup plus réduites que celles qu'on rencontre dans les propriétés campagnardes romaines. Ceci est confirmé par le grand nombre de faux et de faucilles dans les villas du premier (Ušće près d'Obrenovac,[25] Marculeni en Roumanie[26]) et du second horizon archéologique (Vlasenica près de Šabac,[27] Brović près d'Obrenovac,[28] Klenak,[29] Eisenstadt en Hongrie[30]). D'autre

[17] I. Popović, *Les outils antiques*, p.158–160.

[18] Dj Mano-Zisi, *Starinar* n. sér. V–VI, 1967, p. 177 fig. 37 3 V Kondić, V Popović, *op. cit.*, p. 217 Pl XXXI, 2, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 103, Pl XIX, 3, Pl XLVIII, 3, *idem*, *Caričin Grad*, II, p. 317 fig. 187 Pl XLVI, 2.

[19] D. Protase, *Autohtonii in Dacia*, Bucuresti, 1980, p. 60. fig. 12.

[20] J. Kudlaček, *Slovenska arheologia*, V 1957 p. 369, fig. 4.

[21] V D. Gopak, *Sovjetskaja arheologija*, 2, 1976, p. 46–56, fig. 1 306.

[22] I. Popović *Les outils antiques*, p. 97 Pl XVII, 5 etx. Pl XLVII, 2, *idem*, *Caričin Grad*, II, p. 317 Pl XLVI, 3, B. Bavant, *Caričin Grad*, II, p. 243, Pl XXXV

[23] V D. Gopak, *op. cit.*, p. 46–56, fig. 1 325.

[24] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 75, Pl. XII, 5, *idem*, *Caričin Grad*, II, p. 317

[25] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 83–84, 88, Pl. XIV 3 et Pl XV 1

[26] I. Glodariu, A Zrinyi, P Gyulai, *Dacia*, n. sér. XIV 1970. fig. 6–8, 11

[27] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 84, Pl XIV 3.

[28] D. Bojović, *op. cit.*, p. 188–189, 191–192, fig. 2. 17–19, 22, 24, 35 et fig. 4. 62, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 84, 87 Pl. XIV 3 et Pl XV 1

[29] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 88, Pl XV 1

[30] E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, p. 138, 151 Pl CIV 4, 6.

part, à Caričin Grad n'a été trouvée qu'une seule faux à longue lâme et partie arquée plate se terminant par un trou d'emmanchement de section circulaire. Elle devait également avoir un manche très long en bois,[31] ce qui est caractéristique pour le type de faux représenté en grand nombre dans les villas romaines et qui, quoique faisant son apparition dès la fin de la période latène, devient dominant justement à l'époque de la formation des grosses propriétés foncières.[32] De même, les faucilles mises au jour dans les villas pannoniennes sont de grandes dimensions, l'arc légèrement courbé, la lâme fine et pourvue de règle d'une pointe pour planter le manche en bois,[33] tandis que les faucilles de Caričin Grad sont de dimensions plus réduites et ont une lâme plus large. Par ailleurs, les serpes sont fréquentes tant dans les villas romaines,[34] que dans les forteresses protobyzantines (Caričin Grad,[35] Balajnac,[36] Pernik,[37] Žeglica en Bulgarie,[38] Shurdhah en Albanie[39]), car en raison de leurs proportions relativement réduites elles pouvaient trouver emploi sur de petites parcelles de terrain, de même qu au cours des travaux de défrichement ou de déboisement. A ces mêmes fins pouvait être utilisé probablement un outil de Caričin Grad qui, tout en ayant la forme d'une faucille, a une petite hache du côté émoussé de la lâme, ce qui est d'habitude caractéristique pour certain type de serpe.[40]

En ce qui concerne les effets des facteurs naturels sur le développement accéléré de certaines activités économiques, ils sont encore le mieux illustrés par les nombreuses trouvailles d'outils destinés au travail du bois dans les forteresses protobyzantines. Pourtant, tandis que dans les régions montagneuses et forestières de l'Albanie, notamment sur les sites de la civilisation Komani–Kruja, dominent les haches-marteaux à lâme élargie symétrique ou asymétrique,[41] qu'utilisaient surtout les bûcherons pour abaattre les arbres, dans les cités nous rencontrons surtout de nombreux outils pour le travail plus fin du bois, tels que les scies, les tarières, les ciseaux (fig. 4), les gouges, les couteaux à creuser, les herminette-marteaux, les planes (fig. 5), les rabots, les limes. Quelques-uns de ces outils, surtout les ciseaux et les tarières (fig. 6),

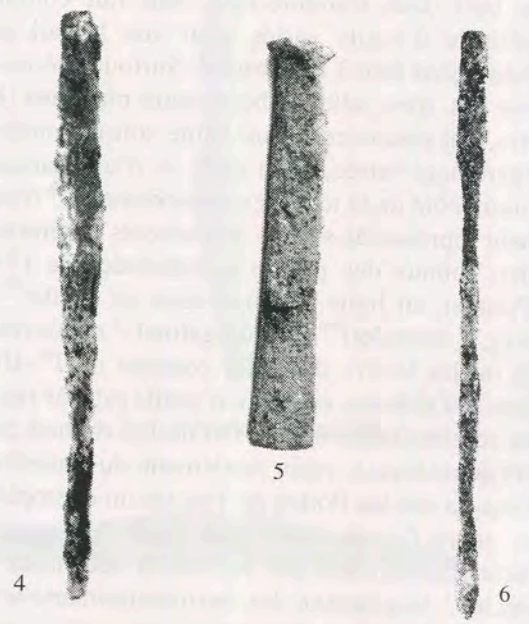

Fig. 4. – Ciseau, Caričin Grad.
Fig. 5. – Plane, Caričin Grad.
Fig. 6. – Tarière, Caričin Grad.

représentés par un petit nombre de types, apparaissent dans les ateliers des propriétés campagnardes romaines sur terrain plat.[42] Quoique ces ateliers avaient pour but de répondre à tous les besoins élémentaires d'une ferme, leur ampleur et le nombre d'ouvriers qu'ils avaient à leur service dépendaient des nécessités et des dimensions de la propriété. Il est certain que les artisans établis dans les villes étaient beaucoup plus spécialisés et s'adonnaient à un travail exigeant plus de finesse par rapport à celui qu'exerçaient les artisans circulant dans le monde rustique. Le meilleur exemple nous est fourni par Caričin Grad où, d'après la concentration des outils de fer, il est possible de distinguer les ate-

[31] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 87 Pl XV 1 *idem*, *Caričin Grad*, II, p. 316, fig. 186.
[32] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 160–161.
[33] *Ibidem*.
[34] *Ibid.*, p. 77–81
[35] *Ibidem*, I. Popović, *Caričin Grad*, II, p. 313–316, fig. 184.
[36] Inédit.
[37] V Ljubenova, *op. cit.*, p., 164–165, fig. 10. 4. 1.
[38] T Gerasimov, *Izvestija*, XV 1946, p. 205, fig. 111 1
[39] H. Spahiu, D. Komata, *Iliria*, 3, 1975, p. 265–323, Pl VIII, 2–3 et Pl. IX, 1
[40] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 81, Pl XIV 1
[41] *Ibid.*, p. 162.

[42] De tels ateliers ont été constatés dans les proprietés terriennes de Šljivovac près de Kragujevac, Stup près de Sarajevo, Brović près d'Obrenovac. Cf. I. Popović, *Les outils antiques*, p. 164–165.

liers pour le travail du bois, du cuir ou du métal.[43] Tous ces ateliers ce sont formés au cours de la dernière phase de l'existence de la ville, à l'époque de sa désintégration, dans des bâtiments en matériau léger, érigés dans le cadre des monuments religieux ou civils plus anciens. Etant donné qu'au cours de la dernière période de la ville l'utilisation du bois dans l'architecture était fait courant, la présence d'outils variés pour son travail est un phénomène tout à fait naturel. Surtout intéressantes sont les trouvailles d'herminette-marteaux bipartites, qui consistent d'une lâme soit recourbée soit légèrement brisée, d'un côté, et d'un marteau, de l'autre côté de la tête d'emmanchement,[44] fréquemment représentés sur les monuments funéraires[45] et bien connus des parties occidentales de l'empire (Pompeï, en Italie,[46] Compiègne en Gaule,[47] Saalburg,[48] Imendorf[49] et Königsforst[50] en Germanie), où on les trouve dans des couches du Ier–IIIe siècles. Par ailleurs, ce genre d'outils est très rare dans les régions balkaniques. On ne les connait pas des villas rustiques, mais seulement du castellum de Boljetin sur les Portes de Fer, où un exemplaire de ce genre faisait partie d'un dépôt vraisemblablement enseveli lors des premières décennies du Ve siècle.[51] Cependant, les herminette-marteaux unipartites inconnus des provinces occidentales de l'empire, ont été constatés tant dans les camps de basse époque antique du limes danubien (Pontes,[52] Ravna[53]), que dans la couche protobyzantine du site fortifié de Sadovec en Bulgarie.[54] Outre les herminette-marteaux, un intérêt particulier attirent à Caričin Grad les trouvailles de couteaux du rabot qui étaient la partie essentielle du rabot en forme de boîte (fig. 7) et dont a été préservée, dans quelques cas provenant de l'Occident (Saalburg,[55] Verulamnium,[56] Silchester[57]), la construction en fer, permettant ainsi la restitution de l'aspect de l'instrument. D'autre part, les lâmes brisées d'un côté, provenant de Caričin Grad[58] et du castellum protobyzantin de Ravna sur les Portes de Fer,[59] pourraient être des pièces appartenant à un rabot plus primitif, connu seulement à travers les représentations de l'art romain (fig. 8). C'est la variante dite d'ascia-rabot, qui tire son origine dans l'aire culturelle gréco-hellénistique et italique et qui ne se rencontre pas sur les monuments au nord des Alpes.[60] La restitution proposée de cet outil correspond plus ou moins aux représentations déjà simplifiées de l'instrument sur les reliefs romains. Le principe de son maniement est substantellement le même que celui du rabot plus perfectionné à construction en forme de boîte. Il consistait à fixer la lâme sous un angle par rapport à la surface du bois destiné au travail, ce qui permettait de la raboter, l'aplanir ou la niveler D'autre part, il n'est pas sans intérêt de constater que cet outil fait son apparition justement à l'époque protobyzantine, donc au moment où, par exemple à Caričin Grad, se rencontre dans d'autres aspects de l'activité humaine un renouveau des influences provenant des provinces balkaniques méridionales.[61]

D'autres outils pour le travail du bois (planes, gouges, ciseaux, tarières, couteaux pour creuser ont été également enregistrés, quioque en nombre plus restreint, sur d'autres sites protobyzantins (Markovi

[43] I. Popović, *Caričin Grad,* II, p. 331–337

[44] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 52, Pl VI, 1 et Pl XL, 3, *idem, Caričin Grad*, II, p. 309–310, fig. 179.

[45] Sur les représentations de l *ascia* sur les monuments funéraires, cf. I. Popović, *Les outils antiques,* 51 (avec vaste bibliographie).

[46] W Gaitzsch, *BAR*, 78, 1980, Pl 10. 42–44.

[47] S. Reinach, *Cataloque illustré du Musée des Antiquités Nationales*, I, Paris, 1917 p. 260, fig. 272, n° 15860, 15860A, 28992.

[48] L. Jacobi, *Des Rőmerkastelle Saalburg,* Homburg, 1897 fig. 28. 25.

[49] W Gaitzach, *op. cit.*, Pl. 57 282.

[50] *Ibid.*, Pl 56. 279.

[51] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 52, Pl VI, 1

[52] *Ibid.*, Pl VI, 3.

[53] *Trésors archéologiques dans la région de Portile de Fier* 1978, p. 217, n° 211.

[54] I. Welkov *Germania,* 19, 1935, p. 152, 156, fig. 5. 7

[55] L. Jacobi, *op. cit.*, p. 214, fig. 29. 9.

[56] W L. Goodman, *The History of Woodworking Tools*, London, 1964, p. 46, fig. 44.

[57] W L. Goodman, *op. cit.*, p. 48, fig. 48.

[58] I. Popović, *Les outils antiques,* p. 188, Pl XXII, 1, *idem*, *Caričin Grad*, II, p. 322, 324, fig. 193 b.

[59] I. Popović, *Les outils antiques,* p. 188, Pl XXII, 1

[60] W Gaitzsch, *op. cit.*, p. 108–109.

[61] L'élément sud-balkanique à Caričin Grad était sans doute plus prononcé à l'époque tardive de son existence, alors que Thessalonique, au lieu de Constantinople, acquiert un rôle prépondérant dans l'histoire politique de l'Illyricum septentrional. Ainsi, en partant de l'architecture ecclésiastique, V Popović (XXVI Corso di cultura sull arte ravennate e bizantina, 1979, p. 306–308) a attiré l'attention sur des transformations possibles qui avaient pu se produire sous l'influence de l'aire hellénique, comprise dans le sens étroit du terme.

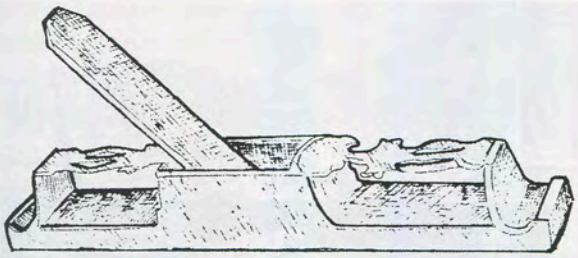

Fig. 7. – Rabot, Köln.

Fig. 8. – Relief funéraire, Trèves.

Kuli,[62] Pernik,[63] Balajnac[64]), parmi lesquels on compte des camps militaires[65] et des propriétés campagnardes.[66] Seulement une scie à cadre en fer rectangulaire représente jusqu'à présent une trou-

[62] I. Mikulčić, *MAA*, 4, 1978, p. 137–150, fig. 21

[63] V Ljubenova, *op. cit.*, p. 164–166, fig. 103. 2.

[64] Inédit.

[65] Entre autre, les ciseaux ont été trouvés dans les couches byzantines des castra Diana-Karataš et Hajdučka Vodenica (I. Popović, *Les outils antiques*, p. 132, 134, Pl XXV 2 et Pl XXVI, 2) et les tarières, dans les mêmes couches des castra Diana-Karataš, Pontes, Hajdučka Videnica et dans la forteresse à Kladovo (I. Popović, *Les outils antiques*, p. 120–121 Pl XXII, 3–5).

[66] Les outils pour travailler le bois étaient l'inventaire des ateliers qui existaient dans le cadre des propriétés campagnardes Cf. I. Popović, *Les outils antiques*, p. 164.

Fig. 9. – Enclume, Caričin Grad.

Fig. 10. – Marteau, Caričin Grad.

vaille unique, sans parallèles directes, même dans les provinces occidentales de l'empire.[67]

En parlant des caractéristiques de l'économie à l'époque protobyzantine, il est impossible de ne pas prendre en considération le phénomène des artisans ambulants. Ceux-ci, en partant des grands centres byzantins gagnaient le territoire barbare, où il confectionnaient les objets sur commande.[68] Du point de vue archéologique ces artisans ambulants sont connus à partir des premières décennies du VIe siècle par les trouvailles tombales faites pour la plupart hors des frontières de l'Empire (Aradac,[69]

[67] V Kondić, V Popović, *op. cit.*, p. 214, cat. 115, I. Popović, *Les outils antiques*, p. 110–111 Pl XX, 3, *idem, Caričin Grad*, II, p. 320, fig. 190 a–b.

[68] Sur les artisans ambulants, voir les observations de J. Werner, *Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten*, 1970, p. 67–73.

[69] I. Bona, *A l'aube du Moyen Age, London*, 1975, p. 48, fig. 9.

Fig. 11 – Inventaire d'un atelier d'orfèvre, Caričin Grad.

Mesöband en Transylvanie,[70] Brno en Slovaquie,[71] Poysdorf en Autriche[72]). Ces ateliers d'orfèvres et de forgerons ont été identifiés justement à la base d'outils caractéristiques, dans les centres urbains protobyzantins à Caričin Grad et à Sadovec. Les petites enclumes prysmatiques (fig. 9) découvertes sur ces sites[73] ont des parallèles dans la tombe de forgeron déjà mentionnée de Poysdorf[74], dans la tombe lombarde de Cividale[75], dans la tombe d'orfèvre gépide de Mesöband[76] et dans le dépôt de Tinje en Slovénie.[77] De petits marteaux pour le martelage du métal (fig. 10), découverts à Sadovec et à Caričin Grad, appartiennent au même type.[78] Cependant, tandis que les grands ciseaux à poignet

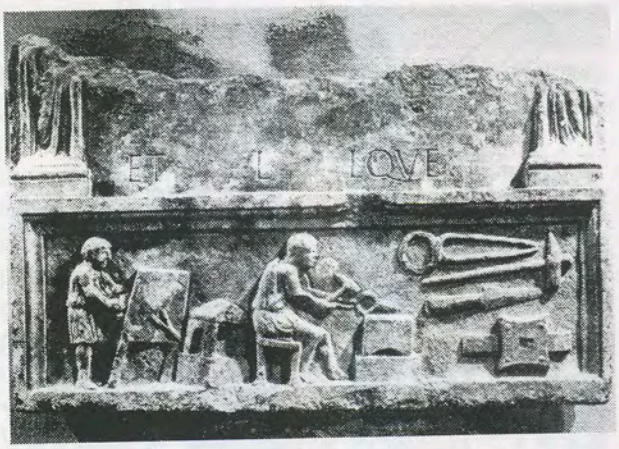

Fig. 12. – Relief à représentation d'un atelier de forge, Aquilée.

mis au jour à Sadovec témoignent qu'il s'agit ici d'un atelier de forgeron,[79] les moules pour couler les parures, le petit burin et la balance avec poids,[80] montrent qu'à Caričin Grad on est en présence d'un atelier d'orfèvre (fig. 11). De tels ateliers, caractéristiques pour les centres urbains, n existaient pas dans les villas rustiques romaines où on été identifiés seulement des ateliers pour la confection des outils nécessaires au fonctionnement de la propriété (Šljivovac[81] près de Kragujevac, Stup près de Sarajevo[82], Brović près d'Obrenovac[83]). En tout cas, les outils de forgeron, qui portent une forte empreinte de la tradition latène, n'ont pas foncièrement changés pendant toute la période romaine et protobyzantine (fig. 12).

Observant le matériel disponible dans son ensemble, il est possible de conclure que l'outillage de fer, enregistré dans l'aire balkanique septentrionale, permet jusqu'à un certain point la différenciation chronologique et régionale. La première est surtout en rapport avec le progrès technologique du processus de travail et elle se perçoit avec difficulté quand il s'agit d'outils liés à des activités conservatives. La seconde composante ressort des différences de la qualité du sol, de la catégorie sociale auquel l'outillage appartenait, du substrat ethnique local et de ses traditions, et de quelques autres élé-

[70] J. Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd, 1977 p. 166, fig. 102.

[71] J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, Pl 56.

[72] *Ibid.*, Pl 46, *idem, Zur Verbreitung frühgesch. Metallarbeiten*, p. 67–73, Pl 3.

[73] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 148, Pl XXX, 2 et Pl LII, 3 *idem, Caričin Grad*, II, p. 330, fig. 199 a, I. Welkov, *op. cit.*, p. 152, 156, fig. 12, 18, 25, 34.

[74] J. Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, Pl 56.

[75] A. Tagliaferi, *I Langobardi*, Milano, 1969, fig. 13.

[76] J. Kovačević, *op. cit.*, p. 166, fig. 102.

[77] S. Ciglenečki, *AP* 22, 1981 p. 105–106, *idem, Balcanoslavica*, 10, 1985, p. 45–54, Pl II, 7

[78] I. Welkov *op. cit.*, p. 152, 156, fig. 6. 15–17 I. Popović, *Les outils antiques*, p. 141–142, Pl. XXVII, 6 et Pl XXVIII, 3–4, *idem, Caričin Grad*, II, p. 329–330, fig. 198; S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec*, München, 1992, Taf. 137 6–17

[79] I. Welkov, *op. cit.*, p. 152, 156, fig. 5. 22–24; S. Uenze, *op. cit.*, Taf. 142. 3–4.

[80] B. Bavant, *op. cit.*, p. 278–282, Pl XLIV

[81] I. Popović, *Les outils antiques*, p. 104.

[82] *Ibidem.*

[83] *Ibidem.*

ments. Tout compte fait, il semble bien qu'à l'heure actuelle, en ce qui concerne l'outillage en fer non seulement en Serbie et dans les Balkans, mais dans toutes les anciennes provinces de l'empire, il est impossible d'apporter des conclusions plus précises que celles auxquelles nous sommes arrivés. Les problèmes abordés, et surtout la question des innovations dans l'outillage agricole introduites éventuellement par les Slaves, doivent être confirmées par les études futures qui devraient être accompagnées par l'analyse métallographique des outils.

Abréviations

AP	*Arheološki pregled*, Beograd
GZM	*Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo
I. Popović, *Les outils antiques*	I. Popović, *Les outils antiques en fer en Serbie*, Belgrade, 1988 (И. Поповић, *Античко оруђе од гвожђа у Србији*, Београд, 1988).
Izvestija	*Izvestija na Blgarskija arheologičeski institut*, Sofija
MAA	*Macedoniae Acta Archaeologica*, Skoplje

Traduit par
Vladislav POPOVIĆ

UDK 904-034(497):682(091)(=773)

Painting Vessels from Žiča

DUŠICA MINIĆ, Archaeological Institute, Beograd

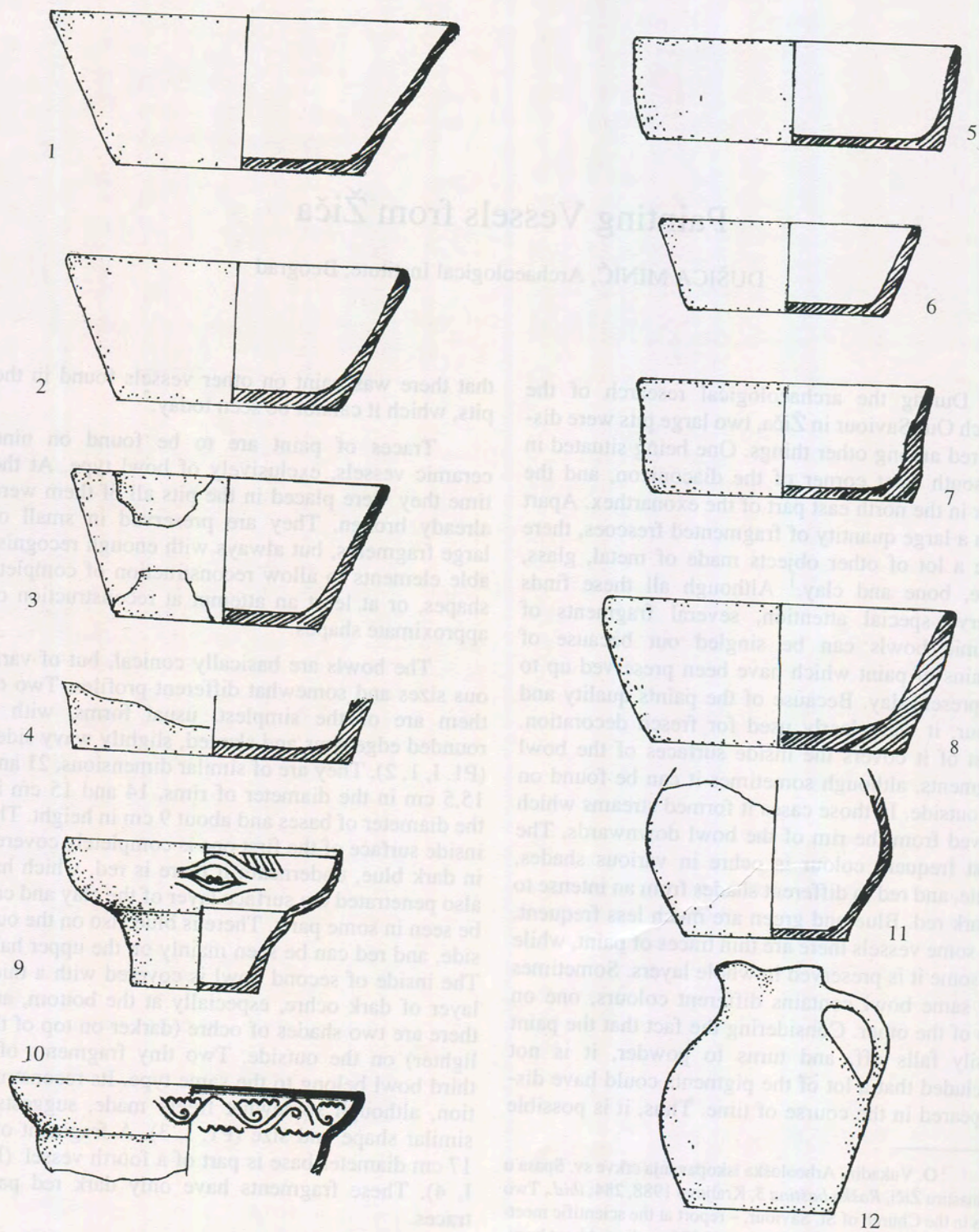
During the archaeological research of the church Our Saviour in Žiča, two large pits were discovered among other things. One being situated in the south west corner of the diaconicon, and the other in the north east part of the exonarthex. Apart from a large quantity of fragmented frescoes, there were a lot of other objects made of metal, glass, stone, bone and clay [1] Although all these finds deserve special attention, several fragments of ceramic bowls can be singled out because of remains of paint which have been preserved up to the present day Because of the paints quality and colour, it was clearly used for fresco decoration. Most of it covers the inside surfaces of the bowl fragments, although sometimes it can be found on the outside. In those cases it formed streams which flowed from the rim of the bowl downwards. The most frequent colour is ochre in various shades, white, and red in different shades from an intense to a dark red. Blue and green are much less frequent. On some vessels there are thin traces of paint, while on some it is preserved in whole layers. Sometimes the same bowl contains different colours, one on top of the other Considering the fact that the paint easily falls off, and turns to powder, it is not excluded that a lot of the pigments could have disappeared in the course of time. Thus, it is possible that there was paint on other vessels found in the pits, which it cannot be seen today [2]

Traces of paint are to be found on nine ceramic vessels, exclusively of bowl type. At the time they were placed in the pits all of them were already broken. They are preserved in small or large fragments, but always with enough recognisable elements to allow reconstruction of complete shapes, or at least an attempt at reconstruction of approximate shapes.

The bowls are basically conical, but of various sizes and somewhat different profiles. Two of them are of the simplest, usual forms, with a rounded edge rims and slanted, slightly wavy sides (Pl I, 1, 2). They are of similar dimensions, 21 and 15,5 cm in the diameter of rims, 14 and 15 cm in the diameter of bases and about 9 cm in height. The inside surface of the first one is completely covered in dark blue, underneath it there is red, which has also penetrated the surface layer of the clay and can be seen in some parts. There is blue also on the outside, and red can be seen mainly on the upper half. The inside of second bowl is covered with a thick layer of dark ochre, especially at the bottom, and there are two shades of ochre (darker on top of the lighter) on the outside. Two tiny fragments of a third bowl belong to the same type. Its reconstruction, although somewhat freely made, suggests a similar shape and size (Pl I, 3). A fragment of a 17 cm diameter base is part of a fourth vessel (Pl I, 4). These fragments have only dark red paint traces.

[1] O. Vukadin, Arheološka iskopavanja crkve sv Spasa u manastiru Žiči, *Raška baština* 3, Kraljevo 1988, 284; *ibid.*, Two Pits in the Church of St. Saviour, – report at the scientific meeting, Žiča – History and Art, Kraljevo 1995. godina. About burying frescoes: A. Jurišić, Običaj sahranjivanja fragmenata živopisa i delova arhitektonske plastike, *Saopštenja* XIII, Beograd 1981, 169–175.

[2] Other pottery, mostly non-glazed was also found in the pits. – O. Vukadin, Two Pits in the Church of St Saviour.

Pl. I – Pottery from Žiča, 1–7 9, 10 with remains of paint; 8, 11 12 without visible traces of colour.

The second group consist of three bowls, also of conical shape, but with considerably lower walls. Their size is between 9,2 and 20 cm in rim diameter, between 8 and 18 cm in base diameter, and from 3,6 to 6,4 cm in height. Basically, they are much like pans, with less slanted and sometimes almost vertical sides (Pl I, 5–7). All three of them have clear traces of several different pigments. For example, the inside of the first is covered with a solid layer of ochre, underneath which traces of white can be seen in places, and the same colours are to be found on the outside, while in certain places even red can be seen (Fig. 4). The second vessel has ochre on top of white on both sides, while the third has remains of white with lesser traces of ochre, red and green underneath, also on both sides (Fig. 3).

Only two vessels belong to the third group. They are deep and conical, but specific in profile. The first, better preserved, has a narrow base of 7,8 cm diameter and slanted walls which are strongly bent in an arc in the upper half (Pl I, 9; Fig. 2). The diameter of the rim is 17 cm, and its height is 9,2 cm. A smaller fragment of the second bowl is preserved, but it is clear that it was of a similar shape, except that its bent upper part is shorter. The whole bowl was, actually somewhat larger, with a diameter of 22 cm (Pl, I, 10). The first, better preserved vessel has remains of ochre and white paint on the inside, and white at the bottom. The same colours appear on the outside as stripes of spilt paint. The inside of the second vessel is completely covered in a clear red, and the same colour appears on the outside, while traces of ochre and, to a lesser extent, light green can be seen under it.

Except for the differences in shape and size, there are noticeable differences in the make and surface finish among the vessels. The first and second group vessels are burnt red or brown, and on the broken profiles they are grey or brown. They were made of clay with the addition of a small amount of fine sand on a hand potters wheel. On the outer side of the broad flat base some of them have a thin relief band left by the upper plank of the wheel.[3] The vessel surfaces are considerably smooth without any decoration or glaze. By these mutual characteristics it can be concluded that they obviously derive from the same pottery workshop centre, where, through a certain technological procedure different variations of similar forms were created from clay of the same constituents. Practically, these were the standard shapes which were used by the inhabitants of many medieval settlements in everyday life. Since they were simple they were produced in local workshops and were used through long periods of time, from the early up to the late middle ages.[4] This particularly refers to the shallow vessels of pan type which sometimes even served as lamps.[5] However, vessels for everyday use were decorated, with either incised or applicated ornament, which is not the case with the vessels from Žiča.

The vessels from the third group differ from the former two in almost every detail. They were made on a fast pottery wheel. out of a well refined clay, without any supplements. Their walls are of even thickness and their surfaces are smoothed. On the inside they are glazed light yellow, which is barely visible because the first one is extensively damaged and the second has a thick solid deposit of red paint at the bottom. In both cases, the inside surface of the upper part of the walls bent in an arc, was covered in ornamentation such as palmettes and spiral lines which form a horizontal friese. Although, to a certain extent, this vessel shape has analogies in non-glazed pottery, mostly from 12th and partly form 13th century,[6] identical items can be found exclusively in luxury, glazed pottery In our country they are rare and number one from

[3] The band is a print of a small, mobile board, which was placed on the hand winch to cover the upper end of the vertical axis.

[4] M. Janković, The ceramic ware of the Lower-Danube Basin culture in the 9th-11th century in the teritory of Timočka Krajina, *Balcanoslavica* 3, Prilep 1974, 81 D. Minić, Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica, *Balcanoslavica* 3, Prilep 1974, 64, 66, 69, Pl. III, V VI; M. Bajlović Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1981 50, Pl. XI, Z. Žeravica, Die Keramik des XI. und XII. Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawen, *Balcanoslavica* 3, Prilep 1974, 131 134, T VIII–XVIII, M. Popović–V Ivanišević, Grad Braničevo u srednjem veku, *Starinar* XXXIX, Beograd 1988,143, 156, fig. 17 i 29.

[5] E. Busuioc, *Ceramica de zu comun nesmălţuită din Moldova*, Bucureşti 1975, 30, fig. 27

[6] M. Janković, Srednjovekovni ukop na Malom Kalemegdanu, *Godišnjak grada Beograda* XXX Beograd 1983, 12, fig. 7/28; Z. Žeravica, *op. cit.*, T XII/2.

Fig. 1 – Non-glazed bowl with remains of ochre with white underneath.

Fig. 2. – Glazed bowl with ochre, white and red paint.

Fig. 3. – Non-glazed bowl with large traces of white paint.

Prilep,[7] one from Đurđevi Stupovi near Novi Pazar,[8] and possibly one from the Belgrade fortress.[9] Closest to the ones from Žiča is the vessel from Prilep, by its profile, as well as by size, although it is more profusely decorated, with images of an eagle, a deer, and a snake among others. On the basis of the conditions under which it was found, and a more detailed analysis of the ornaments, it was dated to the last decades of 13th and the trasition to 14th century [10] Vessels of identical shape are much more frequent along the Pontic coast, where there are several examples from Varna, Akerman (Belgorod Dnjestarski),[11] and Constantinople.[12] They also feature in the finds from Trnovo,[13] the basilica of St Demetrius in Thessaloniki, and others.[14] As a rule, they are all glazed and mainly decorated in sgraphitto technique, whether geometrically or with figural representations. They are roughly dated to 13th and the beginning of 14th century, as the vessel from Prilep. Thus, both of the glazed vessels from Žiča should be dated to the same period. We can also say that all the other non-glazed vessels belong to the same period, since they were used for the same purpose at that time, and since they were found together in the same pits.

If we start from the fact that glazed vessels with such a specific shape are comparably numerous in northern Greece and in a wide area of the Pontic coast, and that they are quite rare in Serbia, it is only natural to assume that the vessels from Žiča were imported, either from the east or from the south. In any case, they are of Byzantine origin, as most of the specimens from Thessaloniki, Varna, Constantinople, and Prilep are presumed to be. They belong to the products of Byzantine pottery

---

[7] M. Tatić-Đurić, Tri keramičke vizantijske posude iz Narodnog muzeja u Beogradu, *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti* 6–7 Beograd 1960, 38-43, fig. 24–26.

[8] M. Bajlović Hadži-Pešić, *op. cit.*, 58, Pl.XVIII/5.

[9] *Ibid.*, Pl. XVIII/4.

[10] M. Tatić-Đurić, *op. cit.*, 43. Dm of bowe rim 18 cm, dm of bottom 7,9 cm, height 9,1 cm – Srednjovekovna umetnost u Srbiji (katalog), Beograd 1969, kat. br. 167

[11] A. Kuzev, Srednovekovna sgrafito keramika s monogrami ot Varna, *Izvestija na Narodnija muzej* X (XXV), Varna 1974, 158-159, fig. 3, 4.

[12] D. T Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford 1930, Pl. I.

[13] S. Georgieva, Keramikata ot dvoreca na Carevec, *Carevgrad Trnov* 2, Sofija 1974, fig. 97/27 29; 45/2.

[14] G.-M. Soteriu, *E basilike toi agioi Demetrioi Thessalonikes*, Athenai 1952, fig. 98.

workshops, which arrived to the regions of medieval Serbia along different routes.

The material from the pits is not chronologically consistent, although it was placed in both pits at the same time. While the pottery is determined to be from the end of 13th and the beginning of 14th century, thanks to analogous examples, the fresco fragments are considerably older According to expert assessment they derive from the destroyed surfaces of the first wall painting of Žiča.[15] The walls were painted in the first decades of 13th century and already by the end of the same century the greater part of the decoration was destroyed. Namely in 1290, Žiča was razed and burnt by the Kuman and Bulgarian army [16] The monastery church was also destroyed, which, of course, affected the wall decoration.[17] The archiepiscopal seat, however, could not be left in ruins for long. According to original data, the renovation of the monastery began already in the time of archbishop Jevstatije II (1292–1309), and continued under his successors.[18] Opinions are divided concerning the period of most intensive works. Some ascribe them to the energetic and enterprising Jevstatije II,[19] while others, the majority, hold that the greatest part of the church was repainted in the time of archbishop Sava III (1309–1316), and that some of the work was also done under Danilo II (1325–1337).[20]

For the repainting of St Saviour, the church engaged one of the painters' groups which did the wall decoration on several larger and more significant medieval churches, during the rule of king Milutin.[21] The preserved parts of the original paintings were repainted by these masters, and only the damaged surfaces were painted anew [22] In doing this they removed the frescoes which had already partly or completely come off the walls. The fragments which they took off or which had fallen off were collected after the completion of the new fresco decoration and placed in the same pits together with other objects which were in the church at that time. In this way, fragments of old frescoes from the beginning of 13th century were found together with pottery which could have been used only by the painters of the new wall decoration at the beginning of the next century These were, in fact, rejected bowls which were broken during the painting of the church.

Fig. 4. – Fragment of a non-glazed bowl with an accent of ochre and traces of white.

Therefore, the vessels belonged to the painters of the second fresco decoration of Žiča. They used them as recipients for the already prepared paint during work, and for this purpose they chose vessels which were most convenient for handling. They used non-glazed as well as glazed pottery for the same purpose. The first ones were easy to acquire, almost in every local pottery workshop, probably by order, because of the need for special

[15] According to a preliminary estimation by G. Babić, professor at the Faculty of Philosophy in Belgrade at the time, and later a more detailed analysis by Z. Ivković, presented in the report at the scientific meeting, Žiča – History and Art, Kraljevo 1995.

[16] Arhiepiskop Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* (prevod L. Mirković), Beograd 1935, 283; K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd 1922, 246; Lj. Maksimović, Počeci osvajačke politike, Istorija srpskog naroda I, Beograd 1981, 442–3.

[17] On the preserved parts of the Oldest Wall Decoration in Žiča, M. Kašanin, Đ. Bošković, P Mijović, *Žiča*, Beograd 1969, 106 ff., G. Subotić, *Manastir Žiča*, Beograd 984, 15–18.

[18] Arhiepiskop Danilo, *op. cit.*, 242, 283; M. Kašanin, Đ Bošković, P Mijović, *op. cit.*, 25.

[19] M. Kašanin, Đ. Bošković, P Mijović, *op. cit.*, 26. His opinion M. Kašanin found on the news from Danilo II – Arhiepiskop Danilo, *op. cit.*, 242, 283.

[20] V Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 119; S. Radojčić, *Staro srpsko slikarstvo*, Beograd 1966, 90, 97· V Đurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1974, 50; G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, 145.

[21] G. Subotić, *op. cit.*, 26; V J. Đurić, *op. cit.*, 49.

[22] G. Subotić, *op. cit.*, 28–29.

shapes and sizes. The others, as imported goods, they probably brought with them together with other painting material, or they got them from the monks, in the monastery itself, where they had probably served for some other purpose before that. The first assumption is perhaps more probable, when we think of this group of master artists. There are opinions that these were pupils of the great painters Mihailo and Eutichius, and that they came to Žiča having finished work on the cathedral church in Prizren.[23]

Although only a few broken bowls ended in the pits, one gets the impression that there were not too many of them. Namely, the painters did not have a separate bowl for each paint. They used the same bowl for different pigments as they needed them during work, while in the end, the last colour they would have used remained to in greater amount. The previously used colours can be noticed in smaller, sometimes almost barely visible traces. This gives the impression that, when starting to use the next colour, the artist would systematically remove the old one, probably by washing it.

Since, apart from the vessels mentioned, other fragmented bowls were found in the pits, it is possible that some of them were also used by the painters in their work, althought they do not have visible signs of paint. The first one is a small non-glazed vessel which is almost identical with the painting vessels of the second group (Pl I, 8). Also small jugs (Pl I, 12), non-glazed pots and other types of vessels have no traces of paint. These could have contained water or some other, solid substance, which does not leave any trace behind, but which was necessary for the painters' work.[24] The bottom of one of the fragmented jugs contains a brown sediment, which has not yet been analysed.

The vessels from Žiča are the only material remains of painting implements belonging to the masters of our medieval fresco painting. There is no doubt that by further systematic research of church buildings and sites this gap will be filled, but only if every, even the slightest trace of fresco pigment is spotted on time. This is the only way to learn more about these, seemingly secondary details of artistic creation.

Translated by
Barbara VASIĆ

UDK 904-033.64(497 11)"653"·738.033.2(497 11

[23] V J. Đurić, *op. cit.*, 50.

[24] All the shapes of pottery from the pits are given in the paper by O. Vukadin, Two Pits in the Church of Our Saviour, which will be published in the collection, *Žiča – History and Art.*

Трговински промет у Београду у 15. веку

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт, Београд

Током дугог раздобља средњег века специфичан геополитички положај Београда условљавао је не само његову војностратешку улогу, већ и значај као привредног центра, где је трговина заузимала средишње место. За разматрање проблема трговинског промета у Београду посебно значајним сматра се последња етапа његове средњовековне историје, која обухвата два историјска и културна раздобља – српску власт у време деспота Стефана Лазаревића (1404–1427) и потом готово пун век под влашћу Угарске (1427–1521). Политичко окретање Угарској, а затим и укључивање у њен састав, довело је до тога да Београд буде одвојен од свог природног и културног залеђа, а након продора Турака и пада Српске деспотовине јачају и економске везе са новим залеђем, што се у великој мери одразило и на трговачку активност Уместо дотадашњих веза са јужним областима, Београд се усмерава ка северу и западу, односно културним средиштима средње Европе. За обавештења о трговини, односно привреди у ширем смислу постоји сразмерно бројна изворна грађа која је углавном и објављена.[1] И поред тога, изучавање трговачког промета у Београду још увек је на почетку У таквој ситуацији драгоцена су сазнања која пружају археолошка ископавања, посебно она већег обима са јасно издвојеним и прецизно датованим стратиграфским целинама. Савремена типолошко-статистичка обрада археолошких налаза солидна је основа за детаљнија истраживања у разним смеровима, па и када је у питању трговачки промет Из тог разлога, овај рад замишљен је као покушај да се на основу производа страног порекла, који су откривени у току дугогодишњих археолошких истраживања на подручју Београдског града, установи карактер понуде и прецизно утврди време приспећа увозне робе, као и путеви којима је она доспевала до корисника у Београду На овај начин, односно посматрањем проблема трговинског промета кроз резултате које пружа археологија, подаци из изворне историјске грађе могу бити допуњени.

Интересовање за производе страног пре свега западног порекла, који су током 14–15. века доспевали на територију Београда и Србије, присутно је у археологији последњих двадесет година.[2] У истом периоду научној јавности представљен је и већи део археолошких налаза откривених на подручју

[1] Ј Калић, *Београд у средњем веку,* Београд 1967 269–306; *Ibid.*, *Београд у међународној трговини средњег века*, in: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867* Београд 1970, 47–60.

[2] Нека од најважнијих дела су: Б. Радојковић, Увоз средњовековних бакарних и бронзаних предмета из Европе на територију Београда и Србије, *Годишњак града Београда* XXV 1978, 177–184; В. Хан, Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII–XV век), *Balcanica* XI, 1980, 45–62; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Links between Balkans and Middle Europe from the twelfth to the fifteenth centuries traced on selected examples of material culture, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 4–5, Wien 1988–1989, 65–83; *Ibid.*, О налазима неких предмета у готичком стилу на територији Србије, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* XXIV/1992, 217–222.

Београда,[3] при чему је до сада само грнчарија детаљно обрађена и у целини објављена.[4] Најновијим ископавањима слика импорта увелико је обогаћена, а савременим анализама културних слојева неки ранији закључци, посебно они који се односе на временско опредељење налаза, већим су делом кориговани. Такође, нове анализе увозних занатских производа, засноване на далеко већем узорку материјала, пружају могућност да се и проблеми везани за трговину разматрају у новом светлу

По први пут у историји средњовековног Београда економска улога града дошла је до изражаја у време деспота Стефана Лазаревића. Убрзано и смишљено насељавање града, као и додељивање читавог низа економских повластица становницима за обављање занатске и трговачке делатности, омогућило је да се остваре сви предуслови потребни за настанак и брзи развој привредног центра. Поменуте економске погодности привукле су Србе, затим и становнике из Босне и Угарске, Новог Брда, Рудника, Сребрнице и Дубровника, што првенствено упућује на изузетно развијену трговину, у којој су посебно активни били Дубровчани.[5] Изворна историјска грађа пружа сразмерно пуно података о трговачком промету у Београду на почетку 15. века. Ове податке нису, нажалост, потврдила систематска археолошка истраживања на Београдској тврђави, односно ово кратко раздобље није јасно исказано у остацима материјалне културе. Културни слојеви из поменутог периода веома су фрагментарно очувани и тешко се стратиграфски издвајају, што је делимично последица и обимних нивелационих радова спроведених у каснијим епохама, пре свега на просторима Унутрашњег града – Замка и платоу Горњег града.[6] Занимљиво је, такође, истаћи чињеницу да археолошки налази нису били откривени искључиво на поменутим просторима Замка, односно Горњег града, где се налазила деспотова резиденција и помоћне зграде дворског комплекса, као што је то случај у Смедереву, већ делом и у насељу у Доњем граду Најбројније налазе чине уломци керамичких посуда, а међу њима има и луксузних производа. Ова грнчарија, иако малобројна, указује на знатне економске могућности тадашњих становника Београда, који су могли себи да приуште врхунске занатске производе тог времена. Претпоставља се да је поменута роба претежно била израђивана у домаћим радионицама, које су постојале делом у подграђу а делом и изван насеља, у непосредној близини града. Међу откривеним керамичким посудама највероватније да је било и оних које су могле доспети из неког другог мање или више удаљеног радионичког центра. Њих је, међутим, врло тешко поуздано одредити из више разлога. Најважнији се односе на чињеницу да је у Србији тог времена занатство у толикој мери било развијено да су у близини сваког већег места постојале радионице у којима су основни облици посуда израђивани на одређен начин, пратећи притом општу моду и тренутне правце у производњи. Разлике у стилу појединих продукционих центара, а с тим у вези и трговински промет унутар овог специфичног заједничког тржишта тешко се прати због недовољне истражености налазишта у унутрашњости Србије, као и непубликовања до сада откривене грађе. Међу материјалом из Београда откривена су два примерка трпезне грнчарије за које се према особинама може са већом сигурношћу одредити радионичко порекло. То су посуде украшене мотивима изведеним у сграфито техници и аплицираним пластичним бобицама.[7] Ова врста грнчарије у Београду је, стицајем историјских околности, временски опредељена у почетак 15. века, односно раздобље 1404–1427 годи-

[3] М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору, *Годишњак града Београда* XXIII, Београд 1976, 19–32; В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXV, Београд 1978, 169–176; В. Бикић, Позноготички бронзани свећњаци са Београдске тврђаве, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* XXIV Београд 1992, 223–228.

[4] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, 87–100.

[5] Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 84–90.

[6] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 74–76.

[7] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, 70, сл. 25/3, 10.

не. Њени узори, међутим, постоје у ранијој српској керамичкој продукцији из друге половине 14. века, када је у Новом Брду постојао велики производни центар ових по свему особених керамичких посуда.[8] С обзиром на то да до сада није откривен ни један други грнчарски центар за израду ове врсте керамике осим Новог Брда, највероватније је да је она доспела у Београд из поменутог центра путем трговине.

Насупрот овим, доста оскудним археолошким подацима за раздобље 1404–1427 године, време угарске власти добро је документовано материјалом из културних слојева истражених на подручју Београда. Тиме је увелико олакшано и разматрање проблема у вези са трговином. Најзначајнија промена која је пратила смену политичке власти био је прекид економских и културних веза Београда са дотадашњим природним и културним, јужним залеђем. На предметима материјалне културе, првенствено на керамици, ова промена јасно је изражена у готово потпуном престанку производње традиционалне, локалне грнчарије, а уместо ње преовлађује нова, која технологијом и формама одражава угарску, односно средњоевропску керамичку продукцију готичког културног круга. И трговачка активност такође је усмерена ка северу и западу, што се најјасније запажа на оној роби која путем увоза доспева у Београд. На основу свих расположивих резултата, првенствено оних који се односе на стратиграфију културних слојева, у трговинском промету у Београду у раздобљу 1427–1521. године могу се разликовати две основне етапе, које су временски ограничене, али и условљене значајним историјским догађајима. Прва етапа обухватала би раздобље од успостављања угарске власти 1427 године, па до друге турске опсаде града 1456. године. Друга етапа одговарала би времену између 1456. године и коначног пада Београда под турску власт 1521. године, што уједно означава и крај његове средњовековне историје.

У почетној фази понуда луксузне робе доста је скромна, како у погледу врста производа, тако и у количини. За разматрања у вези са поменутим анализама две су целине од посебног значаја због јасноће њиховог стратиграфског контекста. Обе су откривене у источном делу Замка. Једна представља културни слој, односно ниво коришћења овог простора као улазног дворишта у комплекс двора, док другу чини слој истражен у оквиру објекта. Овај поменути ниво је затворен јаким слојем гарежи, што је највероватније последица пожара у опсадама града 1456. и 1521. године.[9] У назначеним целинама нађено је, поред осталог, и сразмерно пуно примерака новца, који су омогућили прецизно датовање овог изузетно значајног хоризонта у раздобље после 1430. године.[10] Луксузна роба заступљена је углавном примерцима трпезне грнчарије, међу којима су најкарактеристичнији производи пехари, чија је спољна површина обрађена равномерно нанетим златастим премазом.[11] Ова врста пехара израђивана је на подручју Угарске, највероватније у близини Будима, Шопрона, Печуја, Солимара, или неког другог урбаног средишта са развијеним занатством.[12]

Поред примерака трпезних керамичких посуда, у овом раздобљу јавља се још једна врста грнчарских производа. То су пећњаци – конструктивни елементи зиданих пећи. Увозне пећњаке у Београду представљају зелено глеђосани примерци специфичног, квадратног облика, са разноврсним рељефним представама.[13] За ове пећњаке је са великом сигурношћу утврђено да су их про-изводиле специјализоване радионице у Nyek-у, за потребе репрезентативних грађевина – палата владара и феудалаца, па су тако уве-

[8] М. Ћоровић-Љубинковић, Српска средњовековна глеђосана керамика, *Зборник Народног музеја* III, Београд 1962, 176, Т VII/2.

[9] М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Средњовековни Београд у светлости археолошких открића*, in: *Историја Београда I* Београд 1974, 299–300.

[10] В. Бикић, *op.cit.*, 24.

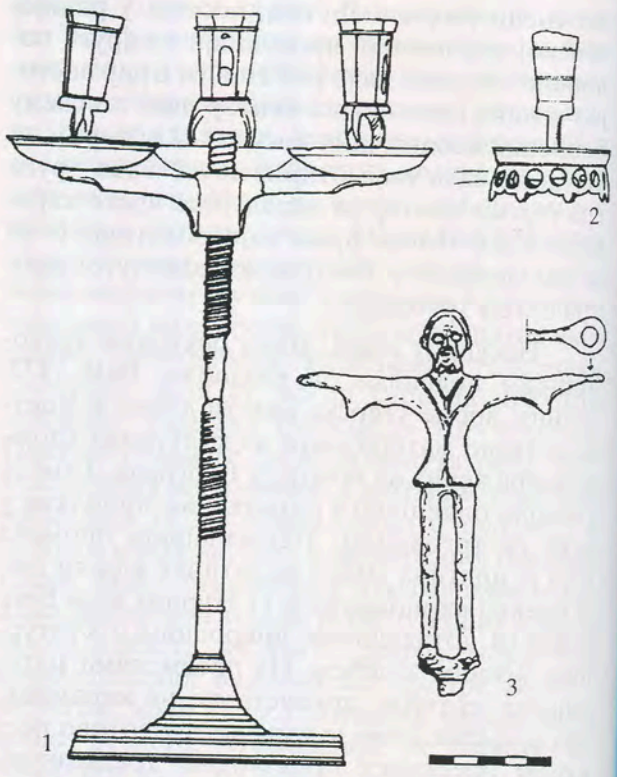
[11] *Ibid.*, 88, сл. 34/5.

[12] I. Holl, Középkori cserépedények a Budai várpalotabol (XIII–XV szazad), *Budapest Regisegei* XX, Budapest 1963, 382, abb. 80/1 2, 6, 8.

[13] Ови пећњаци детаљно су објављени у: М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору, 19–32; В. Бикић, *op. cit.*, 106–108.

зени и за градњу пећи београдског двора.[14] Узимајући у обзир резултате анализа пећњака откривених у Будиму, као и малобројне стратиграфске податке који се односе на наш материјал, изградња првих зиданих пећи од рељефних пећњака на подручју Београдског града доводи се у везу са успостављањем угарске власти, при чему се за ближе временско опредељење предлаже период између 1430. године и средине 15. века. У прилог предложеном датовању говоре и подаци из историјских извора према којима су, у контексту намере краља Жигмунда да Београд изгради и оснажи путем насељавања трговаца и занатлија из Угарске и других области, и давањем великих повластица за обављање њихове делатности, 1437 године из Дубровника дошли, између осталих, и мајстори за изградњу пећи.[15]

Поред керамичких производа који се увозе из угарских специјализованих радионица, што представља јасан одраз економских веза успостављених са новим залеђем, у Београду се у првој етапи јављају још неки, који су доспевали из занатских центара изван Угарске. То су у првом реду кухињски лонци карактеристичног облика, који у саставу глине имају већи количину графита.[16] Увоз керамичких посуда из групе кухињске керамике, поред великог броја разноврсних лонаца домаће израде, свакако је био у вези са њиховим квалитетом, односно великом отпорношћу на високе температуре. Специфичан облик, као и фактура глине од које су израђени, ове лонце аутоматски истиче као стран производ. Оно што, међутим, доприноси поузданом препознавању њиховог радионичког порекла јесу печатне ознаке, које су стављане на обод посуда. Према важећој класификацији печата установљено је да су тзв. графитни лонци у Београд стизали из

Сл. 1. – Бронзани свећњаци из Немачке (1456–1521).

радионица које су деловале у Бечу или његовој ближој околини.[17]

Прва половина 15. века такође је време када се успостављају и први трговачки контакти Београда са Немачком. О овим везама говори налаз бронзаног свећњака, чији је део откривен приликом археолошких истраживања палате у Подножју дунавске падине.[18] Чашица за свећу (сл. 1/2) откривена је у насипном слоју грађевине издвојене у прву грађевинску фазу, која се налазила у комплексу цркве Успења Богородице. Ова старија грађевина би се само непосредно могла датовати у прве деценије 15. века, а време њеног нивелисања одговарало би времену зидања главне грађевине на овом прос-

[14] Исцрпне студије о рељефним пећњацима, који су откривени на разним налазиштима у Угарској, објављене су у литератури у неколико наврата: I. Holl, Középkori kályhacsempék magyarországon I, *Budapest Regisegei* XVIII, Budapest 1958, 211–300; Ibid., Középkori kályhacsempék magyarországon II, *Budapest Regisegei* XXII, Budapest 1971 161–207· Ibid., Gotische Tonmodel in Ungarn, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLIII/3–4, Budapest 1991 315–336.

[15] J. Калић, *Београд у средњем веку*, 291–292.

[16] В. Бикић, *op. cit.*, 91–94.

[17] I. Holl, Kulfoldi keramia magyarországon (XIII–XVI. szazad), *Budapest Regisegei* XVI, Budapest 1955, 180, abb. 53/11 182, abb. 55/55, 55/38,1 186, abb. 59/89.

[18] Ови свећњаци детаљно су објављени у: В. Бикић, Позноготички бронзани свећњаци са Београдске тврђаве, *Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе* XXIV Београд 1992, 223–228.

тору – палате, за шта се као *terminus ante quem* мора узети 1456. година, када је већ постојећа палата оштећена у бомбардовању Поменути део, односно чашица за свећу припада врсти фигуралних свећњака (сл. 1/3), какви су налажени на подручјима Немачке[19] и северне Мађарске.[20] Немачки бронзани свећњаци, стојећи, као и висећи, са чашицама за свеће идентичним нашем примерку, јављају се као налаз и у унутрашњости Србије.[21] Као типичан производ немачких радионица из времена готике, од којих је са већом сигурношћу за сада издвојена само она у Нирнбергу, бронзани фигурални свећњаци се на подручју Средње Европе датују у прву трећину 15., односно оквирно у 15. век.[22] На слично временско опредељење указивао би и стратиграфски контекст налаза из Београда.

Као предмет увоза у овој првој етапи заступљена је и керамичка роба из северноморавских радионица. Карактеристичне производе из ове понуде представљају пехари, за које је у досадашњој литератури усвојен назив лоштицки пехари.[23] Лоштицки пехари се, за разлику од претходно наведених производа, јављају тек пред крај прве етапе, односно око средине 15. века. Ово мишљење засновано је на резултатима истраживања мађарских аутора који су утврдили да се исти пехари на подручју Будима не јављају у слојевима који претходе овом времену [24]

Значајан пораст трговинске активности у Београду запажа се већ на самом почетку друге етапе, а током друге половине 15. века њен обим се у значајној мери повећао. На подручју Београдске тврђаве ово раздобље јако је добро документовано у стратиграфском смислу, са великим бројем затворених целина, богатих археолошким налазима. Самим тим, увелико је олакшано и изучавање проблема везаних за трговину Овом приликом разматраће се само оне целине које су од значаја за нашу тему, а откривене су у току најновијих археолошких ископавања на Београдској тврђави. Хронолошки најстаријом затвореном целином из овог времена сматра се насипни слој који представља засипање главне, Јужне капије Горњег града. Поменута капија није у функцији већ од прве турске опсаде града 1440. године, када је зазидана, а радови на њеном бољем утврђивању земљаним насипом извршени су највероватније пред опсаду града 1521. године, или непосредно по турском освајању града.[25] Судећи према археолошком материјалу, за насипање је искоришћен слој који се образовао на простору Тврђаве средином, односно шездесетих година 15. века. Археолошки налази откривени у овом насипу веома су бројни, а међу њима, поред производа домаћег занатства, присутна је и значајна количина стране робе. Неки од ових производа познати су из претходне етапе, као на пример лоштицки пехари из Северне Моравске и бечки графитни лонци. За разлику од лоштицких пехара, чија је потражња као и у претходном раздобљу остала једнако мала, што је вероватно у вези са њиховом високом ценом, трговнински промет са аустријским Подунављем је у порасту, о чему сведочи знатно већи број графитних лонаца, као и појава других кухињских лонаца сличне, специфичне профилације. Такође, прилив луксузних керамичких производа из угарских, првенствено будимских радионица, у извесној је мери обогаћен новим врстама посуда. Нај-

[19] Б. Радојковић, Увоз средњовековних бакарних и бронзаних предмета из Европе на територију Београда и Србије, 180, сл. 7· H. Kohlhaussen, Geschichte des deutschen Kunsthandwerks, *Deutsche Kunstgeschichte*, Bd. V München 1955, 244, abb. 208; A. Hille, W Nitzschke, Ausgewählte Neufunde aus den Jahren 1985 bis 1989, *Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte* 74, Berlin 1991 316, abb. 3.

[20] I. Fodor, Emberlakos gótikus bronz gyertyatartó Jászágóról, *Folia Archaeologica* XXXV Budapest 1984, 169, abb. 6, 173–174.

[21] В. Бикић, Позноготички бронзани свећњаци са Београдске тврђаве, 224, 226–227

[22] I. Fodor *op. cit.*, 174.

[23] V Nekuda, K. Reichertova, *Stredoveká keramika v Čechách a na Morave*, Brno 1968, 151–153; V Goš, Stredoveké hrnčirstvi v Lošticich (Pet let archeologickych vyzkum mesta), *Archaeologia historica* 8, Brno 1983, 208; В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, 95–96.

[24] I. Holl, Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14–15. Jh.), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42/1–4, Budapest 1990, 226.

[25] Археолошка ископавања комплекса Јужне капије извршена су 1987 године, под руководством др Марка Поповића. Резултати нису објављени.

значајнијим производима из ове понуде сматрају се крчази израђени од жућкасте каолинске глине, са црвено или мрко сликаним мрежастим украсом,[26] с обзиром на то да се за ове крчаге може у већој мери прецизно утврдити време приспећа, а на основу њих и осталог материјала из исте целине. Настали у 15. веку, ови крчази имају своје порекло у ранијој угарској керамичкој продукцији из краја 13. века.[27] Оживљавање сличних производа касније, током друге половине 15. века, највероватније је одговор локалних грнчара на све већу употребу производа италијанске мајолике, па се тако крчази сличне форме, сада прилагођене новој моди, израђују у технологији која се у финалном резултату приближава оригиналним производима од мајолике овог раздобља – жућкаста или бела површина суда са сликаним украсом. Највећа производна активност будимских радионица које су израђивале ове крчаге ограничена је на пар деценија, односно на раздобље 1460–1480. године.[28] Поред овога, запажена је појава и других производа из групе трпезне грнчарије. У првом реду то су пехари, чији облици и технологија израде такође репрезентују ову нову угарску керамичку продукцију, насталу под утицајем суседних, у овом случају јужних области насељених турским становништвом. Најкарактеристичније посуде из поменуте групе представљају пехари израђени од беле каолинске глине, са жуто глеђосаном унутрашњом и делимично спољном површином.[29]

Највећи значај насипног слоја испред Јужне капије, међутим, изражен је у чињеници да се на основу његовог стратиграфског контекста може утврдити, са знатно већом прецизношћу, време приспећа првих производа од стакла. Стаклене посуде, претежно боце, откривене у овом слоју потичу из производних центара у Угарској (сл. 2). Типичне производе угарског стакларства чине двоконусне боце (сл. 2/1), а поред њих заступљени су и други, мање карактеристични типови (сл. 2/2, 3). Сразмерно велики број боца у овој затвореној целини (на основу фрагмената могуће је издвојити око 20 посуда) сматра се непосредним одразом оживљавања стакларске производње на подручју Угарске. Иначе, почетак продукције стакла у Угарској везује се за почетак 15. века, када известан број муранских мајстора отвара атеље изван свог матичног продукционог центра – Венеције.[30] Угарска је сопственом производњом стакла задовољавала претежно потребе унутрашњег тржишта, а у мањој мери ови производи били су и извожени у суседне области, углавном у Чешку [31] Иако се двоконусне боце нашег типа везују за продукцију са подручја Угарске, облик ових посуда сматра се типичним за готичко занатство, и пре открића у Панонском басену њихова продукција била је повезивана са центрима у области Рајне, који су деловали у 15. и на почетку 16. века.[32] У поређењу са двоконусним боцама из Рајнске области, ове из панонске зоне разликују се квалитетом и бојом стакла. Најочигледнија разлика огледа се у профилацији и односу између појединих делова боце. Поменуте сличности и разлике између двоконусних боца из рајнске и панон-

[26] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, 88, сл. 34/1 9.

[27] I. Holl, Középkori cserépedények a Budai várpalotabol, 371, abb. 69/4, str. 385.

[28] *Ibid.*, 351.

[29] В. Бикић, *op. cit.*, 86, сл. 33/6.

[30] L. Gerevich, *The art of Buda and Pest in the Middle Ages*, Budapest 1971 99; K. Holl–Gyürky, The use of Glass in Medieval Hungary *Journal of Glass studies* 28, Corning, N.Y 1986, 78. Разлози за ово свакако су економске природе. Један од разлога је што Венеција, због заштите сопствене производње није извозом подстицала оснивање радионица у подручјима извоза. Други разлог који је у највећој мери и резултирао отварање радионица на подручјима извоза у вези је са обавезним годишњим прекидом рада у трајању 3–4 месеца због уређења радионица, и тада су стаклари остајали без посла и без плате. Очигледно је да је ова мера тешко погађала мајсторе, јер су они и поред изричитих забрана владе, као и претњи новчаним и физичким казнама за нарушавање прописа, ипак напуштали матичне радионице и започињали делатност на другом месту. Уп: В. Хан, Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану 48 и нап. 17

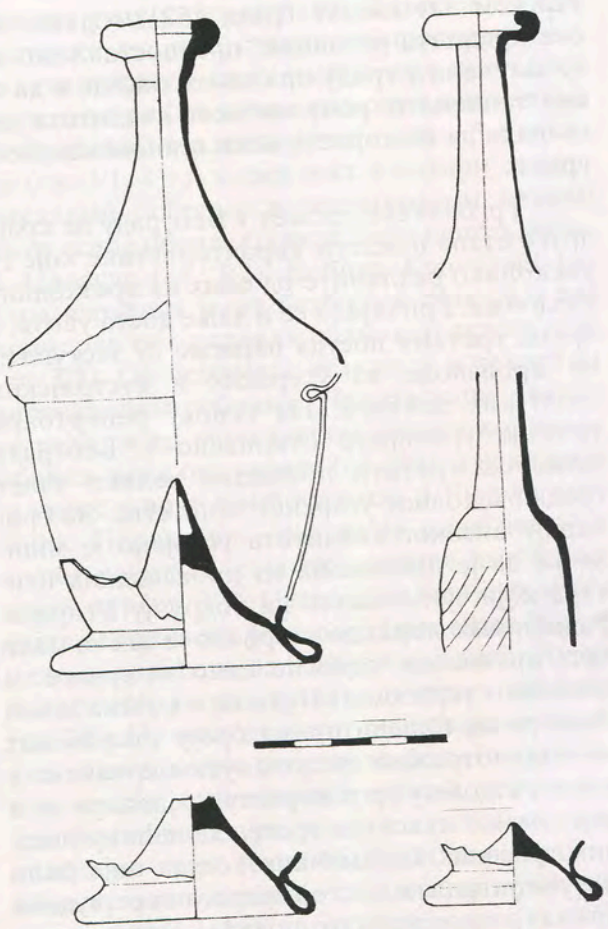
[31] Z. Himmelová, Sklo stredovekého Brna, *Archaeologia historica* 15, Brno 1990, 439, obr. 2/3,10, str 445; D. Hejdová, F. František, P Šelesta, E. Černa, Stredoveké sklo v Čechách, *Archaeologia historica* 8, Brno 1983, 259, obr. 41, 42.

[32] F. Kämpter, K. G. Beyer, Glass, *A world history, The story of 4000 years of fine glass-making*, Studio Vista, London 1966, No.95; K. Holl-Gyürky The use of Glass in Medieval Hungary, 79.

ске области из истог раздобља можда су последица различитог преузимања једног за сада још увек непознатог и регионално неодређеног прототипа.[33] Поред угарског стакла у истом раздобљу запажа се и спорадична појава стаклене робе из муранских атељеа (сл. 3/5, 14–15).

И поред података који недвосмислено говоре у прилог тези да је почев од 1427 године трговински промет готово у потпуности усмерен ка северу, односно Средњој Европи, постоје неки наговештаји о трговачкој активности која се одвијала између Београда и његовог доскорашњег залеђа. У том смислу од изузетне важности је налаз фрагментовано очуваног крчага са сграфито украсом.[34] Ова посуда откривена је у кули VI Горњег града, у хоризонту 15. века, заједно са материјалом који у типолошком смислу припада времену угарске власти. Крчази овог облика, са разноврсним орнаментима изведеним у техници сграфита, у великом броју налажени су приликом археолошких истраживања Малог града Смедеревске тврђаве, у културним слојевима из времена владе деспота Ђурђа Бранковића (1430–1459).[35] С обзиром на ванредно велики број откривених посуда, сматра се да је ова врста крчага била израђивана у близини Смедеревског града, и да је путем трговине овај изузетан примерак касне деспотовинске грнчарије доспео у Београд.

У последњим деценијама 15. и на почетку 16. века трговински промет у Београду достиже највећи обим. Разматрање проблема у вези са поруџбинама луксузних примерака домаћег занатства и увозом производа из средњоевропских радионичких центара у овом раздобљу засновано је првенствено на анализама садржаја културних слојева истражених у оквиру палате у Подножју дунавске падине, који су датовани у раздобље између 1456. и 1521. године, када је дошло до њеног коначног рушења. У овој, за сада једи-

Сл. 2. – Угарске стаклене боце (средина и друга половина 15. века).

ној откривеној и у потпуности истраженој палати на подручју Београдског града, у слоју пожара на нивоу пода, који се везује за време страдања, нађена је велика количина репрезентативне увозне робе. Са налазима из поменутог слоја паралелише се и материјал откривен у отпадној јами, откривеној уз крајњи југозападни зид исте грађевине. Хоризонт са материјалом 15. века откривен је и у кули V Североисточног бедема Доњег града.[36] Последњој етапи трговинског промета прикључени су и налази откривени у слојевима који одговарају времену непосредно по

[33] В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, 173–174.

[34] В. Бикић, *op. cit.*, 96, сл. 38/4.

[35] М. Поповић, La résidence du despote Đurađ Branković dans le châtelet de la fortresse de Smederevo, *Balcanoslavica* 7 Прилеп 1978, 109, ill. 4.

[36] *Ibid.*, Утврђене средњовековне капије на Североисточном бедему Београдског града, *Београдска тврђава* IV Саопштења Завода за заштиту споменика културе града Београда, Београд 1970, 18–19.

турском заузимању града 1521. године. За ове предмете је, наиме, претпостављено да су затечени у граду приликом опсаде и да су као заплењену робу високог квалитета наставили да их користе нови становници Београда.

Трговински промет у Београду на крају друге етапе показује карактеристике које су унеколико различите од оних из претходних раздобља. Грнчарија се и даље доста увози, а према врстама посуда највише су заступљени производи из угарских и аустријских занатских центара. На основу репертоара трпезне грнчарије откривене у Београду може се пратити последњи велики узлет средњовековног угарског занатства. За грнчарију високог квалитета усвојено је мишљење да је допремана из производних центара који су деловали на подручју Угарске. Радионичко порекло утврђено је тек за мали број производа, односно само за крчаге са сликаним украсом из Будима, о којима је већ било речи. Судећи према броју откривених посуда, потражња за поменутим крчазима у овом раздобљу је у порасту, а јављају се и нове, мање луксузне врсте. За већину осталих трпезних керамичких посуда није било могуће утврдити место израде, али се, судећи према разноврсности понуде, може претпоставити неколико различитих занатских средишта. Главна одлика керамичке продукције овог раздобља је да она одражава спој неколико различитих културних утицаја, што се најбоље запажа управо на посудама из поменуте групе трпезне керамике. Најочигледнији је утицај грнчарије суседних, јужних области, који се најјасније манифестује у широкој употреби глеђи на оним посудама које чине део традиционалног угарског грнчарског наслеђа.[37] Иста појава запажа се и на оним керамичким судовима чији је облик још раније био преузет из других области, као што је то, на пример, у случају трпезног лонца са тзв. крагном, чије је порекло форме у материјалу из Аустријског подунавља.[38] Присутно је, али у знатно мањој мери и подражавање облика посуда из јужног залеђа.[39] Овом крчагу је у технолошком смислу сличан пехар, који на дну има урезан знак, вероватно ознаку власника пехара.[40] Иако стилски потпуно различите, обе посуде изразито су танких зидова и израђене су од одлично пречишћене глине, црвене боје печења, а такође су и фино глачане, што може да укаже на њихово заједничко радионичко порекло. Пехар са низом дршки[41] представља сасвим изузетан примерак грнчарије ове епохе. Иако и он припада групи луксузних производа из за сада непознатих угарских радионица, неке од његових особина могле би указати на евентуално порекло узора по којем је израђен. Детаљи коришћени приликом обликовања овог пехара, пре свега дршки, као и огрубљавање површине суда, упућују на директно коришћење узора из северноморавске грнчарске продукције. Услед непознавања изворне технологије, што је сасвим сигурно била добро чувана тајна, овај пехар израђен је према тадашњим могућностима сналажљивих угарских грнчара, можда у некој од радионица лоцираној у близини оног занатског и трговачког средишта где је прилив робе из Северне Моравске био велики. Када већ разматрамо појаву пехара који у финалном изгледу подсећа на северноморавске, напомињемо да у овом раздобљу није забележен увоз лоштицких пехара. С обзиром на то да се ови пехари за потребе угарског тржишта увозе све до краја 16. века,[42] претпоставља се да они нису били исто високо цењени од стране корисника у Београду

Током друге половине 15. века увоз кухињских графитних лонаца из бечких радионица и даље је велики. У овом раздобљу запажа се и проширење трговинског промета са аустријским Подунављем увођењем у понуду и посуда за топљење метала. И ове посуде имају у саставу глине већу количину графита, што указује на исти регион израде као и кухињских лонаца, с тим што печатне ознаке указују на њихову израду највероват-

[37] В. Бикић, *op. cit.*, 86, сл. 33/6, 88, сл. 34/3, 7
[38] *Ibid.*, 88, сл. 34/12.
[39] *Ibid.*, 88, сл. 34/10.
[40] *Ibid.*, 88, сл. 34/4.
[41] *Ibid.* 88, сл. 34/2.
[42] I. Holl, Ausländische Keramikfunde in Ungarn, 235–238.

није у радионици у Тулну[43] Контакти са јужним областима и у овом периоду потврђени су појавом карактеристичног крчага, чији облик, затим боја глеђи (подлога је пастелна, светлозелена глеђ, а горњи део посуде је мрко глеђосан), указују на спој узора из српске керамике времена Деспотовине и утицај нове моде, која долази заједно са Турцима.[44]

После керамике, најбројнију увозну робу представљају производи од стакла. Анализирајући репертоар увозне робе која је у Београд доспевала на самом почетку друге етапе, разматрали смо појаву угарског стакла које је тада преовладавало у односу на венецијанско. Насупрот томе, у последњим деценијама 15. и на почетку 16. века испоруке стакла из Угарске изразито су смањене и заступљен је тек мали број карактеристичних боца (сл. 2/1, 3), док је увоз венецијанског стакла значајно повећан (сл. 3). Изнето мишљење требало би ипак узети са извесном дозом резерве, јер је за ову врсту разматрања упоређен материјал из сразмерно малог броја затворених целина, које су различите и по свом карактеру Иако је хронолошки однос поменутих целина доста сигурно утврђен, примерци угарског стакла потичу из вероватно једног дела културног слоја који је употребљен за засипање капије, док је венецијанско стакло откривено у једној од просторија палате, односно у простору где је било и коришћено, што се делимично може објаснити и бољим економским статусом, тј. имовинским стањем корисника.

Присуство венецијанског стакла у Београду потврђено је још у току ранијих археолошких истраживања.[45] С обзиром на то да је прошло готово две деценије од првог објављивања стакла из Београда, и да је током најновијих археолошких ископавања откривена значајна количина стаклених налаза у затвореним целинама, указала се потреба да се сви налази венецијанског стакла поново узму у разматрање. Типолошко статистичке анализе стакла из просторије 1 у палати показују да су најбројније посуде пехари, и то они са већим спљоштеним капима (чворићима) тзв. типа *Krautstrunk* 5–6 посуда (сл. 3/1, 4), а поред њих и пехари са вертикалним ребрима и аплицираном плавом нити испод обода, којих је било нешто мање, 3–4 посуде (сл. 3/2). Већина *Krautstrunk* пехара израђена је од безбојног стакла, а два примерка су од стакла плавозеленкасте боје (сл. 3/1). Од безбојног стакла су и пехари са вертикалним ребрима. Налази чаша знатно су ређи, и то су углавном посуде коничног облика, неке без украса (сл. 3/9), а неке имају украс у виду ромбоида (сл. 3/10) или кружића. Поред ових, нађена је мала чаша са косим ребрима, која око отвора има танку плаву нит (сл. 3/7). Свака од поменутих врста чаша заступљена је са по једним примерком, и све су израђене од безбојног стакла. Истих је карактеристика и мања посуда – зделица (сл. 3/8). Производе истог радионичког порекла чине и раније откривена боца (фиола) са издуженим, канелованим вратом, за које је у домаћој литератури усвојен назив боце „манасијског типа" (сл. 3/16).[46] Из истих радионица су такође раније објављени примерци пехара (сл. 3/3, 11), као и једна здела (сл. 3/6). За готово све наведене типове стаклених посуда са великом сигурношћу утврђено је да су их током 15. века производиле венецијанске радионице лоциране у Мурану[47] Порекло узора форми стаклених чаша, као и пехара са вертикалним ребрима, међутим, налази се још у античкој стакларској традицији, ме-

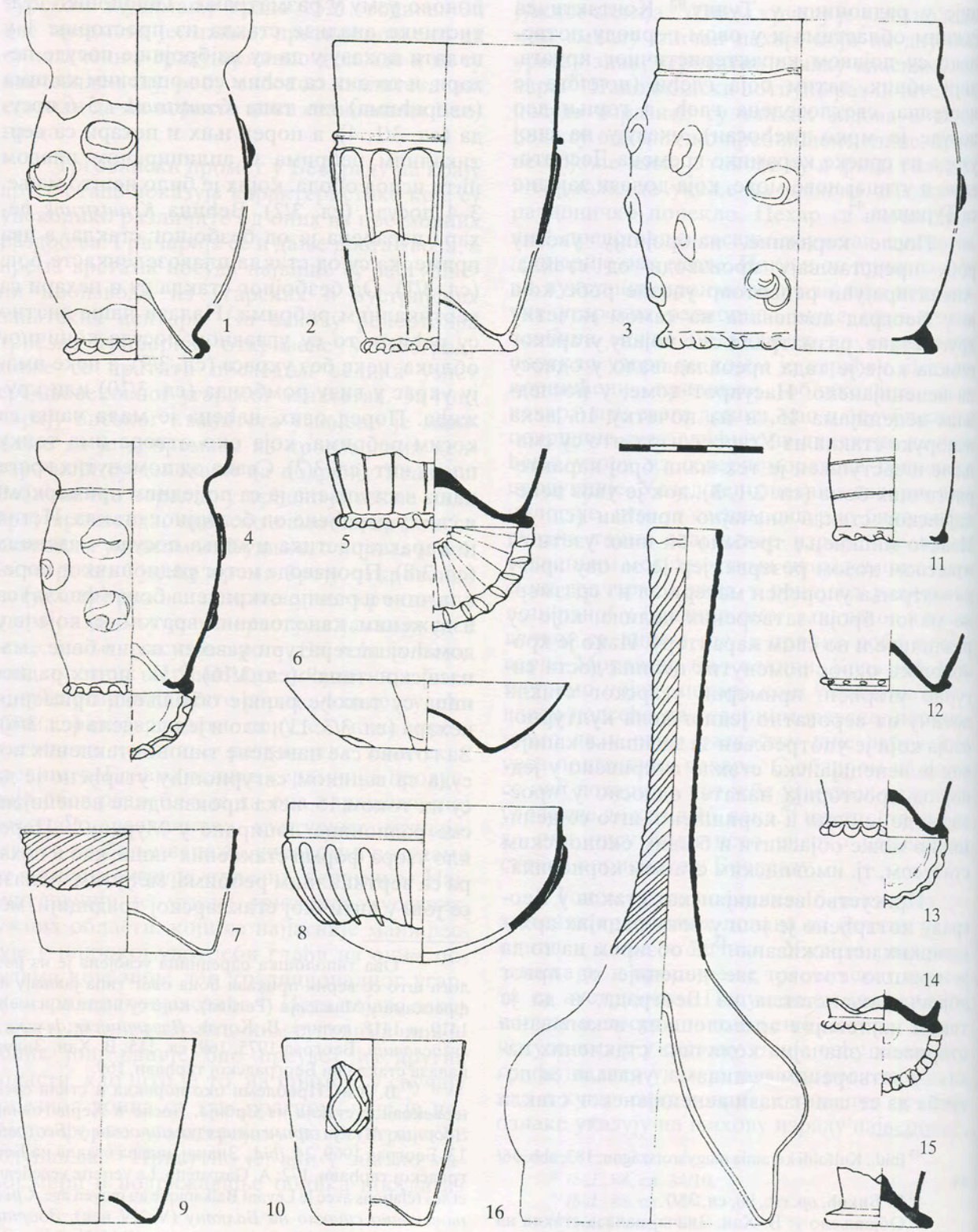
[43] Ibid., Kulfoldi keramia magyarországon, 183, abb. 56/44.

[44] В. Бикић, *op. cit.*, 96, сл. 38/1

[45] Објављено у· В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, *Годишњак града Београда* XXV Београд 1978, 169–176.

[46] Ова типолошка одредница усвојена је из разлога што се верни прикази боца овог типа јављају на фрескама у Манасији (Ресава), које су настале између 1410. и 1418. године. В. Корać, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 169, сл. 115; В. Хан, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, 169.

[47] В. Хан, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, *Зборник Музеја примењених уметности у Београду* 13, Београд 1969, 24; *Ibid.*, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, 172; A. Gasparetto, La verrerie venetienne et ses relations avec le Levant Balkanique au moyen age, *Средњовековно стакло на Балкану* (V–XV век), *Зборник радова Балканолошког института САНУ посс. издања 3*, Београд 1975, 143–155.

Сл. 3. – Венецијанско стакло (1456–1521).

њу производима александријских и сиријских радионица, а оживљавање ове традиције касније, у 11–12. веку, везује се у првом реду за Коринт, а затим и за Јужну Италију – Апулију и Сицилију [48] За наша разматрања од значаја су закључци до којих се дошло изучавањем венецијанске стакларске продукције током 15. века. Најважнији од њих садржани су у подацима да у 15. веку мурански атељеи преузимају водећу улогу у производњи стаклених посуда. Усмереност Мурана скоро искључиво на стакларску производњу, која по обиму превазилази све друге производне центре и успева да задовољи велики део европског тржишта, затим и велика покретљивост и добре пословне везе млетачких трговаца, иза којих стоји апарат владе и његове економске мере, све то упућује на мишљење да је Венеција у овом раздобљу имала неку врсту монопола на продукцију и дистрибуцију стакларских производа. На овај начин била би објашњена појава мурањског стакла у земљама Средње Европе – Немачкој,[49] Француској,[50] Моравској, [51]Угарској. [52]

Карактеристичан производ готичког стакларства представљају пехари са капима, који су на подручју Београдског града заступљени већим бројем примерака (сл. 3/1, 3, 4). Међу овим пехарима могу се издвојити два главна типа. У оквиру једног од њих биле би сврстане посуде које обликом одговарају типу *Krautstrunk* (сл. 3/1, 4). Другом типу припадали би пехари са капима (*Nuppenbecher*), који су од раније познати из материјала нађеног у Београду (сл. 3/3). Украс од већих спљоштених капи сматра се типичним производом немачког готичког стакларства из раздобља почев од краја 14. века па све до касне ренесансе.[53] Има основа за мишљење да су у оквиру ове врсте посуде типа Nuppenbecher хронолошки старије, из касног 14. и раног 15. века, док би продукцији пуног 15. века припадали *Krautstrunk* пехари, развијеније профилације и са већим капима. Иако је за пехаре оба типа утврђено да су их производили центри у области Рајне, недоумице око прецизног утврђивања места израде изазвани су открићем да су и у мурањској радионици Баровиер израђиване чаше које су карактерисане као немачке ("cope todesche"), са украсом у виду чворова ("gotti gropolosi" или "cieti gropolosi"), као и чињеницом да је Венеција овим производима снабдевала, између осталих, и немачко тржиште.[54] Поменути подаци, као што се може видети, ни мало не доприносе решењу проблема у вези са радионичким пореклом ових пехара. Иста дилема остаје и када се појава пехара са капима посматра у контексту целокупне увозне робе нађене на подручју Београдског града. С једна стране, испорука *Krautstrunk* и *Nuppenbecher*-а могле су бити из Венеције, заједно са свим осталим стакларским производима, док би присуство остале робе, бронзаних свећњака, као и луксузне грнчарије, о којој ће тек бити речи, указивала и на могућност њихове дистрибуције из Немачке.

У току археолошких истраживања у Београду, поред стаклених посуда, откривена је и већа количина прозорског стакла.[55]

---

[48] В. Хан, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, 22–24; *Ibid.*, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, 169–172, заједно са исцрпним разматрањима о ширењу стилских утицаја коринтског стакларства у земљама Средње Европе.

[49] F. Kämpter, K. G. Beyer, Glass, kat. No. 67 No. 100,

[50] D. Foy, Essai de typologie des verres medievaux d'après les fouilles provencales et Languedociennes, *Journal of Glass studies*, 27 Corning, N. Y 1985, 37 fig. 19, 42, fig. 23, 43. fig. 24, 25, 62, fig. 54/1 67 fig. 66.

[51] Z. Himmelová, Sklo stredovekého Brna, 439, obr. 2/11.

[52] K. Holl-Gyürky *Az üveg, Katalógus*, A Budapesti Törteneti Múzeum középkori gyüjteménye, Budapest 1986, T XXVII/5, T.XXVIII/1–7· *Ibid.*, The use of Glass in Medieval Hungary, 78–79; *Ibid.*, A magyarországi üvegmüvesség fellendülése a XV század körepén, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1989, 214, fig. 3/1 I. Feld, J. Gerelyes, L. Gere, K. Gyürky, J. Tamási, Ujabb késö középkori leletegyüttes az Ozorai vârkastélyból, *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest 1989, 198, fig. 20/1 3.

[53] В. Хан, Проблеми око порекла и стила средњовековног стакла из Србије, Босне и Херцеговине, 24.

[54] *Ibid.*, 17–18; *Ibid.*, Значај налаза стакла на Београдској тврђави, 172 и нап. 20–21, A. Gasparetto, *op. cit.*, 147–153.

[55] Ови налази детаљно су објављени у: V Han, Verre â vitre découvert dans la ville haute de Belgrade, *Bulletin de l'association Internationale pour l'histoire de verre* No. 6, Liege 1971–1972, 151–152.

Највећа концентрација налаза равног стакла запажена је на простору Горњег града, као и у палати у Подножју дунавске падине, односно на оним просторима где је претпостављено место резиденцијалних, луксузних грађевина. Према резултатима досадашњих истраживања прозорско стакло такође је увожено, и то из неколико различитих центара. У раније објављеној литератури заступана је теза да је равно стакло, међу којим је било и оног са радијалним украсом, доспевало из дубровачких атељеа, било да су га производили сами Дубровчани или млетачки мајстори који су деловали у Дубровнику [56] Не оповргавајући ово мишљење, сматрамо вероватним да је прозорско стакло могло бити испоручивано и из угарских радионица, с обзиром на значајну продукцију стакла на овом подручју у 15. веку,[57] а такође и близину занатских средишта.

Последње деценије 15. и почетак 16. века карактерише и појачано присуство производа намачког занатства, луксузне грнчарије и бронзаних свећњака. За крчаг са писком, који потиче из истог слоја пожара у палати као и већина стаклених посуда, место израде је претпостављено, и то првенствено на основу специфичног облика, који је сличан оном који карактерише средњоевропску грнчарску продукцију са подручја Немачке и Француске.[58] Врло је карактеристичне форме и двоструко обликован пехар, жуто и зелено глеђосан, украшен аплицираним „бодљама" и „јагодама" [59] Керамика ове врсте израђивана је у радионичким центрима у области Рајне, од којих је за сада поуздано потврђен само онај у Зигбургу (*Siegburg*), где је током средњег века постојао велики грнчарски центар ширег рајнског подручја.[60] У њему су, поред осталог, мајстори грнчари обликовали пехаре и крчаге међусобно блиске по форми и са карактеристичним аплицираним украсом. Сви до сада познати пехари унеколико се разликују од примерка из Београда, али и међусобно, а као налаз заступљени су на подручју Угарске,[61] затим у Чешкој[62] и у данашњој Аустрији.[63] Иако је шира употреба рајнских пехара на подручју Средње Европе претежно везана за другу половину 15. века, за њихову појаву у Београду не постоје прецизни подаци на основу којих би се наш примерак могао ближе временски определити. Прецизније датовање за сада је могуће само претпоставити, и то на основу упоредних анализа керамичког материјала из отпадне јаме у којој је нађен пехар и затворених, новцем датованих културних слојева у којима су откривени пехари из Будима. Материјал из делимично откривене јаме у Доњем граду је измешан, односно уз фрагменте керамичких посуда особених за 15–16. век откривени су и делови посуда који улазе у употребу тек после турског освајања Београда 1521. године, што би указивало на то да је грнчарија доспела у јаму највероватније после овог датума. Међутим, с обзиром на то да је највећи број ових пехара и фрагмената других посуда које имају карактеристике производа рајнских радионица у краљевској палати у Будиму према налазима новца датован у раздобље 1460–1480. године, или не много касније,[64] сматра се да је овај луксузни пехар могао доспети у Београд највероватније крајем 15. века. Исте услове налаза одликује и примерак фигуралног свећњака од бронзе, жуте боје ливења (сл. 1/3). Поред рајнског пехара и фигуралног свећњака за још један луксузан предмет немачког порекла може се према условима налаза претпоставити да је био затечен у граду приликом опсаде 1521. године, и да је коришћен и даље, од стране новог становништва. То је такође свећњак,

[56] *Ibid.*, 152.

[57] K. Holl-Gyürky, The use of Glass in Medieval Hungary 77–78.

[58] В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, 94, сл. 36/1.

[59] *Ibid.*, 94, сл. 36/2.

[60] I. Holl, Ausländische Keramikfunde in Ungarn, 216 i нар. 30.

[61] Ibid., Középkori cserépodények a Budai várpalotabol, 382, abb. 80/3; L. Gerevich, *The Art of Buda and Pest in the Middle ages*, 133, pl. CXXXIII/350.

[62] P. Radomersky, M. Richter Korpus českéstredoveké keramiky datované mincemi, *Sbornik Národního muzea v Praze* XVIII/2–4, 1974, obr. 99/72.

[63] B. Cech, Die mittelalterliche Keramik aus dem Kamptal und dem Horner Becken, *Archaeologia Austriaca* 71 Wien 1987 257 taf. 53/B 20.

[64] I. Holl, Ausländische Keramikfunde in Ungarn, 217.

трокраког облика, са шестоугаоним чашицама за свеће (сл. 1/1). Свећњак је нађен у објекту који је изграђен у оквиру рушевина палате у Подножју дунавске падине, у слоју пожара, односно слоју рушења пећи из овог објекта, што се на основу стратиграфског контекста датује у средину 16. века.[65]

Трговачки промет у Београду током читавог раздобља 15. века реално одражава историјске околности у којима се град развијао. У прве три деценије, односно 1404–1427 године, Београд је био престоница Српске државе, њен културни и верски центар. Убрзано насељавање града и давање економских повластица становништву, спорovођено плански и првенствено у циљу успешније одбране од турске опасности, довело је до значајног развоја градског насеља. На тај начин остварени су и предуслови за стварање привредног центра, у којем је трговина заузимала средишње место. Присуство трговаца и занатлија из разних крајева Србије, као и из Босне, Угарске и Дубровника, указивало би на развијене трговачке везе са суседним областима, што би делом било исказано и кроз увоз занатских производа. Ову претпоставку нису, нажалост, потврдили резултати археолошких истраживања. Према овим резултатима, трговина у Београду на почетку 15. века показује готово искључиву усмереност ка домаћем тржишту Роба која је доспевала из занатских центара који су деловали на подручју Србије тешко се издваја, из разлога што сви производи припадају истој, врло специфичној материјалној култури, заснованој на традицијама Моравске Србије и њеног наслеђа. Међу овим занатским производима, у материјалу откривеном у Београду, издвајају се једино луксузне керамичке посуде карактеристичне за радионички центар у Новом Брду На основу ових ретких података које је пружила археологија, може се закључити да је Београд у време деспота Стефана Лазаревића, иако у политичком смислу окренут Угарској, у свим другим сферама живота, па и када је трговина у питању, остао чврсто повезан са својим природним јужним залеђем.

Година 1427 представља прекретницу у политичком и културном животу Београда. Улазак у састав Угарске значио је за Београд прекид дотадашњих веза са јужним областима и усмеравање на економски снажно ново залеђе, а тиме и на готичку културу Средње Европе. Јасан одраз нових економских мера краља Жигмунда примећује се и у трговини. Почев од овог времена на подручју Београда заступљени су готово искључиво производи угарског занатства, као и увозна роба из водећих радионичких центара Средње Европе. Први луксузни производи, претежно керамички пехари, испоручивани су из радионица које су деловале на подручју Угарске, највероватније у близини Будима, Печуја, Солимара, или неког другог градског средишта са развијеним занатством. Утврђивање места израде трпезне грнчарије још увек је на нивоу претпоставке, из разлога што овај проблем није разрешен у области њиховог порекла – Мађарској. Оно што је, међутим, од пресудног значаја за решење овог проблема, уклапа се у недоумице око места производње целокупне грнчарије угарског типа нађене у Београду Да би се, наиме, нашао одговор на питање о пореклу луксузне керамике, потребно је утврдити да ли су посуде из групе кухињске керамике израђиване у угарским грнчарским центрима и затим као готов производ допремане у Београд, или су у близини Београдског града постојале домаће радионице које су израђивале грнчарију угарског типа по прописаним рецептурама које се односе на припрему и прераду глине, обликовање и печење посуда. Одговор на ово питање могао би да укаже на правце будућих истраживања у вези са луксузним угарским керамичким посудама. Садашњи ниво истражености омогућава само претпоставку да се испорука квалитетних пехара одвијала према засебним поруџбинама. Због своје специфичности свакако су посебно били испоручивани глеђосани пећњаци са рељефним представама, и то највероватније из радионица у Nyek-у Истовремено са појавом угарске керамике у Београд стижу и кухињски лонци из бечких

[65] В. Бикић, Позноготички бронзани свећњаци са Београдске тврђаве, 226.

радионица, а нешто касније и специфични лоштицки пехари из Северне Моравске. Све су ово производи који у Београд доспевају у току прве етапе угарске власти, заједно са досељеницима. И увозна роба се јавља као одраз угарске трговачке активности, делом већ устаљене, из раздобља које претходи 15. веку (Беч), а делимично и нове (Северна Моравска), што указује на то да се трговина у Београду у овом раздобљу остваривала посредством Угарске.

На почетку друге етапе, која се односи на време после успешне одбране 1456. године, са повећањем стратешког значаја града, запажа се и пораст трговачке активности у њему Анализе археолошких налаза показују већи прилив разноврсне робе из угарских радионица, затим и повећани обим понуде кухињских графитних лонаца из Беча, као и успостављање нових трговачких веза са Венецијом и Немачком. С обзиром на карактер и количину луксузне домаће (угарске), као и увозне робе, за ово раздобље може се везати почетак директних поруџбина из Београда и независно од Угарске.

Крајем 15. и на почетку 16. века трговински промет у Београду достиже врхунац. Разгранатој трговини свакако је допринело и склапање угарско-турског примирја 1483. године, а затим и уговора о миру, који је ступио на снагу 1503. године, чиме је у ствари потврђено стање на граници из средине 15. века.[66] За изучавање трговине у овом раздобљу значај поменутих докумената садржан је у загарантованој слободи кретања, не само посланика и других званичника, већ и свих трговаца оних држава које су обухваћене миром, између осталих и Угарске, Турске и Венеције.[67] Нема сумње да су поменути међудржавни договори само покушавали да легализују делатност која се одвијала увек, само под различитим околностима. Чак и у ратним приликама трговина се одвијала несметано, што показује и организација угарског царинског система. Београд је, наиме, био обласни центар за наплаћивање државне дажбине – тридесетнине, коју су плаћали трговци за вредност робе. Погодности у обављању трговачке делатности у Београду могу се пратити и на основу археолошких налаза. С једна стране, већи је промет унутар заједничког, угарског тржишта, што се огледа у значајној количини трпезне грнчарије из будимских и других угарских радионица. С друге стране, прилив увозне робе такође је у порасту а заступљеност производа из појединих радионичких центара показује особености унеколико различите од оних које су констатоване за почетно раздобље ове друге трговачке етапе. Најтраженију увозну робу и даље чине кухињски лонци и друге керамичке посуде из Аустријског подунавља – Беча и Тулна. Поред овога, у порасту је и трговина занатским производима из Немачке, из области Рајне. Једну од карактеристика такође представља и потпуни престанак интересовања за увоз пехара из Северне Моравске. Да је пред крај 15. века било активних контаката у угарско-турском пограничном подручју потврђује и налаз крчага, који је највероватније био израђен у некој од грнчарских радионица на подручју јужно од Београда. Највеће промене запажају се у трговини стакленим производима. Шездесетих година 15. века, са експанзијом стакларске производње у Угарској, и велика количина двоконусних и других боца доспева у Београд. На крају века, међутим, угарско стакло се јавља тек спорадично, а уместо њега у потпуности преовлађује венецијанско стакло, репрезентативније и бољег квалитета.

Разматрања у вези са препознавањем радионичких центара из којих је увозна роба доспевала до корисника у Београду, само су део проблема трговинског промета. Од изузетне важности је и утврђивање праваца којима је током 15. и на почетку 16. века појединa роба била транспортована. Изучавање ове теме, у оквиру ширег проблема трговине у Београду, тек је на почетку, а подаци којима располажемо допуштају да одговори на питања у вези са трговачким путевима још увек остану претежно на нивоу претпоставке. Међу путевима који су из Панонске низије, тј из занатских и трговачких средишта у Угарској, водили до Београда, као нај-

[66] Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 227–228; *Ibid.*, Београд у међународној трговини средњег века, 59.

[67] *Ibid.*

фреквентнији спомињу се нарочито два. Један је правац: Будим – ушће Драве (Осијек) – Сирмијум – Земун Београд, а други је преко Темишвара и Ковина.[68] Испоруке из Немачке, Беча и Венеције ишле су највероватније Дунавом, јер је речни пут и превоз најјевтинији, најкраћи и носи најмање ризика. Део трговачког промета највероватније је био усмераван и на притоке Дунава, јер је на тај начин Београд био повезан са Ердељом, Чешком и другим областима.[69] Претпоставља се да испоруке производа рајнских радионица нису ишле директно из радиоличких центара, односно сабирних места на овом подручју, већ да су обављане преко бечких трговаца. Ово мишљење заснива се на подацима о великој покретљивости рајнских трговаца, који се у 15. веку у великом броју појављују у Венецији и Бечу, и углавном преко Беча обављају своју делатност [70] Чак и ако претпоставимо да су производи рајнских радионица доспевали директно, без посредника, једини правац који би од лука, односно сабирних места на Рајни ишао према Београду је Дунавом, преко Регенсбурга и Беча, У оба поменута случаја Беч се издваја као важна тачка на путу роба. Из тог разлога поставља се питање: није ли можда Беч у 15. веку имао и улогу сабирног трговачког центра једног ширег подручја? И трговина стаклом такође се могла одвијати преко бечких трговаца, који се у овом раздобљу у већем броју појављују као посредници у трговини између Венеције и Угарске.[71] Стаклом су у Београду могли трговати, као млетачки посредници, и Дубровчани, с обзиром на значај њихове колоније у граду још од времена деспота Стефана Лазаревића. У вези са трговином стакленим производима у Београду је и шири проблем трговине венецијанским и угарским стаклом на подручју Србије, као и улогом Дубровчана у овој делатности. Венецијанско стакло у унутрашњости Србије у 14. и 15. веку највероватније су доносили дубровачки трговци, који се већ од 13. века јављају као посредници у млетачкој трговини на Балкану [72] Иако су путеви транспорта мало познати, поготово за централне и источне делове Балканског полуострва, сигурно се ипак зна за оне који су у 14–15. веку водили од Јадранске обале у унутрашњост Србије.[73] Најзначајнија караванска прометница по којој се у 15. веку превозило стакло била је *Via Drine*, и водила је од Дубровника, преко Херцеговине до Фоче и до Пријепоља, а одатле се делила у неколико праваца.[74] До Београда је даље ишао пут преко Сребрнице, Ужица и Ваљева, као и огранак пута који је кроз централну Србију, преко Рудника и Космаја такође водио до Београда.[75] Има основа за мишљење да је стаклена роба циркулисала и у супротном смеру, чиме би била делимично објашњена појава угарског стакла на подручју Србије.[76] Иако смо пре склони мишљењу да је венецијанско стакло у позном 15. веку стизало до Београда дунавским путем, тиме не искључујемо могућност приспећа ових производа и јужним правцем, преко Дубровника и унутрашњости Србије. Поред овога, свакако би требало рачунати и са тим да је Београд био једна од важних успутних станица на путу којим су робе стизале у Угарску

Географски положај Београда увелико је погодовао развоју трговине. Ова његова

---

[68] J. Калић, Београд у међународној трговини средњег века, 47

[69] *Ibid.*, 293–301

[70] K. Gyürky A magyarországi üvegmüvesség fellendülése a XV század körepén, 220. Због ове околности остало је неутврђено радиоличко порекло стаклених чаша типа Krautstrunk, које су могле бити израђиване у муранским атељеима, где су их рајнски трговци наручивали за немачко тржиште.

[71] *Ibid.*

[72] Р Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 135–141.

[73] Током 15. века на путевима који су водили кроз Србију владала је велика живост јер се најзначајнија трговачка активност – промет рудама – несметано одвијала.

[74] В. Хан, Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану 49–50.

[75] J. Калић, *Београд у средњем веку*, 293–301, *Ibid*, Београд у међународној трговини средњег века, 47

[76] М. Бајаловић-Бирташевић, *Средњовековна некропола у Миријеву*, Београд 1960, Т XIX/3; Г Марјановић-Вујовић, *Necropole medievale Vinča*, *Inventaria Archaeologica* 22, Београд 1979, гроб 214; В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 14, Нови Пазар 1990, 29, сл. 10.

улога посебно је дошла до изражаја током 15. века, када Београд, поред улоге државног центра у време деспота Стефана Лазаревића, и касније као важног војностратешког упоришта на јужној угарској граници, постаје и велико привредно, односно трговачко средиште. Значајна улога коју је одиграо у међународној трговини средњег века може се пратити и на основу археолошких налаза откривених на подручју града. Важност коју је Београд као погранични град имао за Угарску огледа се, између осталог, и у чињеници да се врхунски примерци домаћег угарског, као и средњоевропског занатства на његовом подручју јављају готово истовремено када и у престоници државе – Будиму. Присуство великог броја разноврсних луксузних предмета такође показује и знатне економске могућности његових тадашњих становника. Поред несумњиво великог значаја у току ратних операција, као и политичких догађаја, Београд је у 15. и на почетку 16. века био значајан потрошачки центар, циљ многих трговачких каравана, али и важна успутна станица на путу роба из Средње Европе према Цариграду, као и у супротном смеру

UDK 339(091)(497 111)"14":904-03(497 111)

COMMERCIAL TURNOVER IN BELGRADE IN THE 15TH CENTURY

VESNA BIKIĆ, Archaeological Institute, Beograd

During the long period of the middle ages, Belgrade's specific position conditioned not only its strategic role, but also its significance as an economic centre, where trading had a central place. The last phase of its medieval history, which includes two historical and cultural periods – Serbian rule in the time of despot Stefan Lazarević (1404–1427) and after that almost a whole century under Hungarian rule (1427–1521), is considered to be of special importance in the study of the problem of commercial turnover in Belgrade. For information on commerce, i.e. economy in a broader sense, there is a considerable amount of original material most of which is published. Inspite of this, the study of commercial turnover in Belgrade has only begun. In such a situation, knowledge which comes from archaeological excavations, especially the larger ones, which have clearly separated and precisely dated stratigraphic entities, is of great importance. The modern typologically-statistic processing of archaeological finds is a sound basis for more detailed research in different directions, even in commerce. For this reason, this paper is conceived as an attempt to establish the character of supply and precisely record the time of arrival of imported goods, as well as to establish the routes by which they travelled to buyers in Belgrade, on the basis of products of foreign origin discovered during many years of archaeological research in the Belgrade city area. In this way i.e. by observation of the problem of commercial turnover through the results provided by archaeology, data from original historical sources can be supplemented.

Commercial turnover in Belgrade during the entire period of 15th century realistically reflects the historical circumstances in which the town was developing. In the first three decades, i.e. from 1404 to 1427 Belgrade was the capital of the Serbian state, its cultural and religious centre. The increased populating of the city and granting of economic privileges to the inhabitants resulted in a significant development of the town settlement. This provided prerequisites for the creation of an economic centre with trade as its main branch. The presence of merchants and craftsmen from different parts of Serbia, and also from Bosnia, Hungary and Dubrovnik, indicate developed trading relations with neighbouring regions, which is partly confirmed by the import of craft products. This assumption was unfortunately not verified by the results of archaeological research. According to these results, trade in Belgrade at the beginning of 15th century shows an almost exclusive orientation towards a home market. Goods that arrived from Serbian craft centres can hardly be singled out, at the present level of research, for the reason that all products belong to the same, very specific material culture, based on the tradition of Moravian Serbia and its heritage. Among these craft products, in the material discovered in Belgrade, only luxury ceramic vessels can be distinguished which are characteristic of the workshop in Novo Brdo. On the basis of these rare data one can conclude that, in the time of despot Stefan Lazarević, although politically leaning towards Hungary Belgrade remained closely linked with its natural south hinterland in all other spheres of life, even in trade.

Contrary to these, notably scarce archaeological data for the period of the despot reign, the period of Hungarian rule is very well documented with material from cultural groups examined on the territory of Belgrade. On the basis of all the available results, particularly the ones which refer to the stratigraphy of cultural groups, one can distinguish two main phases in the commercial turnover in Belgrade, in the period between 1427 and 1521 which are limited timewise but also conditioned by significant historical events. The first phase encompasses the period from the establishing of Hungarian rule in 1427 until the second Turkish siege of the city in 1456.

The second phase would correspond to the time between 1456 and the eventual fall of Belgrade under Turkish rule in 1521 which also marks the end of its medieval history.

For Belgrade, becoming a part of Hungary meant the cutting of all connections with southern regions, and the turning toward an economically strong hinterland, in this way also turning toward the gothic culture of central Europe. A clear reflection of king Sigismund's new economic measures is noticeable in trade as well. From this time on, in the Belgrade area one can exclusively find products of Hungarian craftsmanship, as well as imported goods from the leading workshop centres of central Europe. The first luxury products, mostly ceramic goblets, were delivered from workshops active on Hungarian territory most probably in the surroundings of Budim, Pecs, Solimar, or some other town centre with developed craftsmanship. Glazed stoves with relief decoration were certainly specially imported because of their uniqueness, most probably from workshops in Nyek. Kitchen pots from Viennese workshops appear in Belgrade simultaneously with Hungarian pottery and, somewhat later, specific Loštice goblets from northern Moravia. All these goods arrived in Belgrade during the first phase of Hungarian rule, together with new settlers. Imported goods also appear as a reflection of Hungarian trading activities, some of them already established in the period preceding 15th century (Vienna), and some of them new (northern Moravia), which indicates that trade in Belgrade during this period, was realised through Hungary

In the beginning of the second phase, which relates to the period after the successful year 1456, with the increase of the strategic importance of the city, one can also notice an increase in trading activities. Analyses of archaeological finds show a greater influx of various goods from Hungarian workshops, an increased range of kitchen pots supplied from Vienna, as well as the establishment of trading links with Venice (Fig.3/5,14,15) and Germany (Fig.1/2). Having in mind the character and quantity of luxury goods, domestic (Hungarian), as well as imported, this period can be associated with the beginning of direct ordering from Belgrade independent of Hungary.

At the end of 15th and the beginning of 16th century commercial turnover in Belgrade reaches its peak. The conclusion of a truce between Hungary and Turkey in 1483, and after that a peace treaty which was enforced in 1503, and by which the situation on the borders from the middle of the 15th century was confirmed, certainly contributed to the flourishing of trade. The advantages of trading in Belgrade can also be observed from archaeological finds. On the one hand, the turnover on the common, Hungarian market was greater. This fact is reflected in a significant amount of table pottery from Budim and other Hungarian workshops. On the other hand, the influx of imported goods was also increasing, and the presence of products from certain workshop centres shows characteristics, somewhat different from those stated for the beginning of this second trading phase. The most wanted imported goods were still kitchen pots and other ceramic vessels from the Austrian Danube region – Vienna and Tuln. Apart from this, trading with craft products from Germany, from the Rhein region (Fig. 1) was also increasing. One of the characteristics is also a complete disappearance of interest in the import of north Moravian goblets. Two jugs, one of which was certainly produced in Smederevo, and the other, most probably in one of the pottery workshops around Belgrade, prove that there were active contacts in the Hungarian-Turkish border region at the end of 15th century The greatest changes are noticed in the glass trade. In 15th century, during the sixties with the expansion of glass manufacture in Hungary a large quantity of biconical and other bottles arrived in Belgrade (Fig. 2/1,2,4,5). At the end of the century however, Hungarian glass appears only sporadically (Fig. 2/1,3), and in its place Venetian glass, which is more representative and of better quality (Fig. 3) dominates almost completely

Observations concerning the distinction of workshop centres from which the craft products were sent to Belgrade are only part of the problem of commercial turnover. The establishing of routes which were used for the transport of certain goods during 15th and the beginning of 16th century, is extremely important. Among the roads which led to Belgrade from the Pannonian lowlands, i.e. from the craft and trade centres in Hungary, two are mentioned as the most convenient. One route was: Budim – the confluence of Drava (Osijek) – Sirmium – Zemun – Belgrade, and the other led via Timisoara and Kovin. Deliveries from Germany Vienna, and Venice were most probably transported on the Danube, as Belgrade was in this way connected with Erdely, Bohemia, and other regions. It is assumed that the deliveries of products from the Rhein workshops did not travel directly from the workshop centres, i.e. the collection places in this region, but that they were carried by Viennese merchants. The glass trade could also have been carried on by Viennese merchants, who appear more frequently as middlemen in the trade between Venice and Hungary in this period. In Belgrade, the glass trade could have been handled by merchants from Dubrovnik as Venetian middlemen, when we remember the significance of their colony in the city since the time of despot Stefan Lazarević.

The geographic position of Belgrade was very convenient for the development of commerce. This role was particularly explicit during 15th century when, apart from its role as state centre during despot reign, and later as an important stronghold on the south Hungarian border, Belgrade became a large economic, i.e. commercial centre. Its important role in international trade can be outlined on the basis of archaeological finds discovered on the territory of the city.

Translated by
Barbara VASIĆ

Metallgefäße aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Serbien

DRAGAN JACANOVIĆ, Nationalmuseum, Požarevac

Funde von Metallgefäßen aus der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit auf serbischem Gebiet stellen eine Seltenheit dar. Bisher sind siebenundzwanzig Exemplare aus sechzehn Fundorten bekannt (Abb. 1). Zu dieser Zahl muß auch ein zerstörtes Metallgefäß gerechnet werden, in dem das Depot aus Stari Kostolac[1] aufbewahrt wurde, sowie vierzehn Bronzegefäße aus dem unveröffentlichten und im Ersten Weltkrieg zerstörten Depot aus Pečanica bei Veliko Gradište[2] Mit Ausnahme der Einzelfunde aus Dubravica[3] und Stari Kostolac[4] stammen alle anderen Exemplare aus Depots der Übergangsperiode. In der Mehrzahl der Fälle sind die Metallgefäßfunde bruchstückhaft und sehr schlecht erhalten. Davon weichen zwei Schüsseln aus Dubravica, aus dem Depot Alun[5] und die Kessel aus Dubrava und Stari Kostolac ab, welche vollkommen erhalten sind. Überdies sind die Metallgefäßfunde in Serbien sehr bedeutend für die Erforschung der Übergangsperiode, insbesondere für die Bestimmung von kulturellen und wirtschaftlichen Verbindungen des serbischen Donauraumes mit den restlichen Teilen Europas.

KATALOG

1 Bronzekessel mit hakenförmig auslaufenden Henkeln, die mit dem halbkugelförmigen Rezipienten durch Doppelkreuzattaschen verbunden sind. Der Boden ist an der Außenseite leicht ringförmig profiliert und von innen gewölbt. Der Rand ist an der Außenseite mit einem horizontalen Bündel eingeritzter Linien verziert. Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 28,5 cm, Durchmesser des Bodens 11,5 cm, Höhe 21 cm (Abb. 2/2).

Dubravica, Mündung der Großen Morava in die Donau, Wasserfund, Nationalmuseum in Požarevac, Inv.Nr 829 Datierung: Ha Al.

Literatur· Kosorić M. 1966; Garašanin M. 1973, 446, T 93, Garašanin M. 1983, 696; Tasić N 1992, 20; Arheološko blago Srbije, 45, Praistorijski metal Pomoravlja, 41

2. Bronzekessel mit zwei hakenförmig auslaufenden Henkeln, die mit dem bikonischen Rezipienten durch anthropomorphe Doppelkreuzattaschen verbunden sind. Die Innenseite des Bodens ist leicht konvex, an der Außenseite ist er durch eine runde Bronzeplatte und einen niedrigen ringförmigen Fuß verstärkt, die durch acht Niete am Rezipient befestigt sind. Der obere Konus des Rezipienten ist mit einem eingeritzten schraffierten Mäandar verziert, der an der oberen und unteren

---

[1] D. Jacanović, Novi nalazi ostava kasnog bronzanog i ranog gvozdenog doba u okolini Požarevca, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 8, Beograd 1992, 85.

[2] D. Jacanović, Praistorijska zbirka Narodnog muzeja u Požarevcu, *Viminacium 10*, Požarevac 1995, im Druck. Im Bericht des Gymnasiums in Požarevac für das Jahr 1910 ist unter der laufenden Nummer 32 ein außerordentlich wichtiger Fund eines urgeschichtlichen Depots mit Metallgeräten verzeichnet, der im selben Jahr in dem am Pek-Fluß gelegenen Dorf Pečanci entdeckt wurde. Die Gegenstände wurden in einem zerfallenen Keramikgefäß aufbewahrt. Das Depot bestand aus 28 Gegenständen: 14 Bronzegefäße, 6 Sicheln, 2 Speere, 1 unversehrte und 2 beschädige Äxte, 2 Schwertklingen-Fragmente und 1 Bronzestab. Leider verliert sich nach dem Ersten Weltkrieg jede Spur dieses Depots, so daß wir außer dem knappen Jahresbericht des Gymnasiums nichts weiteres darüber wissen.

[3] M. Kosorić, Praistorijski bronzani kotao iz okoline Požarevca, *Starinar* XV–XVI, Beograd 1966, 191.

[4] D. Jacanović, Praistorijski bronzani kotao iz Starog Kostolca, *Viminacium 3* Požarevac 1988, 7

[5] D. Srejović, Tri praistorijske ostave iz Istočne Srbije, *Starinar* XI, Beograd 1960, 55.

Seite von Reihen hängender schraffierter Dreiecke umrahmt ist.

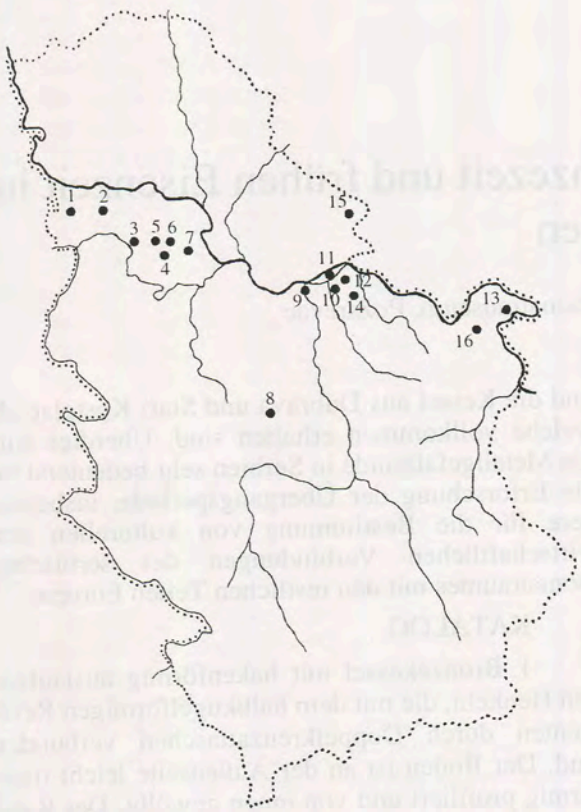

Abb. 1 – Karte der Metallgefäßfunde in Serbien: 1 Privina Glava (1); Bingula Divoš (2); Jarak (3), Pećinci I (4); Dobrinci (5); Donji Petrovci (6); Šimanovci (7); Rudnik (8); Dubravica (9); Stari Kostolac (10); Kličevac II (12); Vajuga-Pesak (13); Pečanica (14); Majdan-Vršac (15); Alun (16).

Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 28 cm, Durchmesser des Bodens 11 cm, Höhe 12 cm (Abb. 3)

Stari Kostolac, "Pećine", Einzelfund, Nationalmuseum in Požarevac, Inv Nr C 4215

Datierung: Ha B2.

Literatur· Jacanović D. 1988, Tasić N 1922, 20.

3 Fragmentiertes Gefäß aus Bronzeblech, mit bikonischem Rezipienten und waagerecht vorgekragtem Rand. Der Rand ist mit eingeritzten Linien und eingeprägten Punkten verziert. Der ochsenkopfförmige Henkel war ursprünglich an den Rand angenietet.

Dimensionen. 6,5 cm x 5 cm (Abb. 4/3).

Vajuga – "Pesak", Grabfund, Grab 1

Datierung: Gava-Gruppe, Ha A1–A2.

Nationalmuseum in Belgrad

Literatur· A. Premk, P Popović, Lj Bjelajac 1984, S 112, Abb. 99,7

4. Bronzeschüssel mit bikonischem Rezipienten, horizontal vorgekragtem Rand, trichterförmigem Hals und leicht konvexem Boden. Am Rand befinden sich zwei Öffnungen zur Befestigung des fehlenden Henkels. Der Rand ist außen mit einer Reihe eingeprägter Punkte verziert, in der Mitte mit einer eingeritzten Doppellinie und innen mit einer Reihe eingeritzter Girlanden. Dimensionen: Durchmesser der Öffnung 17,8 cm; Durchmesser des Bodens 3,6 cm, Höhe 7,2 cm (Abb. 4/1).

Alun, Depot, Krajina-Museum, Negotin, Inv Nr 197 Datierung: Ha A2-B1

Literatur· Srejović D. 1960, 51, Abb. 9; Srejović D 1975, 95, T LXXX, 1

5. Bronzeschüssel von derselben Form wie die vorhergehende. Die Schüssel hat einen erhaltenen Henkel, der mit dem Rand und dem unteren Konus durch Nieten verbunden ist. Der obere Teil des Henkels ist in der Form eines Stierkopfes modelliert, der mit einem eingeritzten "Wolfszahn" – Motiv verziert ist. Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 15,5 cm; Durchmesser des Bodens 2,7 cm; Höhe 5,7 cm (Abb. 4/2).

Alun, Depot, Krajina-Museum, Negotin, Inv Nr 198. Datierung: Ha A2-B1

Literatur· Srejović D. 1960, 52, Abb. 10; Srejović D. 1975, 94, T LXXX, 2.

6. Halbkugelförmige Schüssel mit horizontal vorgekragtem Rand, kurzem schrägem Hals, betonter Schulter, an der sich ein horizontaler Henkel mit rhombischem Querschnitt und leicht konkavem Boden befindet. Der Henkel ist am Rezipienten angenietet. Die Schulter ist mit zwei Reihen horizontaler kalottenhafter Wölbungen verziert. Der untere Teil des Rezipienten ist mit drei horizontalen, plastisch aufgeschlagenen Leisten verziert. Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 19,2 cm; Durchmesser des Bodens 5,2 cm; Höhe 9,5 cm (Abb. 5/1).

Majdan, Depot, Nationalmuseum Vršac, Inv Nr A 1257 Datierung: Ha A1

Literatur· Rašajski R. 1988, 26, Abb. 27

7 Bronzeschüssel aus dünnem Blech, mit schräg vorgekragtem Rand, kurzem konischen Hals, betonter Schulter und kugelförmigem Rezipi-

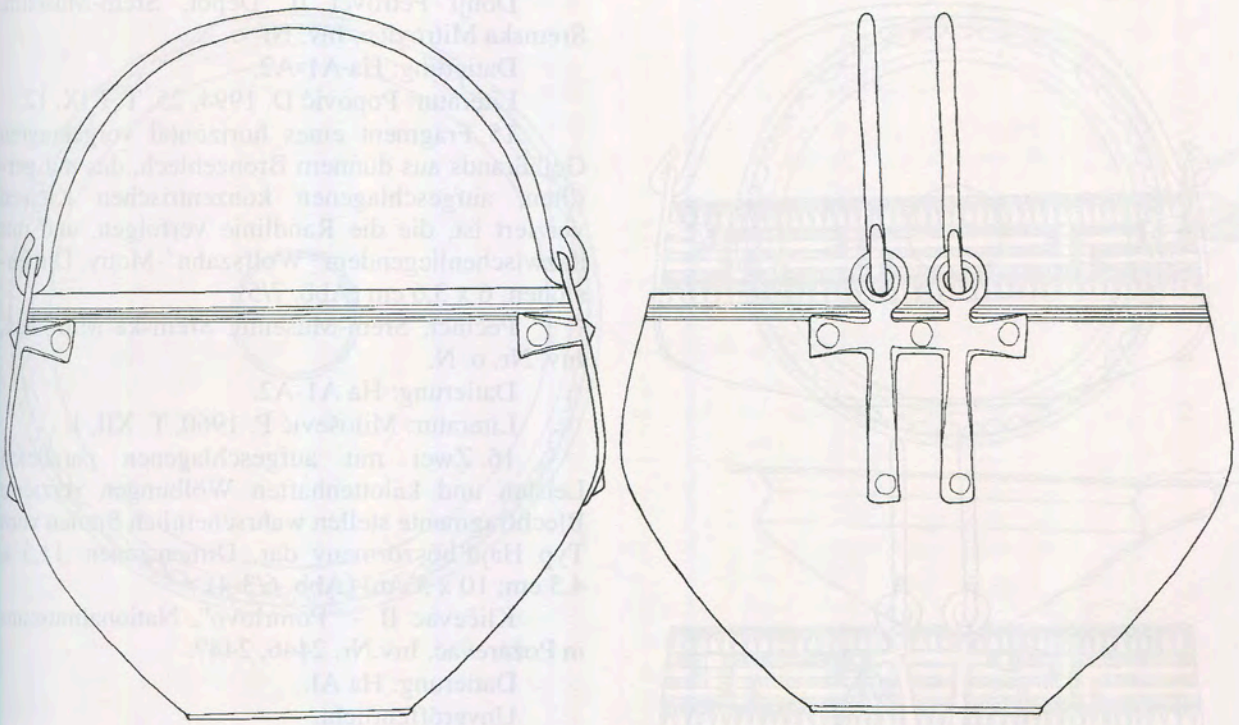

Abb. 2. – Dubravica, Bronzekessel.

enten. An der Schulter ist ein horizontaler Henkel mit dreieckigem Querschnitt und dünngehämmerten Enden angesetzt, der mit zwei Nieten am Rezipienten befestigt ist. Der Schüsselboden ist nicht erhalten.

Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 13,8 cm; erhaltene Höhe 7 cm (Abb. 5/2).

Kličevac II-"Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac, Inv.Nr 2379 Datierung: Ha A1

Unveröffentlicht.

8. Fragmentierter und deformierter unterer Teil einer Schüssel aus dünnem Bronzeblech. Der konkave Schüsselboden ist am unteren Teil des Rezipienten von vier horizontalen aufgeschlagenen Kanneluren umrahmt. Am Rezipienten ist ein Teil des angenieteten vertikalen Bandhenkels erhalten. Es fehlt der obere Teil der Schüssel.

Dimensionen: Durchmesser des Bodens 5 cm; erhaltene Höhe 3,8 cm (Abb. 5/3).

Kličevac II – "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac 2382. Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

9. Tasse aus dünnem Bronzeblech mit schräg vorgekragtem Rand, kurzem zylindrischem Hals, betonter Schulter und konischem Rezipienten. Der Boden ist nicht erhalten. An Hals und Schulter befinden sich Überreste eines vertikalen Bandhenkels, der am Rezipienten angenietet war Dimensionen: Durchmesser der Öffnung 10 cm; erhaltene Höhe 2,6 cm.

Kličevac II – "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac Inv Nr 2380. (Abb. 5/ 4).

Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

10. Konkaver Schüsselboden aus dünnem Bronzeblech. Dimensionen: Durchmesser 5,2 cm; erhaltene Höhe 3 cm (Abb. 5/8).

Kličevac II "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac, Inv Nr 2490.

Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

11 Schüsselboden aus dünnem Bronzeblech, verziert mit zwei konzentrischen aufgeschlagenen Leisten. Dimensionen. Durchmesser 4,4 cm (Abb. 5/9).

Kličevac II – "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac, Inv Nr 2491

Unveröffentlicht.

12. Zwei Eimer-Fragmente vom Typ Kurd, die aus je zwei größeren Blechfragmenten beste-

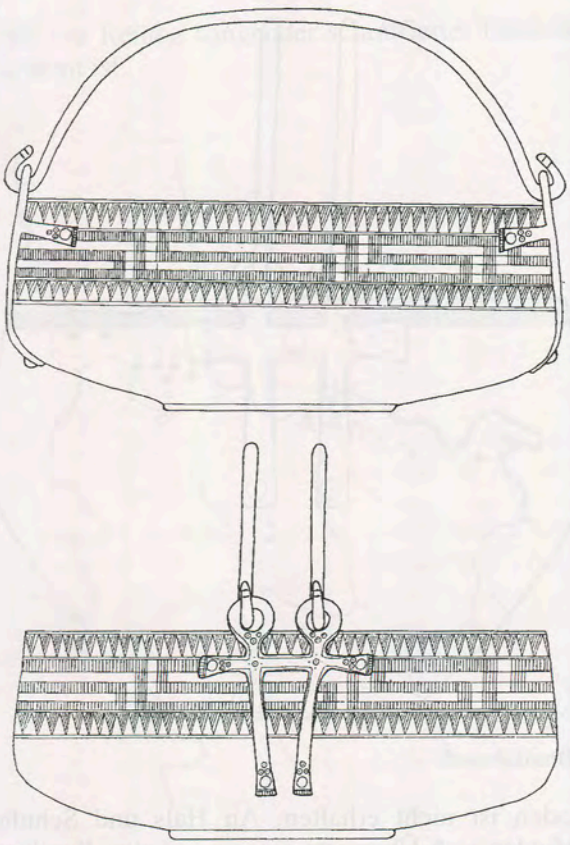

Abb. 3. – Stari Kostolac, Bronzekessel.

hen, die durch Nieten miteinander verbunden waren. Dimensionen. 14 x 10 cm; 12 x 5 cm (Abb. 7/2,3).

Kličevac II – "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac, Inv Nr 2457, 2458.

Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

13. Eimer-Fragment vom Typ Kurd, das aus zwei größeren Blechfragmenten besteht, die durch Nieten miteinander verbunden waren. Dimensionen. 9 x 9 cm (Abb. 7/1).

Privina Glava, Depot, Nationalmuseum Belgrad, Inv Nr 2132.

Datierung: Ha A-B

Literatur· Garašanin D., 1954, 25, Garašanin D., 1975, 68, T LXVI, 7

14. Bronzeblech-Fragment mit erhaltenem Niet, wahrscheinlich Teil eines Eimers vom Typ Kurd. Dimensionen. 4,7 x 3,8 cm (Abb. 7/4).

Donji Petrovci II, Depot, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv Nr o. N

Datierung: Ha A1-A2.

Literatur· Popović D. 1994, 25, T XIX, 12.

15. Fragment eines horizontal vorgekragten Gefäßrands aus dünnem Bronzeblech, das mit gerillten, aufgeschlagenen konzentrischen Kreisen verziert ist, die die Randlinie verfolgen, und mit dazwischenliegendem "Wolfszahn"-Motiv Dimensionen: 6 x 3,6 cm (Abb. 7/5).

Pećinci, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv Nr. o. N

Datierung: Ha A1-A2.

Literatur· Milošević P 1960, T XII, 1

16. Zwei mit aufgeschlagenen parallelen Leisten und kalottenhaften Wölbungen verzierte Blechfragmente stellen wahrscheinlich Situlen vom Typ Hajd·böszörmeny dar Dimensionen. 11,5 x 4,5 cm; 10 x 5 cm) (Abb. 6/3-4).

Kličevac II – "Pomrlovo", Nationalmuseum in Požarevac, Inv.Nr 2446, 244?

Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

17. Sieben mit aufgeschlagenen parallelen Leisten und kalottenhaften Wölbungen verzierte Blechfragmente, wahrscheinlich Teil einer Situla vom Typ Hajdúböszörmeny Dimensionen. Länge 4,1, 4,2, 3,3, 2,2, 6,4; 4,4; 2,6 cm (Abb. 6/1).

Rudnik, Depot, Nationalmuseum in Belgrad, Inv Nr 3300.

Datierung: Ha A2.

Literatur· Garašanin D., 1954, 29· Garašanin D., 1975, 90, T LXXIX, 20, 29, 30.

18. Fragment eines breiten Blechbands, das mit aufgeschlagenen parallelen Leisten und kalottehnaftenWölbungen verziert ist. Wahrscheinlich Teil einer Situla vom Typ Hajd·böszörmeny Dimensionen: 17,3 x 9,5 cm (Abb. 6/2).

Majdan, Depot, Nationalmuseum in Vršac, Inv Nr A 1250.

Datierung: Ha Al.

Literatur· Rašajski R. 1988, 25, Abb. 54.

19 Vier Fragmente aus dünnem Bronzeblech, verziert mit aufgeschlagenen Leisten und Punkten. Wahrscheinlich Teil einer Situla vom Typ Hajd·böszörmeny Dimensionen. 4,9 x 2,7 4,2 x 2,6 cm (Abb. 6/5).

Šimanovci, Depot, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv.Nr O.N

Datierung: Ha A2.

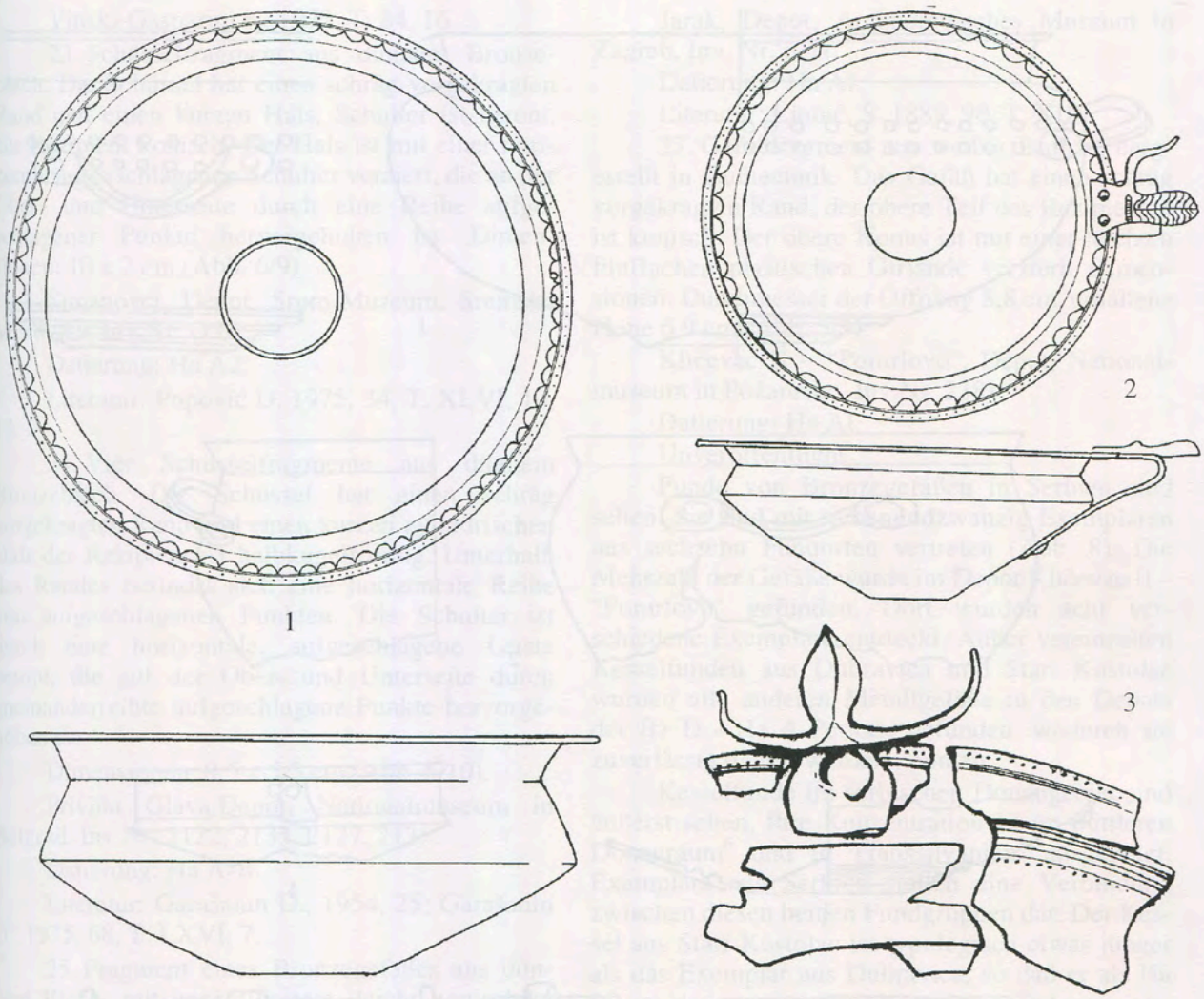

Abb. 4 Alun (1-2); Vajuga-Pesak (3); Bronzeschüsseln.

Literatur· Popović D. 1975, 34, T XLVI, 7, 11

20. Fragment des Randes und eines Teil des Rezipienten einer Schüssel aus dünnem Blech. Die Schüssel hat einen schrägen, unprofilierten Rand, die Schulter ist betont, der Rezipient halbkugelförmig. Dimensionen. 7,5 x 6,5 cm (Abb. 6/6).

Šimanovci, Depot, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv Nr O.N

Datierung: Ha A2.

Literatur· Popović D. 1975, 34, T XLVI, 14.

21 Schüsselfragment aus dünnem Bronzeblech. Die Schüssel hat einen rinnenhaft profilierten Rand, einen kurzen zylindrischen Hals, der mit einer horizontalen, aufgeschlagenen plastischen Leiste verziert ist, sowie einen konischen Rezipienten.

Dimensionen. 8 x 6 cm (Abb. 6/7).

Dobrinci, Depot, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv Nr O.N

Datierung: A1-A2.

Literatur· Popović D. 1994, 8, T XIX, 3

22. Schüsselfragment aus dünnem Bronzeblech. Die Schüssel hat einen schrägen, unprofilierten Rand, die Schulter ist betont und der Rezipient konisch. Dimensionen. 9 x 4 cm (Abb. 6/8)

Bingula-Divoš, Depot, Archäologisches Museum in Zagreb, Inv Nr o. N

Datierung: Ha Al.

Literatur· Holste F 1951, 7, T

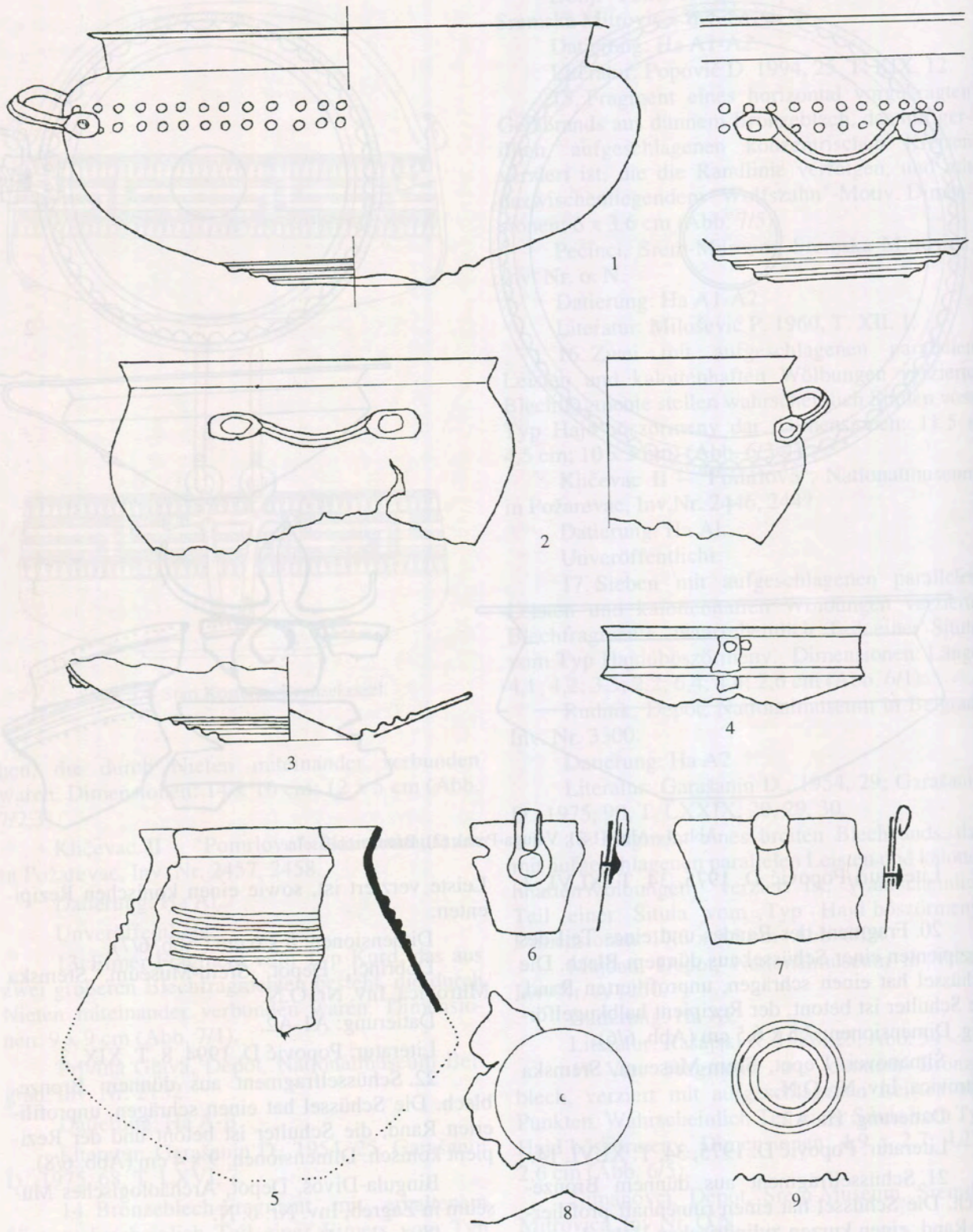

Abb. 5 – Majdan (1); Kličevac II (2-5, 8,9); Kličevac I (6); Jarak (7).

Vinski-Gasparini K. 1973, T 84, 16.

23. Schüsselfragment aus dünnem Bronzeblech. Die Schüssel hat einen schräg vorgekragten Rand und einen kurzen Hals, Schulter ist betont, der Rezipient konisch. Der Hals ist mit einer horizontal aufgeschlagenen Schulter verziert, die an der Ober- und Unterseite durch eine Reihe aufgeschlagener Punkte hervorgehoben ist. Dimensionen: 10 x 2 cm (Abb. 6/9).

Šimanovci, Depot, Srem-Museum, Sremska Mitrovica, Inv.Nr O.N

Datierung: Ha A2.

Literatur· Popović D. 1975, 34, T XLVI, 10, 13.

24. Vier Schüsselfragmente aus dünnem Bronzeblech. Die Schüssel hat einen schräg vorgekragten Rand und einen kurzen zylindrischen Hals der Rezipient ist halbkugelförmig. Unterhalb des Randes befindet sich eine horizontale Reihe von aufgeschlagenen Punkten. Die Schulter ist durch eine horizontale, aufgeschlagene Leiste betont, die auf der Ober- und Unterseite durch aneinanderreihte aufgeschlagene Punkte hervorgehoben ist.

Dimensionen. 9,5 x 5,3 cm (Abb. 6/10).

Privina Glava,Depot, Nationalmuseum in Belgrad, Inv.Nr 2122, 2133, 2127, 2135.

Datierung: Ha A-B.

Literatur· Garašanin D., 1954, 25; Garašanin D., 1975, 68, T LXVI, 7

25. Fragment eines Bronzegefäßes aus dünnem Blech, mit unprofiliertem, leicht konischem Rand, unterhalb dessen ein angenieteter Griff angesetzt ist. Der Griff ist bandförmig, mit spiralenhaft gewundenem Oberteil, durch das der Henkel selbst durchgezogen ist. Dimensionen. 4,7 x 4 cm (Abb. 5).

Kličevac I-"Rastovača", Depot, Nationalmuseum in Požarevac,

Inv.Nr 2186.

Datierung: Bz D Ha A1

Unveröffentlicht.

26. Fragment eines Bronzegefäßes aus dünnem Blech, mit unprofiliertem, leicht konischem Rand, unterhalb dessen sich ein angenieteter Henkelgriff befindet. Der Griff ist bandförmig, mit spiralenhaft gewundenem Oberteil, das zum Tragen des Henkels diente. Dimensionen: 6,8 x 4,8 cm (Abb. 5/7).

Jarak, Depot, Archäologisches Museum in Zagreb, Inv Nr o. N

Datierung: Ha Al.

Literatur· Ljubić, Š. 1889, 90, T XIII.

27 Gefäßfragment aus weißer Bronze, hergestellt in Gußtechnik. Das Gefäß hat einen schräg vorgekragten Rand, der obere Teil des Rezipienten ist konisch. Der obere Konus ist mit einer leichten fünffachen plastischen Girlande verziert. Dimensionen. Durchmesser der Öffnung 8,8 cm, erhaltene Höhe 6,9 cm (Abb. 5/5).

Kličevac II – "Pomrlovo", Depot, Nationalmuseum in Požarevac, Inv.Nr 2381

Datierung: Ha Al.

Unveröffentlicht.

Funde von Bronzegefäßen in Serbien sind selten. Sie sind mit siebenundzwanzig Exemplaren aus sechzehn Fundorten vertreten (Abb. 8). Die Mehrzahl der Gefäße wurde im Depot Kličevac II – "Pomrlovo" gefunden. Dort wurden acht verschiedene Exemplare entdeckt. Außer vereinzelten Kesselfunden aus Dubravica und Stari Kostolac wurden alle anderen Metallgefäße in den Depots der Bz D Ha A-Periode gefunden, wodurch sie zuverlässig datiert werden konnten.

Kesselfunde im serbischen Donaugebiet sind äußerst selten. Ihre Konzentration ist im mittleren Donauraum[6] und in Transsilvanien[7] ausgeprägt. Exemplare aus Serbien stellen eine Verbindung zwischen diesen beiden Fundgruppen dar Der Kessel aus Stari Kostolac ist typologisch etwas jünger als das Exemplar aus Dubravica, so daß er als Ha B2 zu datieren ist. Der Kessel aus Dubravica ist analog zu den Kesselfunden aus Lučky[8] (Novotna, M. 1991, T.9,48), Hajdúböszörmeny[9], Hajdúsamson II[10], Hajdúzovát[11], Karcag[12], Kisvarsány[13] und Nyírtelek[14]

Die Schüsseln aus Alun und Vajuga sind ihrer Form und Ornamentik nach mit der Schüssel

---

[6] P Patay *Die Bronzegefässe in Ungarn*, PBF II / 10, München 1990.

[7] M. Petrescu–Dimbovita, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucuresti 1977

[8] M. Novotná, *Die Bronzegefässe in der Slowakei*, PBF II / 11 Stuttgart 1991 T 9, 48.

[9] P Patay *op. cit.* 7

[10] *Ibid.*, 8.

[11] *Ibid.*, 9.

[12] *Ibid.*, 10, 11 12.

[13] *Ibid.*, 16.

[14] *Ibid.*, 21

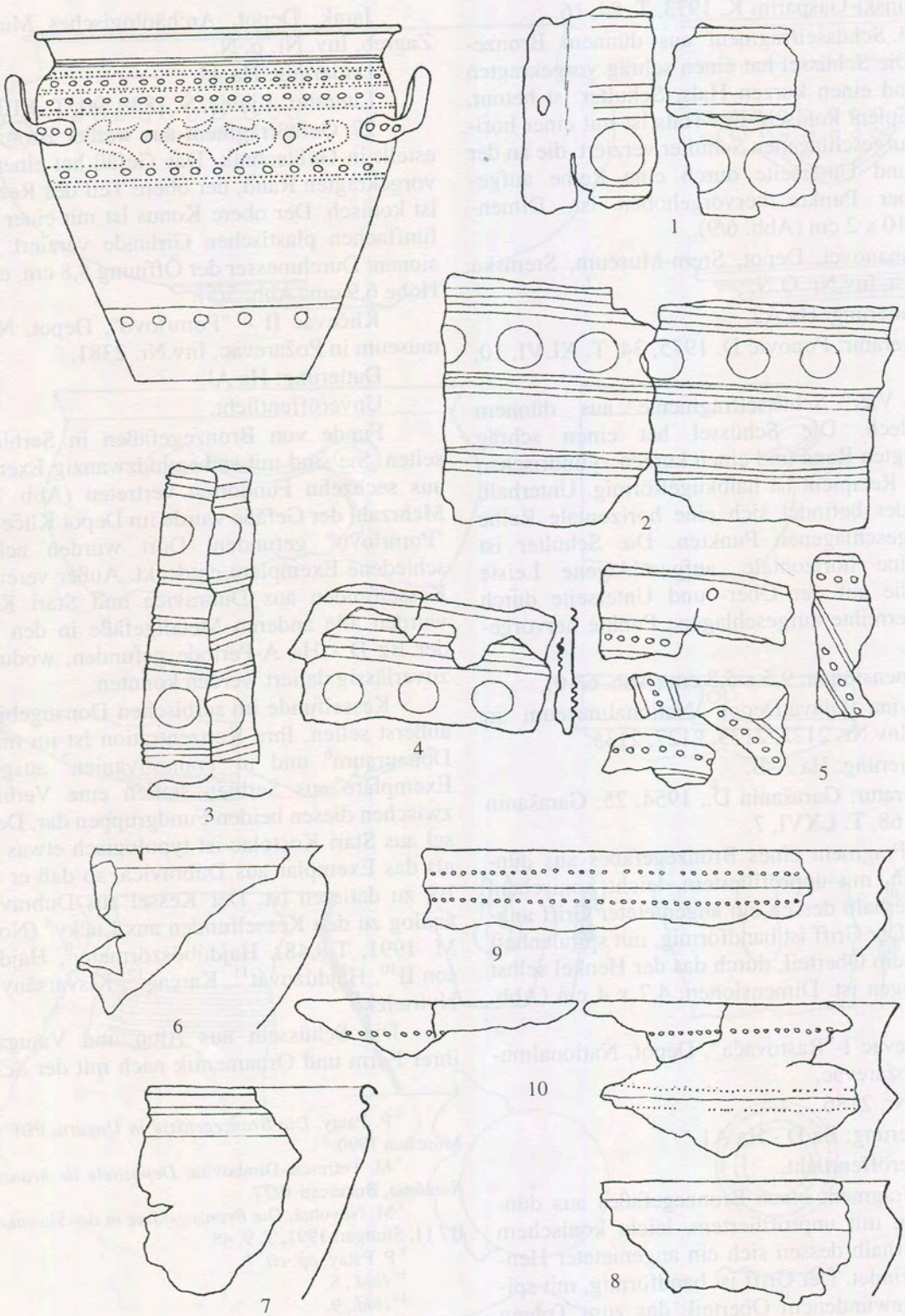

Abb. 6 Rudnik (1); Majdan (2); Kličevac II (3,4); Šimanovci (5,6,9); Dobrinci (7); Bingula-Divoš (8); Privina Glava (10).

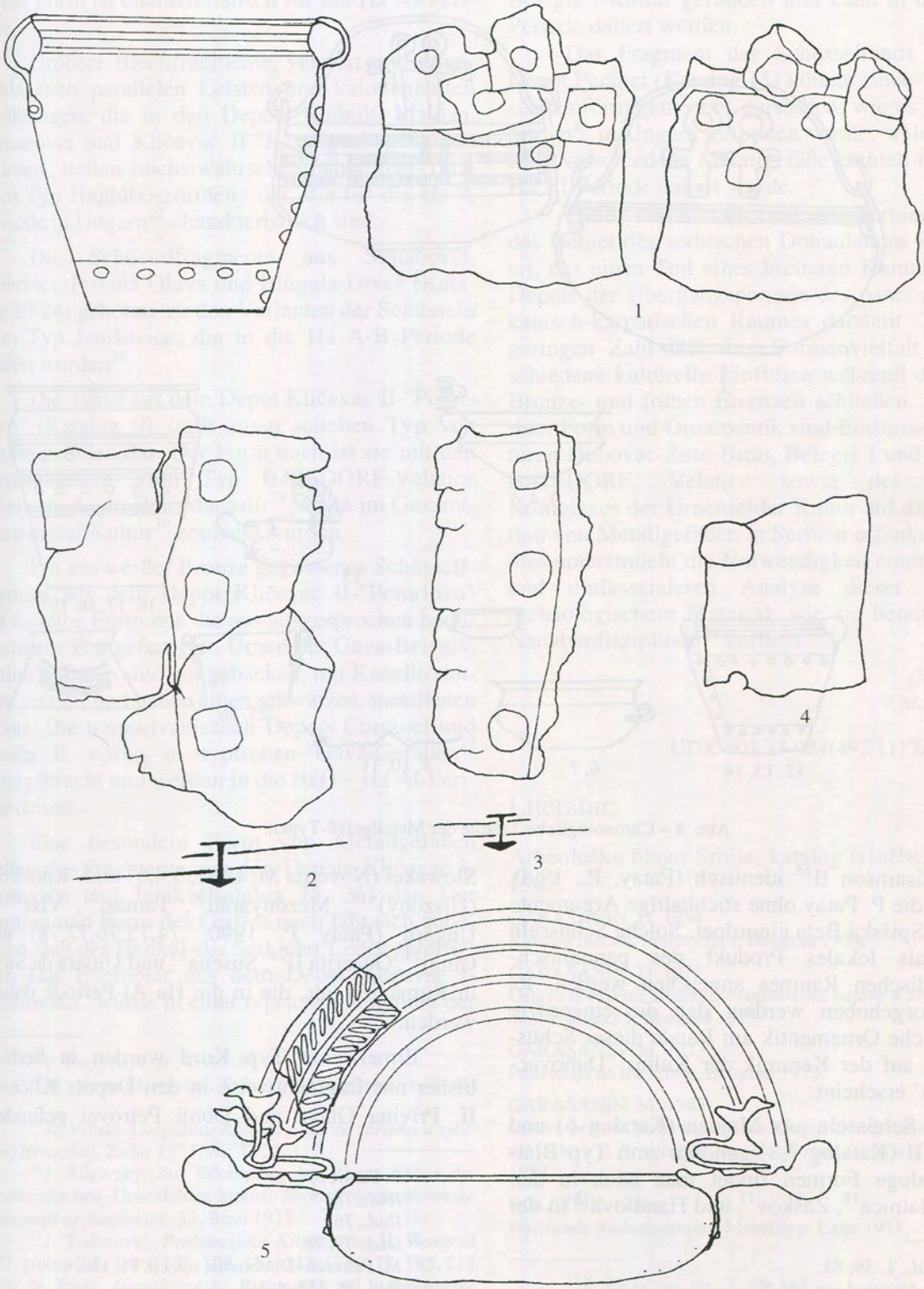

Abb. 7 Privina Glava (1); Kličevac II (2,3); Donji Petrovci II (4); Pećinci (5).

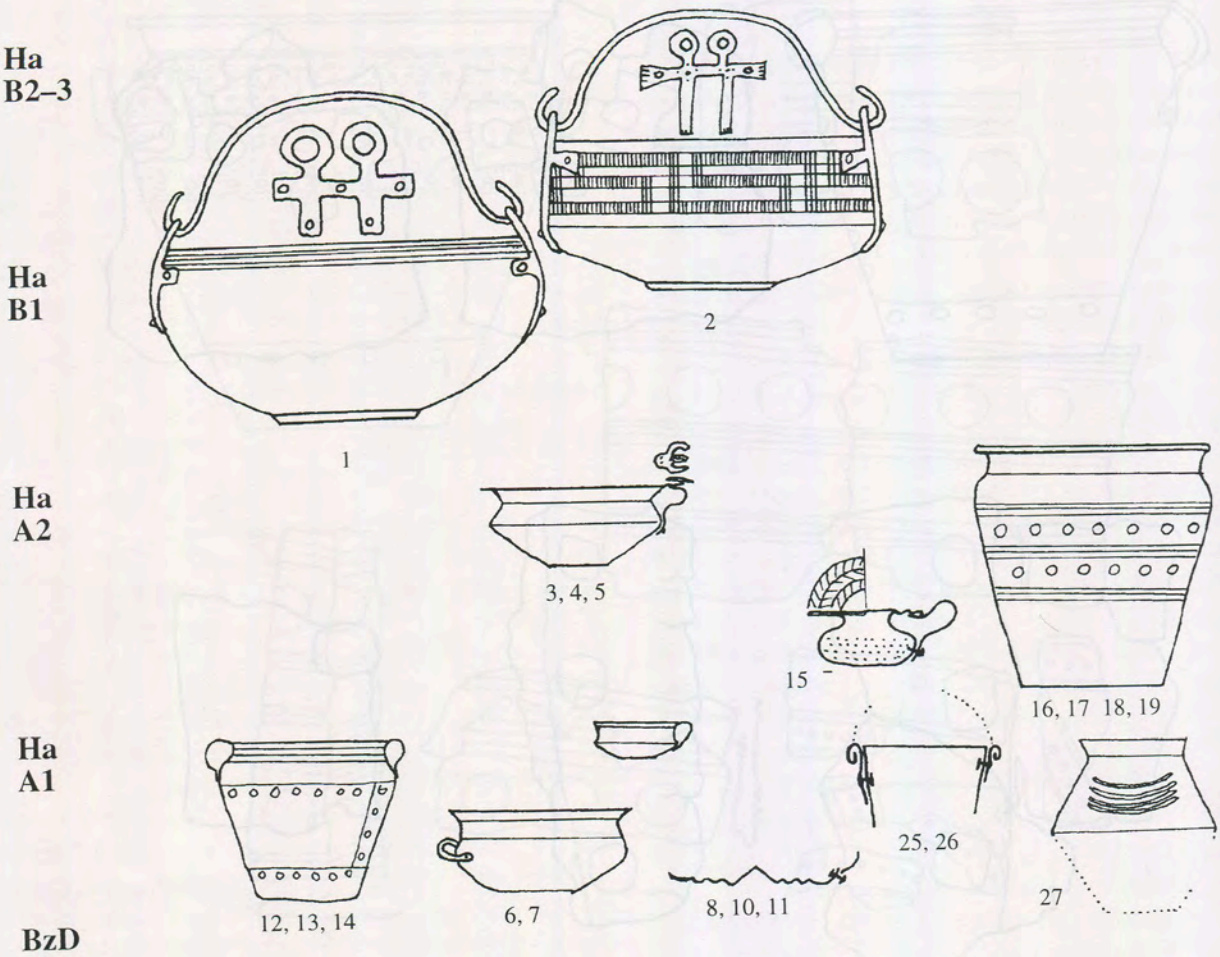

Abb. 8 – Chronologische Tabelle der Metallgefäß-Typen.

aus Hajdúsamson II[15] identisch (Patay, P., 1990, T.39,84), die P Patay ohne stichhaltige Argumente zum Typ Spišská Bela einordnet. Solche Schüsseln können als lokales Produkt des pannonisch-donauländischen Raumes angesehen werden. Es soll hervorgehoben werden, daß die eingeritzte geometrische Ornamentik am Rande dieser Schüsseln auch auf der Keramik der Kultur "Dubovac-Žuto brdo" erscheint.

Die Schüsseln aus Majdan (Katalog 6) und Kličevac II (Katalog 7,8) gehören zum Typ Blatnica. Analoge Formen findet man auch in den Depots Blatnica[16], Žaškov[17] und Handlova[18] in der Slowakei (Novotna M. 1991, 3,4,5) und "Komárom (Újszöny)"[19], Mezönyárád[20], Tamási[21], Viss[22] in Ungarn (Patay P 1990, 74,75,76,77,78) und Cinnj[23], Guşeriţa II[24], Susena[25] und Uioara de Sus[26] in Rumänien vor, die in die Ha Al-Periode datiert werden.

Eimer vom Typ Kurd wurden in Serbien bisher nur fragmentweise in den Depots Kličevac II, Privina Glava und Donji Petrovci gefunden.

[15] *Ibid.*, T 39, 84.
[16] M. Novotná, *op. cit.* 3.
[17] *Ibid.*, 4.
[18] *Ibid.*, 5.
[19] P Patay *op. cit*, 74.
[20] *Ibid.*, 75.
[21] *Ibid.*, 76.
[22] *Ibid.*, 77 78.
[23] M. Petrescu–Dîmbovita, *op. cit.* Pl. 130, 6.
[24] *Ibid.*, Pl. 155, 6–10.
[25] *Ibid.*, Pl. 189, 16, 17
[26] *Ibid.*, Pl. 241 Pl. 243, 1

Diese Form ist charakteristisch für die Ha Al-Periode.

Größere Blechfragmente, verziert mit aufgeschlagenen parallelen Leisten und kalottenhaften Wölbungen, die in den Depots Rudnik, Majdan, Šimanovci und Kličevac II-"Pomrlovo" gefunden wurden, stellen höchstwahrscheinlich Eimer-Teile vom Typ Hajdúböszörmeny dar, die für die Ha A Periode in Ungarn[27] charakteristisch sind.

Die Schüsselfragmente aus Šimanovci, Dobrinci, Privina Glava und Bingula-Divoš (Katalog 20-24) gehören zu den Varianten der Schüsseln vom Typ Jenišovice, die in die Ha A-B Periode datiert wurden[28]

Die Tasse aus dem Depot Kličevac II-"Pomrlovo" (Katalog 9) stellt einen seltenen Typ von Bronzegefäßen dar Der Form nach ist sie mit den Keramiktassen vom Typ BAIEDORF-Velatice identisch, die in Beli Manastir[29] sowie im Gesamtraum dieser Kultur[30] entdeckt wurden.

Ein aus weißer Bronze gegossenes Schüsselfragment aus dem Depot Kličevac II-"Pomrlovo" hat dieselbe Form wie die aus ausgesprochen hochwertigem Ton gefertigten Urnen der Gava-Belegiš-Kultur[31] Diese sind gut gebacken, mit Kanellierungen verziert und haben einen schwarzen, metallenen Glanz. Die transsilvanischen Depots Cornuțel und Pecica II waren in typischen Gava-Gefäßen[32] untergebracht und werden in die BzD – Ha Al-Periode datiert.

Eine besondere Form von Metallgefäßen stellen die Fragmente aus den Depots Kličevac I-Rastovača und Jarak (Katalog 25, 26) dar Der Position und Form des Griffes nach läßt sich annehmen, daß der Henkel aus Seil oder Leder gefertigt war. Das Exemplar aus dem Depot Kličevac I-"Rastovača" wurde in einer typischen Amphore der Belegiš I-Kultur gefunden und kann in die Bz D-Periode datiert werden.

Das Fragment des Schüsselrands aus dem Depot Pećinci (Katalog 15) könnte einen Teil eines schalenförmigen Siebs darstellen, wie es im Depot Nadap[33] in Ungarn gefunden wurde, welches vierzehn verschiedene Metallgefäße enthielt und in die Ha Al-Periode datiert wurde.

Funde von Metallgefäßen in Serbien sind auf das Gebiet des serbischen Donaulandes konzentriert, das einen Teil eines breiteren Komplexes von Depots der Übergangsperiode des pannonisch-balkanisch-karpatischen Raumes darstellt. Trotz der geringen Zahl läßt ihre Formenvielfalt auf verschiedene kulturelle Einflüsse während der späten Bronze- und frühen Eisenzeit schließen. Aufgrund ihrer Form und Ornamentik sind Einflüsse der Kulturen Dubovac-Žuto Brdo, Belegiš I und II, Gava, BAIEDORF, Velatice sowie des breiteren Komplexes der Urnenfelder Kultur auf die Produktion von Metallgefäßen in Serbien offenkundig. All dies unterstreicht die Notwendigkeit einer breiteren und umfassenderen Analyse dieser Art von archäologischem Material, wie sie bereits für die Nachbardisziplinen[34] vorliegt.

Übersetzung
Maja KRSTIĆ

UDK 903.23-034(497 11)"6377/6383"

Literatur

Arheološko blago Srbije, katalog izložbe, Beograd 1983.

GARAŠANIN D. 1954.
Katalog metala, Praistorija I, Beograd 1954.

GARAŠANIN D. 1975.
Ostava iz Privine Glave, u *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini*, I, Fontes I, Beograd 1975.

GARAŠANIN M. 1973.
Praistorija na tlu Srbije, Beograd 1973.

GARAŠANIN M. 1983.
Ostave perioda polja sa urnama u jugoističnoj Panoniji i severnoj Srbiji, u *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV Sarajevo 1983.

HOLSTE F. 1951
Hortfunde Südosteuropas, Mahrburg/ Lahn 1951

[27] P Patay, *op. cit.*, T 30–34.

[28] M Novotná, *op. cit.*, T 3 7· P Patay, *op. cit.*, T 41 42.

[29] K. Vinski–Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Zadar 1973, 66; T 22, 1 2.

[30] J. Rihovsky Zur Erkenntnis der älteren Phase der donaulendischen Urnenfelder kultur, *Sbornik československé spoleznosti archeologick* 33, Brno 1973.

[31] J. Todorović, *Praistorijska Karaburma* II, Beograd 1977 grobovi: 2, 3, 49, 106, 108, 131, 142, 176, 177 185, 212 i 226; N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita*, Novi Sad–Beograd 1983, 99.

[32] M. Petrescu–Dumbovita, *op. cit.*, Pl. 35, 1 Pl. 169, 8.

[33] P Patay *op. cit.*, T 75, 187

[34] R. Vasić, prikaz; M. Novotná, Die Bronzegefässe in der Slowakei, PBF II/13, *Starinar* XLII, Beograd 1991 197

JACANOVIĆ D. 1988.
Praistorijski bronzani kotao iz Starog Kostolca, Viminacium 3, Požarevac 1988.

JACANOVIĆ D. 1990.
Bronzani kotao sa dve drške iz Starog Kostolca, *Glasnik SAD* 6, Beograd 1990.

JACANOVIĆ D. 1992.
Novi nalazi ostava kasnog bronzanog i ranog gvozdenog doba u okolini Požarevca, *Glasnik SAD* 8, Beograd 1992.

JACANOVIĆ D. 1995.
Praistorijska zbirka Narodnog muzeja u Požarevcu, *Viminacium* 10, Požarevac 1995, in druck.

KOSORIĆ M. 1966.
Praistorijski bronzani kotao iz okoline Požarevca, *Starinar* XV–XVI, Beograd 1966.

LJUBIĆ Š. 1889.
Popis arheologičkoga odjela Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu I, 1 Zagreb 1889.

MILOŠEVIĆ P 1960.
Bronzana ostava iz Pećinaca, *Rad vojvođanskih muzeja* 9, Novi Sad 1960.

NOVOTÁ M. 1991
Die Bronzegefäse in der Slowakei, Prähistorische bronzefinde, II, 11 Stuttgart 1991.

PATAY P 1990.
Die Bronzegefäse in Ungarn, *Prähistorische bronzefunde*, II, 10, München 1990.

PETRESCU DÎMBOVI TA M. 1977
Depozitele de bronzuri din România, Bucuresti 1977.

POPOVIĆ D. 1975.
Bronzana ostava iz Šimanovaca, *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* I, 1 Fontes I, 1 Beograd 1975.

POPOVIĆ D. 1994. a.
Ostava iz Donjih Petrovaca, *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* II, Fontes I, 2, Beograd 1994.

POPOVIĆ D. 1994. b.
Ostava iz Dobrinaca, *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* II, Fontes I, 2, Beograd 1994.

Praistorijski metal Pomoravlja, ed. R. Vasić, Beograd 1992.

PREMK A., POPOVIĆ P., BJELAJAC LJ.1984.
Vajuga – Pesak, Izveštaj o sondažnim iskopavanjima u 1980. godini, *Đerdapske sveske* 2, Beograd 1984.

RAŠAJSKI R. 1988.
Ostava bronzanih predmeta iz Majdana, *Starinar* XXXIX, Beograd 1988.

RIHOVSKY J. 1973.
Zur Erkenntnis der älteren Phase der donaulendischen Urnenfelder kultur, *Sbornik československé spoleznosti archeologické* 3, Brno 1973.

SREJOVIĆ D. 1960.
Tri praistorijske ostave iz Istočne Srbije, *Starinar* XI, Beograd 1960.

SREJOVIĆ D. 1975.
Ostava iz Aluna, *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* I, Fontes I, 1 Beograd 1975.

TASIĆ N. 1983.
Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita, Novi Sad–Beograd 1983.

TASIĆ N. 1992.
Metal bronzanog doba, u *Praistorijski metal Pomoravlja*, Beograd 1992.

TODOROVIĆ J. 1977
Praistorijska Karaburma II, Beograd 1977

VASIĆ R. 1991
M. Novotna, Die Bronzegefässe in der Slowakei, PBF II, 11, O. Kytlicevá, Die Bronzegefässe in Böhmen, PBF II, 12; J. Nekvasil/ V Podborsky Die Bronzegefässe in Mähren, PBF II, 13, Starinar XLII, Beograd 1991., prikaz.

VINSKI GASPARINI K. 1973.
Kultura polja sa žarama i sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.

Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group

SLAVIŠA PERIĆ, Archaeological Institute, Beograd

Although the reports on the Iron Age archaeological finds investigated in Bosnia-Herzegovina mention quite often finds of gray pottery made on wheel, or individual metal finds, which are considered as being of Celtic origin, very few papers have treated the existence of Celtic, or La Tene elements of material culture in this area.

Ć. Truhelka had been the first one who had tried to clarify this problem already in 1893, when he suggested different phases of Celtic influence in Bosnia-Herzegovina[1] Seventy years had to pass since this work of Truhelka for the appearance of the first synthetic presentation of Celtic elements in the material culture of Bosnia-Herzegovina[2] Analyzing in detail all known finds of Celtic culture in Bosnia-Herzegovina, Z. Marić in his paper determined three phases of Celtic influence in these areas[3]

Recently, however, limited research in Semberia, as well as systematic research of Late Iron Age settlements at the Gradina /Gradina, or Gradac, as a generic name, means a hill fort, but it was given as a proper name to many settlements in Bosnia/ site at Donja Dolina, and reconnoitering and probing several sites at the area of Donja Dolina – Sanski Most, resulted in significant data confirming the earlier theories on the character and position of the Celtic culture elements in the north-western areas of Bosnia and Semberia[4]

In defining the Central Bosnian group, on the other hand, it has been found out that it lasted continually to the end of prehistory, but that life in settlements under study could be followed until 300 B.C. only, while the period from that time onwards, until the Roman occupation of this territory, has been documented by the finds from the Breza necropolis only[5]

However, the latest research of the finds in several layers at Borak by Busovača and Zbilje by Visoko sites, and at the hill forts Karaula by Kakanj and Hadžići by Visoko, as well as the survey of hill forts settlements in Podgora by Breza, Kopači, Ramadanovci, Gunjače, and Zbilje by Visoko, and the revision of material from earlier excavations and survey of the hill fort in Semizovac, offered a lot of characteristic movable material for the study of these settlements during the last three centuries of the prehistory too. Among these finds particularly attractive are numerous specimens of Celtic pottery

In this paper, where the term *Celtic pottery* does not denote imported goods only, but all pottery ware finds with characteristic elements of the Celtic culture, we shall try to determine the place and role of this type of pottery within the framework of the autochtonous Central Bosnian culture group; in fact, we shall try to find the answer to the question when and how the Celtic pottery had reached the upper stream of the Bosna river

---

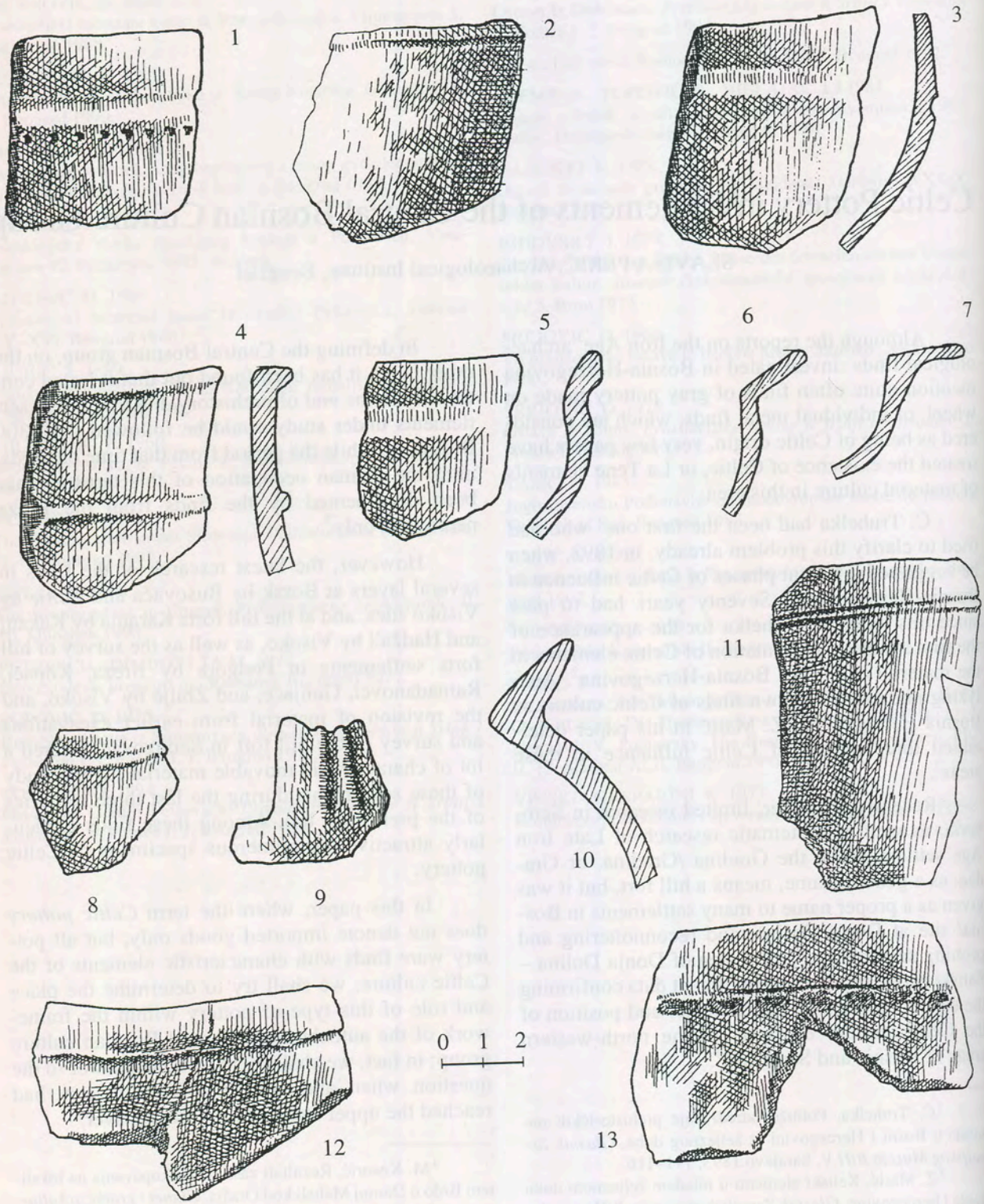
[1] Ć. Truhelka, Pobliže određivanje prehistoričkih nahođaja u Bosni i Hercegovini iz željeznog doba, *Glasnik Zemaljskog Muzeja BiH V*, Sarajevo 1893, 111–116.

[2] Z. Marić, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH n. s. Arheologija XVIII* Sarajevo 1963, 65–67

[3] *Ibid.*, 65–67

[4] M. Kosorić, Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu Brdo u Donjoj Mahali kod Orašja, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne VIII*, Tuzla, 1970, 41–43.

[5] B. Čović, Srednjobosanska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* Sarajevo 1987 482–485.

Pl. I. – Pottery from the site Borak (1–7); Gradina – Karaula (8–10); Zbilje (11–13).

In seeking the answer to these questions, we have to acquaint ourselves first with the basic features of Celtic pottery from these finds in Central Bosnia.

BORAK

The Borak site in the Katići village, by Busovača, consisting of a small dominating plateau about 400 meters from the right bank of the Lašva river, was investigated in 1983[6] As the site had been largely devastated, the investigated area covered 30 square meters only

Two strata were found within the cultural layer 0.6 to 1.5 m deep, out of which the earlier one belongs to a Neolithic settlement of the Butmir culture, and the later one to a Late Iron Age settlement of the Central Bosnian group. The later stratum, among movable objects contained only pottery which had been divided in two groups according to production technology and the basic stylistic traits. The first one consisted of hand made pottery ware belonging to the Central Bosnian group, among which dominate conical vessels and bowls with a curved upper part, mostly without decorative elements. The second group consists of Celtic pottery finds, among which are both hand made pottery objects and pottery ware made on wheel.

The coarse hand made pottery is represented by one conical or slightly rounded pot with a shallow groove under the rim, which could be elaborated by a set of small circular recesses too (T I, 1–2).

Among pottery ware made on wheel, there are some vessels of coarse texture in various shades of red-brown color, as well as numerous finds of fine gray pottery The coarse pottery made on wheel consists of conical bowls with a pulled in rim and with crude traces of the wheel on the inside. Among gray pottery there are several S-profiled bowls (T I, 5), vessels with open rims (T I 6–7), amphorae with a high conical neck, profiled rim and a plastic rib at the bottom of the neck (T I, 4), and potbellied amphorae with a groove on the upper part of the belly (T I, 3). The two fine texture vessel bottoms found are ring-profiled.

[6] Research organized by the Institute for Protection of Cultural and Historical Heritage of Bosnia-Herzegovina.

On the basis of field data, and a very poor ornamental system of the indigenous pottery, as well as of the basic features of Celtic pottery, it was stated that the later stratum at the Borak site represents the remnants of a small late La Tene settlement which did not last long[7]

GRADINA-KARAULA

The Gradina (hill fort) site at Karaula was erected above the Karaula field, on the right bank of the Bosna river, 2 km. north of Kakanj. The first protective excavations were made in 1980, and further research was undertaken in 1984, when the site was already destroyed in a large measure by coal exploitation[8] Results of these investigations fully confirmed previous assumptions that the first settlement in this area had been established during the I phase of the Central Bosnian group, and that it lasted until the Roman occupation of this territory[9] An important aspect for us is that in both cases specimens of Celtic pottery ware were found. The excavations in 1984 resulted in a small number of mostly fragmented vessels of fine texture, made on wheel, among which it is worth to mention the fragment of an amphora neck with an open rim (T I, 10), fragments of conical bowls with a widely open rim (T I, 7), a fragment of a smaller vessel with a separate neck and a plastic rib between the neck and the shoulder (T I, 8) and a fragment of a handle with longitudinal ribs, probably belonging to a beaker (T I, 9).

ZBILJE

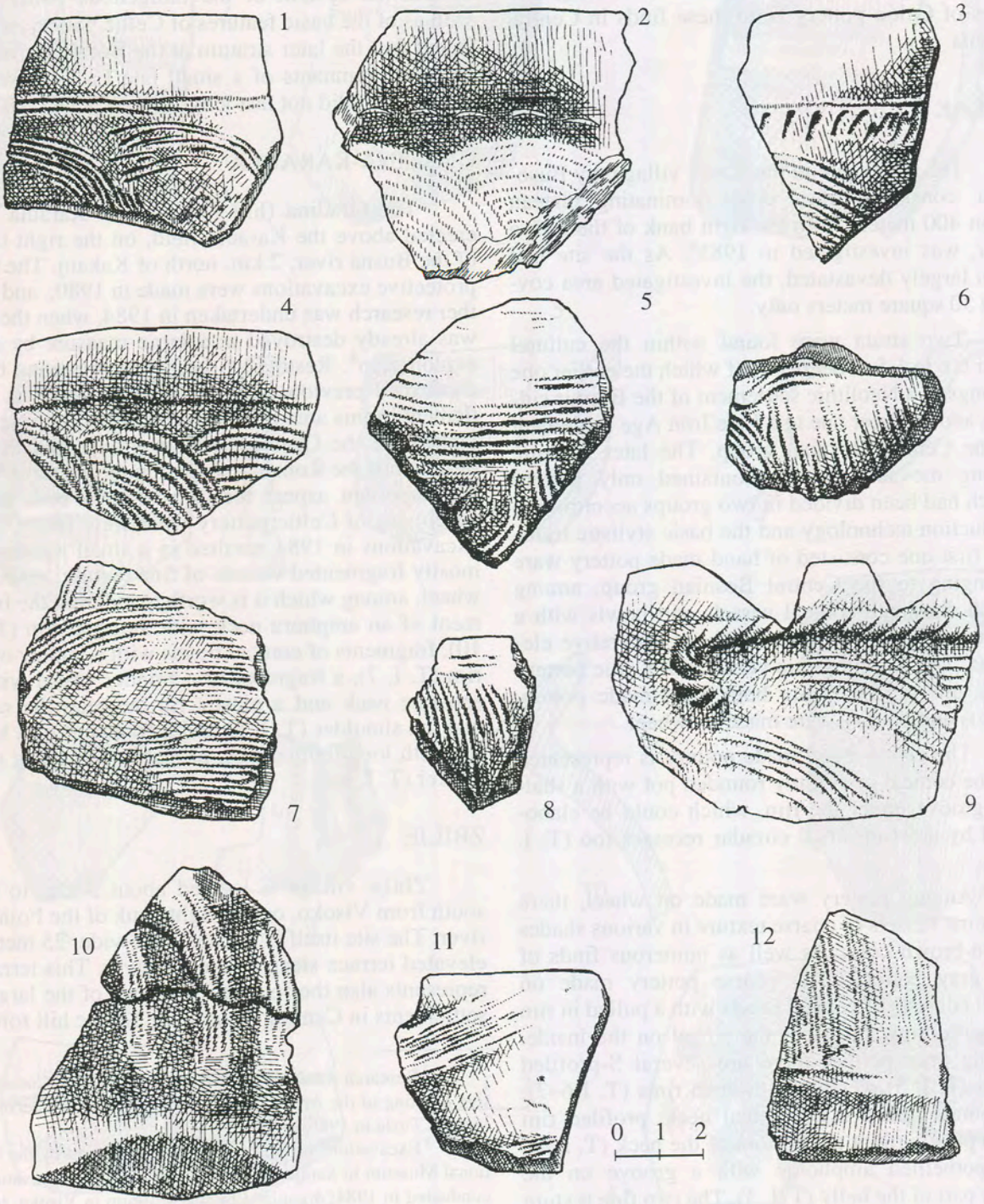
Zbilje village is located about 2 km. to the south from Visoko, on the right bank of the Fojnica river The site itself is located on a wide, 25 meters elevated terrace steep above the river This terrace represents also the foundation of one of the largest settlements in Central Bosnia, the Krstac hill fort[10]

[7] Research results presented by S. Perić at the Consultative Meeting of the Archeological Society of Bosnia-Herzegovina, in Tuzla in 1986.

[8] Excavations conducted in 1980, organized by the National Museum in Sarajevo, lead by V Paškvalin; excavations conducted in 1984, organized by the Museum in Visoko, lead by S. Perić.

[9] Research results presented at the Consultative meeting of The Archeological Society of Bosnia-Herzegovina, Tuzla in 1986.

[10] B. Čović, *op. cit.*, 506.

Pl. II. – Pottery from the site Zbilje.

Archaeological excavations in this area were made in 1986 and 1990, and a surface of 104 square meters was thoroughly investigated. The results have shown a two-layers find, the lower belonging to a Neolithic settlement of the Butmir culture, and the upper one to the Central Bosnian group.

A probe of 6 × 3 meters dug at the western rim of the terrace during the research of 1986, underneath a 0.6 m. humus layer, led to the discovery of a 0.2–0.35 m. layer of pottery fragments, which was lost in the central part of the probe, about 10 m. east of the terrace rim. Further research in 1990 determined the southern and northern border of this layer, about 22 m. long.

As about 200,000 pottery fragments were found in these researches, we believe that this had been most probably a pottery shop for the settlers of the Krstac hill fort, and that the layer of fragments were scrap, or broken pottery ware.

Typological characteristics of individual finds of pottery fragments point to the possibility that the oldest ones correspond to the end of the IV phase of the Central Bosnian group, while the youngest ones belong to the period towards the end of the I century B.C.

*The fact that nearly 30% of all fragments contain some features of Celtic pottery is very significant. These data led to the conclusion that a local pottery shop existed there, which did manufacture this type of pottery ware for neighboring settlements too. It should be emphasized too that this paper will treat the finds from 1986 only, although they do not provide a full and comprehensive picture of the Celtic pottery on this site.

Celtic pottery ware from Zbilje could be divided on hand made pottery, and those made on wheel. Among the hand made ones, the majority are vessels of coarse texture, made of earth mixed with sand of various granulation, but with a smooth outside surface. The earth was sometimes mixed with graphite, so that the texture of vessels is porous and the color gray or dark gray, while other vessels of coarse texture are of various shades of brown color. The most common shape of the coarse hand made pottery ware are slightly curved pots, with rare variances reflected in the amount or degree of the curve on the upper part of the vessel. This type had been always decorated by a shallow groove below the rim, or a set of rectangular recesses, also below the rim (T I, 11–13). The most often found decorative elements on these vessels were the comb or broom motif of incised lines, either as horizontal or vertical bundles (T II, 10–12), semi-circular bundles going downward from the rim (T II, 1–4), and compositions of horizontal and semi-circular bundles (T II, 5–8). The ornamented surface is always divided from the rim by a shallow groove, below which are several nail scratches or short slanting slashes (T II, 1–4). Among coarse pottery ware, one can discern bowls with a curved upper part, ornamented by a comb motif too, sometimes combined with curved plastic strips filled with slanting slashes (T II, 9). This ornament is an obvious example of a combination of indigenous and Celtic elements, for bent and horizontal S strips are a common motif of the simple pottery ware since the early phases of the Central Bosnian group.

A significantly smaller amount of hand made pottery fragments, which could be considered as a consequence of Celtic influence too, are gray pottery of fine texture, with a carefully polished outside surface. These are bowls with a curved upper part and flattened or rounded rim (T V, 1–5). This shape is a mostly represented type of medium or fine polished pottery bowls since the initial phase of development of the Central Bosnian culture group[11], so that we have again this combination of indigenous and Celtic elements.

The pottery ware made on wheel could be divided in two groups too; one with a prevailing gray pottery of fine texture, with a gray, dark-gray, or black outside, and the other one, in smaller quantity, consisting of red-brown vessels, of a coarse texture, with wheel traces on the inside of the wall, or on the outside of the bottom (T IV, 7).

Among the gray pottery ware made on wheel the most numerous ones are bowls of several shapes:

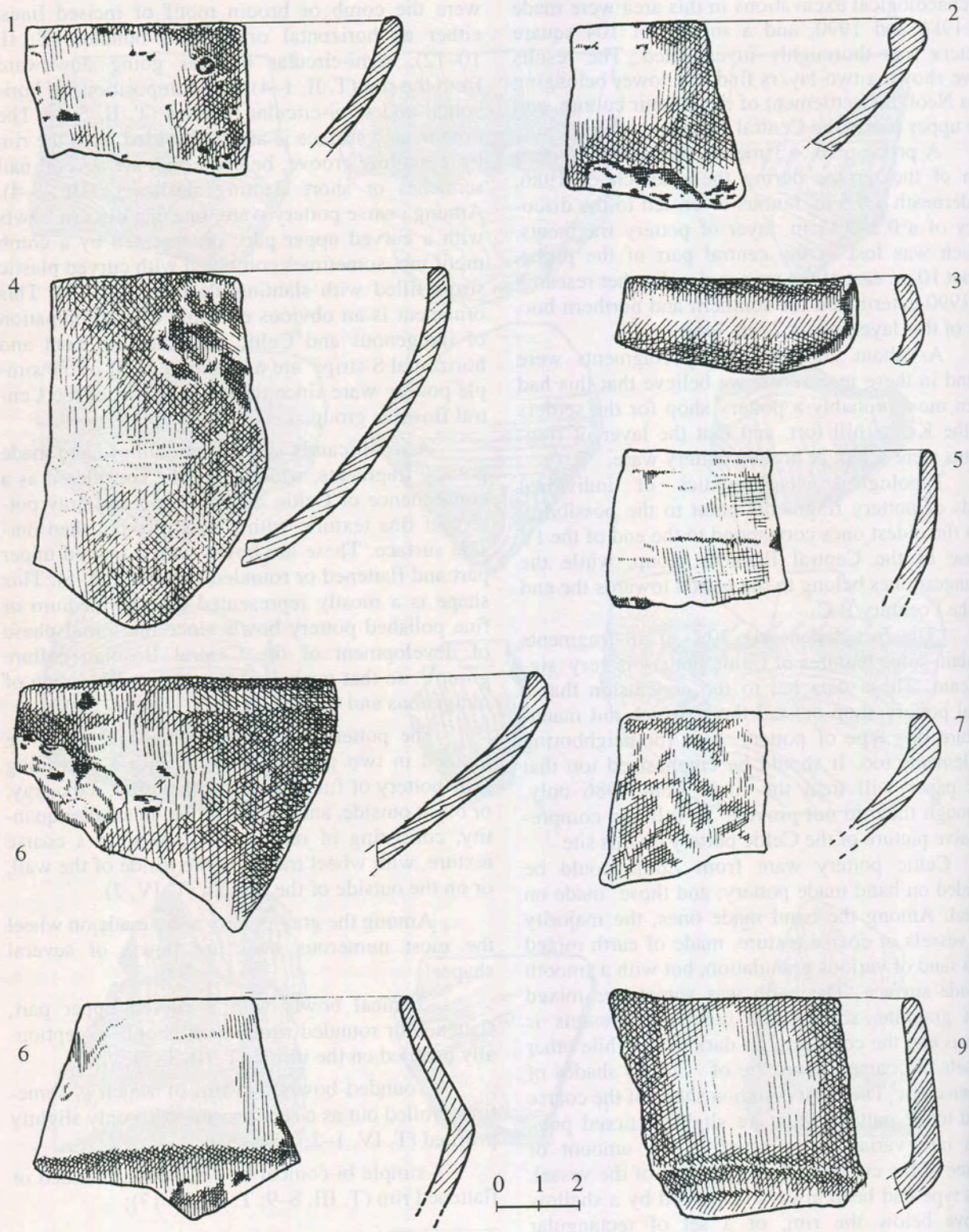
– conical bowls with a curved upper part, flattened or rounded rim, which is only exceptionally profiled on the inside (T III, 1 7),

– rounded bowls, the rim of which is sometimes rolled out as a reinforcement, or only slightly profiled (T. IV, 1–2, T V, 12);

– simple bi-conical bowls, with a rounded or flattened rim (T III, 8–9; T V, 16–17);

---

[11] B. Čović, Srednjobosanska kulturna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV* Sarajevo 1983, 444, sl. 32.

Pl. III. – Pottery from the site Zbilje.

– bi-conical bowls with a short neck and open rim, with a more or less emphasized shoulder (T V 13–14);

– more or less expressed S-shaped bowls (T IV 3–4).

Another form often found are amphorae with a shorter or longer inclined neck and a more or less open rim, which was specially profiled in certain cases (T IV, 5–6; T V, 6–11).

Due to very small fragments found, we could only assume that beakers were manufactured too, which is suggested by a large number of fine modeled handles stemming directly from the rim, sometimes ornamented by fine vertical grooves, or plastic ribs (T IV 10–13).

The least represented type of gray pottery ware is the shallow dish-plate, with a pronounced ring profile of the bottom (T VI, 3).

The bottoms of these forms of gray pottery ware could be either flat or ring profiled (T VI, 1–7).

Concerning gray pottery ware, it should be said that it had been rarely decorated. In some cases, with dishes and plates, traces of painting were found, i.e. red stripes on the outside light gray surface (T IV, 1, 8), and in another case the inside of a plate was painted brown with a stripe motif (T IV 9). It should be added too that an overlay of dark gray or black appears on bowls, as well as on amphorae and beaker handles, bur which is easily rubbed or pealed off, depending of the thickness of the layer (T III, 4, 6, 9). One or two plastic ribs on the neck or shoulder is characteristic for amphorae only *(T V, 8, 11).

And finally, on the basis of fragments of red-brown pottery ware, of which the upper parts were mainly preserved, often with a polygonal profile of the rim, or the bottom, considering their size and thickness of the walls, we could state that bowls were mostly represented (T V, 27–34), then amphorae (T V 18–25), while the type of the rim on T V, 26 most probably corresponds to a smaller pot. The bottoms of these bowls are in most cases flat, rarely slightly profiled, with wheel traces on the outside (T IV, 7).

GRADINA-HADŽIĆI

The Hadžići hamlet is located 12 km. north-east from Visoko, on the right bank of Radovaljka creek. Gradina is a hill raising steeply above the hamlet and represents the highest peak of the Radovaljka valley The find itself is located on one of the three peaks of Gradina on a surface of about 2,000 square meters.

The first probes were made on Gradina in 1987, and an area of 48 sq. m. was excavated. The results have shown a well fortified settlement established at the end of the I or the beginning of the II phase of the Central Bosnian group, which had existed during the Late Iron Age too.[12]

The Late Iron Age layer had been stratigraphically confirmed in the southern and south-western part of the settlement and it was 0.20 to 0.40 m. deep. The layer contained, besides small lumps of mortar, pottery pieces, which were divided in two groups by their stylistic and technological properties: authocthonous pottery in which we recognize the basic characteristics of the Central Bosnian group, and pottery with some features of the Celtic culture.

Within the framework of Celtic pottery, which makes about 15% of the find in the latest layer, here too we can differentiate the coarse hand made pottery, and the gray one of fine texture, made on wheel.

Taking into consideration of the quantity and the size of fragments, the repertoire of the shapes of Celtic pottery on this site is much poorer than the shapes represented at Zbilje. Here too, the basic form of coarse pottery is the slightly profiled pot with a comb ornament, mainly in semi-circular bundles on the upper part of the vessel.

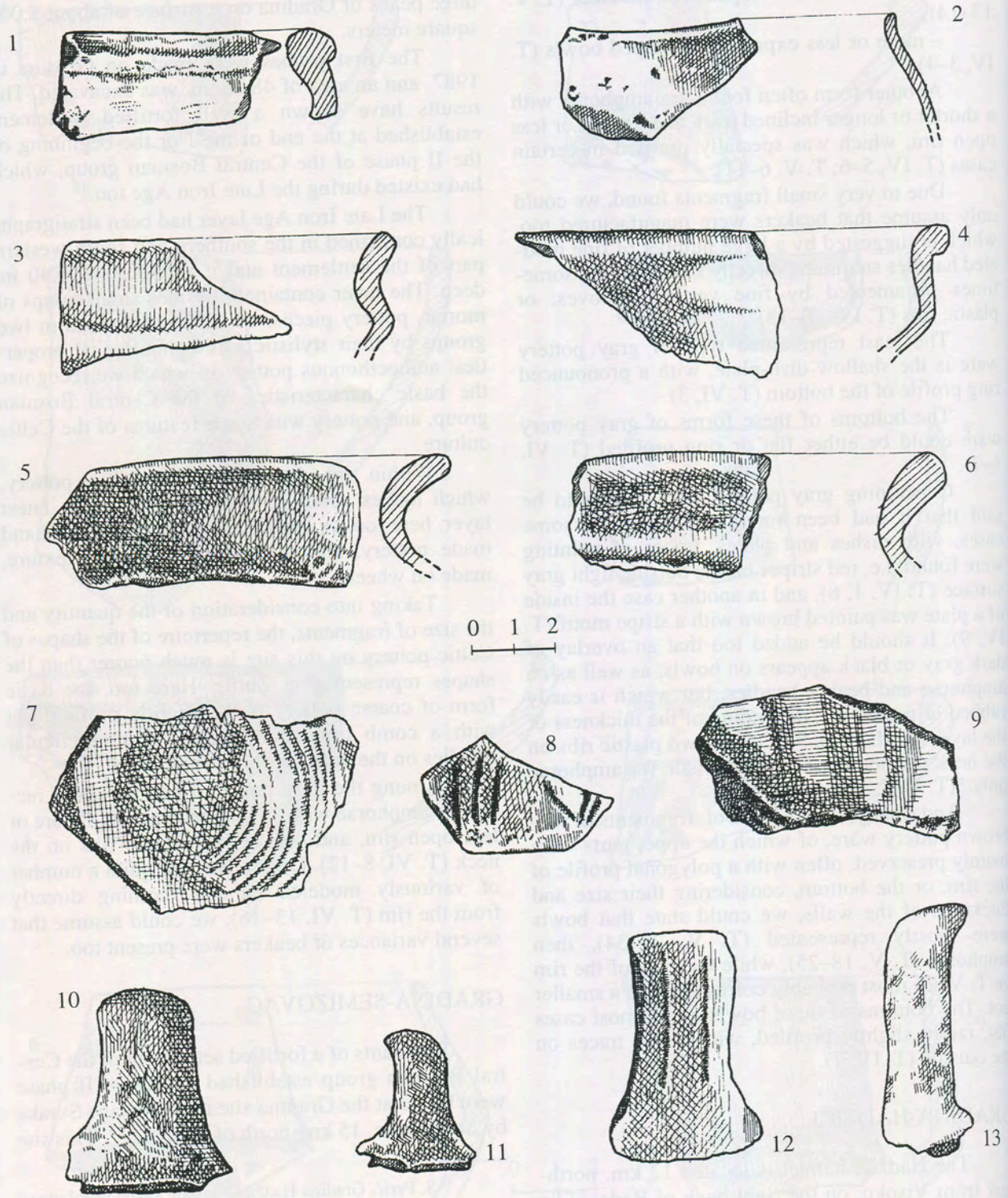
Among the gray pottery finds we could recognize amphorae with an inclined neck and more or less open rim, and one or two plastic ribs on the neck (T VI, 8–12). On the basis of quite a number of variously modeled handles, coming directly from the rim (T VI, 13–16), we could assume that several variances of beakers were present too.

GRADINA-SEMIZOVAC

Remnants of a fortified settlement of the Central Bosnian group established during its II phase were found at the Gradina site in the village Svrake by Semizovac, 15 km. north of Sarajevo[13] This site

[12] S. Perić, Gradina Hadžići, Naselje kasno brončanog i željeznog doba, *Arheološki pregled 28*, (1987), Ljubljana 1989, 60–62.

[13] B. Čović, *op. cit.*, 485–490.

Pl. IV – Pottery from the site Zbilje.

was slightly researched by M. Mandić in 1933 and J. Korošec in 1943[14] On the basis of these finds, as well as of the finds in the graves beneath it, it was determined that life continued in this settlement from the 8th century B.C. to the beginning of the 1st century A.D.[15]

It is essential for us that in both cases fragments of Celtic pottery were found too.[16] Fragments of coarse hand made vessels, with variously composed comb ornaments prevail (T VII, 7–9). Beside these, fragments of gray pottery made on wheel were found too, and among different shapes we could recognize a rounded dish with a ring-like rim (T VII, 10), a beaker with a slightly open rim, a conical neck and a distinct joint between the neck and the shoulder (T VII, 12), and a fragment of an upper part of a smaller vessel, probably a small amphora, with a plastic rib between the shoulder and the neck (T VII, 11).

GRADAC-PODGORA

From the Gradac site at Podgora, by Breza, come many surface finds of pottery Taking into consideration the typological variation of pottery material, it was assumed that the oldest settlement at this site had been established during the II phase of the Central Bosnian group, and that it existed continually until the Roman conquests, when a small Roman fort had been built on Gradac.[17]

The Gradac pottery finds include a score of fragments with characteristic features of the Celtic culture. The coarse pottery is represented by a slightly profiled pot with a groove below the rim and a combination of horizontal incised lines in bundles (T VI, 17–18).

Among wheel pottery, there are gray bi-conical dishes with short necks and open rims (T VII, 1), conical dishes with wide open rims (T VII, 3–4), amphorae with open rims and short inclined necks (T VII, 2), and small belly pots of a slightly rougher texture and red-brown color (T VII, 5–6).

A smaller number of Celtic pottery finds (T VII, 13–14) originate from a hill fort site in Kopači village, 2 km. south-east of Visoko, below which the grave from Vratnica was found, then from the Veliki Vis, or Veliki Gradac, site in Ramadanovci hamlet. about 8 k. south-west from Visoko, where, besides surface layers of prehistoric pottery finds, remnants of a smaller Roman fort were found too, and from the Gradac site at Gunjače, about 7 km. north-west of Visoko, a site with a powerful system of fortification.

And, finally, it should be mentioned that fragments of gray pottery made on wheel and several fragments of coarse texture with comb ornaments were found in the common warriors grave at Vratnica, also near Visoko.[18]

The results of these research activities, as we may see, confirm the continual existence of the Central Bosnian group during the last three centuries of prehistory too. Besides the evolution of the native pottery forms and ornamental system, which were enriched by the increasing presence of elements from the Donja Dolina-Sanski Most group during the later phases of the Central Bosnian group[19], a special stamp to the cultural content of this group was given by the presence of the La Tene pottery too.

Further significance of these researches is reflected in the fact that finally we have at our disposal actual stratigraphic data, which are indispensable for a detailed cultural and chronological study Speaking about chronological analyses, they have been made more difficult by the fact that on no one of these sites were found metal objects, which are much more sensitive for these analyses; then, because the results of the only systematically excavated and researched settlement from the Late Iron Age on the territory of Bosna, the Donja Dolina site[20], were published in parts only, so that we do not have enough corresponding material for a detailed comparison with our finds.

---

[14] M. Mandić, Prehistorijski nalazi prigodom rekognosciranja u okolici Kaknja, Semizovca i Novog Šehera kod Žepča, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH XLV sv. 2*, Sarajevo 1933, 1–6.

[15] B. Čović, *op. cit.*, 484.

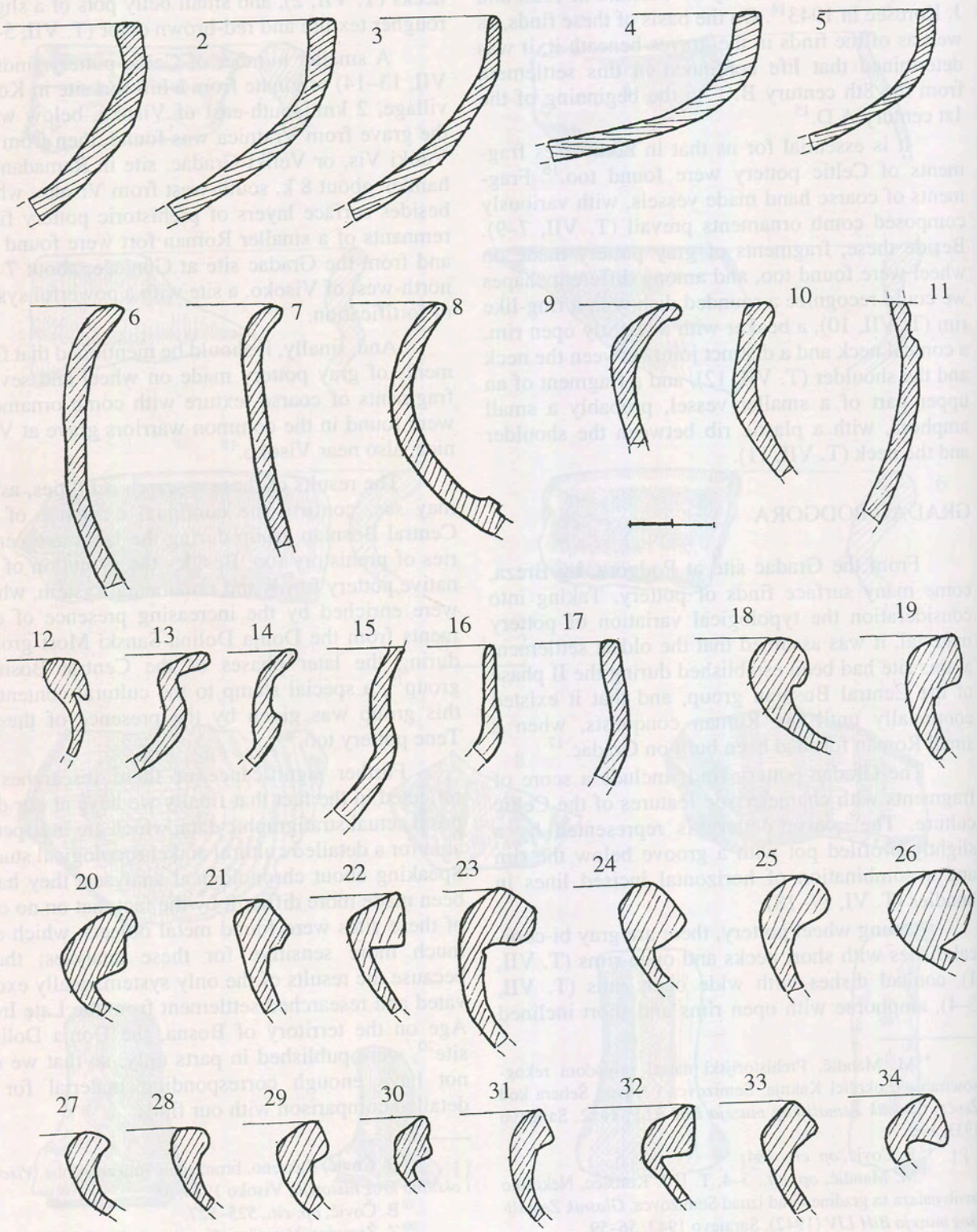
[16] M. Mandić, *op. cit.*, 3–4, T I; J Korošec, Nekoliko novih nalaza sa gradine Grad iznad Semizovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH LIV* (1942), Sarajevo 1943, 56–59.

[17] I. Bojanovski, Razdoblje rimske uprave, *Visoko i okolina kroz historiju*, Visoko 1984, 49–104.

[18] B. Čović, Bakreno, bronzano i željezno doba, *Visoko i okolina kroz historiju*, Visoko 1984, 46.

[19] B. Čović, *op. cit.*, 525–527

[20] Z. Žeravica, Nova istraživanja mlađeg željeznog doba na području sjeverozapadne Bosne, *Materijali SADJ XX*, Beograd 1985, 29–40.

Pl. V – Pottery from the site Zbilje.

Therefore, with the aim of finding a full answer to the questions concerning the presence of Celtic pottery in the upper stream of the Bosna river, we should seek analogies for certain pottery forms and a confirmation of their chronological dating in areas which had been permanently settled by Celts, i.e. in the Scordisci pottery

But before finding any analogy, we should treat the problem of chronological frameworks in which had appeared the first elements of Celtic pottery in the upper stream of the Bosna river In his work devoted to Celtic influence in Bosnia-Herzegovina, Z. Marić dates the appearance of the gray pottery made on the wheel to the beginning of his II phase of Celtic influence, i.e. to the period around 260 B.C.[21] Z. Žeravica reached the same conclusion in interpreting the results of the latest research on the Donja Dolina site.[22] Both of these opinions concern the area of northern Bosnia only, as this territory according to Z. Žeravica, had been directly affected by the early Celtic penetration.[23]

Speaking, however, about dating the first appearance of Celtic pottery in the upper stream of the Bosna river, a reliable chronological reference should be sought in this area. As the results of excavation of the Breza necropolis have not yet been fully published, we have to satisfy ourselves, for the time being, with the finds from the grave in Vratnica by Visoko.[24]

In spite of a relatively wide time range in which had appeared various types of metal finds from this grave, it is quite justified to consider is as one entity [25] At the same time, these finds were mostly responsible for separating the VI phase of the Central Bosnian group and its dating to 350–300 B.C.[26]

In dating the Vratnica grave, B Čović concluded, on the basis of the finds of Early La Tene fibulae, that this grave was built during the last quarter of the 4th century B.C.[27] If we would accept this opinion, and as these are for the time being the oldest La Tene finds within the framework of the Central Bosnian group, then the last quarter of the 4th century B.C. should be considered at the same time as the period of the earliest appearance of Celtic pottery in this area, which would be in quite a chronological disparity with the above mentioned opinion of Z. Marić and Z. Žeravica, according to which the Celtic pottery appeared in the region of northern Bosnia and Donja Dolina after 260 B.C. only [28] Therefore we think that the elements used for dating the Vratnica grave should be reconsidered, particularly as in the chronological dating of this grave the latest type of finds had not been taken into consideration.

We have already mentioned, by quoting analogies in the area of northern Bosnia and Donja Dolina, that fibulae with a foot in the shape of a stylized animal or bird head had been taken as a key chronological support for its dating.[29] At the same time, finds of fibulae with a stronger arc and a free curved foot ending with a ball ornament, and having an octagonal annex with little chains attached to the head, were neglected.[30]

This type of fibulae had been very well known in areas permanently settled by Celts and has a clear chronological position. Thus, D Božić dates fibulae of this type from Valična Vas and Mokronog in the Taurisci region to the phase Mok ronog I, i.e. to the period between 300 and 250 B.C.[31] In the Scordisci area, the earliest find of fibulae with a ball ornament originates from the well known Čurug hoard, which is dated to the time of the first contacts of the local population of southern Pannonia with the Celts, and that had been the

---

[21] Z. Marić, *op. cit.*, 70–71 T III, 5–15.

[22] Z. Žeravica, *op. cit.*, 36–38.

[23] *Ibid.*, 37–39.

[24] The grave was found by chance in 1966. It was partially dug in soil, with vaulted roof. The interior of the sepulcra had a square basis 3,5 × 2,00 m, with an oval shape. The vault was made of a thinner stone slabs which were supported by two verticaly placed slabs. About 20 warriors were buried on three big stone slabs. The skeletal bones and jewlery were scattered around sculls and lance heads were arranged in three groups. Therefore, it was concluded that the warriors were later brought in. Apart from the jewlery and lances, one intact ceramic pot, one bigger fragmented vessel, as well as a large number of La Tène ceramic pottery fragments and animal bones were also found. B. Čović, *op. cit.*, 37–48; B. Čović, *op. cit.*, 511–512.

[25] B. Čović, *op. cit.*, 40–48.

[26] B. Čović, *op. cit.*, 504–506.

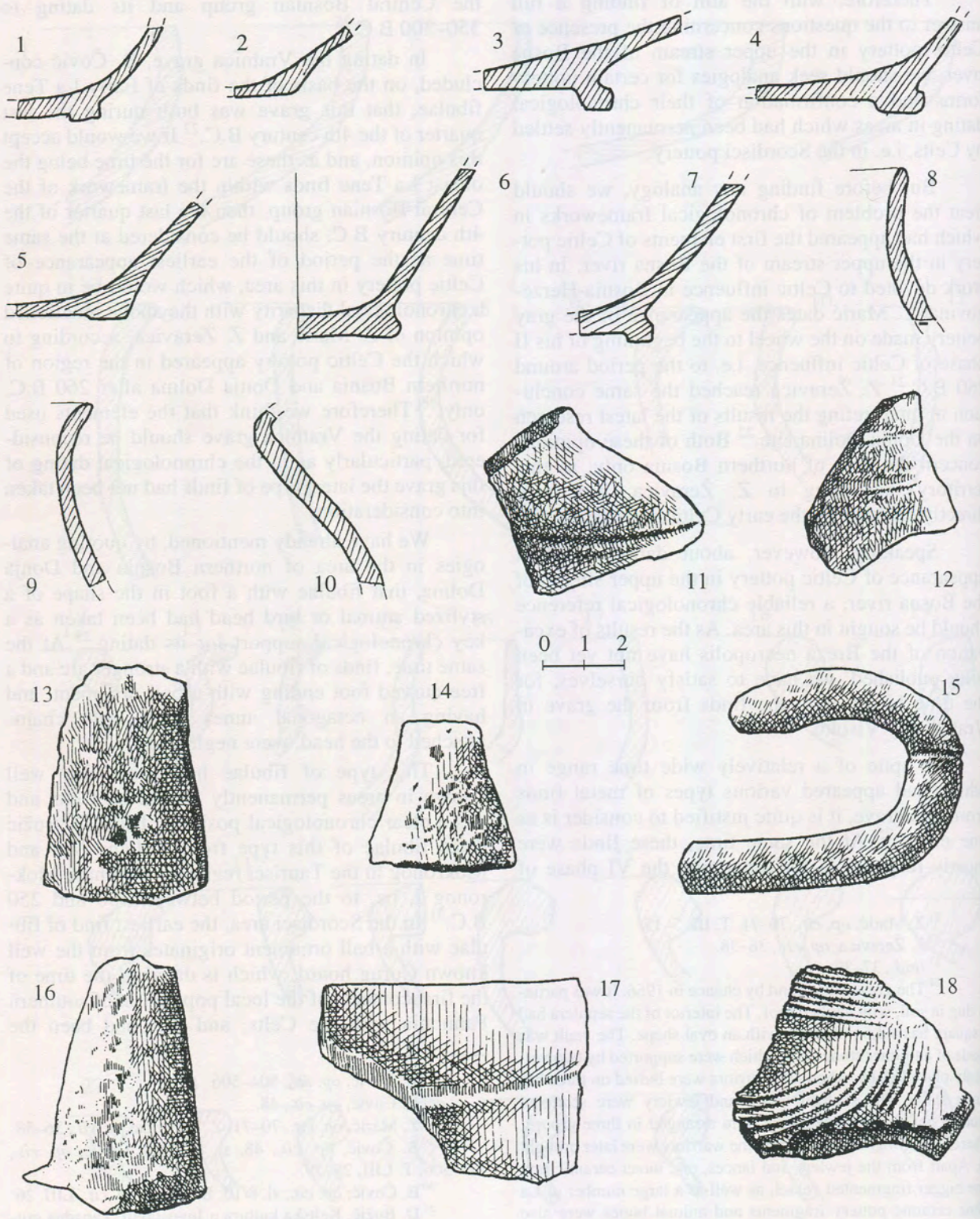
[27] B. Čović, *op. cit.*, 48.

[28] Z. Marić, *op. cit.*, 70–71 Z. Žeravica, *op. cit.*, 36–38.

[29] B. Čović, *op. cit.*, 48, sl. 8/7–9;B. Čović, *op. cit.*, 505–506, T LIII, 28–29.

[30] B. Čović, *op. cit.*, sl. 8/10; B. Čović, *op. cit.*, LIII, 26.

[31] D. Božić, Keltska kultura u Jugoslaviji, Zapadna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* Sarajevo 1987 870, sl. 43/8–10.

Pl. VI. – Pottery from the site Zbilje (1–7); Gradina–Hadžići (8–16); Gradac–Podgora (17–18).

period of the second half of the 4th century B.C.[32] Anyhow, this type of fibulae in the Scordisci region has been considered as a slightly later form of Early La Tene fibulae, and has been dated mainly to the first half of the 3rd century B.C.[33]

On the other hand, Z. Marić mentions fibulae with a ball ornament on the free curved foot as one of the basic features of the beginning of the II phase of Celtic influence in Bosnia-Herzegovina, which had lasted from 260 to 150 B.C.[34] At the same place Z. Marić states that fibulae of the Celtic type in this period could be considered as a generally accepted fashion trend, not only in areas settled by the Celts, but even in neighboring areas, so it is difficult to determine whether this is a case of imported or local product, adding however that there are justified reasons to believe that they are of local origin, as evidenced by fibulae with little chains on spiral.[35] One of these fibulae was found in Vratnica too[36], for which we have a clear ana logy in the Dvorovi-Trešnjica find, dated also to the 3rd century B.C.[37]

Taking into consideration all of these data on the chronological place of the fibula with a curved foot and ball ornament, we are of the opinion that the time of its first appearance in the upper stream of the Bosna river could not be before the middle of the 3rd century B.C. This would be also the lower chronological border for the time ofd the building of the Vratnica grave.

However, taking into consideration later events in the upper stream of the Bosna river, as well as the significant changes in the content of the material and spiritual culture, and which quite certainly represent the continuation of a process the beginning of which had been documented by the content and character of the finds just from this grave, we are more inclined to the opinion that the time of burial of the deceased in Vratnica could be dated to the very end of the 3rd century B.C.

It should be emphasized too that the above mentioned opinion of the lower chronological border for dating the Vratnica grave was accepted indirectly by B. Čović in speaking about the Donja Dolina – Sanski Most group, for which he gives a slightly modified development scheme in relation to the one given by Z. Marić,[38] whereby he dates the new phase IIIb, still without the Early La Tene material, to the 350–300 B.C. period, with an open possibility that the end of this phase could go even to 275 B.C.[39] Thus, the original dating of the Vratnica grave has been questioned indirectly, and at the same time the question of the chronology of the VI phase of the Central Bosnian group.

Simultaneously, the question of when and how this pottery came to be largely used in the settlements of the Central Bosnian group has been imposed, considering the amount of La Tene pottery finds in these settlements, as these were certainly no sporadic finds. In settlements which have been studied, within the framework of the Late Iron Age, no developed stratigraphy was found, so that it is not possible t this moment to follow the gradual acceptance and the beginning of local production of the La Tene pottery In seeking answers to the questions raised, it would be logical to start from the assumption that at the beginning there had been small quantities of imported goods only To this period of the first penetration of Celtic pottery to these areas should be probably linked too the finds of gray hand made pottery As these were bowls with a curved upper part, which is a shape characteristic for the native culture, it is obvious that these were imitations of the new technology, which had been still far away from these areas. What had been the duration of this period, which we could call a period of transition, and since when we could speak about a massive use of Celtic pottery, would be seen from its typological analysis and comparison with similar finds of northern Bosnia and the Scordisci pottery

We have seen that the coarse Celtic pottery from this area is represented by pots, exceptionally by bowls, of a slightly curved shape, nearly always with a characteristic comb ornament. As this kind of pottery shape was poorly represented in northern

---

[32] M. Grašanin, *Praistorija na tlu Srbije*, Beograd 1973, 538; R. Vasić, Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* Sarajevo 1987 556–557; N. Tasić, Predkeltsko stanovništvo Srpskog Podunavlja i severnog Balkana, *Skordisci i starosedeoci*, Beograd 1992, 78, sl. 53.

[33] B. Jovanović, Keltska kultura u Jugoslaviji, Istočna grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* 832; B. Jovanović, Dolazak Kelta na Balkan, *Skordisci i starosedeoci*, Beograd 1992, 85–91, sl. 19–22.

[34] Z. Marić,*op. cit.*, 71, T I, 15, 18, 20.

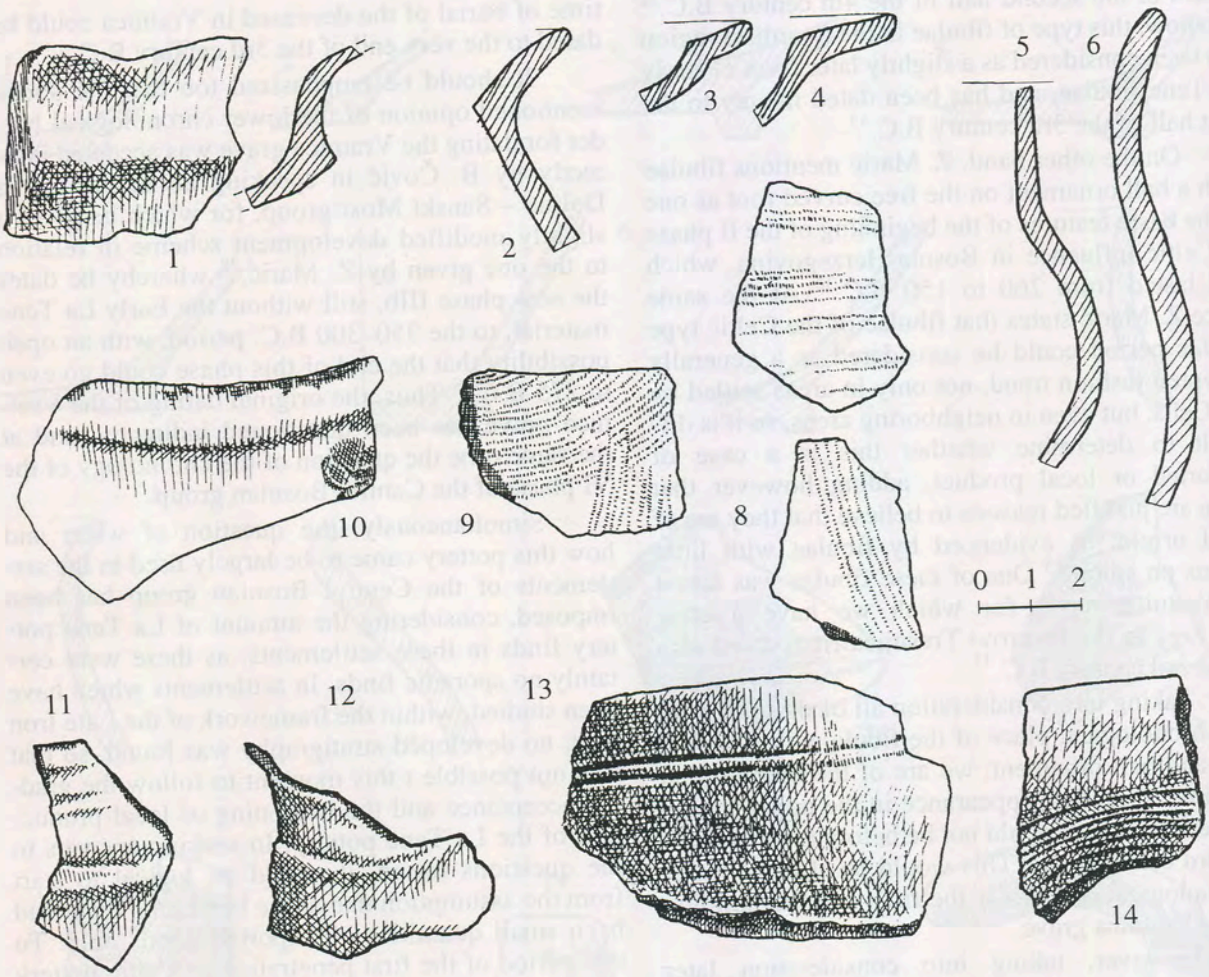
[35] *Ibid.*, T I, 15.

[36] B. Čović, *op. cit.*, T LIII, 26.

[37] B. Jovanović,*op. cit.*, 826–828, LXXXIV 5.

[38] B. Čović, *op. cit.*, 234–240.

[39] *Ibid.*, 260–266.

Pl. VII. – Pottery from the site Gradac–Podgora (1–6); Gradina–Semizovac (7–12); Kopači (13–14).

Bosnian areas, or did not get a corresponding significance, the analogy for our material could be sought among the Scordisci pottery, where it is possible to follow the gradual development of the comb ornament. At the beginning, there had been a few incised lines only, without any specific shape or order, which had developed into variously composed bundles of incised lines during the 2nd century B.C., while a clear scheme of composition, with a comb ornament clearly divided from the rim by a shallow groove, appeared in the first century B.C.[40]

In examining our finds, we have observed that elements of the early Celtic culture are missing completely, while finds without the comb ornament could be considered as an analogy to the elements of the II phase (T II, 11–13), as well as those with simple motifs of horizontal or vertical bundles of incised lines (T II, 10–12), while the most numerous are the finds corresponding to the elements of the III phase of the eastern Celtic culture, i.e. finds whereby the semi-circular and combined bundles of incised lines are regularly divided from the rim by a shallow groove (T II, 1–9).

Speaking about pottery made on the wheel, we have seen that we had quite a uniform presence of the basic forms – bowls, amphorae, beakers – on all sites.

Among the bowls, bi-conical (T III, 8–9; T V, 16–17) and conical ones with a curved upper part (T III, 1–7) are the most frequently repre-

[40] M. Sladić, *Keramika Skordiska*, Beograd, 1986, sl. 5–6.

sented native forms, manufactured according to the new technology, and therefore they could not been taken as reliable elements for the chronological dating.

Typical Celtic forms – the S-profile bowls (T IV 3–4) and bi-conical short necked bowls with an open rim (T V, 14; T VII, 1) – appear in Donja Dolina during the IIIb phase, but they continued to exist during the IIIc phase too.[41] Analogous shapes from the Brdo in Donja Mahala and Rapanović Polje sites were marked as Late La Tene forms.[42]

On the other bank of the Sava river, in Scordisci settlements, the appearance of these shapes has been dated to the second half of the 3rd century B.C., but their full development and expression they reached during the 2nd and 1st centuries B.C.[43]

Conical bowls, with a wide open nearly flat rim (T I, 6–7, T V, 13, T VI, 3–4) were less known in northern Bosnian settlements, but were quite common in the Scordisci settlements, being characteristic for the 1st century B.C.[44] Bowls of the type T IV, 1, T V, 12, characterizing the IIIc phase in Donja Dolina, correspond to the same period.[45]

Amphorae, which had remained more or less unchanged during the whole period of the Celtic culture, represent another chronologically less sensitive form. Among our finds of amphorae, the frequent use of a fine dark gray or black coats, characteristic for the 1st century B.C. at the Scordisci settlements,[46] or the existence of a shallow groove on the belly (T I, 3), which is considered as one of the features of the amphorae characteristic for the VIb phase at Gomolava,[47] could be taken as a certain chronological indicator It should be mentioned too that on our sites certain variants of amphorae made on the wheel were modeled according to various native forms made by hand, so that certain variants of amphorae exist both within the Celtic and the native local pottery

It has been already mentioned that the existence of beakers is evidenced by numerous variously modeled handles only, so that there is not enough elements for their reconstruction and the following of their probable typological development. On the other hand, their large use in the Scordisci settlements corresponds to the 2nd and 1st centuries B.C. period.[48]

If we neglect the glossy graphite coating and the plastic ribs on amphorae, the only real way of decoration of gray pottery in settlements of the Central Bosnian group had been paining (T IV, 1, 8–9). The pained pottery is characteristic for the latest phase of the Celtic culture in the Yugoslav Danubian Basin, where corresponding analogies to our finds could be registered, both concerning motifs and forms on which this type of decoration had been practiced.[49] A particular abundance of painted pottery was found in Gomolava, where both stripped and more sophisticated geometrical motifs were present through all the three phases of development of this late La Tene settlement.[50]

Obviously the latest group of pottery finds in the settlements of the Central Bosnian group are the red-brown vessels made on the wheel, but of a slightly rougher texture (T VI, 18–34), where the polygonal shapes of the rims are, most probably, the result of increasingly intensive Roman influence. In areas settled permanently by the Celts, the appearance of the reddish pottery, having on the inside most often deep traces of the wheel, has been dated to the end of the 1st century B.C.[51]

Taking into consideration all of the presented data, we may conclude that the above enumerated pottery material from the Central Bosnian settlements contains in the largest possible measures all features of the Late La Tene pottery, and that the transition to mass use, including the beginning of local production, took place around the middle of the 2nd century B.C. In northern Bosnia, this had been the period of the second half of the phase IIIb at Donja Dolina, the beginning of which had been

[41] Z. Žeravica, *op. cit.*, T II, 8–9, 11 T III, 5–9.

[42] M. Kosorić, *op. cit.*, 42–43, T I, 1–2; M. Kosorić, Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne XIV* Tuzla 1982, 124, T II, 18, T III, 22–23.

[43] M. Sladić, *op. cit.*, 48–49; B. Jovanović, *op. cit.*, 840–841 B. Jovanović–M. Jovanović, *Gomolava, Naselje mlađeg gvozdenog doba*, Novi Sad–Beograd 1988, 51–52, pr. 5, 13.

[44] M. Sladić, *op. cit.*, T XXVI, 1–3; B. Jovanović, *op. cit.*, 840–841, B. Jovanović–M. Jovanović, *op. cit.*, pr. 13/1–2.

[45] Z. Žeravica, *op. cit.*, T III, 1, 8.

[46] M. Sladić, *op. cit.*, 49–50; B. Jovanović, *op. cit.*, 831.

[47] B. Jovanović–M. Jovanović, *op. cit.*, 52, pr. 13, 30.

[48] B. Jovanović–M. Jovanović, *op. cit.*, 829–831 837–840, fig. 41–42.

[49] *Ibid.*, 831

[50] B. Jovanović–M. Jovanović, *op. cit.*, 51–52.

[51] M. Sladić, *op. cit.*, 50; B. Jovanović–M. Jovanović, *op. cit.*, T XXV 2.

characterized by a similar process too,[52] while in the Scordisci are this would roughly correspond to the period of establishment of the Late La Tene Gomolava settlement. At the same time, taking into consideration the confirmed stratigraphical data, as well as the fact that a typological uniformity has been established in all of the settlements, it is most probable that the transition on mass use of Celtic on the majority, if not on the whole territory covered by the Central Bosnian group took place at roughly the same time, or in a short chronological span. Therefore, it is quite logical to raise the question of causes provoking this significant change in the content of the material culture of the Central Bosnian group around the middle of the 2nd century B.C.

We have already mentioned that an increasing presence of elements of the material culture from the area of the Donja Dolina – Sanski Most group had been recorded since the IV phase of the Central Bosnian group. This had been due to intensive cultural influences and trade links until the second half of the 3rd century B.C. Since that time, however, besides changes in the content of the material culture in the area of Central Bosnia, significant changes have been registered in the field of spiritual life too, primarily changes in the burial rites, which should be certainly connected to the arrival of the Celts to the left bank of the Sava and with the consequences of their periodical penetrations to areas to the south of the Sava river

The first wave of these changes has been confirmed by the Vratnica grave, where the long tradition of skeleton burials in flat graves had been abandoned for the first time in Central Bosnia. The grave structure which was found in Vratnica,[53]has no corresponding analogy in cultural groups of neighboring areas of that time, which could have been used as a model for a new fashion of burial.

The grave structure itself could be explained by the fact that it had been a collective grave of 16–20 deceased warriors, and that it had been the case of secondary burial, namely that the deceased were brought from their place of death.

However, the fact that among all enclosures of arms, and particularly jewelry, the majority belonged to the elements characteristic for the Celtic culture, instead of some older native elements,[54] which had been at that time a component part of the dress and war equipment of people from several cultural groups in larger geographical areas, beyond any doubt reflects the consequences of the changes in the burial rite, while the find of a whole bowl and fragments of a larger vessel, including several small fragments of Celtic pottery and the animal bones in the grave, are the first confirmation of the rites of funeral feasts and libation, which were later, at the Breza necropolis, recorded as a normal phenomenon.[55]

Thus, we have come to a strictly hypothetical opinion that, due to the constant fear of deeper penetrations by the Celts, one of the tribes settled south of the Sava river, decided to retreat in mass, and that the members of this tribe, who had been in direct contacts with the Celts, or with some of their direct neighbors, in settling a part of the territory belonging to the Central Bosnian group, had brought along the first elements of the Celtic culture. Further, warriors buried in the Vratnica grave were in fact members of this tribe. They were killed in the conflict with the native warriors in the first wave of their migration. Only later, when the new settlers and the native population had established better links fearing of the penetration of a much stronger and more dangerous common enemy, the killed warriors were brought and buried according to a rite which had been neither their nor of the natives, but had been dictated primarily by the state of the bodies.

We shall try to explain this opinion by the historically confirmed fact that the tribe of Desidiates had lived in the upper stream of the Bosna river by the end of the 1st century B.C. and during the 1st century A.D., and that they had been often linked to the natives of the Central Bosnian group

---

[52] Z. Marić, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH n. s. A XIX*, Sarajevo 1964, 47–48; Z. Žeravica, *op. cit.*, 31 36.

[53] B. Čović, *op. cit.*, 37–38;B. Čović, *op. cit.*, 511–512. Although the grave constructions is not the same, some simmilarities with the finds from the Northwestern Balkans shoul be stressed: the character of burial – group burial; the accompanying inventory of the grave; the presence of earlier autochthonous La Tène and Hellenistic elements, and its location – far from the territories inhabited by the Celtic tribes which could certainly be connected to the Vratnica grave. Such examples are the earth-stone tumulus in Krajčinovići near Priboj, tumulus in Mahrević near Čajniče, grave pit in Vir near Posušje as well as the finds from Gorica near Ljubuško.

[54] B. Čović, *op. cit.*, 40–48, sl. 6–9.

[55] V Paškvalin, Kamenjača, Ul. 6. aprila, Breza kog Sarajeva – mlađeželjeznodopska i rimska desidijatska nekropola, *Arheološki pregled 17* Beograd 1975, 59, T XXX–XXXI.

during the Early Iron Age too.[56] Speaking about the proponents of the Central Bosnian group, B. Čović emphasized that the Central Bosnian group should be in no way identified with the Desidiates, but that this should be understood as a long process of economic, cultural and political coming together of a large group of akin tribes, resulting in a strong tribe organization known under the name of the Desidiates.[57] Accepting this opinion of B Čović, and without entering into the problem of the Desidiates belonging to one or another tribal group, the Pannonians or the Ilyrrians, we think that the attitude of A. Benac is most suitable for the time being, namely that the Desidiates represented an interzonal tribal community [58] Most probably their territory covered the area between the Vrbas and the Bosna rivers, and in the north-south direction from the northern border of the so-called mixed belt, as defined by Z. Marić,[59] to the line which connects on the north the present towns of Banja Luka and Doboj.

Taking into consideration all these data concerning cultural events in Central Bosnia during the last three centuries of prehistory, we think that the process of migration of the Desidiates from their native area to the upper stream of the Bosna river had developed in two stages. The first migration took place in the period of the second half of the 3rd century B.C., probably due to fear of further Celtic penetrations, who had stabilized their holdings on the left bank of the Sava river In this first migration wave, the Desidiates had probably settled the northern periphery of the Central Bosnian group only, and had brought along, as already stated, the first elements of the Celtic culture, which were documented by the finds from the Vratnica grave.

This process had been accelerated at the beginning of intensive Roman conquests in Bosnia-Herzegovina around 150 B.C., when the Desidiates finally had moved to the upper stream of the Bosna river They had brought along the technology of manufacturing La Tene pottery, which was readily accepted by the local population. At the same time, the local population which had still used the skeleton way of burial in flat graves, had the new way of burial imposed upon them.[60] Namely, the practice of cremation had been introduced, in which the ashes of the deceased were spilled over a circular stone structure, which had been documented, for the time being, on the Breza necropolis only [61]

It is true that the beginning of burials at this necropolis are dated to the 3rd century B.C.,[62] but if we look upon the elements on the basis of which this date has been taken, we shall see that certain corrections are quite justified. In dating the earlier phase of this necropolis to the 3rd century B.C., V Paškvalin had taken as a chronological reference the silver omega needles and the zoomorphic earrings, for which the nearest analogies are the finds of Donja Dolina and Gostilje for the needles, i.e. the Gorica find for the earrings.[63] Bearing in mind the fact that neither of these two finds could be linked to the 3rd century B.C. only, as they appear in Gostilje together with the Middle La Tene fibulae,[64] and at the same time the fact that they appear in Breza too, together with this type of fibulae,[65] we are of the opinion that the Middle La Tene fibulae should be considered as a basis for dating the earlier phase of the Breza necropolis.

The appearance of these fibulae in northern Bosnia, wherefrom they had reached Breza, Z. Marić had dated to the very end of the II phase of Celtic influence, but emphasizes that they are characteristic for the period after 150 B.C., as had been dated the fibulae from Jezerine and Debelo Brdo, which fully correspond to the finds from Breza.[66]

Thus, we are reaching the conclusion that the beginnings of cremation of the deceased at the

---

[56] A. Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V* Sarajevo 1987 795–799.

[57] B. Čović, *op. cit.*, 527–528.

[58] A. Benac, *op. cit.*, 797

[59] Z. Marić, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, *Posebna izdanja IX, Centra za balkanološka istraživanja I* Sarajevo 1964, 183–190.

[60] V Paškvalin, *op. cit.*, 57–58; V Paškvalin, Kamenjača, Regija 13, Tom I, *Arheološki leksikon BiH*, Sarajevo 1988, 21

[61] V Paškvalin, *op. cit.*, 57–62.

[62] *Ibid.*, 61

[63] *Ibid.*, 60–61

[64] Dj. Basler, Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (donja Zeta), *GZM n. s. A XXIV* Sarajevo 1969, 8, T XX, 98/7· M. Garašanin, Die späteisenzeitliche Nekropolen Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande, *Godišnjak XI Centar za balkanološka ispitivanja knj. 9*, Sarajevo 1973, 19–26.

[65] V Paškvalin, *op. cit.*, T XXXII, 5–10.

[66] Z. Marić, *op. cit.*, 75–76, T I, 21 25.

Breza necropolis most probably could be dated to the middle of the 22nd century B.C., and not to the 2nd century B.C., as had been dated by V Paskvalin.

On the basis of all data presented, we are of the opinion that it is fully justified to consider that the passage to mass use of Celtic pottery in the settlements of the Central Bosnian group had been taking place concurrently with the introduction of the cremation practice, and that both phenomena could be considered as a direct consequence of the final arrival of the Desidiates to the upper stream of the Bosna river and their integration with the autochthonous population. As the Breza necropolis, for the time being, represents the only prehistoric site which could be reliably considered as a Desidiates one, it is quite logical that the time of the earliest graves with incineration in Breza, i.e. the middle of the 2nd century B.C., could be taken as a chronological framework for these events.

Taking into consideration all of these assumptions and conclusions, resulting from the research of the above mentioned sites of the Central Bosnian group, in spite of their modest size, we could state that significant knowledge has been gained concerning the existence of the Celtic pottery, as well as concerning other phenomena which had marked the latest period of prehistory of this area. This is particularly valid for the fact that the huge presence of Celtic pottery, which was earlier linked to the areas along the banks of the Sava river only, has been confirmed stratigraphically deep inside Bosnia for the first time.

It has been confirmed beyond any doubt too that the appearance of Celtic pottery in these areas had not provoked the birth of a new culture group, but, on the contrary, that it had confirmed the continuity of the autochthonous Central Bosnian group, whose quite impoverished geometrical style had been freshened-up by a new technology of pottery manufacturing, as well as by new forms, techniques of decoration and motifs characteristic for the Celtic culture.

In determining chronological frameworks for the appearance of the first elements of Celtic pottery, it has been shown that the only reliable chronological support has been the find from the Vratnica grave. Repeated analyses of the elements on the basis of which it has been dated have shown that the time of its genesis should be moved from the last quarter of the 4th century B.C. to the second half of the 3rd century B.C. At the same time, this datum represents the lower chronological border of the earliest appearance of Celtic pottery in the upper stream of the Bosna river, although we are of the opinion that it is quite realistic to date it to the very end of the 3rd century B.C.

Typological and comparative analyses of the Celtic pottery have shown that the majority of finds on the Central Bosnian sites fully correspond to the Late La Tene pottery in south Pannonia. This has led to the conclusion that the Celtic pottery had been extensively used, and certainly manufactured too. in the settlements of the Central Bosnian group since the middle of the 2nd century B.C. It has been shown too that in Central Bosnia, in relation to areas permanently settled by the Celts, the typological development of certain forms had been much poorer, but that some native forms were quite often manufactured by using a new technology

In trying to find the answer to the question how Celtic pottery had reached the area of the upper stream of the Bosna river, analyzing possible causes of some individual and general changes in the way of burial from the middle of the 3rd century B.C. to the beginning of the A.D., and guided by the fact that at the time of the beginning of Roman conquests on this territory, one of the strongest resistance had been given by the soldiers of Bato Desidiates in this area, we have shown that the process of penetration of the Celtic pottery into Central Bosnia should be connected directly to the migration of the Desidiates to the same territory

Simultaneously, trying to reconstruct the process of migration of the Desidiates towards Central Bosnia, we have separated two distinctive stages. The first one followed the process of stabilization of the Celts on the left bank of the Sava river, and the second one took place some fifty years later, as a consequence of the increasingly intensive Roman conquests in the vicinity of the Desidiates' territory

As a consequence of the first wave of the Desidiates migration during which they had probably settled the peripheral parts of the Central Bosnian group territory, the first elements of Celtic pottery appeared in this area – early La Tene fibulae and the La Tene pottery, found in the warriors Vratnica grave.

The second wave, around the middle of the 2nd century B.C., resulted in the final melting of the Desidiates and the local native population, intensive use and manufacture of Celtic pottery, and the passage to the cremation of the deceased.

An finally, it should be stressed that, besides the above mentioned conclusions, as a result of this study, some other problems have been marked too, like for example the question of the periods and the chronology of the Central Bosnian group in general, which could not have been treated in this paper, but which certainly deserve further elaboration and research.

Translated by
Boško ČOLAK-ANTIĆ

UDK 903.23-033.64(=916)(497 15)"638"

Sarina Međa, Vrbica, and Vecina Mala: The Zooarchaeology of Three Late Bronze/Early Iron Age Transition Localities near Jagodina, Serbia*

HASKEL J GREENFIELD, University of Manitoba Winnipeg, Canada

I. Introduction

The zooarchaeological remains from three late prehistoric localities near the city of Svetozarevo in Central Serbia will be presented Sarina Međa, Vrbica and Vecina Mala. Each contains deposits dating to the transitional period between the Late Bronze Age the Early Iron Age. They will be considered together because of the near contemporaneity of deposits, similarity of depositional contexts and surrounding habitats, geographic proximity, and the small sample sizes contained in each. A brief discussion of the surroundings, dating, history of research, and the excavations will be presented, to be followed by the zooarchaeological analysis. They represent examples of assemblages found in a lowland context, overlooking a river floodplain environment, but in relatively close proximity to the rolling forested hills of Šumadija (central Serbia) and the mountains across the river in east Serbia.

All three sites are situated on small rises overlooking stream and floodplain environments of the Lower Morava and its left bank tributaries. Until recently, the surrounding flatlands were annually flooded as the melting winter snows and summer rains caused the mountain tributaries of the Lower Morava to swell and overflow their banks. Sarina Međa is located on the southern periphery of the city of Jagodina (formerly known as Svetozarevo). It lies on a loess terrace between Đurđevo Brdo, the Lugomir river (a left bank tributary of the Morava), and an old terrace of the Morava river The site overlooks the present-day floodplain of both watercourses. Vecina Mala is situated near the village of Majur Vrbica is found near the village of Dragovcvet.

These late Bronze Age localities exhibit stratigraphic conditions similar to those found at other contemporary settlements – a very disturbed cultural layer extending about half-meter down from the surface, and pits cut into the deeper non-cultural sub-humus layers (Greenfield 1986). At Sarina Međa, three pits extended into the lighter colored subsoil, beneath the cultural horizon, to a depth of 1.80–2.0 m. The tops of the pits and the surfaces from which they were cut were lost in the disturbed upper horizon. The pits were undamaged and represented sealed "in situ" deposits dating to the late Bronze Age and the transition to the Iron Age (Reineck – Bronze D and Halstatt A and B, M. and D. Garašanin's Iron I Stojić 1981, 1982. 33, Vetnić 1967). At Vecina Mala, a single undisturbed Late Bronze Age (Reinecke A) pit filled with domestic refuse (ceramics, animal bone and daub) was excavated. At Vrbica, a undisturbed pit plus part of a slightly earlier (Halstatt A1/A2 transition)

* Acknowledgements: The author would like to gratefully acknowledge the generous cooperation of Milorad Stojić (who provided the samples), Milutin Garašanin, Dragoslav Srejović, and Mirjana Vukmanović (for access to contemporary samples) in the field research leading to this analysis. Field support was generously provided by the National Science Foundation (Washington, DC), the Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research (New York), the International Research and Exchanges Board (Washington, DC), and the Fulbright-Hayes Program (Washington, DC). The samples were analyzed during 1982.

surface were found. The pit cut through the surface establishing the relative stratigraphic relationship. The bone sample from each pit or floor was excavated and collected by hand. Recovery was better than usual from contemporary Bronze Age excavations, as evidenced by the high proportion of medium-sized mammals in the samples (e.g. ovicaprines, immature suids). However, small bones (e.g. phalanxes, carpals, tarsals, etc.), especially among the mediumsized mammals, were noticeably few implying some differential recovery by bone size (table 2).

II. The Anımal Remains

II A. Sample Size and Condition (table 1)

Sarina Međa yielded the largest sample (n=469, including shellfish fragments), while Vrbica (n=162) and Vecina Mala (n=78) had substantially fewer The small sample sizes, combined with the limited excavation areas, limit the utility of the data for paleoeconomic reconstruction. Weathering of the sample was kept to a minimum. Only a single bone fragment from Sarina Međa showed any evidence of surface erosion. This is characteristic of bones derived from pit deposits. The pits were probably filled in and covered over relatively quickly, thereby protecting the contents from attrition through exposure to the elements. Fragmentation of the bones varied widely from site to site. At Vecina Mala, only 4% of the bones were totally unidentifiable, while greater quantities were identified at Sarina Međa (9.9%) and Vrbica (20.8%). The proportion of specimens identified to the genus/species level varied from a high at Sarina Međa (52.7%) to lower values at Vecina Mala (40.5%) and Vrbica. Even with the removal of the bones found on the floor from Vrbica, it is apparent that the samples from each of the pits were different.

Table 1: Species frequency by depostitional context

Species	Sarina Međa					Vrbica				Vecina Mala	
	Pit 1	Pit 2	Pit 3	Total	%	Pit	Floor	Total	%	Pit	%
Ovis aries	36	10		46		1		1		2	
Capra hircus	3		1	4							
Ovis/Capra	33	10	2	45		8		8		2	
Ovis/Capra total	72	20	3	95	40.60%	9		9	20,45%	4	13,79%
Bos taurus	52	17	7	76	32.48%	15		15	34.09%	5	17.24%
Sus scrofa d.	36	15	1	52	22.22%	15	1	16	36.36%	17	58.62%
Canis fam.	1	4		5	2.14%					1	3.45%
Equus caballus			2	2	0.85%					1	3.45%
Cervus elaphus	3			3	1.28%	4		4	9.09%	1	3.45%
Capreolus cap.	1			1	0,43%						
Homo sapiens										1	
Unio sp.	7	9	1	17		7		7		3	
Helix sp.	2			2		1		1		1	
Medium Mammal	50	33	9	92		54		54		20	
Large Mammal	31	36	9	76		24	2	26		21	
Unidentified	17	18	9	44		29	3	32		3	
Total	272	152	41	465	100.00%	158	6	164	100.00%	78	100.00%
Identified to genus*	165	56	13	234	52.47%	43	1	44	28.12%	30	40.54%
Unidentified to genus*	98	87	27	212	47,53%	107	5	112	71,79%	44	59.46%
Domestic**	161	56	13	230	98%	39	1	40	91%	28	97%
Wild***	4	0	0	4	2%	4	0	4	9%	1	3%
Chewed	2	19	5	26	6%	14	1	15	9%	7	9%
Butchered	27	3		30	6%	1		1	1%	7	1%
Burned	21	1	3	25	5%		1	1	1%	1	1%

*including only vertebrates
** excluding molluscs and humans

The sites varied slightly in their domestic:wild ratio. Sarina Međa contained the highest ratio (98.1 1 7%), while Vecina Mala (96.5:3.4%) and Vrbica (90.9:9 1%) yielded slightly lower values. The ratios from Vecina Mala and Vrbica may be indirect functions of their smaller sample sizes which resulted in inflated frequency values for rarer species. Red deer are a good example. Rarer species would normally make up only a small proportion of large assemblages. But a single specimen in a small sample yields a hiqher percentage than a single fragment in a large assemblage. Red deer varied widely in their percentage, but not in their absolute quantities from site to site.

II B. Attritional Processes

Only a single weathered fragment was found. The bones were not exposed for very long after they were discarded. None were water-smoothed, but many were chewed, burnt, and/or butchered. Pit 1 from Sarina Međa I was considered by the excavator to be a semisubterranean residential structure (Stojić 1982: 33). Its bone assemblage differed from the other deposits in several ways. The frequency of chewed bones was proportionately less (n = 2, 0.7%), while butchered bones were much more common (n=27, 9.5%) than in the other pits and sites. The high number of cooking vessels in pit 1 (e.g. pots with sieves) is another distinguishing feature (Stojić 1982. 35). For some reason, scavengers (e.g. dogs) did not get access to this pit as much as the others. Pit 2, with its supposed ritual levels (Stojić 1982. 34), contained more chewed, but fewer butchered and burnt bone than in the other pits. This may imply that its contents lay exposed for a longer period of time (table 1).

The differences between contexts, in terms of species proportions, are minimized when the samples are corrected for sample size variance. None appear to have been the result of a special activity, such as ritual or industry, which would have set it apart. Whether the pits were initially used for dwelling, digging daub, or something else is of little concern. Their final function was for refuse disposal.

II B. The Species (frequency – table 1, age – table 3)

Both domestic sheep *(Ovis aries)* and goat *(Capra hircus)* were identified at Sarina Međa. Only domestic sheep could be positively identified at the other sites. Ovicaprines were most common at Sarina Međa (40%), but substantially at Vrbica (20%) and Vecina Mala (13%). At Sarina Međa, a 18.33 1 sheep:goat ratio existed. The presence of goat at Sarina Međa may simply be a function of the larger ovicaprine sample size (n=95). When only postcranial fragments are considered, a 18.5 1 ratio ensues. All major segments of the ovicaprid skeleton were present in each site – cranial, trunk, limb and podial. But the proportions differed slightly from context to context. Adults were the most common age group. Immature fragments were best represented by post-cranial elements (45%). The prevalence of loose teeth and other cranial elements minimize the immature proportion in the assemblage. When only post-cranial specimens are considered, the age ratio is as follows – 27.5:17.5:55.0% (juvenile:subadult:adult). All of the sexed sheep specimens were female according to criteria set forth in Boesseneck (1969). They include 6 pelvic, 3 cranial, 2 epistropheus and 1 metacarpal fragments. The age distribution for the female specimens was 1 juvenile (11 1%), 2 subadults (22.2%), 3 subadults/adults, and 6 adult (66.6%) fragments. The absence of male sheep may indicate that they were slaughtered elsewhere, or were culled out of the herd at very early stages of development (before sexual diagnostics appeared in immature specimens). Considering the unusual state of preservation for even fragile bones at the sites, the age and sex distributions could be interpreted as similar to mortality curves where nearly all of the males are slaughtered at early ages for meat, while most of the females were culled only when their utility for herd reproduction and/or production of secondary products (e.g. wool and milk) decreased (Greenfield 1988). Wool sheep are known from figurine representation in the Bronze Age (Bökönyi 1974b; Sherratt 1980). A small pool of adult males would be retained into adulthood for breeding purposes. A few hornless sheep specimens (n=3), based upon the morphology of the epistropheus, were found in pits 1 and 2. Few bones were measurable, limiting analysis of size ranges. But using Zalkin's (1961) quotient for withers height for metacarpals, a value of 60.75 cm. (= 4.86 [quotient] x 125.0 [metcarpal length]). This measurement would fall at the lower end of the Bronze Age samples from Hungary (Bokonyi 1974a: 171 fig. 49) and is probably from a female. Proximal breadth versus depth measurements of metacarals place the Sarina Međa specimens in the center of the Hungarian and Serbian Bronze Age size range (cf. Bökönyi 1974a; Greenfield 1986).

From Vrbica, the distribution of sheep and sheep/goat fragments is more limited. No vertebrae, rib, or distal podial elements (e.g. phalanges) were found, although several rib fragments (n=10) were grouped among the medium-sized mammal sample. The proportions of early:late fusing elements is 3 1 (table 2) indicating, as with the absence of vertebrae and phalanges, assemblage attrition from erosion and recovery methodology Two chewed fragments were found in the pit. None were burnt. All the ovicaprid materials came from the pit. None were found on the floor The age distribution resembled that of Sarina Međa 20:20:60% (juvenile:subadult:adult). None could be assigned to either sex.

Table 2: Frequency distribution of dog-chewed bone

Species	Element	Sarina Meda			Vrbica		Vecina Mala
		Pit 1	Pit 2	Pit 3	Pit	Floor	Pit
Ovis aries	Metacarpus				2		
Bos taurus	Scapula						1
	Humerus			2			
	Ulna	1	3				
	Metacarpus		1	2			
	Metatarsus			1			
	Metapodia			1			
	Calcaneus		1				
	Astragalus				1		
Sus scrofa d.	Humerus		1*		2	1	2
	Femur				1		
	Tibia						1
Cervus elaphus	Metatarsus						1
Medium mammal (sheep-sized)	Long bone		12		1		1
	Tibia				1		
	Innominate				1		
Large mammal (cow-sized)	Long bone				1		
	Innominate				2		
	Scapula		1				
	Radius						1
Total		2	17	5	13	1	7

At Vecina Mala, two subadult sheep bones and two sheep/goat bones were identified. None showed any evidence for butchering, burning or chewing.

Goat remains were identified only at Sarina Međa. The only ageable fragment was that of an adult horncore.

Table 3: Frequency distribution by age classes

Sarina Međa

Age Class	Ovis	Capra	Ovis/ Capra	Total		Bos taurus		Sus scrofa d.	
?						3		1	
Infantile						1	5%	4	11%
Juvenile	5		10	15	20%	4	18%	15	41%
J/S								12	32%
Subadult	5		7	12	16%	3	14%	2	5%
S/A	15	3	6	24		50		11	
Adult	30	1	18	49	64%	14	64%	4	11%
Total	55	4	41	100	100%	75	100%	49	100%

Vrbica

?						1		5	
Infantile	1			1	20%				
Juvenile			1	1	20%			1	
J/S								1	20%
Subadult						2	33%	3	60%
S/A			4	4		8		6	
Adult			3	3	60%	4	67%	1	20%
Total			9	9		15		16	

Vecina Mala

?						1			
Juvenile								2	25%
Subadult	2			2	67%	1	50%	6	75%
S/A			1	1		2		9	
Adult			1	1	33%	1	50%		
Total	2		2	4	100%	5	100%	17	75%

Most of the butchered ovicaprine specimens were vertebrae and varied from site to site and context to context.

Domestic cattle *(Bos taurus)* were found at all three sites. They were the second most frequent species after ovicaprines at Sarina Međa (32%). At Vrbica (34%) and Vecina Mala (17%), they follow pigs. Cattle at each of the sites were relatively small in stature and in an advanced state of domestication. Proximal breadth versus depth of metacarpals from Sarina Međa revealed that both males and females were present. The two groups can be separated into two groups – relatively equal in frequency, but slightly overlapping in size.

At Sarina Međa, where cattle frequencies are more abundant, the age distribution is heavily biased toward adults (63.6%). Attrition (table 2) of the cattle assemblage is apparent from a comparison of the ratio of early:late fusion of long bone ends (16:8). In the skeleton, the normal ratio is 6: 11 It is obvious that the later fusing pieces, which are fragile for a longer period of time, are missing. Eleven fragments were chewed and three were burnt. Most of the chewed fragments came

Table 4: **Frequency distribution of post-cranial bones of major taxa by bone density**

Species	Bone Type	Sarina Međa	Vrbica	Vecina Mala
Ovis/Capra	early fusing long bone	6	3	2
	late fusing long bone	8	1	
	small, hard bone	9		
	innominate	8		1
	vertebra	18		
	whole long bone	9		
Bos taurus	early fusing long bone	16	5	
	late fusing long bone	8		2
	small, hard bone	15	6	2
	innominate	1		
	vertebra	4		
	whole long bone			
Sus scrofa d.	early fusing long bone	8	1	7
	late fusing long bone	4	2	4
	small, hard bone	1		1
	innominate			
	vertebra	1		1
	whole long bone	3		

Table 5: **Frequency distribution of butchered bone**

Species	Element		Sarina Međa Pit 1	Pit 2	Vrbica Pit	Vecina Mala Pit
Ovis/Capra	Axis		1			
	Atlas		1			
	Lumbar v.		3			
	Cervical v		1			
	Sacrum		2			
	Femur		1			
	Tibia			1		
	Metacarpus			1		
Bos taurus	Lumbar v.		2			
	Humerus		1			
	Metacarpus	proximal	2			
		distal	1			
	Tibia	shaft			1	
	Metatarsus	proximal	2			
		shaft		1		
		distal	4			
	Metapodia		2			
Sus scrofa d.	Humerus	distal	1			
Cervus elaphus	Metatarsus	proximal	2			
Large Mammal	Rib					1

from pit 3, probably because the discarded bones were not buried quickly The only piece with evidence of weathering came from pit 1 Most of the butchered remains were found in pit 2. Some of the younger immature specimens may have been lost, but the more wear resistant bones, such as teeth, indicate a largely adult sample. Cattle remains were scattered throughout each of the pits in varying quantities.

At Vrbica, cattle limb, podial and cranial elements were found. Only early fusing and small, hard elements were recovered from the site. Only two small, hard fragments were recovered from the floor (a carpal and a cuboid). Attrition through erosion was proably extensive in the pit and floor deposits, considering the early:late fusion ratio. As at Sarina Međa, most of the bones were adult (66.0%), while the remainder were subadult (33.3%). The carpal from the floor was burnt, while a distal tibia from the pit was butchered. Three podial elements from the pit were gnawed.

At Vecina Mala, five cattle bone fragments were found in the pit, including cranial, limb, and podial elements. None were burnt, chewed, or butchered. Only one distal radius could be measured. An even split between the subadult and adult population is obvious. This is probably a reflection of the relatively good preservation (0:2 early:late fusing) and small sample size.

Most of the cattle remains at each of the sites were adult. Any skewing of the assemblage by erosion and other sources of attrition would not have altered the age distribution greatly, since even in the more wear-resistant categories of elements (e.g. mandibles at Sarina Međa), adults were represented by at least 50%. Cattle mortality curves with large numbers of adults usually indicate exploitation for secondary (milk, draught), rather than primary products (meat) (cf. Greenfield 1988).

Domestic pigs *(Sus scrofa* dom.) are the most frequent species at Vecina Mala (58%) and Vrbica (36%), but in third place at Sarina Međa (22%). They are small in size (based upon the measurements of dital tibia breadth versus depth and proximal radius breadth versus diameter) which place the specimens from Sarina Međa and Vrbica, respectively, at the lower end of the domesticated size distribution. They were probably adult female specimens considering their small dimensions. The dominance of females in the assemblage is also supported by the canine data which showed only 2 females (1 adult and 1 subadult/ adult).

At Sarina Međa, most of the pig remains came from pit 1, followed by pit 2 and finally pit 3. However, in terms of species proportions, pigs are much more common in pit 2, nearly equaling cattle and surpassing ovicaprines in frequency If only this pit had been excavated, the pig remains would have been inflated, as in Vrbica and Vecina Mala. Most of the maxillae and mandibulae were found in pit 2, while all ribs, vertebrae, and loose teeth and most limbs came from pit 1 There is a spatial dichotomy in the distribution of discarded remains. In pit 2, one bone was both burnt and gnawed, while in pit 1, two pieces were burnt and butchered, respectively The distribution of early:late fusing elements showed some skewing, but the skewing would be reduced if the whole bone sample was included. The ratio would be nearly even then. Among the medium-sized animals (ovicaprine and pigs) attrition of the assemblage through exposure would appear to have been minimal. Even fragile remains of immature animals are present and intact. The age distribution reveals that only 10% of the specimens were adult. The rest were immature, with juveniles (40.5%) as the largest component. The slaughter of piglets is supported by all categories of data. The age distributon corresponds to classic examples of mortality profiles from meat production economies.

At Vrbica, pigs were found on both the floor and the pit. Only a humerus shaft and rib fragment were found on the floor A larger variety of specimens came from the pit. Three fragments from the pit and one from the floor were gnawed. None were burnt or butchered. The early:late fusing ratio for the site is 1:2, but 1 1 for the pit. It is not a large sample, but does show indications of some skewing. 80% of the sample is immature, very reminiscent of the larger sample from Sarina Međa.

At Vecina Mala, a wide range of pig bones elements were identified (cranial, trunk, limb and podial). Three were chewed, but none were burnt or butchered. The early:late fusion ratio was 7:4, which combined with the chewed sample indicates attrition. All of the ageable specimens were juveniles or subadults. The prevalence of subadults and lack of adults is a function of the small sample size.

Domestic dog *(Canis familiaris)* was found at Sarina Međa (2%) and Vecina Mala (3%). When compared with the Hungarian Bronze Age material (Bökönyi 1974b), these dogs fall into the smaller half of the size distribution. At Sarina Međa, they are unequally distributed throughout each of the pits – two metatarsals in pit 1 and 2 mandibles in pit 3 One of the pit 1 fragments was burnt. None were butchered. All were adults or subadults/ adults. At Vecina Mala, a single unmodified adult mandible was identified. It was a middle-sized animal, based upon the length of the P1-P4 row

Domestic horses *(Equus caballus)* were found at Sarina Međa (0.8%) and Vecina Mala (3%). All of the specimens were adults. At Sarina Međa, one fragment each was found in pit 1 and 3 The piece from pit 3 was burnt, indicating that horses were, at least occassionally, eaten after their usefulness ceased as a pack, draught, or riding animal.

Red deer *(Cervus elaphus)* were found in low quantities at each of the sites – Sarina Međa (1%), Vrbica (9%), and Vecina Mala (3%). None of the bones were made into tools. At Sarina Međa, all were found in pit 1 and were either adult or subadult/adult The two proximal metatarsals were butchered, while the antler column was burnt. At Vrbica, a metcarpal and antler column fragment were found in the pit, while two sets of antler columns and tines were found on the floor All were from adults. None were burnt, butchered, or chewed. Measurement of a distal metacarpal placed it within the smaller end of the size range of Bronze Age cervids (Greenfield 1986). It was probably from a female, since there is about 20% difference in body size between the two sexes. At Vecina Mala, a single chewed adult distal metatarsal was found. It also fit into the smaller end of the adult size range.

An unmodified fragment of a roe deer *(Capreolus capreolus)* distal humerus was found in pit 1 at Sarina Međa.

The proximal end of an adult human *(Homo sapiens)* femur was found at Vecina Mala (proximal end). It was not modified in any way

Remains of snails *(Helix* sp.*)* and mussels *(Unio* sp.*)* were found at each site. This is not unusual since the former could be gathered throughout the area, and the latter wherever sites are located near rivers. The latter also attests to exploitation of aquatic resources. The absence of fish, in such cases, may not indicate absence from the subsistence system, but recovery bias by size class.

III. Conclusions

All three of the sites discussed above show relatively high states of bone preservation. However, the small sample sizes make any kind of

extrapolation of the data unreliable. This is most obvious with the data from Vrbica and Vecina Mala and should always be kept in mind when considering questions of an economic nature. These localities also seem to represent a special case situation for the Bronze Age of the Central Balkans. For example, the domestic:wild ratio was much higher than in many of the Bronze Age localities beyond the lowlands of the Lower Morava and its tributaries (e.g. Livade-Mala Vrbica, Petnica-Valjevo, Ljuljaci-Kragujevac). The Jagodina sites are most similar to the Early/Middle Bronze Age deposits from Crkvina and Novacka Cuprija, near Smederevska Palanka (Greenfield 1986). The two groups of sites contain similar types of depositional contexts, species and ecological positions. They represent small controlled samples from a limited, but comparable temporal/spatial distribution. They distinguish the Lower Morava and its lowland tributaries from the Serbian highlands and the Pannonian/Dacian Plains as distinct ecological entities, adding yet another dimension to our understanding of the complexity of Late Bronze Age/Early Iron Age economies.

Measurements (Numbers and symbols follow Von den Driesch 1976, unless otherwise noted). All measurements are in mm.

Sheep

Atlas:	GL	BFcd	GLF	H
SM, pit 1	59.6	48.0	42.8	33.8

Axis:	LCDe	LAPa	BFcf	BPacd	BPtr	SBV	BFcd	H
SM, pit 1	53.4	49.8	40.8	33.2	42.0	23.1	21.2	45.5
SM, pit 1	55.3	58.4	–	–	–	–	–	–

Sacrum:	GL	PL	GB	BFcr	HFcr
SM, pit 1	87.5	86.2	75.5*	30.0	13.5
SM, pit 1	–	–	–	24.0	12.3

Scapula	SLC	GLP	LG	BG	Humerus:	BP
SM, pit 1	19.5	31.8	25.7	21.0	SM, pit 1	43,4
SM, pit 1	–	–	26.5	23.4		
SM, pit 1	20.4	30.9	23.5	20.4		
SM, pit 1	–	32.2	24.8	20.9		

Radius:	GL	BP	BFp	SD	Bd	BFd	Pd*	Dp*	dd*
SM, pit 1	140.5	29.6	26.1	15.5	29.1	23.2	15.5	18.0	8.7
SM, pit 1	150.0	30.2	27.4	15.1	30.0	23.3	16.0	18.3	8.4

Ulna:	GL	LO	DPA	SDO	BPC
SM, pit 1	165.0	–	–	–	–
SM, pit 1	–	36.0	34.7	22.3	16.8

		Bp	Dp	SD	DD	Bd	Dd	wC*	wT*
SM, pit 1	–	23.7	17.0	12.5	9.6	25.6	16.5	11.6	11.0
SM, pit 1	125.0	23.9	17.3	13.7	9.3	25.4	15.6	11 7	11.2

Pelvis:	GLC	BP	DC	SD	Femur:	Bp	DC	Bd	Dd*
VM, pit	27.0	22.0	12.9	8.1	SM, pit 1	46.0	20.9	37 7	46.6
SM, pit 1	29.9	23.8	–	–	SM, pit 1	–	–	36.7	46.4
SM, pit 1	–	–	16.7	11.8					
SM, pit 1	–	–	15.5	11.5					
SM, pit 1	–	–	15.1	10.5					
SM, pit 1	–	–	16.0	9.3					

Tibia:	GL	Bp	SD	Bd	Dd	Pd*	dd*
SM, pit 1	191.5	39.4	13.5	22.2	19.5	39.0	11.4
SM, pit 1	–	–	14.0	26.7	19.0	–	11.2
SM, pit 1	120.0	–	14.0	26.2	21.6	–	12.0
SM, pit 1	–	30.8	–	–	–	25.1	–
SM, pit 1	199.5	42.3	13.9	26.4	21.4	36.7	12.1

Astragalus:	GLl	GLm	Dl	Dm		Bd		Calcaneus:	GL	GB				
SM, pit 1	28.1	27.2	16.4	17.6		28.6		SM, pit 1	56.7	19.8				
SM, pit 2	28.9	–	–	17.9		–		SM, pit 1	56.3	19.8				
Dog														
Mandible:	4	5	6	7	8	9	10	11	12	14	17	18	19	20
SM, pit 2	–	–	–	–		–	–	37.0	31.8	–	–	–	–	19.5
VM, pit	115.1	107.4	114.4	75.4	73.0	68.3	36.5	39.0	34.0	21.3	10.5	49.1	21.5	17.5
continued:	A*	B*	C*											
	–	19.5	22.6											
	24.8	20.5	–											
Humerus:	SD	Bd	BT											
SM, pit 2	13.3	31.2	34.1											
Horse														
Pelvis:	LA	LAE	SH	SB										
VM, pit	65.6	58.6	42.9	25.6										
Roe Deer														
Humerus	Bd	BT	Dd*											
SM, pit 1	30.7	26.3	25.3											
Cattle														
Mandible:	3	5	7	8	9	IOL	IOB	12	15a	15b				
Vrbica	97.0	230.0	124.8	79.8	46.1	33.8	13.5	137.0	65.3	41.4				
SM, pit 1	–	– –	–	–	–	34.0	15.0	–	–	–				
SM, pit 2	–	–	–	–	–	–	12.5	–	–	–				
Axis:	GL	BFcf	BFcd	LAd										
SM, pit 1	74.2	82.6	66.5	70.0										
Radius:	Bd	BFd	Dd*											
VM, pit 1	67.0	64.3	37.0											
Metacarpus:	Bp	Dp												
SM, pit 1	51.0	29.5												
SM, pit 1	–	30.2												
SM, pit 2	57.8	33.1												
Pig														
Mandible:	9a													
SM, pit 2	34.5													
Tibia:	Bd	Dd												
SM, pit 2	30.2	27 7												
SM, pit 2	27 7	23.6												
Metatarsal 4:	Bp	B	Pd*	dd*										
VM, pit	16.3	14.5	25.0	13.5										
Metatarsal 3:	Bp	B	Pd*	dd*										
VM, pit	17.6	14.5	22.7	12.5										

Red Deer				
Metacarpus:	SD	DD	Bd	Dd
VM, pit	24.0	25.5	42.9	39.2
Vrbica	–	19.0	43.1	28.4

Scapula:	GLP	LG	BG	
SM, pit 1	58.0	47.6	43.0	
Ulna:	DPA	BPC		
SM, pit 1	51.5	30.4		
Metatarsus:	Dp			
SM, pit 1	41.5			
Os centrotarsale:		GB	Greatest depth	
Vrbica		47 1	48.3	
Radius:	Bp	BFp	Pd*	
Vrbica	28.4	20.4	20.3	

Abbreviations: (all with*)

Pd* – greatest proximal depth
Dd* – greatest distal depth
dd* – smallest diaphysis depth
C* – height of mandible before M1
wC* – width of condyle (Payne 1969)
wT* – width of trochlea (Payne 1969)
A* – top of mandibular condyle to basal point of coronion
B* – height of mandible before PM1

UDK 903-035.56(497 11)"6377/6383":56.012.2

Bibliography

BOESSENECK, J. 1969
Osteological differences between Sheep *(Ovis aries* Linne) and Goats *(Ovis capra* Linne) in D. Brothwell and E. Higgs (eds.), *Science in Archaeology* (London; Thames and Hudson, 2nd edition), pp. 331–359.

BÖKÖNYI, S. 1974a
History Of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe (Budapest; Akademia Kiado).

BÖKÖNYI, S. 1974b
The vertebrate fauna, *Obre 1 and 2. Neolithic Sites Bosnia,* Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseum, Arheologie 3, teil B. Sarajevo, pp. 55–154.

GREENFIELD, H. 1986
Paleoconomy of the Central Balkans. A Zooarchaeological Perspective on the Late Neolithic and Bronze Age. British Archaeological Reports, ISS 304.

GREENFIELD, H. 1988
The Origins of Milk and Wool in the Old World: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans *Current Anthropology* 29: 573–593, 743–748.

PAYNE, S. 1969
A metrical distinction between sheep and goat metacarpals in P J. Ucko and G. W Dimbleby (eds.), **The** *Domestication of Plants and Animals* (London, Duckworth), pp. 277–294.

SHERRATT A. 1980
Plough and pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution in I. Hodder, G.Isaac and N. Hammond (eds.), *Pattern of the Past* (London; Duckworth), pp. 557–582.

STOJIĆ, M. 1981
Forschungen der Alteren Eisenzeit in mittleren Moravagebiet, in P Medović (ed.), *Die Altere Bisenzeit in der Wojwodina und Ihre Verbindungen mit anderen Donaulandischen und Benachbarten Gebieten* (Novi Sad; Archaeologischer Verein der Wojwodina), pp. 141–154.

STOJIĆ, M. 1982
Praistorijski lokalitet Sarina Međa u Svetozarevu, *Starinar* NS 32: 33–39.

VETNIĆ, S. 1967
Sarina Međa, Svetozarevo – Latensko Naselje, *Arheološki Pregled* 9: 42.

VON DEN DRIESCH, A. 1976
Bone Measurement for Archaeologists, Peabody Museum Bulletin, no. 1 Harvard University.

Terra-Cotta Animal Figurines from Viminacium

ANA PREMK, Archaeological Institute, Beograd

Located at the mouth of the Mlava river into the Danube on one of the significant Roman road leading from Singidunum to Naisus on the south and further on to the east, Viminacium had had ideal conditions to expand in a short time from a simple military camp into the largest urban settlement in Upper Moesia. In times, several necropoleis had been built around the settlement; two of the oldest ones, originating from the I–III century A. D., were excavated at the Pećine and Više Grobalja sites. During many years of archaeological rescue excavations, undertaken on these necropoleis, it was found that parallel burials of both cremated and inhumated persons had taken place and that the graves contained various and precious goods.[1] The archaeological material was found in graves and on sacrificial sites above them, where funeral feasts and other rites took place. Among the finds, of particular interest are the terra-cotta figurines, which could be classified in several groups. figures of gods and deities, busts of Roman citizens, masks and figurines representing various animals.[2]

In this paper, our attention will be devoted to this last group of terra-cotta figurines representing animals. They enjoyed probably a wide popularity not only among the ancient citizens of Viminacium, but in larger areas of northwestern European provinces too. This type of small pottery objects had been a favorite pattern among master potters from Italic, Central Gaullish, Rhine-Mosel, Cologne and Trier workshops, as evidenced by numerous specimens having the stamp of their authors. Therefore, we shall give a catalogue of a collection of terra-cotta figurines from the Museum in Požarevac, originating from necropoleis around Viminacium. They have not been published previously

CATALOGUE

1 **Eagle**, candle lamp handle (Fig. 1). The eagle stands with semi-spread wings. Feathers are represented by short oblique incisions, while eyes are marked by two deep punctures. Below the feet the beginning of the lamp wall is visible.[3] Red terra-cotta with a red-brown painted surface. Height 6.5 cm., width 4 cm.

Pećine site, probe # 340, Inv No. C 9801 Sacrificial horizon above the graves of inhumated and cremated persons of all ages and both sexes. The terra-cotta was found in a grave of a younger person, together with skulls of dogs next to the right shoulder and the right knee of the deceased.[4] Other finds: terra-cotta fragments and fragments of many pottery vessels.

II century A.D.

2. **Eagle** (Fig. 2). Part of the left head profile and a fragment of wings. The large eye of the eagle is marked by deeply incised concentric oval lines, and feathers on wings by wide oblique incisions.

---

[1] Large archaeological investigations have been taking place in this sector for nearly 20 years under the leadership of Ljubica Zotović, scientific counselor of the Archaeological Institute. I would like to seize this opportunity to thank her wholeheartedly for putting this material at my disposal.

[2] See Zotović Lj., Južne nekropole Viminacijuma i pogrebni obredi /*Southern Necropoleis of Viminacium and the Burial Rites*/ *Viminacium* 1 Požarevac 1986, 41 and onwards.

[3] Cf. Veličković M., Katalog grčkih i rimskih terakota /*Catalogue of Greek and Roman Terra-cottae*/ Beograd 1957 Pl. XXIV 86.

[4] In the graves of children in Viminacium often dogs were buried with the deceased, probably as a guardian.

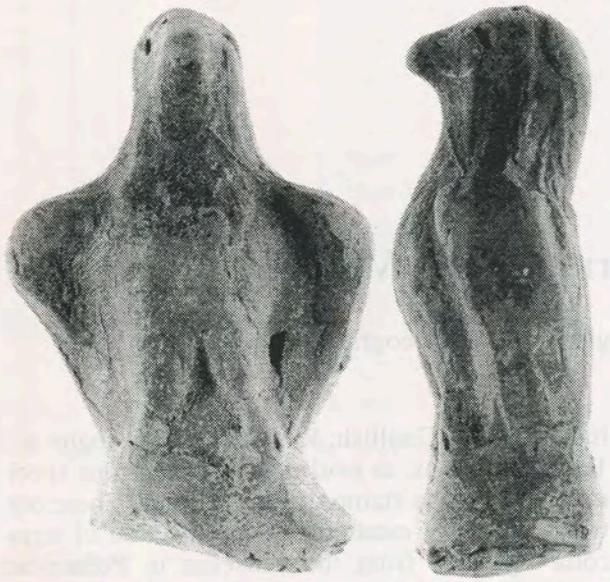

Fig. 1 – Eagle, candle lamp handle.

Fig. 2 – Eagle, head and fragment of the wing.

Red terra-cotta. Size of the head fragment 4.5 × 4 cm.

Pećine site, probe # 366, Inv No. C 9098. Sacrificial horizon above the graves of inhumated and cremated persons of different age and both sexes. Other finds. pottery fragments, a terra-cotta of a Venus and candle lamps stamped FORTIS and FESTI.

II century A.D.

3 **Eagle** (Fig. 3). Part of the right half of a standing figure of an eagle with lowered wings. The neck, chest, part of a wing and part of a leg are preserved. Feathers are depicted by longer and shorter shallow incisions. Light red terra-cotta. Size of the fragment preserved 10 x 5 cm.

Više Grobalja site, probe # IV, block 2, Inv No. C 576. Sacrificial horizon mostly above graves of adult persons. Other finds at the same place: fragments of pottery vessels, bronze coins of emperors M. Aurelius, S. Severus, Gordianus III, and Dacius Trajan.

Middle of the II – middle of the III century A. D.

Fig. 3. – Eagle, part of the right side.

4. **Eagle /mold/** (Fig. 4). Lower part of the mold for casting a standing eagle figure. Feathers are represented by pressed rhomboids and short oblique incisions on the visible right wing lowered along the body Brown terra-cotta. Size 8 ×5.5 cm.

Pećine site, probe # 332, Inv No. C 8469, grave of a cremated person G1 764. Other finds: pottery candle lamp stamped APER F; small pot

with handle and a body made of kaolin, amphora fragment with red painted Greek letters Λ and Θ; bronze bracelet; parts of a belt assemblage; iron buckle; bronze coin, bone needle; bronze needle; jewelry stone; sea shell.

Second half of the II or beginning of the III century A.D.

Fig. 4. – Eagle, part of the terra-cotta mold.

5. **Horse** /toy/ (Fig. 5). Two fragments of a broken terra-cotta horse, modeled in a rough and unskilled way The head and the neck are preserved, as well as a small part of the right side of the croup with a loop at the place of the tail for tying the rope to pull it. The figure of the horse is rather sketchy· mouth marked by a deep cut only, eyes plastic, and the short mane made by pressing two fingers on the juncture of the two upper halves of the terra-cotta, the whole body marked by deep and long incisions. Red terra-cotta. Size 8 x 6 cm (fragment 1) and 6 × 5 cm (fragment 2).

Pećine site, probe # 340, Inv No. C 10128. Sacrificial horizon above the graves of both cremated and inhumated persons of different age and both sexes, directly above a dog skeleton and next to an infant grave.[5] Among other finds were fragments of pottery vessels and three candle lamps stamped FORTIS, CASSII and ARMENI.

Second half of the II middle of the III century A.D.

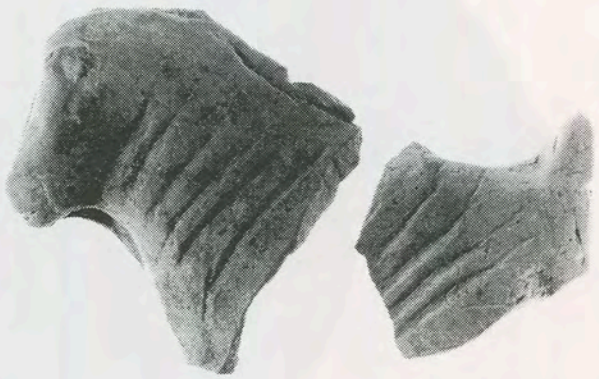

Fig. 5. – Horse, part of the head and neck and part of the croup.

6. **Horse** (Fig. 6). Sketchy terra-cotta of a horse; head and neck preserved only The mouth marked by a cut, and the eye by an shallow ellipsoidal incision; the mane marked by oblique cuts on the juncture of the two upper halves of the terra-cotta. Red terra-cotta with traces of white slip on the surface. Size of the fragment 7.5 × 5.5 cm.

Pećine site, probe # 342, Inv No. C 9165. Sacrificial horizon above the graves of both cremated and inhumed persons of different age and both sexes, with numerous children graves. Other finds: bronze coins, fragments of pottery and candle lamps, some of which were stamped CASSII.

II century – middle of the III century A. D.

7 **Horse** (Fig. 7). Left half of a well modeled and precisely made horse head. The shape of the head, as well as all details – mouth, nostril, eye, ears, halter – very realistic and certainly were made by a skilled craftsman. Light red terra-cotta, with white slip on the surface. Size of the fragment preserved 6.5 × 3 cm.

Pećine site, grave of an inhumated person G 858, Inv No. C 2910. Skeletal grave of brick construction. Other finds: red pottery jug.

Second half of the II century A.D.

8. **Horse on wheels** (Fig. 8). Horse on four rotating wheels, a sketchy toy Short neck, strong

[5] In two other children graves dog skulls were found too.

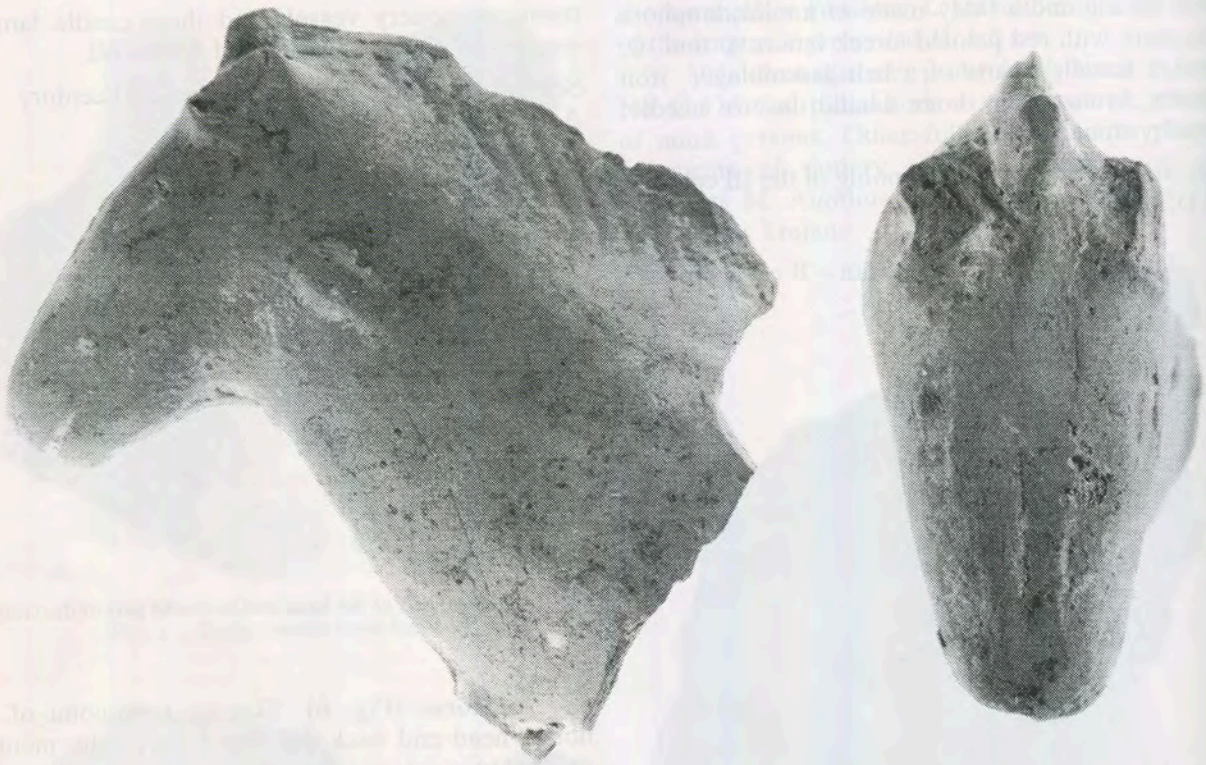

Fig. 6. – Horse, part of the head and neck.

Fig. 7 – Horse, left side of the head.

body, eyes plastic. The neck and the back with wide deep incisions, imitating mane and hair Traces of white slip visible in incisions. Lower part of the horse body flat, with four round perforations for wooden wheel axes. Same perforations on the horse snout for the pulling rope. Deep incisions over the snout and neck imitate the halter The terra-cotta is hollow, made from two molds, and both sides clearly polished.[6] Brown terra-cotta. Size: length 19.5 cm., height 14 cm.

Više Grobalja site, probe # 72, grave of a cremated person G1 515. Skeletal grave of a child buried in a wooden coffin. Other finds: glass guta, two glass paste beads, white and ocher in color, red painted pottery cup with one handle, arched bronze fibula.

II century A.D.

9 **Cock** (Fig. 9) Left half of the head with a high crest. Oval eye with a marked pupil, while feathers on the neck represented by thick short and long incisions. Light red terra-cotta. Size of the fragment preserved 5,5 × 5 cm.

Found in a trench filled with material from the sacrificial horizon[7], Više groblja site, probe # 13,

[6] Cf. The terra-cotta of the donkey rider from the child's grave in Demir Kapija, Veličković M., *op. cit.*, Pl. XXIX, 82.

[7] Material from the sacrificial horizon had been from time to time ditched as scrap in the trench. Later on, a Gepidae necropolis had been built over the filled-in trench.

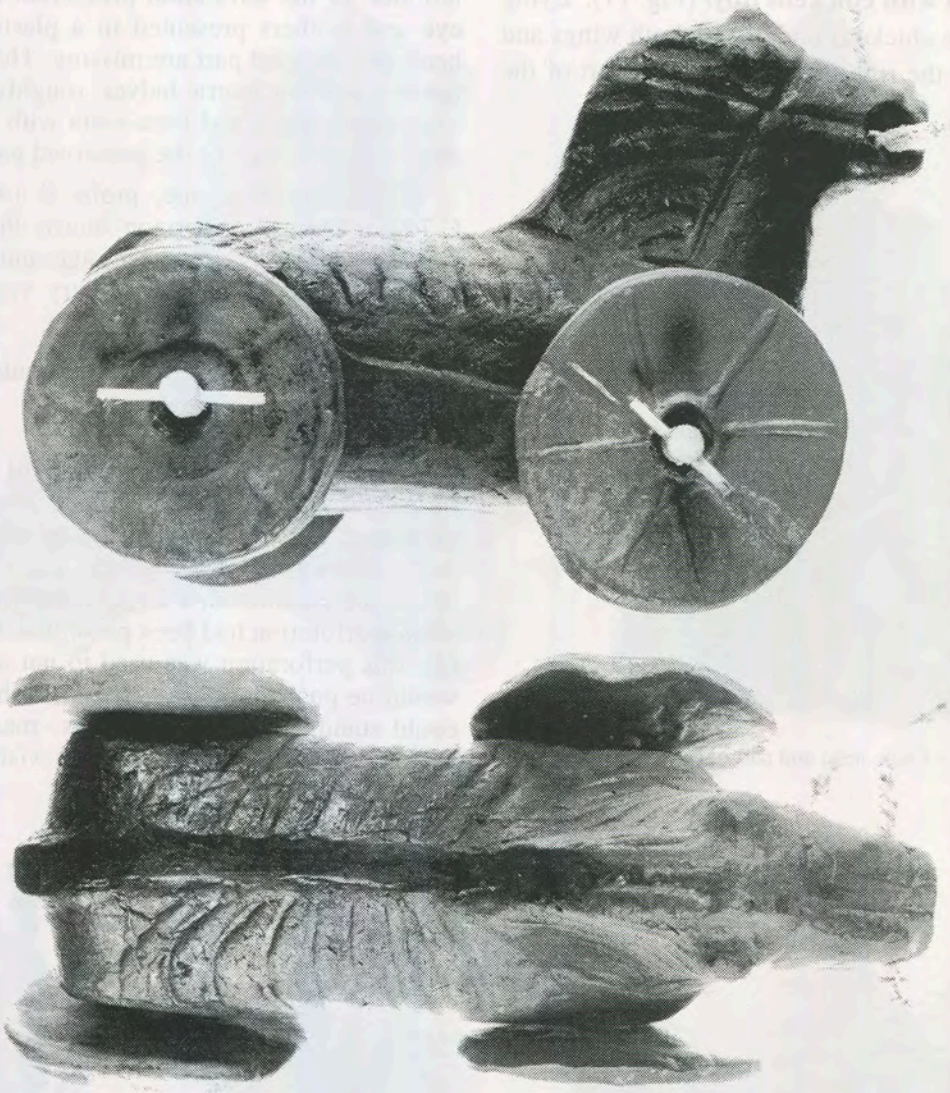

Fig. 8. – Horse on wheels, toy

Inv No. C 1267 Other finds: pottery fragments, a terra-cotta stand, bronze coins (of emperors Vespasian, Domitian, Hadrian, Fausta, Marcus Aurelius, Commodus, Caracalla, A. Severus, Gordianus, Probus).

From the second half of the I century to the middle of the III century A.D.

10. **Cock /rattling toy/** (Fig. 10). Standing figure of cock on a high cylindrical and hollow stand, slightly wider at the bottom. Head raised, with a high crest, wings lowered along the body, and the tail raised high. Oval eye with a marked pupil. Feathers represented by short and long oblique incisions. Legs with three claws modeled on the stand. The terra-cotta was made from two molds and the juncture of the left and the right halves are skillfully polished. Several beads were placed within the hollow body Light red terra-cotta with a red painted surface. Size 13 × 12.5 cm.

Više Grobalja site, probe # 66, grave of inhumed person G 699, Inv No. C 4749 Skeletal grave of a child buried in a wooden coffin. Other finds: glass balsamarium, ceramic balsamarium, three red painted pottery jugs, candle lamp stamped FORTIS, a bronze coin.

II century A.D.

11 **Hen with chickens /toy/** (Fig. 11). Lying hen with three chickens underneath both wings and chest. Part of the right side and smaller part of the left side of the terra-cotta preserved. Large round eye and feathers presented in a plastic way The beak and the hind part are missing. The juncture of the two non-symmetric halves roughly treated and unpolished. Light red terra-cotta with a white slip on the outside. Size of the preserved part 8 × 6 cm.

Fig. 9. – Cock, head and part of the neck.

Više Grobalja site, probe # 141, Inv No. C 7906. Sacrificial horizon above the graves of inhumed persons of different age and both sexes. Other finds: fragments of pottery vessels, candle lamps, bronze coins.

Second half of the II century to the middle of the III century A.D.

12. **Goose /toy/** (Fig. 12). Bird with a long raised neck, folded heart-shaped wings, sketchy presented, large oval eye made by a shallow incision. Below the chest, at the place where legs should be positioned, a large bulge with a vertical round perforation had been preserved. It is assumed that this perforation was used to put a stick which would be pushed into the ground so that the figure could stand. The terra-cotta was made from two molds /upper and lower/ with a visible polished

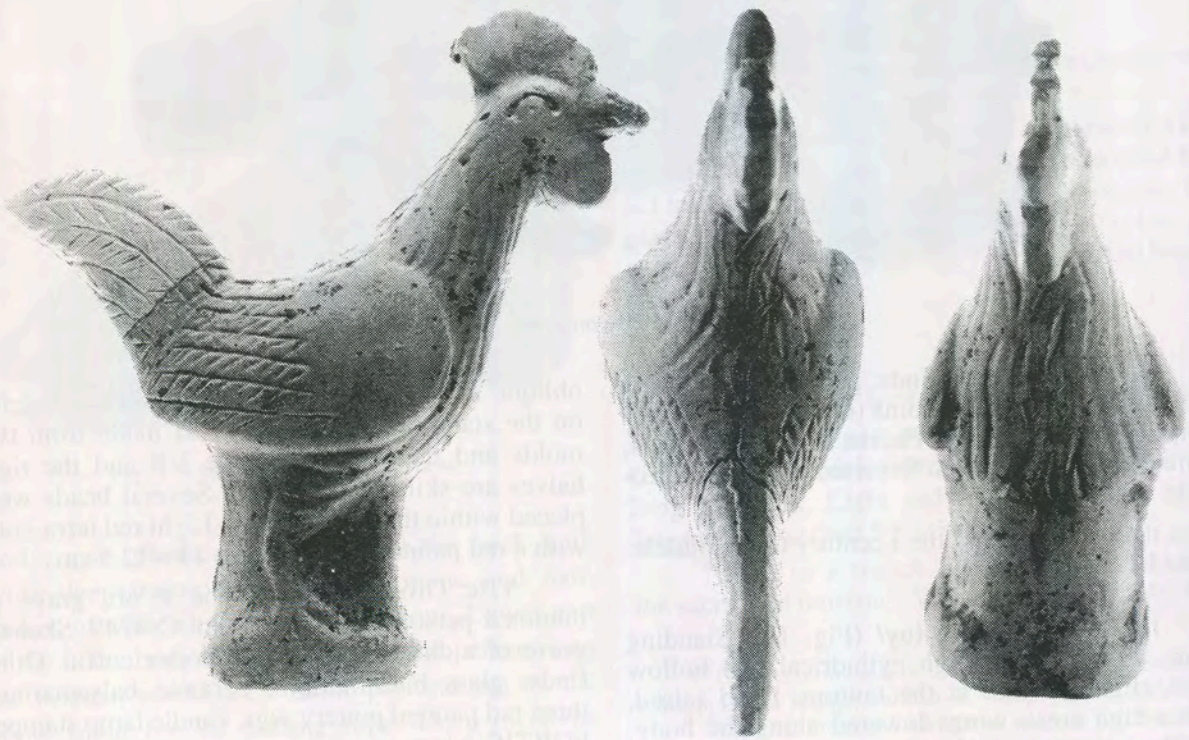

Fig. 10. – Cock, rattling toy

Fig. 11 – Hen with chikens, toy

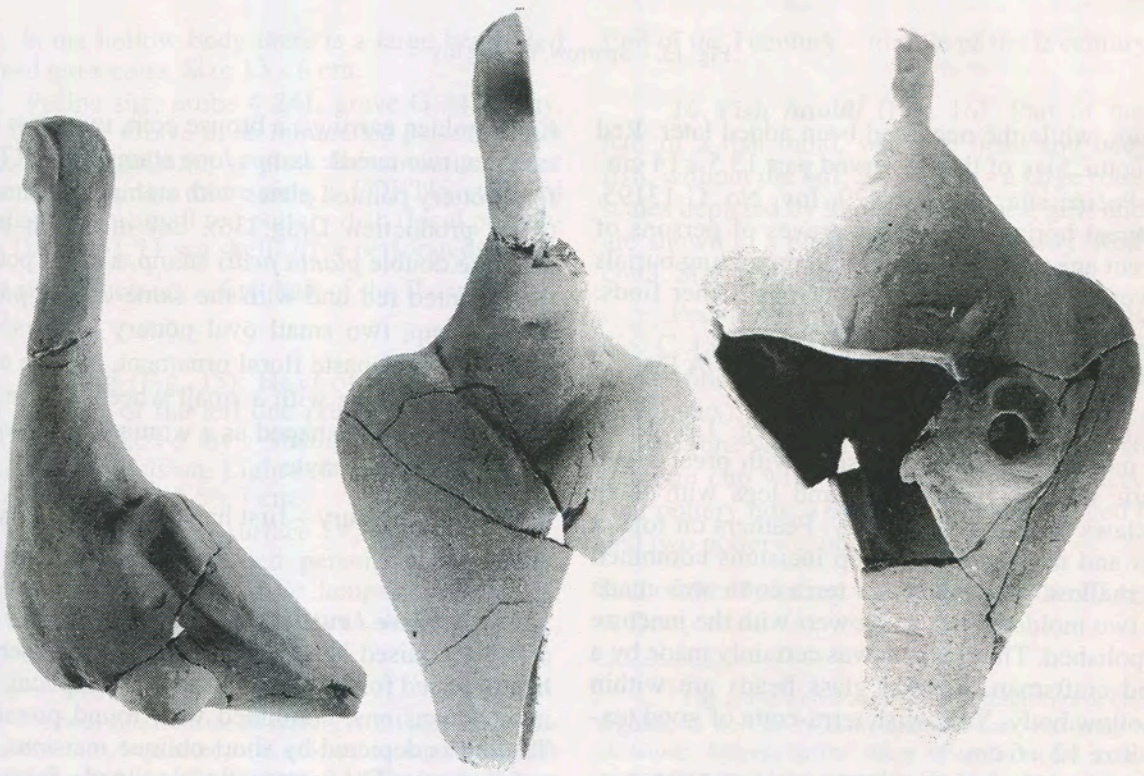

Fig. 12. – Goose, toy.

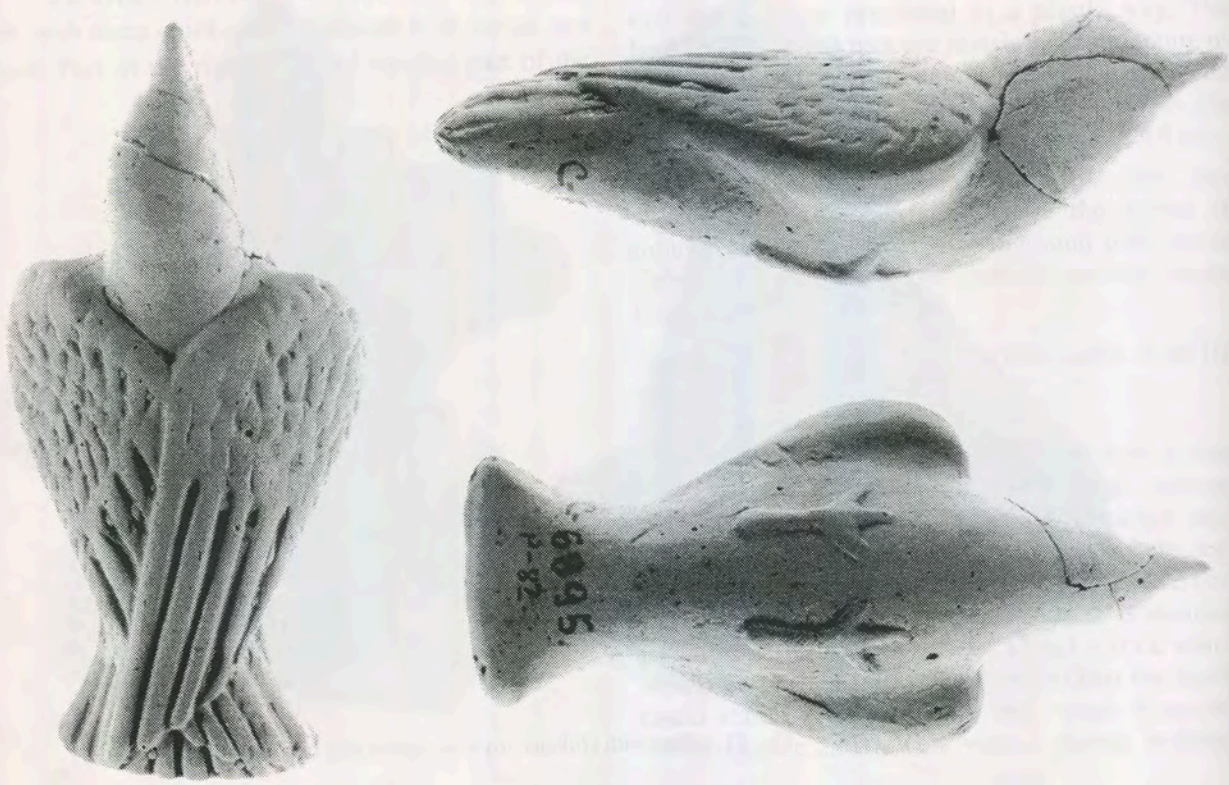

Fig. 13. – Sparrow, rattling toy.

juncture, while the neck had been added later Red terra-cotta. Size of the preserved part 13.5 × 14 cm.

Pećine site, probe # 429, Inv No. C 13195. Sacrificial horizon above the graves of persons of different age and both sexes, with prevailing burials in several layers of inhumed persons. Other finds: lot of fragments of pottery vessels.

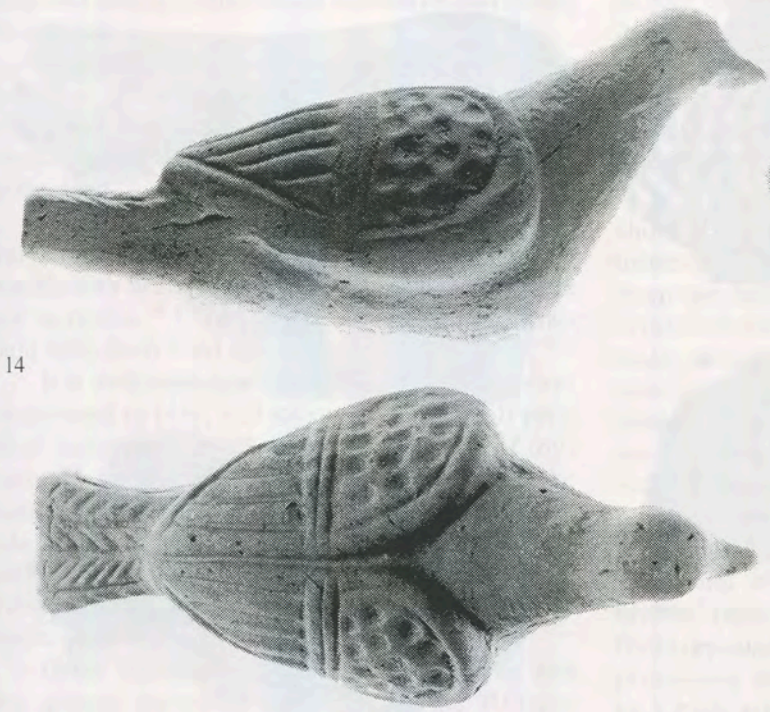
II century to the middle of the III century A.D.

13. **Sparrow /rattling toy/** (Fig. 13). Skillfully modeled sparrow, life size, with precise and realistic details. Head raised and legs with three tiny claws bent along the body Feathers on folded wings and tail shown by deep incisions combined with shallow pressings. The terra-cotta was made from two molds /upper and lower/ with the juncture well polished. The sparrow was certainly made by a skilled craftsman. Several glass beads are within the hollow body Yellowish terra-cotta of good texture. Size 12 × 6 cm.

Pećine site, probe # 323, grave G 2501, Inv No. C 6895. Grave of an inhumated child. Other finds: golden earrings, a bronze coin, two glass balsamaria, two candle lamps /one stamped FORTIS/ four pottery painted plates with stamped ornaments (local production Drag. 36), out of which three have the double *planta pedis* stamp, a small pottery dish painted red and with the same double *planta pedis* stamp, two small oval pottery beakers, one decorated by a paste floral ornament, and the other by incisions made with a small wheel, a bone hair pin with the head shaped as a womanís bust with a high modeled hairstyle.

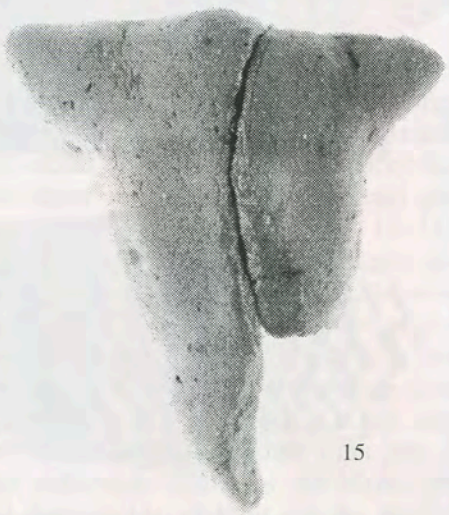
End of the I century – first half of the II century A.D.

14. **Dove / rattling toy/** (Fig. 14). Dove with a slightly raised head and flat bottom. Feathers on heart-shaped folded wings shown by deep long horizontal incisions, combined with round pressings. The tail is depicted by short oblique incisions, like a fish bone. The terra-cotta was made from two molds, upper and lower, with visible polished junc-

14

Fig. 14. – Dove, rattling toy

15

Fig. 15. – Head of a dog.

ture. In the hollow body there is a large bead. Red refined terra-cotta. Size 13 × 6 cm.

Pećine site, probe # 241, grave G 3471, Inv No. C 10430. Grave of an inhumated person. Other finds. a bronze coin, a glass balsamarium, three bone spatulas, two bone pins, a FORTIS stamped candle lamp, a small red pottery dish (local production Drag. 35), 11 sea shells /five perforated/

End of the I century – first half of the II century A.D.

15. **Dog** (Fig. 15). Head of a dog; the right half and part of the left one preserved. Triangular ears, eyes marked by shallow punctures, and mouth by an incision. Light red terra-cotta. Size of the preserved part 3.5 × 3 cm.

Kod Bresta site, surface IV, Inv No. C 452. Grave well of a cremated person.[8] Other finds: fragments of pottery, candle lamps, lamp molds, glass vessels, metal objects (pins, locker plating, rivets, knife).

End of the I century – middle of the II century A.D.

16. **Fish /mold/** (Fig. 16). Part of the right half of a fish mold, with the head and body of a fish, without the tail. All details - a large round eye, scales depicted by thick zigzag lines, gills and fins are shown in a plastic and realistic way Red terra-cotta. Size of the preserved part 9 × 4 cm.

Pećine site, probe # 241, grave G1 1146, Inv No. C 13501 Grave well of a cremated person.[9] Other finds. three bronze coins (one of emperor Gordianus), one whole and three fragmented amphorae (one with the Greek inscription HPAKAA), a kaolin cup with two handles, a red pottery dish, four pottery lids, a bone pin, a bronze hinged fibula, and two pottery candle lamps.

End of the II century – beginning of the III century A.D.

[8] A rural villa from the III century A. D., preserved in the foundation zone, located on an abandoned necropolis from the end of the I – middle of the II century A.D. The terra-cotta was found in a grave well of the necropolis.

[9] The grave well was filled with fragments of bricks and tegulae, as well as by many animal bones, including two dof skeletons. /Graves in the shape of wells at the Viminacium necropoleis have been treated in the M.A. thesis of S. Golubović, collaborator of the Archaeological Institute./

Fig. 16. – Fish, mold (A) and mold impression (B).

17 **Lion /mold/** (Fig. 17). Part of the right side of the mold for a walking lion with a raised head and open snout, and the right front paw extended forward. All details of the lion are depicted on a precise and realistic way. Large almond-like eye with a marked pupil, snout with nostrils, ears, claws and mane with deep and thick plastic incisions were the work of a skilled craftsman. Red terra-cotta. Size of the preserved part 20 × 13 cm.

Više Grobalja site, probe VI, Inv No. C 685. Sacrificial horizon above the graves of cremated and inhumated persons of different age and both sexes, with numerous burials of children. Other finds. fragments of pottery dishes, bronze coins (Marcus Aurelius, A. Pius, Hadrian, Commodus, Fausta, L. Ver).

Second half of the II century A.D

Terra-cotta animals represented a specific, quite numerous group of objects characteristic for the Roman provincial ceramic plastics. In Viminacium necropoleis, as could be seen from the above catalogue, these terra-cotta animals were found in graves of both cremated and inhumed persons of different age and both sexes. Therefore, their presence in graves or on sacrificial ground is not linked either to the age or to the sex of the deceased.

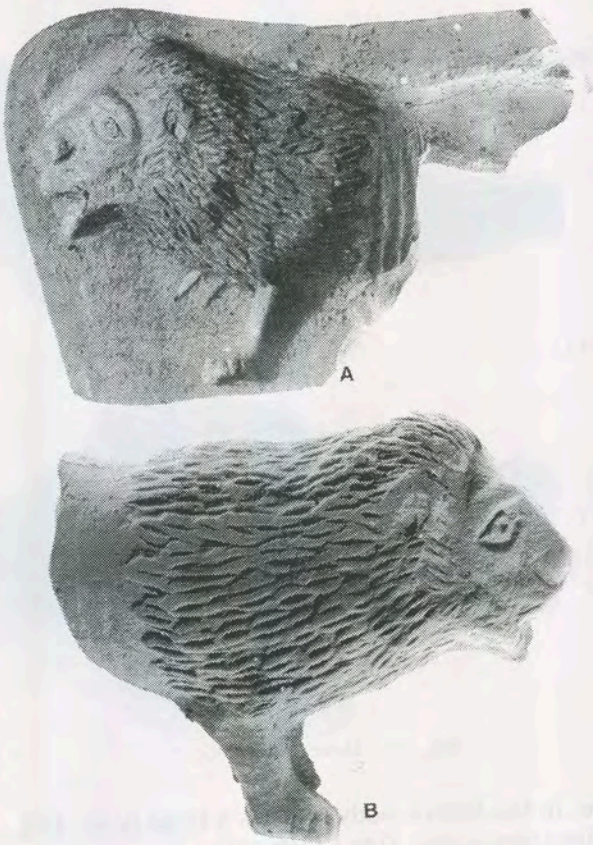

Fig. 17 – Lion, mold (A) and mold impression (B).

Figurines which were placed in graves or in temples had certainly had a specific symbolic role, which was determined by the conditions under which they were placed, as well as by what they represented. Terra-cotta figurines were also used as votive gifts in domestic shrines, and were presented as toys, birthday gifts or souvenirs.[10] They were used as decorations too. Pottery figurines were placed sometimes in shrines as a symbol or one of the attributes of gods, for example, cock, turtle, ram, goat – Mercurius, dove – Venus, lion – Cybele, dog – Aesculapius and Diana, horse – Epona.[11] Finally, they could have been used as a

[10] Cf. Vikić B., Karakter rimske keramike Južne Panonije i problematika njene tipologije i kronologije /*Character of the Roman Pottery of South Pannonia and the Problem Area of Its Typology and Chronology*/, *Materijali VIII* Beograd 1976, 96.

[11] On Roman figurines and their meanings see van Boekel, G., Roman Terra-Cotta Figurines and Masks from Netherlands, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB)* 36, Amersfoort 1986, 154.

cheap and lasting replacement instead of sacrificing live animals.

Domestic fowls (cock, hen, dove) were often discovered in necropoleis of Northwestern Europe. After pigs, fowls had been the most represented animals which were considered as a special food for the dead.[12]

Some of the terra-cotta figurines were certainly used as toys, like the horse on wheels and the animals with beads in the hollow inside which were used as rattles.[13] Other terra-cotta animal figurines could have been used as toys too.

It is understandable that children have always felt the need to play, and toys were used in all periods of history and in all places. The choice of toys depended upon the social environment and the existing material and cultural conditions. The repertory of toys became larger in the period of intensive pottery manufacture. With pottery appeared new types of toys too, imitating for children various objects used in daily activities of adults.

Great attention was devoted to children and their games, including toys, during the Antique period. The increased interest of adults for children s games is evidenced not only by archaeological remnants of various toys, but their artistic presentations on numerous monuments of art too, like painted vases, stone reliefs, etc.[14] Data on children s games and toys are found in Homer's Iliad too, with a rich repertory of toys like hoops, various spheres and balls, as well as rattles and chatterboxes mostly made as pottery figurines and closed vessels with stones, beads or metal pieces inside. Small animal figurines and models of household furniture and tools were used for play too. The Roman historian Pliny mentions even that rich parents created real small zoos for their children, or in the shortage of live animals acquired models of various fauna species, like birds, dogs, cats, etc.

Toys were a special symbol of childhood too. It is known that girls before marriage used to devote their dolls to Artemis, Aphrodite and other deities,[15] and boys similarly sacrificed to deities their dearest toys upon entering puberty Thus, the sacrificing of animals had a symbolic meaning of breaking away from childhood and entering into the adult age.

Concerning the manufacturing technique, it should be mentioned that the terra-cotta animal figurines from Viminacium were hollow and made from two half-molds. The front and the back of figurines, or the upper and lower half of certain animals, like birds with folded wings (Fig. 12–14), were joined by a clay coat and the juncture was polished. The surface was smooth and details were sometimes retouched before kilning (*ante coctu-ram*). Some of the terra-cotta figurines were painted red after kilning (Fig. 1, 9, 10), or dived in lime solution (Fig. 6, 7, 8, 11), obtaining a white slip. The color of the earth varied from light red to brown, rarely yellowish. Some of the terra-cotta figurines and their molds, in their details, way of processing and the complete realistic design, point to a high artistic skill of those who had modeled them (Fig. 7, 9, 10, 13, 14, 16, 17).

The majority of the toys, however, was rather coarse, pointing to their local manufacture in domestic shops. Junctures of the two halves, although polished, remained uncompleted, most of the figurines are rather sketchy, and the two halves are often non-symmetric.

Moesian craftsmen, who had certainly tried their skill in this kind of pottery production too, were using models from the official imperial art, particularly portraits, or had taken their motifs from the antique mythology, introducing their own expression deriving from their domestic tribal tradition. Besides mythological and profane characters, wild and domestic animals were particularly popular

As a large number of various molds for luxury *terra sigillata* pottery, as well as for candle lamps was found in Viminacium, besides the molds for terra-cotta figurines, it is assumed that a significant workshop for various pottery products must have existed in the town.[16] This workshop did not supply the population of Viminacium and its vici-

---

[12] Besides van Boekel G., *ROB* 33, Amersfoort 1983, 239, cf. Lauwerier R. C. G. M., A Meal for the Dead: Animal Bone Finds in Roman Graves, *Palaeohistoria* 26.

[13] Several similar toys are found in the catalogue of van Boekel G., *Op. cit.*, 239.

[14] See Catalogue of the exhibition Toys in Prehistory and the Antique Period from the Collection of the Archaeological Museum in Zagreb, Archaeological Museum Zagreb –Varaždin Town Museum, Catalogue No. 1/82 (text and lay-out Balen-Letunić D., Rendić-Miočević A.).

[15] Blinckenberg Ch., *Les petits objets...*, Lindos 1931 35.

[16] Cf. Bjelajac Lj., Terra sigillata u Gornjoj Meziji /*Terra Sigillara in Upper Moesia*/, Beograd 1990, 143 and on.

nity only, but exported its products to other neighboring provinces of the Roman Empire. Some of these products found their markets in Pannonia, Lower Moesia and Dacia.[17] Domestic local potters existed in other provinces of the Roman Empire too. Well known are the products of the workshops in Poetovio, Siscia, Neviodunum, Mursa, Teutoburgium.[18]

Analyzing the pottery production of domestic craftsmen, we could say that their products were significantly influenced , besides Italic and Mediterranean models, by products from Gaullish and Rhine workshops. Products of local workshops represented often redesigned and simplified forms, which had been more attractive and accessible to the population living on the periphery of the Empire.

It is assumed that the Pećine necropolis of Viminacium served the settlement of local population. Established around the middle of the I century A.D., when this population was already romanized, it was used in continuity until the middle of the III century A.D.[19] The second necropolis, Više Grobalja, belonged to the population settled along the legion camp and was abandoned also by the middle of the III century A.D. The terra-cotta figurines treated in this paper were found either in graves of these necropoleis or on sacrificial surfaces created by ritual funeral feasts. They had been produced both for the local autochthonous romanized population and for the Roman soldiers during the same period of time, namely between the middle of the I century and the middle of the III century A.D.

The question remains however still whether these figurines were produced in special workshops or they were a part of the luxury goods produced together with the *terra sigillata* vessels. On the basis of various and numerous pottery products from Viminacium, it would seem that the same craftsmen manufacturing luxury pottery were making other objects like figurines and candle lamps, too. The large number of molds found in Viminacium could be the evidence of it. Unfortunately however, there are no evidence yet of the existence of a workshop center which could resolve the problem of the origin of these products.

Translated by
Boško ČOLAK-ANTIĆ

UDK 738.6.042.1.032.7(497 11-21)

[17] *Ibid.*, 145.
[18] Vikić B., *op. cit.*, 96.
[19] Zotović Lj., *op. cit.*, 42.

Glatte und tordierte Drahthalsringe aus den Nekropolen von Viminacium

LJUBICA ZOTOVIĆ, Archäologisches Institut, Beograd

Glatte und tordierte Drahthalsringe sind in den Nekropolen von Viminacium ausserordentlich selten. Glatte Halsringe sind bisweilen aus 13, tordierte aus 5 Gräber bekannt. Aus den Opferungshorizonten die durch Totenmahle entstanden sind, sind 5 glatte und ein tordierter Ring bekannt. Bei den 11000 Gräbern mit 13000 Individuen von Viminacium erweckt diese Erscheinung ein besonderes Interesse.

Vor allem stellt sich die Frage handelt es sich bei den Halsringen um Schmuckstücke, Statusabzeichen, oder bei den tordierten Stücken um torques als militärische Auszeichnungen. Diese Frage soll aufgrund der Fundumstände, der Grabinventare und der athropologischen Bestimmung weiter behandelt werden.

Die Halsringe wurden aus Bronze, Silber oder Eisendraht gefertigt. Sie finden sich in Skelett- und Brandbestattungen, wurden jedoch auch bei Totenmahlen als Totengaben verwendet. Gelegentlich tragen glatte und tordierte Ringe eine Bulle, mondförmige Anhänger oder Perlen. Die meisten sind jedoch ohne jedem Zusatz.

Tordierte Halsringe aus Silbeerdraht sind nur aus zwei Skelettgräber (Nr 5,5a und 14) und einem Brandgrab (Nr 20) bekannt. Alle bestehen aus doppeltem dünnen Draht. Es handelt sich um offene Ringe die an einem Ende eine Schleife, am anderen einen gekrümmten Dorn besitzen. Nur das Stück aus dem Grab eines Neugeborenen besitzt eine Perle aus weisser Pasta die auf den Ring aufgezogen wurde (Nr 14).

Tordierte Bronzeringe sind nur aus Brandgräbern belegt (nr 9, 18, 21, 27). Nur ein Halsing stammt aus einem Opferungshorizont der Skelett-und Brangräber überlagerte (Nr 26). Das Stück Nr 27 besteht aus dreifachem Draht. Es handelt sich um einen offenen Halsring mit überschlagenen Enden. Die offenen Halsring mit überschlagenen Enden. Die übrigen Exemplare sind offen, mit Endschleife und gekrümmtem Dorn, aus zweifachem Draht. Am Brustteil zweier Stücke (Nr 9 und 21) befindet sich je eine Bulle. In einem Fall befindet sich an derselben Stelle ein mondförmiger Anhänger mit ungleichen, eingeritzten Kreismustern. Der Anhänger besitzt drei an Ösen befestigte Kettchen aus gewickeltem Draht. Das mittlere Kettchen schliesst mit einem mondförmigen, die beiden anderen mit blattförmigen Anhängern ab (Nr 18). Der Halsring von der Opferungsstelle ist gebrochen mit einem erhaltenen Ziestück aus drei Spirawindungen das aus einem anderen Draht gefertigt wurde (Nr 26).

Der einzige Halsring aus Eisendraht ahmt die Torsion nach. Es handelt sich um dicht angelegte Spiralen die um einen glatten Kern aus Eisendraht gewunden waren. Erhalten ist nur der mitllere Teil der eine Bronzebulle trägt (Nr 15).

Auch die glatten Darhthalsringe aus Silber stammen aus Skelett-und Brandgräbern (Nr 3, 6, 8, 16). Zwei Stücke stammen von einem Opferungshorizont der meistens Skelettgräber überlagerte (Nr 11, 12). Sie gehören dem offenen Typ mit Schleife und gekrümmtem Dorn. Nur Nr 3 besitzt zwei Endschleifen mit einem Ringförmigen Anhänger am Brustteil. Der Ring besteht aus vier spiralförmigen Windungen die mit stylisierten jedoch klar ausgeprägten Schlangenköpfen abschliessen. Nur ein Halsring aus glattem Silberdraht trägt zwei

Anhänger aus Bronzeblech (Nr 16). Scheinbar handelt es sich um ungeschickte Nachahmungen von Bullen. Sie sind aus geschnittenem Blech gefertigt. Die Schleifen wurden durch Biegen geformt. Ihre Vorderseite ist flach und kreisförmig die Rückenseite bandartig. Sie befinden sich am Brustteil des Ringes.

Die Halsringe aus glattem Bronzedraht gehören ebenfalls meistens dem offenen Typ mit Schleife und gekrümmtem Dorn. Sie stammen aus Skelettgraäbern (Nr. 1, 4, 7, 13, 23) oder aus Opferungshorizonten über Skelett und Brandgräbern (Nr 24, 25). Ein offener Halsring endet in zwei Schlangenköpfen (Nr 19). Es ist zugleich das einzige Stück des offenen Typs das in einem Brandgrab gefunden wurde. Es ist ein Ausläufer des dakischen kulturellen Erbes.

Seltener erscheinen geschlossene Halsringe mit überschlagenen Spiralenden. Sie stammen aus je einem Skelett (Nr 2) und Brandgrab (Nr. 22). Eis Stück stammt von einem Opferungshorizont der vorwiegend mit Brandgräbern zusammenhängt (Nr 10).

Zwei offene Halsringe, beide aus Kindergräbern (Nr 1, 4) besitzen am Brustteil mondförmige Anhänger In zwei Fällen befinden sich Bullen in derselben Lage (Nr 10, 22). Davon stammt einer aus einem Brandgrab der andere von einem Opferungshorizont.

Ein Halsring aus glattem Eisendraht besitzt einen sechseckingen Querschnitt. Es handelt sich um den üblichen offenen Typ mit Schleife und gekrümmtem Dorn. Das Stück wurde in einem Brandgrab gehoben (Nr 17).

KATALOG

Gräber ın der Flur Pećıne

Nr 1 Skelettgrab 476. Halsring aus glattem Bronzedraht. Der Verschluss besteht aus einer Schleife und einem entgegengesetzten gekrümmten Dorn. R = 12,4 cm. mit einem glattem mondförmigen Anhänger aus Bronzeblech der durch eine Blechschleife an den Ring angenietet wurde. Abb. 1

No. 2. Skelettgrab 643 Geschlossener Halsring aus glattem Bronzeblech. Die überschlagenen Enden sind spiralförmig gewickelt. R = 9.5 cm.

Es handelt sich um ein Kindergrab ohne weitere Beigaben. Gräberhorizont Ende II-Mitte III Jrhdt.

Nr 3. Skelettgrab 2129. Halsring aus glattem Silberdraht. Ungleicher, kreisförmiger Querschnitt. R = 14.2 c. Die Enden sind scheifenförmig. Anhänger aus Bronzedraht mit vier Windungen die in Schlangenköpfe enden. Enden (Abb. 3). Weitere Beigaben: Halskette aus 118 verschiedenen Perlen (darunter auch Polyäder); silberne Ohrringe; vier silberne Armreifen mit überschlagenen Enden deren eines mit einer Kugel, das andere mit einem Schlangenkopf endet. Das Grab ist anthropologisch unbestimmt, aufgrund der Beigaben wohl weiblich. Erste Hälfte des III Jrhdts.

Nr 4. Skelettgrab 3572. Halsring aus glattem Bronzedraht. Ungleicher kreiförmiger Querschnitt. R = 10,7 cm. Ein Ende mit gehämmerter viereckiger Schleife, das andere verjüngt und verbogen. Mondförmiger Anhänger aus Bronzeblech mittels einer bandförmigen Öse an den Ringkörper gebunden. Durch eingestempelte Augenmuster verziert. Abb. 4. Es handelt sich um ein Kindergrab ohne weitere Beigaben. Horizont des II und der ersten Hälfte des III Jrhdts.

Nr. 5 Skelettgrab 3563. Zwei Halsinge aus zweifach tordiertem Silberdraht. Teilwise beschädigt. An einem Ende Schleife. R = 16.5 cm (besser erhaltenes Stück) (Abb. 5). Weitere Beigaben: Ring aus Bronzeblech mit Spiralenden, Zwei Ohrringe aus Bronzedraht desselben Typs; Halskette mit 22 erhaltenen bunten Perlen aus Glaspaste. Aufgrund der Beigaben Ende II-Mitte III. Jrhdts.

Nr 6. Skelettgrab 3673. Halsring aus glattem Bronzedraht. Ungleicher runder Querschnitt. Verschluss: Schleife und gekrümmter Dorn. R = 10 cm. Abb. 6. Kindergrab ohne weitere Beigaben. Gräberhorizont des II–III Jrhdts. Im gleichen Bereich befanden sich auch die Ringe Nr 5.

Nr 7 Skelettgrab 5362. Halsring wie Nr 3673 R =10 cm. Dornende beschädigt. Abb. 7 Weitere Beigaben. Münze des Hadrian. Kindergrab. Erste dälfte des II Jrhdts.

Nr 8. Brandgrab 490. Halsring aus glattem Silberdraht. Ungleicher runder Querschnitt. Ende beschädigt. R = cca. 11 cm. Abb. 8. Weitere Beigaben. ein braun- und ein rot gebrannter und rot fefärbter Topf. Anthropologisch unbestimmt. Gräberhorizont Ende II – erste Hälfte des IIi Jrhdts.

Nr. 18. Brandgrab 722. Bruchstücke eines Halsringes aus zweifachem tordierten Bronzedraht. R = cca. 14 cm. An einem Ende gehämmerte und durchbrochene Schleife. Ein dem Brustteil gehörendes Bruchstück besteht aus einem mondförmigen Zierstück aus Bronzeblech mit eingeritzten

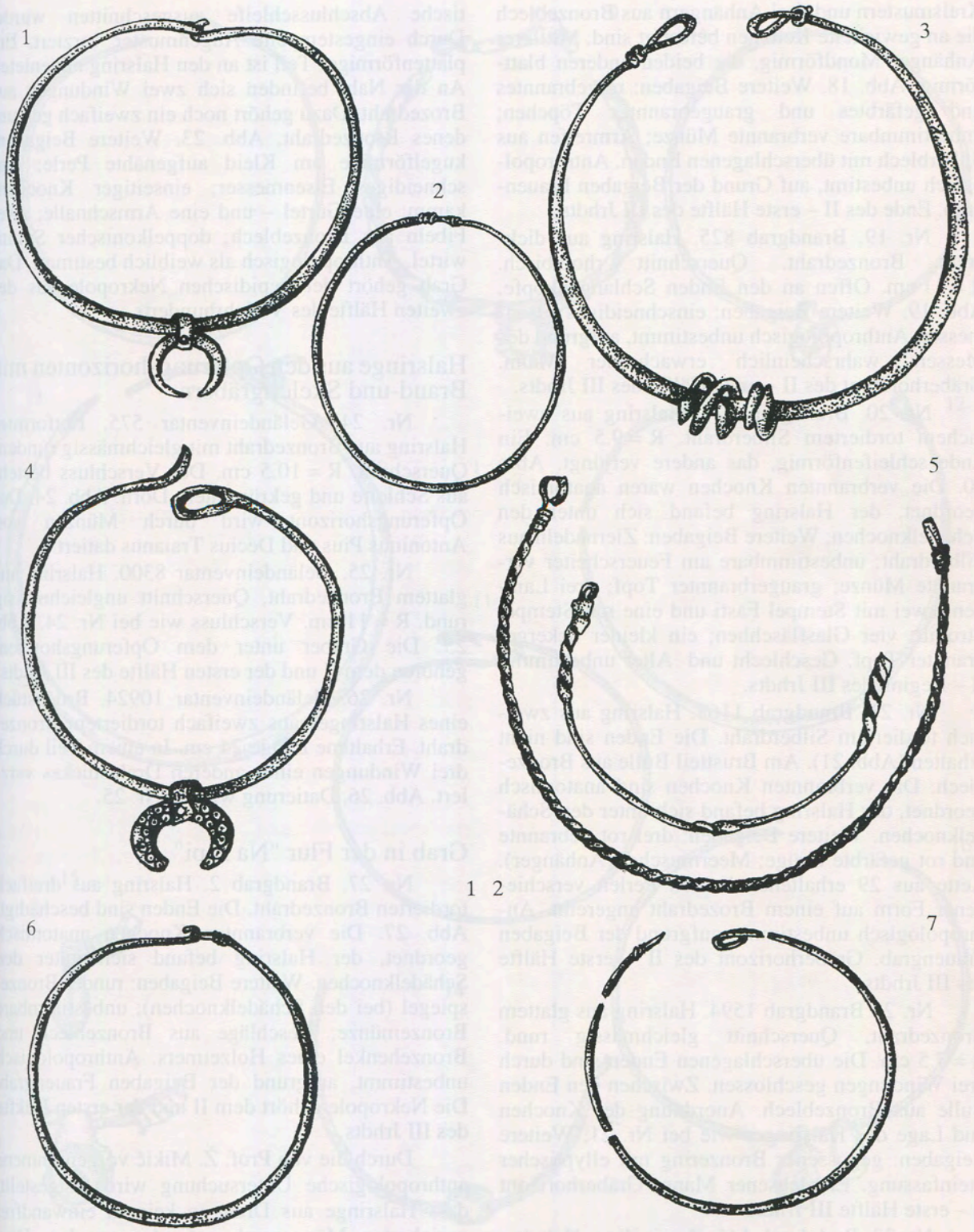

Abb. 1–7 – Viminacium, Flur Pećine.

Kreismustern und drei Anhängern aus Bronzeblech die an gewickelte Kettchen befestigt sind. Mittlerer Anhänger Mondförmig, die beiden anderen blattförmig. Abb. 18. Weitere Beigaben: rotgebranntes und gefärbtes und graugebranntes Töpchen, unbestimmbare verbrannte Münze; Armreifen aus Silberblech mit überschlagenen Enden. Antrhropologisch unbestimt, auf Grund der Beigaben Frauengrab. Ende des II – erste Hälfte des III Jrhdts.

Nr 19 Brandgrab 825. Halsring aus dickerem Bronzedraht. Querschnitt rhombisch. R = 11 cm. Offen an den Enden Schlangenköpfe. Abb. 19 Weitere Beigaben. einschneidiges Eisenmesser Anthropologisch unbestimmt, aufgrund des Messers wahrscheinlich erwachsener Mann. Gräberhorizont des II – erste Hälfte des III Jrhdts.

Nr 20. Brandgrab 977 Halsring aus zweifachem tordiertem Silberdraht. R = 9.5 cm. Ein Ende schleifenförmig, das andere verjüngt. Abb. 20. Die verbrannten Knochen waren anatomisch geordnet, der Halsring befand sich unter den Schädelknochen, Weitere Beigaben: Ziernadeln aus Silberdraht; unbestimmbare am Feuerscheiter verbrannte Münze; graugerbrannter Topf; drei Lampen, zwei mit Stempel Fasti und eine mit Stempel Strobili, vier Glasfläschhen, ein kleiner ockergebrannter Topf Geschlecht und Alter unbestimmt. II – Beginn des III Jrhdts.

Nr 21 Brandgrab 1168. Halsring aus zweifach tordiertem Silberdraht. Die Enden sind nicht erhalten (Abb. 21). Am Brustteil Bulle aus Bronzeblech. Die verbrannten Knochen sind anatomisch geordnet, der Halsring befand sich unter den Schädelknochen. Weitere Beigaben: drei rot gebrannte und rot gefärbte Krüge; Meermuschel (Anhänger). Kette aus 29 erhaltenen bunten Perlen verschiedener Form auf einem Brozedraht angereiht. Anthropologisch unbestimmt, aufgrund der Beigaben Frauengrab. Gräberhorizont des II – erste Hälfte des III Jrhdts.

Nr 22 Brandgrab 1594. Halsring aus glattem Bronzedraht, Querschnitt gleichmässig rund. R = 7.5 cm. Die überschlagenen Enden sind durch drei Windungen geschlossen. Zwischen den Enden Bulle aus Bronzeblech. Anordnung der Knochen und Lage des Halsringes wie bei Nr 21 Weitere Beigaben: gegossener Bronzering mit ellyptischer Steinfassung. Erwachsener Mann. Gräberhorizont II – erste Hälfte III Jrhdts.

Nr 23 Brabdgrab 146. Zweiteiliger Halsring aus dickerem Bronzedraht. Ein Teil besteht aus viereckigem Bronzeblech, in welchem die ellyptische Abschlusschleife ausgeschnitten wurde. Durch eingestempelte Augenmuster verziert. Ein plattenförmiger Teil ist an den Halsring angenietet. An der Naht befinden sich zwei Windungen aus Brozedraht. Dazu gehört noch ein zweifach gewundenes Bronzedraht. Abb. 23 Weitere Beigaben: kugelförmige am Kleid aufgenähte Perle; einschneidiges Eisenmesser; einseitiger Knochenkamm; eine Gürtel – und eine Armschnalle; zwei Fibeln aus Bronzeblech, doppelkonischer Spinnwirtel. Anthropologisch als weiblich bestimmt. Das Grab gehört der gepidischen Nekropole aus der zweiten Hälfte des VI Jahrhunderts.

Halsringe aus den Opferungshorizonten mit Brand-und Skelettgräbern

Nr 24. Geländeinventar 575 Entformter Halsring aus Bronzedraht mit gleichmässig rundem Querschnitt. R = 10.5 cm. Der Verschluss besteht aus Schleife und gekrümmtem Dorn. Abb. 24. Der Opferungshorizont wird durch Münzen von Antoninus Pius und Decius Traianus datiert.

Nr 25 Geländeinventar 8300. Halsring aus glattem Bronzedraht, Querschnitt ungleichmässig rund. R = 11 cm. Verschluss wie bei Nr 24. Abb. 25 Die Gräber unter dem Opferungshorizont gehören dem II und der ersten Hälfte des III Jrhdts.

Nr 26. Geländeinventar 10924. Bruchstück eines Halsringes aus zweifach tordiertem Bronzedraht. Erhaltene Länge 24 cm. In einem Teil durch drei Windungen eines anderen Drahtstückes verziert. Abb. 26, Datierung wie bei Nr 25

Grab in der Flur "Na rupi"

Nr 27 Brandgrab 2. Halsring aus dreifach tordierten Bronzedraht. Die Enden sind beschädigt. Abb. 27 Die verbrannten Knochen anatomisch geordnet, der Halsring befand sich unter den Schädelknochen. Weitere Beigaben: runder Bronzespiegel (bei den Schädelknochen); unbestimmbare Bronzemünze; Beschläge aus Bronzeblech und Bronzehenkel eines Holzeimers. Anthropologisch unbestimmt, aufgrund der Beigaben Frauengrab. Die Nekropole gehört dem II und der ersten Häkfte des III Jrhdts.

Durch die von Prof Ž. Mikić vorgenommene anthropologische Untersuchung wird festgestellt, dass Halsringe aus Draht in keinem einwandfrei gesicherten Männergrab gefunden wurden. Dies konnte auch aufgrund der Grabbeigaben beobachtet werden. Im Grab eines Neugeborenen fand sich ein

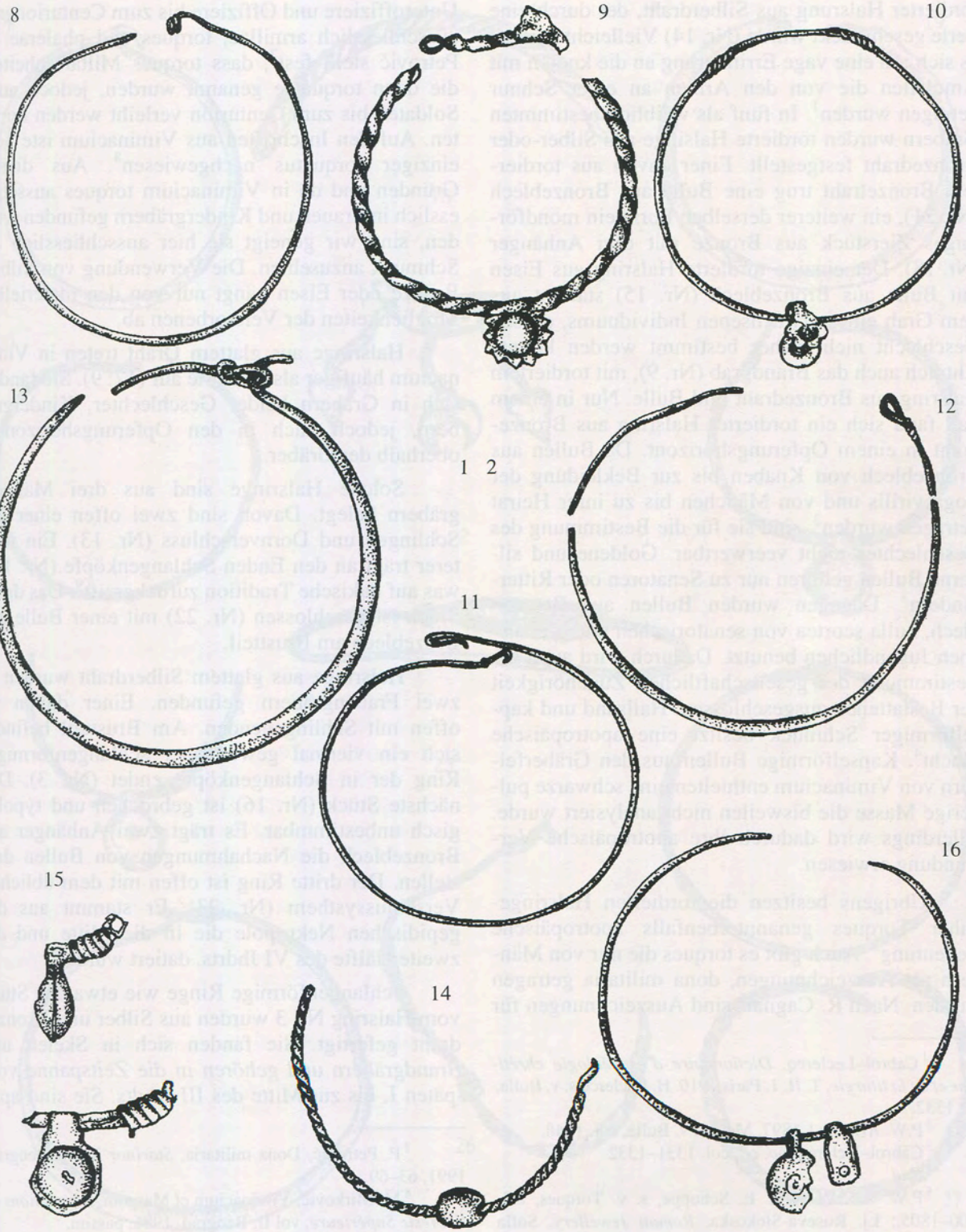

Abb. 8–12. – Viminacium, Flur Pećine. Abb. 13–16. – Viminacium, Flur Više Grobalja.

tordierter Halsrung aus Silberdraht, der durch eine Perle geschmückt wurde (Nr 14) Vielleicht handelt es sich um eine vage Errinnerung an die knoten mit Amuletten die von den Armen an einer Schnur getragen wurden[1] In fünf als weiblich bestimmten Gräbern wurden tordierte Halsinge aus Silber-oder Bronzedraht festgestellt. Einer davon aus tordiertem Bronzetraht trug eine Bulle aus Bronzeblech (Nr 21), ein weiterer derselben Form ein mondförmiges Zierstück aus Bronze mit drei Anhänger (Nr 18). Der einzige tordierte Halsring aus Eisen mit Bulle aus Bronzeblech (Nr 15) stammt aus dem Grab eines erwachsenen Individuums, dessen Geschlecht nicht näher bestimmt werden konnte Ähnlich auch das Brandgrab (Nr 9), mit tordiertem Halsring aus Bronzedraht und Bulle. Nur in einem Fall fand sich ein tordierter Halsring aus Bronzedraht in einem Opferungshorizont. Da Bullen aus Bronzeblech von Knaben bis zur Bekleidung der Toga virilis und von Mädchen bis zu inrer Heirat getragen wurden[2], sind sie für die Bestimmung des Geschlechtes nicht veerwertbar Goldene und silberne Bullen gehören nur zu Senatoren oder Ritterkindern[3] Dagegen wurden Bullen aus Bronzeblech, bulla scortea von senatorischen und plebäischen Jugendlichen benutzt. Dadurch wird auch die Bestimmung der gesellschaftlichen Zugehörigkeit der Bestattenen ausgeschlossen. Hallsand und kapselförmiger Schmuck besitzt eine apotropäische Macht[4] Kapselförmige Bullen aus den Gräberfeldern von Viminacium enthielten eine schwarze pulverige Masse die bisweilen nicht analysiert wurde. Allerdings wird dadurch ihre apotropäische Verwendung erwiesen.

Übrigens besitzen die tordierten Halsringe-daher Torques genannt-ebenfalls apotropäische Bedeutung[5] Auch gibt es torques die nur von Männern als Auszeichnungen, dona militaria getragen wurden. Nach R. Cagnat[6] sind Auszeichnungen für Unteroffiziere und Offiziere bis zum Centuriongrad ausschliesslich armillae, torques und phalerae. P Petrović stellt fest[7], dass torques Miltäreinheiten, die dann torquatae genannt wurden, jedoch auch Soldaten bis zum Centurion verleiht werden konnten. Auf den Inschriften aus Viminacium iste kein einziger torquatus nachgewiesen[8] Aus diesen Gründen und da in Viminacium torques ausschliesslich in Frauen und Kindergräbern gefunden wurden, sind wir geneigt sie hier ausschliesslich als Schmuck anzusehlen. Die Verwendung von Silber, Bronze oder Eisen hängt nur von den materiellen Möglichkeiten der Verstorbenen ab.

Halsringe aus glattem Draht treten in Viminacium häufiger als tordierte auf (17 9). Sie fanden sich in Gräbern beider Geschlechter, Kindergräbern, jedoch auch in den Opferungshorizonten oberhalb der Gräber

Solche Halsringe sind aus drei Männergräbern belegt. Davon sind zwei offen einer mit Schlingen und Dornverschluss (Nr 13). Ein weiterer trägt an den Enden Schlangenköpfe (Nr 19), was auf dakische Tradition zurückgreift[9] Das dritte Stück ist geschlossen (Nr 22) mit einer Bulle aus Brozeblech am Brustteil.

Halsringe aus glattem Silberdraht wurden in zwei Frauengräbern gefunden. Einer davon ist offen mit Schlingenenden. Am Brustteil befindet sich ein viermal gewundener schlangenförmiger Ring der in Schlangenköpfe endet (Nr 3). Das nächste Stück (Nr 16) ist gebrochen und typologisch unbestimmbar Es trägt zwei Anhänger aus Bronzeblech die Nachahmungen von Bullen darstellen. Der dritte Ring ist offen mit dem üblichen Verschlussysthem (Nr 23). Er stammt aus der gepidischen Nekropole die in die Mitte und die zweite Hälfte des VI Jhdrts. datiert wurde[10]

Schlangenförmige Ringe wie etwa das Stück vom Halsring Nr 3 wurden aus Silber und Bronzedraht gefertigt. Sie fanden sich in Skelett und Brandgräbern und gehören in die Zeitspanne vom späten I. bis zur Mitte des III Jrhdts. Sie sind apo-

---

[1] Cabrol–Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de la liturgie*, T II, 1 Paris 1910. H. Leclercq s. v Bulla, col. 1332.

[2] P W *RE*. III, 1 1897 Mau, s. v Bulla, col. 1048.

[3] Cabrol–leclercq, *op. cit*, col. 1331–1332.

[4] *Ibid*.

[5] P W *RE*. VI A, 2. E. Schuppe, s. v Torques, col. 1800–1805., Lj. Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery*, Sofia 1991 36–41

[6] R. Cagnat, *Cours d'epigraphie latine*. Quatrième édition. Paris 1914, 116 und not. 1

[7] P Petrović, Dona militaria, *Starinar XLIII* Beograd, 1991 63–69.

[8] M. Mirković, Viminacium et Margum, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, vol II, Beograd, 1986, passim.

[9] I. Popović, *Ostava iz Bara*, Beograd 1994, 43–54.

[10] Lj. Zotović, Die Gepidische Nekropol bei Viminacium, *Starinar* XLIII–XLIV Beograd 1944, 183–190.

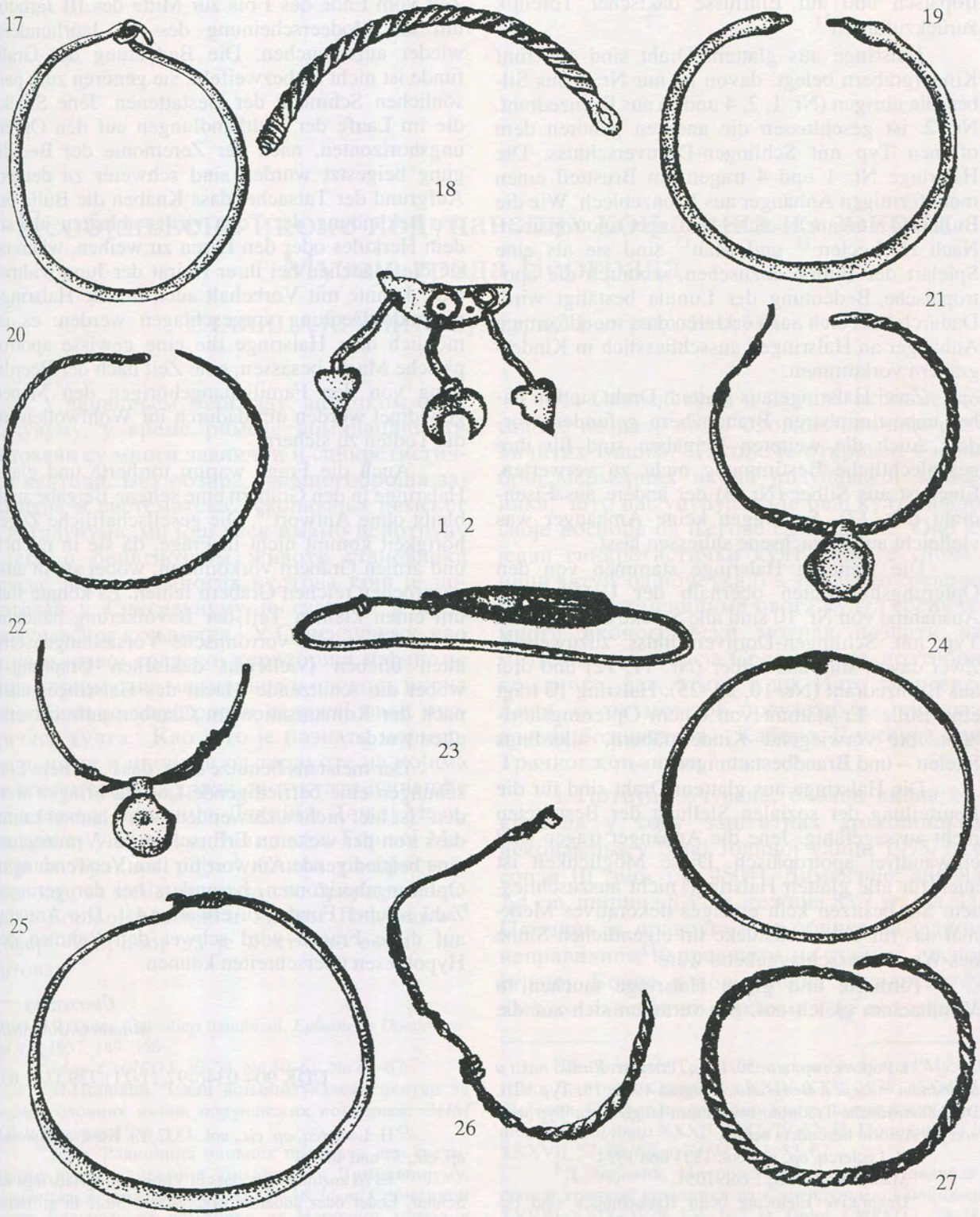

Abb. 17–26. – Viminacium, Flur Više Grobalja. Abb. 27 – Viminacium, Flur Na rupi.

tropäisch und auf Einflüsse dakischer Toreutik zurückzuführen[11]

Halsringe aus glattem Draht sind aus fünf Kindergräbern belegt. davon ist nur Nr 6 aus Silber, die übrigen (Nr 1, 2, 4 und 7) aus Bronzedraht. Nr 2. ist geschlossen die anderen gehören dem offenen Typ mit Schlingen-Dornverschluss. Die Halsringe Nr 1 und 4 tragen am Brustteil einen mondförmigen Anhänger aus Bronzeblech. Wie die Bullen so sind auch solche Anhänger apotropäisch. Nach H. Leclerc[12] und Mau[13] sind sie als eine Spielart der Bullen anzusehen, wodurch die apotropäische Bedeutung der Lunula bestätigt wird. Dadurch lässt sich auch erklären dass mondförmige Anhänger an Halsringen ausschliesslich in Kindergräbern vorkommen.

Zwei Halsringe aus glattem Draht sind in näher unbestimmbaren Brandgäbern gefunden worden. Auch die weiteren Beigaben sind für ihre geschlechtliche Bestimmung nicht zu verwerten. Einer ist aus Silber (Nr 8) der andere aus Eisendraht (Nr 17). Sie tragen keine Amhänger was vielleicht auf Erwachsene shliessen lässt.

Die weiteren Halsringe stammen von den Opferungshorizonten oberhalb der Gräber Mit Ausnahme von Nr 10 sind alle Stücke dem offenen Typ mit Schlingen-Dornverschluss zuzuweisen. Zwei davon sind aus Silber (Nr 11, 12) und drei aus Bronzedraht (Nr 10, 24, 25). Halsring 10 trägt eine Bulle. Er stammt von einem Opferungshorizont mit vorwiegend Kindergräbern, allerdings Skelett und Brandbestattungen.

Die Halsringe aus glattem Draht sind für die Beurteilung der sozialen Stellung der Bestatteten nicht aussagefähig. Jene die Anhänger tragen sind einwandfrei apotropäisch. Diese Möglichkeit ist auch für alle glatten Halsringe nicht auszuschliessen. Sie besitzen kein einziges dekoratives Merkmal das für Schmuckstücke im eigentlichen Sinne des Wortes ausschlaggebend wäre[14]

Tordierte und glatte Halsringe tauchen in Viminacium gleich auf Sie verteilen sich auf die Zeit vom Ende des I bis zur Mitte des III Jarhdts, um als Modeerscheinung des VI Jahrhunderts wieder aufzutauchen. Die Bedeutung der Grabfunde ist nicht zu bezweifeln: sie genören zum persönlichen Schmuck der Bestattenen. Jene Stücke die im Laufe der Kulthandlungen auf den Opferungshorizonten, nach der Zeremonie der Beerdigung beigestzt wurden sind schwerer zu deuten. Aufgrund der Tatsache, dass Knaben die Bulle bei der Bekleidung der Toga virilis ablegten um sie dem Herkules oder den Laren zu weihen, während sie die Mädchen bei ihrer Heirat der Juno widmeten[15] könnte mit Vorbehalt auch für die Halsringe folgende Deutung vorgeschlagen werden. es ist möglich dass Halsringe die eine gewisse apotropäische Macht besassen, eine Zeit nach der Beerdigung von den Familienangehörigen den Manen gewidmet wurden um dadurch ihr Wohlwollen für die Todten zu sichern.

Auch die Frage warum tordierte und glatte Halsringe in den Gräbern eine seltene Beigabe sind, bleibt ohne Antwort[16] Die gesellschaftliche Zugehörigkeit kommt nicht in Frage, da sie in reichen und armen Gräbern vorkommen, wobei sie in ausgesprochen reichen Gräbern fehlen. Es könnte sich um einen kleinen Teil der Bevölkerung handeln, bei welchem alte vorrömische Vorstellungen erhalten blieben (vielleicht dakischen Ursprungs), wobei die schützende Macht des Halsringes auch nach der Romanisation im Glauben aufrecht erhalten wurde.

Der meistens benutze Satz, dass „weitere Forschungen eine befriedigende Lösung bringen werden" ist hier nicht anzuwenden. Wir glauben kaum, dass von der weiteren Erforschung in Viminacium eine befriedigende Antwort für ihre Verwendung in Opferungshorizonten, besonders bei der geringen Zahl solcher Funde, zu erwarten ist. Die Antwort auf diese Fragen wird schwer den Rahmen der Hypothesen überschreiten können.

Übersetzung
Milutin GARAŠANIN

UDK 904-034(497 11-21):739.1/.51.032

[11] I. Popović, *op. cit.*, 50. Dies., Prstenje. *Rimski nakit u Narodnom muzeju u Beogradu*, Beograd 1922, 15, Typ VIII. Die hellenistische Tradition bei diesem langlebigen Typ wird von der Autorin besonders betont.

[12] H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1331 und 1334.

[13] Mau. PW *RE*. III, 1 col. 1051.

[14] Dekorative Elemente beim Halsschmuck sind besonders bei tordierten Halsringen, solchen aus Draht mit bunten Perlen aus Glas, Paste oder aus Blech, schliesslich bei den Perlenketten in Farbe, Form und Stoff wahrzunehmen.

[15] H. Leclercq, *op. cit.*, col. 1332. Lj. Ruseva-Slokoska, *op. cit.*, 37 und 40.

[16] Es ist anzunehmen, dass in Viminacium Halsringe aus Schnur, Leder oder anderem organischen Stoff in grösseren Mengen verwendet wurden. Sie dürften Bullen, mondförmige anhänger und weitere Amullette getragen haben die in Gräbern und Opfereungshorizonten oft zum Vonschein kamen.

Необјављене иконе подунавских коњаника из збирки Музеја града Београда

СЛАВИЦА КРУНИЋ, Музеј града Београда, Београд

У данашњем Београду, античком Сингидунуму, у време римске доминације поштовани су многи званични и синкретистички култови. Без обзира, на многобројна заштитна и систематска ископавања римског Сингидунума, ми још увек имамо непотпуну слику о религиозном животу становника града. Један од многих култова који је поштован у Сингидунуму је свакако и култ подунавског коњаника.[1] У Сингидунуму, као и на његовој градској територији нађено је више примерака мермерних и оловних икона на којима је илустрован садржај овог мистичног култа.[2] Као што је познато мермерне, оловне и плочице од теракоте на којима је презентован садржај овог култа најчешће се налазе у Панонији, Дакији и Доњој Мезији, док су у Норику, Далмацији, Горњој Мезији и Тракији ређе.[3] Слика распрострањености се мења, тако да све бројнији налази у Горњој Мезији и њеном Подунављу[4] говоре у прилог да је култ био веома поштован.

Из Сингидунума и његове околине, до сада је познато више оловних плочица различитих типова.[5] Такође је откривен и већи број мермерних икона подунавског коњаника,[6] што нас упућује да је овај култ нашао своје носиоце од његове саме појаве. Ово је један синкретистички култ чији се споменици датују од почетка II в, па све до средине IV в.[7] На споменицима овога култа срећу се многи иконографски мотиви познати из митраизма попрсја Сола и Луне, пратиоци коњаника, лав, птица и др. Исто тако видљиви су и мотиви преузети из култова других божанстава Кабира, Диоскура или Трачког коњаника.[8]

1. Потпуно очувана, оловна икона откривена у току заштитних археолошких ископавања у Змај Јовиној улици 1993. г у сонди III (инв. бр. 4504). Димензије: висина 7,4 cm, ширина 8,4 cm, тежина 83,7 gr (сл. 1). Плочица је правоугаоног облика са једном неправилном напрслином на горњој, десној страни. Бочне и доња ивица уоквирене су танком пластичном траком која подсећа на

---

[1] D.Tudor, Calvalieri danubiani, *Ephemeris Dacoromana* VII, 1937 189–356.

[2] *Idem, CMRED* I, 30–38, No.50–61 No.64–67

[3] И.Поповић, Један доњоподунавски центар за израду оловних икона подунавских коњаника, *ЗНМ* XII-1 Београд 1986, 113.

[4] *Idem*, Радионица оловних предмета или светилиште култа дунавских коњаника у Виминацијуму *Viminacium* 7 Пожаревац 1992, 29–48; *Idem*, Споменици култа подунавских коњаника из Народног музеја у Београду, *ЗНМ* XI-1, Београд 1983, 53–67· *Idem*, Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума и Сингидунума, *ГГБ*, XXXVII, Београд 1990, 57–61.

[5] Љ. Зотовић, Три оловне иконе из збирке Музеја града Београда, *Старинар* XXIV–XXV 1975, 33–34; Д. Бојовић, Прилог проучавању култа подунавских коњаника, *Старинар* XXXII, 1982, 79–82; И. Поповић, *ГГБ* XXXVII, 57–60; *Idem*, *ЗНМ* XI-1, 53–67

[6] Д. Бојовић, Митрине иконе и иконе подунавског и трачког коњаника из Сингидунума, *Старинар* XXVIII–XXIX, 1979, 135–142; D. Tudor, *CMRED* I, 30–31, 150–154.

[7] D. Tudor, *CMRED* II, 79–83.

[8] *Ibid*, 91, 104, 138–141.

Сл. 1. – Оловна икона подунавског коњаника из Сингидунума.

канап. У горњем делу плочице ова трака се лучно повија ка централном простору и завршава се са две змијске главице. Између њих, у центру је приказан круг, лево од њега је орао или петао, а десно једна звездица. Повијањем бочних трака, у горњеим угловима плочице, формиран је слободан простор у коме су смештене бисте Сола – лево и Луне – десно. У првој, главној зони, у центру се налази богиња обучена у дуг, набран хитон преко којег носи кратку тунику. Њене руке су савијене у лактовима и пружене у правцу коњских глава са длановима окренутим навише. Лево и десно од богиње приказани су коњаници. Десни коњаник има оријентално одело, допуњено хламидом и фригијском капом. Он левом руком држи узде, а десном поздравља богињу Хламида му лепрша иза леђа. Леви коњаник изгледа да носи такође фригијску капу на глави. Дигао је једну руку у вис, у знак поздрава богињи. Иза левог коњаника је женска фигура у дугом, потпасаном хитону Њена лева рука је савијена у лакту и принета уснама, а десна шака положена је на бок (Немеза). Између ове женске фигуре и коњаника налази се једна мала звездица. Још једна звездица се налази између централне фигуре богиње и главе левог коња. Испод десног коњаника лежи људска фигура испруженог тела, напред пружених руку и уздигнуте главе. Испод левог коњаника је риба, и то приказана као костур, док јој је глава нормална. Између људске фигуре и скелета рибе, налази се, вероватно, још једна риба са наглашена три пераја на леђима и стомаку (или је то представа шкорпије).

У другој зони централно место заузима нага мушка фигура, приказана en face, са фригијском капом на глави. Његова лева рука је подигнута у вис, а десна савијена у лакту са шаком положеном на струк. Лева нога, на којој стоји савијена је у колену, док је десна испружена у страну Десно од њега је представљен већи кантарос, а потом сцена criobolium-a. На дрвету са већим бројем грана виси ован коме мушкарац вади утробу Испод овна налази се здела за скупљање крви. Изнад кантароса је једна звездица и месечев срп. Централна мушка фигура, својом подигнутом левом руком указује на ове симболе. Лево од централне наге фигуре налазе се многобројни симболи култа. Прво је троножни сто на коме се налази више предмета као и два грозда, који висе уз бочне стране стола. Изнад њега је представа лава. Уз леву ногу стола је петао, а потом су два канделабра, од којих мањи на врху има светиљку, а већи круг. Сасвим лево, одоздо на горе, су следећи симболи: представа животиње (можда пса), потом нејасна представа гаврана, затим стилизована волујска глава, месечев срп и звездица.

Плочица припада типу I Д.Тудора.[9]

Аналогије: директне аналогије нису познате, само фрагментована плочица из Виминацијума има бордуру сличну нашем примерку [10]

2. Оловна икона која потиче из села Јаловика, са локалитета Црквине. Поклон Музеју града Београда (инв.бр. 4505) од Милета Пантелића. Димензије: висина 8,7 cm, ширина 7,6 cm, тежина 102,8 gr (сл.2).

Икона је правоугаоног облика, са обрађеном горњом страном у виду заобљеног

[9] *Ibid*, 65.
[10] И. Поповић, *Viminacium* 7 сл. 28.

тимпанона са две угаоне акротерије. Врх десне акротерије недостаје.

У горњем тимпанонском пољу приказана је риба окренута на десно и фланкирана са две тачке. Две тачке (звездице) се налазе и у десној акротерији, док је лева веома излизана. Главни приказ налази се у уоквиреном кругу (кружни медаљон), који се састоји од једне дебље и тање траке. Тања трака је у центру (ка забату) прекинута и ту се уз дебљу траку налазе три звездице. У угловима се налазе бисте четири особе различите старости. Оне су окренуте ка центру иконе. Можда биста у левом горњем углу има дијадему, која се носи у коси. Десна, горња биста је представа младе женске особе са подигнутом косом, док су бисте у доњим угловима нејасне.

У централном пољу иконе сцене су груписане у три зоне. У горњој зони приказ чине Сол и Луна. Сол је означен радијалном круном и приказан је у десном профилу Луна је у левом профилу са месечевим српом на темену Између соларних биста је женска фигура са телом en face, а главом окренутом ка Солу Десна рука јој је савијена у лакту и принета уснама, а леву, такође савијену у лакту, ослања на бок. Богиња Немеза обучена је у дуг потпасан хитон и стоји на пиједесталу, који је редукован на једну линију Иза Сола је нејасна представа троножног стола, а иза Луне ојнохоа и још један нејасан предмет

У другој зони је приказан пар коњаника који су окренути ка богињи која стоји између њих. Богиња је приказана en face, обучена у дуг хитон, а у опуштеним рукама држи крајеве мараме или прегаче. Коњаници су обучени у тунике, од којих десни сигурно има фригијску капу на глави. Они поздрављају богињу подигнутом руком. Иза левог коњаника је једна нејасна фигура, док су иза десног приказане четири карике. Испод сваког коњаника је по једна људска фигура са испруженим рукама.

У трећој зони у центру се налази сцена criobolium-a, дрво на коме виси ован и миста који му вади утробу Лево од дрвета је петао, а десно канделабар са две ножице.

Сл. 2. – Оловна икона подунавског коњаника из села Јаловик, лок. Црквине (поклон Милета Пантелића Музеју града Београда).

Плочица припада типу IV (Мачванска Митровица), варијанти А,[11] типу II, варијанти А,[12] односно типу IV Д.Тудора.[13]

Аналаогије: Мачванска Митровица (2 ком.), Прхово, Љубушки, Виминацијум, Стојник, Лаћарак, непознат локалитет данас у Народном музеју у Београду, код Земуна и Дубравица.[14]

---

[11] I. Iskra-Janošić, Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji, *Opuscula archaeologica* VI, Zagreb 1966, 55–56, T VI, 1,2.

[12] E. Ochsenschlager, Lead plaques of the Danubian horsemen type at Sirmium, *Sirmium* II, Beograd 1971, 53–54, P III, 6.

[13] D. Tudor, *CMRED* II, 67

[14] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 55, T VI, 1,2; D. Tudor, *CMRED* I, 72–73, Pl. LI, 125 i 126; E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 54, P III, 6; И. Поповић, *ЗНМ* XII-1, sl. 19; E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području BiH* Sarajevo 1977 436, sl. 209; D. Tudor, *CMRED* I, 67 Pl. LVIII, 115; И. Поповић, *Viminacium* 7, 34, sl. 15; Љ. Зотовић, *Старинар* XXIV–XXV 38–39, T II, 3; И. Поповић, Нове оловне иконе дунавског коњаника из Сирмијума, *Старинар* XXXIX, 1988, 110–111, sl. 10; *Idem*, *ЗНМ* XII-1, 118–119, sl. 18; *Idem*, GGB, XXXVII, 57–58, sl. 1., *Idem*, *ЗНМ* XI-1 61, сл. 11.

3. Оловна икона нађена у селу Мачвански Прњавор (код Шапца), у непосредној близини фудбалског игралишта. Власништво Милета Пантелића.[15] Димензије: пречник 7,2 cm, тежина 125,6 gr (сл. 3).

Сл. 3. – Оловна икона из села Мачвански Прњавор код Шапца (власништво Милета Пантелића).

Плочица кружног облика са двоструким рубом. Спољни руб израђен је у мотиву рибље кости, а унутрашњи се састоји од низа пластичних тачака. У горњем делу плочице, унутрашњи круг се прекида и ту се налазе три звездице, испод којих је риба окренута на десно. Испред рибе су још две звездице. Рељефни приказ је дат у три зоне.

У првој зони приказане су бисте Сола и Луне. Сол је приказан у десном профилу са зракастом круном на глави. Луна је у левом профилу са полумесечастим српом на темену Изнад зракасте круне Сола су три карике а иза њега троножни сто на коме су три чаше. Иза Луне је петао, а око месечевог српа на темену Лунине главе, налазе се још четири звездице и једна карика. Између нешто већих приказаних биста Сола и Луне, налази се богиња са телом en face, а главом окренутом Солу Њена лева рука је савијена у лакту и принета уснама, а десна се ослања на бок. Богиња Немеза је обучена у дуг хитон и стоји на пиједесталу

У централној зони у средини је приказана богиња, обучена у дуг хитон, која стоји на пиједесталу У својим рукама она држи мараму или тканину, која јој прелази преко бокова. Лево и десно од ње налази се по један коњаник, који је поздравља подигнутом руком. Коњаници су обучени у кратке хитоне, иза леђа им лепршају огртачи и можда имају фригијске капе на главама. Иза левог јахача је петао, а иза десног већа мушка фигура обучена у кратки хитон и са подигнутом десном руком у знак поздрава. Испод коњаника су две наге људске фигуре, чије лице гледа ка земљи. Леви заробљеник је опружен на стомак а десни има савијену леву ногу у колену и привучену ка грудима.

У трећој зони централно место заузима сцена criobolium-a: на дрвету са седам грана обешен је ован коме један миста вади утробу Десно од дрвета је лепо моделован лав у ходу Десно су следећи предмети: канделабар са лампом у облику рибе и две ножице, кантарос и крстасти објекат

Плочица припада типу IV (Мачванска Митровица), варијанта B[16], односно типу III, или типу V Д. Тудора.[17]

Аналогије: Јарак, непознат локалитет данас у Народном музеју у Београду, Прхово, С. Митровица, Сисак, Доњи Петровац, Виминацијум, Карунтум, Панонија (непознат локалитет), са непознатог локалитета данас у Музеју града Београда, Аквинкум.[18]

4. Кружна оловна икона, власништво М. Пантелића који ју је откупио од колекционара непознатог имена. Потиче из око-

[15] Захваљујемо колекционару М. Пантелићу што је поклонио Музеју града Београда икону под кат бр. 2, као што је и омогућио обраду и публиковање икона под кат бр. 3 и 4.

[16] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 56, T VI, 4.

[17] E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 54–55, Pl. IV 7., D. Tudor, *CMRED* II, 67

[18] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 56, T VI, 4., I. Popović, *ЗНМ* XI-1 59–60, sl. 9., *Idem*, Une image datée des Cavaliers Danubiens, *MEFRA*, tom 103, 1991–1, 240, fig. 4., E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 55, Pl. IV 7 Pl. IV 8., D. Tudor, *CMRED* II, 16, 92, No. 162, Pl. LXXIV 162., I. Popović, *Старинар* XXXIX, 111 sl. 11., *Idem*, *Viminacijum* 7 35, sl. 16, 17 18., D. Tudor, *CMRED* I, 87 No. 151 Pl. LXIX, 151, 94, No. 171, Pl. LXXIV 171., D. Bojović, *Старинар* XXXII, 81 T II., D. Tudor, *CMRED* I, 70, No. 120, Pl. LX, 120.

лине села Бешке, код Шида. Димензије: пречник 7,3 cm, тежина 87 gr (сл. 4).

Сл. 4. – Оловна икона из околине села Бешке код Шида (власништво Милета Пантелића).

Плочица кружног облика са троструким рубом. Спољни руб је орнаментисан јајастом кимом, други круг (средишњи) је од ситних пластичних тачкица, а трећи (унутрашњи) је танка линија. Са десне стране плочице је очувано једно мало испупчење или држач.

Приказ је дат у две зоне које се међусобно преплићу На средини плочице представљена је богиња у дугом потпасаном хитону Руке су јој савијене у лактовима, подигнуте ка раменима, а у шакама држи тканину која јој прелази преко бокова. Лево и десно од ње налази се по један коњаник, од којих десни сигурно има фригијску капу на глави. Оба коња су приказана у тренутку заустављања, са подигнутим предњим копитама. Богињи се не виде ноге јер се испред ње налази троножни сто на коме лежи риба. Коњаници стоје на људским фигурама које су обучене у дуге хитоне, преко којег је кратка туника, или је само хитон потпасан у струку

Десно од богиње представљена је биста Сола са радијалном круном која има пет крakова. Лево је биста Луне са месечастим српом на раменима. Изнад Солове и Лунине главе, налазе се змије, са главама хералдички постављеним изнад богиње. Њихови репови се налазе иза тела јахача. Између Луне и богињине главе је једна звездица.

Другу зону представљају симболи који се налазе испод троножног стола и заробљеника. У средини је кантарос, лево од њега петао, а десно лав у покрету Испод кантароса су представљене три каричице.

Плочица припада типу VII (Попинци).[19]

Аналогије: Костолац, Попинци, Сурдук (Rittium), Ландоље, непознат локалитет, данас у Народном музеју у Београду, Путинци, Јарак, Извор, М. Митровица, Виминацијум, и непознат локалитет у Панонији.[20]

Као што се из каталошког прегледа види, описане оловне плочице припадају различитим типовима и њиховим варијантама. Иконографска схема, која може бити развијена или редукована, условљена је обликом плочице и организацијом простора. Иконографским садржајем, интерпретацијом појединих симбола, као и типолошком поделом плоча, највише се у својим радовима бавио Д.Тудор.[21] У последње време појавило се још неколико радова у којима су типолошки обрађене искључиво оловне плочице.[22]

Јединствен налаз до сада је свакако правоугаона плочица откривена током заштитних археолошких ископавања у центру Београда у Змај Јовиној улици. Плочица је пронађена у оквиру затворене целине, јаме, и то на њеном дну Керамички материјал који је испуњавао јаму је разноврстан. Поред уобичајених форми лонаца, здела, тањира, поклопаца итд. с краја II па до средине III века, ту су пронађени и фрагменти здела тера сигилате који подражавају облик Drag. 35 и 36. Разгрнути ободи здела и тањира украшени су печатним мотивом листа, комбинација

---

[19] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 57–58.

[20] И. Поповић, *ЗНМ* XI-1, 61 сл. 12., *Idem*, *ЗНМ* XII-1 121, сл. 16., D. Tudor, *CMRED I* 82, No. 140, Pl. LXVI, 140., *Idem*, 81–82, No. 139., И. Поповић, *ЗНМ* XII-1, 118, сл. 15., *Idem*, *ЗНМ* XI-1, 58–59, сл. 7., *Idem*, *ЗНМ* XII-1, 121, сл. 17., *Idem*, *Старинар* XXXIX, 107–109, сл. 4, 5 и 6., *Idem*, *Viminacijum* 7 35–36, сл. 19–20., D. Tudor *CMRED I* 94, No. 172.

[21] D. Tudor, *CMRED* II, 23–53, где је дат преглед постојеће литературе.

[22] E. Ochsenschlager, *op. cit.*, 51–68., I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 49–60., И. Поповић, *Viminacijum* 7 29–47., *Idem*, *ЗНМ* XII-1, 113–122.

листа и концентричног кружича. Зделе су украшене овим мотивима по врату и трбуху, а поред црвених јављају се и судови сиве и црне боје. Ово последње посуђе је глачано до сјаја и украшено низом ситних уреза. Керамика овог типа и начина украшавања позната је од средине II века, да би почетком III века била у масовној употреби.[23]

Пошто овакав тип оловних плочица до сада није пронађен уопште у Подунављу, аналогије смо покушали да тражимо међу мермерним иконама овог типа, и то оних где су сцене подељене у две зоне. Међутим, такав распоред сцена, поготово друге зоне, нисмо успели да пронађемо. Једна оловна икона из Виминацијума има бочну бордуру сличну нашој,[24] али видљиви детаљи из друге зоне, својим распоредом не одговарају нашем примерку

Надземни, небески свет фланкиран је двема хералдичким постављеним змијама. У центру тог простора, између змијских глава налази се круг, који је постављен директно изнад богињине главе. Лево и десно су орао или петао и једна звездица. У угловима плочице налазе се бисте Сола и Луне. Сол је у левом углу са радијалном круном на глави, а Луна у десном углу са месечевим српом на рамену Ова зона симболише небески свод, а орао или петао као култна птица, су атрибути бога сунца, и јављају се врло рано на Оријенту. Орао се јавља увек само у горњем регистру заједно са Солом и Луном. Он је преносилац поруке Солу, јер само он може да лети тако високо.[25] Петао има хтонски и апотропејски карактер. Својим гласом је дозивао добре силе а растеривао силе зла.[26] Он помаже да душа умрлог поштоваоца дође на небо. Његова мисија је да својим гласом разбије демоне мрака који нападају земљу током ноћи.[27] Много чешће је његово место у сценама које симболизују подземни свет, односно свет мистичног култа. Не смемо заборавити да су и орао и петао птице, атрибути врховног божанства висина и светлости. Обе ове птице као директни атрибути бога сунца морали су имати широку примену у овом синкретистичком култу Јасно је да су то симболи неке старе оријенталне религије, укомпоноване у римски Пантеон, и да су нашли примену и у синкретистичким култовима чији је основни теолошки карактер био заснован на дуалистичким учењима. [28]

Змије, које се у нашем случају надовезују на бочну бордуру, затварају небеске симболе. Оне понекад полазе од јахача, а завршавају код богињине главе,[29] или су део комплетне унутрашње бордуре на кружним иконама.[30] Тријада са змијама редовно је фланкирана соларним бистама. E. Will с правом закључује да је карактер оваквих тријада астрални. Када се иза једног коњаника уздиже по једна змија, а завршавају у непосредној близини богињине главе, на тај начин оне образују неку врсту небеског свода.[31] Из овог јасно видимо дуалистичко схватање у коме су силе добра и зла симболисане истим елементом.

Надземни свет приказан је на свим иконама јединственом сценом: богиња, која се налази између два коњаника. На мермерним иконама (бр. 6 и 7)[32] видимо богињу између два коњаника, која има савијене и постављене руке у правцу коњских глава као и на нашем примерку Идентичан положај руку има и представа богиње на оловним иконама из Турн Северина, Гигена и Габаре,[33] затим на плочици која се чува у Виндзору и гемама из колекције Одескалки и Праун.[34]

Врховна богиња, фланкирана са два јахача, који такође могу бити богови или полубогови, представља основни иконографски елемент овог култа. Они су у сваком случају нижег ранга од ње, јер су својим поло-

---

[23] D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd 1977 30.

[24] И. Поповић, *Viminacijum* 7, сл. 28.

[25] D. Tudor, *CMRED* II, 199–201.

[26] Љ. Зотовић, *op. cit.*, 36.

[27] D. Tudor, *CMRED* II, 203–204, 216–218.

[28] Љ. Зотовић, *op. cit.*, 37

[29] D. Tudor, *CMRED* II, 219., *Ibid*., *CMRED* I, 82, No. 140, Pl. LXVI, 140; 95, Pl. LXXV 173.

[30] *Idem*, *CMRED* I, 70, No. 120, Pl. LX, 120; 72, No. 125, Pl. LXI, 125; 73, No. 126, Pl. LXI, 126; 92, No. 162, Pl. LXXIV, 162, 171.

[31] Љ. Зотовић, *Старинар* XXIV–XXV 36.

[32] D. Tudor, *CMRED* I, 4-4, Pl. IV 6 и 7

[33] *Ibid*, 19, Pl. XVI, 34; Pl. XVII, 35; Pl. XVIII, 36; Pl. XXXVIII, 74; Pl. XXXIX, 75.

[34] *Ibid*., Pl. LXXX, 182; Pl. LXXXVI, 180; Pl. LXXXVII, 191

жајем већ подређени, а и поздрав који јој упућују подигнутом руком, несумљиво указује на то. Коњаници су потчинили себи, у овом случају човека и рибу То су фигуре побеђених, симболисане антропоморфним и зооморфним обликом. Они имају само једног пратиоца, односно следи их Немеза. Променљивост у приказивању асистената и потчињених фигура указује да ти елементи нису били битни за симболично тумачење коњаника.[35] Леви коњ је постављен нешто више ка средини, тако да мања риба или шкорпија, која треба да буде испод богиње је померена више у леву страну Ово је први случај да се испод богиње налази риба, односно шкорпија, која се везује за богињу Заробљеник испод десног коњаника има уздигнуту главу и гледа у правцу рибе испод левог коњаника. Заробљеници или потчињени су представници сила зла, које су различито илустроване. Симболична улога рибе у овом култу је веома нејасна. Приказана испод ногу коња, као овде, вероватно је симболисала демоне зла, савладаног од стране богињиних помагача. По први пут је та риба приказана као скелет [36] Испод коњаника на плочици из Дивоша, налази се риба, а иза коњаника Немеза.[37] Исти случај је и на плочицама из Загреба, Даља, Петровчића,[38] с тим што је на последње две плочице риба испод левог коњаника, а Немеза иза десног На плочици откривеној у Доњем граду на Калемегдану,[39] риба је испод десног коњаника.

Немеза, као пратилац, или кад је, што је најчешћи случај, између Сола и Луне, има важну улогу у миту, култу и мистерији подунавског коњаника. Њена рука, принета или стављена на усну, препоручује ћутање, умереност, правду Често се она поистовећује са богињом тишине, оном која чува тајну ритуала. Тишина и тајанственост су свакако основне Немезине карактеристике.[40] Њена популарност у подунавским провинцијама посведочена је и многим, њој посвећеним споменицима. Једна заветна ара посвећена богињи Немези, откривена је и у Београду [41] На овом споменику она носи епитет Augusta,[42] а познати су и други њени епитети као: Saucta, Omnipotens, Exaudentissima, Regina, Victrix и др.[43]

У другој зони, најинтересантнија је централна фигура нагог мушкарца са фригијском капом на глави. Десно од њега је кантарос, а сасвим десно сцена criobolium-a. Лево од централне фигуре су троножни сто, петао, лав, два канделабра, а сасвим десно пас, потом нејасан симбол (можда представа гаврана), шематски приказани рогови, српасти месец и звезда. Наге мушке фигуре иза сцене criobolium-a су уобичајена појава на оловним иконама типа Даљ и Дивош.[44] По први пут срећемо нагу особу у центру, са подигнутом левом руком, која показује на звездицу и српасти месец. Својом величином и положајем очигледно је да заузима важно место у оквиру мистичних сцена.

Приказ Сола окренутог на лево или десно, са бичем или глобом јавља се на новчићима од 242.г тј од цара Гордијана. У оквиру Антиохијске ковнице постоји серија новца ORIENS AUG са Солом који држи глоб у левој руци. Већ код Филипа I (244/249) јавља се тип AETERNI IMPERI., где је Сол приказан са бичем, а такође овај приказ јавља се и на новцу Филипа II. Тип ORIENS AUGG/SC. јавља се на сестерцији цара Валеријана (257/258). Исти тип, ORIENS AUGG. где Сол држи бич јавља се и на новцу Галијена (257/258). Тип Сол INVICTO кован је у Кизику, а тип PACATOR ORBIS потиче из Lacdunuma. Постоје и примерци новца типа ORIENS AUG., цара Аурелијана,[45] где је Сол приказан са бичем. Оваква сцена Сола се потом јавља и код других римских владара из друге половине III века.

---

[35] Љ. Зотовић, *op. cit.*, напомена 5.

[36] На осталим иконама она је приказана као пуна риба; D. Tudor *CMRED* I, No. 127 132, 133, 135.

[37] D. Tudor *CMRED* I, 79, Pl. LXIV 135; *CMRED* II, 119.

[38] *Idem*, *CMRED* I, 74, Pl. LXII, 127· 76, Pl. LXIII, 132; 77 Pl. LXIII, 133.

[39] Љ. Зотовић, *op. cit.*, Т I, 1

[40] D. Tudor, *CMRED* II, 130–136.

[41] Љ. Зотовић, Религиозни споменици са територије Сингидунума, у *Историја Београда*, Београд 1974, 89.

[42] В. Кондић, Нови подаци о оријенталном елементу у Сингидунуму, *Жива антика*, XVIII/2, Скопје 1968, 273–274, бр. 4.

[43] D. Tudor, *CMRED* II, 133.

[44] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 50–54.

[45] *RIC* IV 3, 213, 13; 112; 226; *RIC* V 1 170; 154; 311, 114, 6–7· 230, 255 из Сиска.

Ако упоредимо ове наведене сцене на новцу, са фигуром из другог фриза оловне иконе, онда можемо рећи да се по први пут јавља баш фигура Сола и у другом фризу подунавског коњаника.

Сцена criobolium-а најчешће се налази у доњем регистру,[46] мада код плочица типа Дивош она је у трећем фризу [47] На нашој плочици у сцени criobolium-а учествује само један миста, и то онај који припрема закланог и о дрво обешеног овна. Испод овна је постављена здела за прикупљање крви. На плочици из Дивоша[48] налази се суд за прикупљање крви типа вазе, као и на плочици из Војке.[49]

Другу зону карактеришу међусобно повезане сцене: criobolium, сасвим десно, затим у центру фигура мушкарца између кантароса и троножног стола, а сасвим лево већ описани и наведени симболи. Централна личност је вероватно личност вишег ранга, у односу на миста која припрема животињу У левом делу, ове зоне, су регистровани најзначајнији симболи овог култа. Први слева од централне фигуре је троножни сто који се среће на свим иконама овог култа, али на променљивим местима. Значајно је да овај мотив никад није био изостављен. На кружним иконама он је иза Сола,[50] или испод богиње.[51] Без обзира на положај Сола, сто увек прати његов симбол. Мотив који се среће иза Луне није константан, већ је променљив. То може бити петао, ојнохоа, лав над судом и др.[52] Очигледно је да сто има улогу олтара, јер су на њега полагани дарови у виду рибе, хлебова, колача, воћа или течне жртве у чашама. По први пут се на троножном столу види грожђе, и то два грозда која висе низ његове бочне стране. Троножном столу уметник је поклонио доста пажње. Детаљи су на њиму добро наглашени и обрађени. Између два грозда на средини стола је лоптасти предмет, хлеб, плод или можда чак светиљка. Неки аутори троножни сто повезују са божанском тријадом и онда је он олтар на коме се приносе дарови божанској тријади.[53] Отуда три предмета на столу, сто са три ноге.

Изнад троножног стола је лав, а поред његове леве ноге стоји петао. Симбол петла смо већ објаснили. Лав се тумачи као симбол сунца и ватре, односно то су природни елементи. Потом су постављена два канделабра. Мањи на врху има светиљку, а виши се завршава кругом. Они нам указују да се ритуал одржава на мрачном месту (мегара). Они свакако представљају тајанствени култни објекат

Сасвим лево, одоздо нагоре, су следећи симболи пас (или нека друга животиња), нејасна представа (вероватно гавран), стилизована овнујска глава, српасти месец и звездица. Појављивање месеца и звездице на два места у оквиру друге зоне дају посебан значај овом култу Можда се овим иконама изражавало поштовања соларне богиње Луне.[54] Чак и централна фигура друге зоне, која је у покрету, својом подигнутом руком индицира приступ боговима.

Правоугаона плочице са рељефним приказом унутар кружног медаљона из села Јаловика, представља већ познат тип оловних икона на горњомезијско/доњопанонском подручју (сл.2). За њих можемо сигурно тврдити, на основу иконографских детаља, да потичу из три, а можда и четири калупа. Првом калупу припадају плочице из Мачванске Митровице, Лачарка, Стојника, Земуна и Виминацијума.[55] Другом калупу припадају плочице из Прхова, Мачванске Митровице, Љубушког и Виминацијума (два примерка).[56] Из трећег калупа би биле плочице из Народног музеја у Београду и Пожаревца,[57]

---

[46] D. Tudor *CMRED* II, 238; *Idem*, *CMRED* I, No. 120, 125, 126, 162.

[47] *Idem*, *CMRED* I, No. 127 132, 133, 135, 146, 185., I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, T I, II, II, V 1

[48] D. Tudor *CMRED* I, 79–8O, Pl. LXIV 135.

[49] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, сл. на стр. 53.

[50] D. Tudor *CMRED* I, No. 120, 126, 151 162, 171.

[51] *Ibid*, No. 173 и 191

[52] Љ. Зотовић, *Старинар* XXIV–XXV 35.

[53] *Ibid.*, 35.

[54] *Ibid.*, 41.

[55] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, T VI, 1., D. Tudor, *CMRED* I, 72–73, No. 125, Pl. LXI, 125.

[56] И. Поповић, *Старинар* XXXIX, сл. 10., Љ. Зотовић., *Старинар* XXIV–XXV T II, 3., И. Поповић, *ГГБ* XXXVII, сл. 1., *Ibid.*, 58., *Idem*, MEFRA, fig. 5., *Idem*, ЗНМ XII-1 сл. 19., I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, T VI, 2., D. Tudor *CMRED* I, 73–74, Ho. 126, Pl. LXI, 126., E. Imamović, *op. cit.*, 436., И. Поповић, *Viminacium* 7 Сл. 15, нап. 99 и 100.

[57] И. Поповић, *ЗНМ* XII-1, сл. 18., *Idem*, *ГГБ* XXXVII, 58–59.

а можда и она из Дубравице.[58] Плочице овог типа могу се датовати у другу половину III или прву деценију IV века. Ову датацију потврђује и стилски сродна плочица нађена у оквиру римског логора на Горњем Калемегдану, заједно са новцем и фибулама из друге половине III века.[59]

Међу кружним плочицама типа IV, варијанта B, (кат бр. 3/сл. 3) појавили су се нови примерци, према којима сада можемо разликовати две варијанте. Првој варијанти припадају примерци из С. Митровице и Прхова, Јарка, Сиска, Доњег Петровца, са непознатог локалитета, Београда, као и примерци из Виминацијума.[60] Плочице овог типа из Извора и Кузмина, као и примерци из Виминацијума су нешто већих димензија и чине посебну групу споменика.[61] Налаз из села Изворца је датован прецизније у средину III века.[62]

За оловне плочице чији је руб у облику киме (кат.бр.4/сл.4) многи аутори сматрају да представљају декаденцију и пад квалитета у продукцији ових споменика током друге половине III века. Овај тип плочица је израђен доста рустично а највећи број откривен је на територији Срема (Јарак, Изворац, С. Митровица, Попинци, Сурдук, Путинци, а потом из Виминацијума (5 примерака) и са непознатог налазишта.[63] Највероватније је да и ове плочице потичу из две радионице. Једна је сигурно била у Сирмијуму а друга у Виминацијуму Наш примерак, који је нађен у околини Бешке, треба везати за сирмијумску радионицу

Последња три типа овде публикована оловних икона подунавских коњаника, не представљају неку новост у науци, јер припадају добро познатим типовима. Новост је свакако прво описана оловна икона, која за сад нема аналогије. Још већи значај је што је она откривена у центру Сингидунума у једној затвореној целини, што нам је омогућило да је датујемо у сам крај II или на почетак III века. У Београду је већ раније нађена једна мермерна икона, овог култа, која је датована у другу половину II века,[64] што указује да је овај синкретистички, дуалистички култ нашао своје присталице у Сингидунуму убрзо по настанку Култ је свакако синкретистички јер у својој иконографији има мотиве преузете из других култова. грчког Диоскура, самотрачких Кабира, Трачког коњаника, а понајвише из Митриног култа. Највећи број ових споменика настао је у III веку у доба процвата оријенталних култова.

Видели смо да су налази икона подунавских коњаника части дуж целог дунавског лимеса, што показује да је римска војска била носилац овог култа. Несумљиво је да у култу подунавских коњаника има и аутохтоних елемената. Зато само богиња фланкирана са два коњаника има строго утврђено место. Сви остали елементи могу бити приказани на разне начине, на различитим деловима плочице, или могу бити чак и изостављени. Све ово указује да нису постојала строга правила и канони постављени од стране врховних вођа овог култа. Стога је локално становништво, које је поштовало овај култ, лако могло да га прилагоди себи преузимајући га од носиоца овог култа, а то је била римска војска. Мобилност римске војске свакако је допринела распрострањености овог култа.

UDK 737.27.046.1.032.7(497 11):291.213:337-034.4

СКРАЋЕНИЦЕ

CMRED	*Corpus Monumentorum Religions Eqvitum Danubiorum*, Liden, 1969–1976.
ED	*Ephemeris Dacorromana, Annuario della Scuola romana di Roma*, Roma.
ГГБ	*Годишњак града Београда*, Београд.
MEFRA	*Melanges de l'Ecole frannjaise de Rome, Antiquité*, Roma.
ЗНМ	*Зборник Народног музеја у Београду*, Београд

[58] *Idem*, сл. 11.

[59] Д. Бојовић, *op. cit., Старинар* XXXII, 80–81

[60] I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 56., И. Поповић, *Viminacium* 7 43., I. Iskra-Janošić., *op. cit.*, 56, T VI, 4., D. Tudor, *CMRED* I, 92, No. 162, Pl. LXXIV 162., И. Поповић, *Старинар* XXXIX, сл. 11., *Idem*, *ЗНМ* XI-1 сл. 9., Д. Бојовић, *op. cit.*, T II., И. Поповић, *Viminacijum* 7 35, сл. 16, 17 I 18., D. TUDOR, *CMRED* I, 33, No. 57 PL XXXIX, 57

[61] И. Поповић, *MEFRA*, fig. 2 и 3., *Idem*, *Viminacium* 7 сл. 23, 24 и 25.

[62] *Idem*, *MEFRA*, 243.

[63] *Idem*, *Старинар* XXXIX, сл. 4, 5 и 6., I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, T VI, 5., D. Tudor, *CMRED* I, 82, No. 140, Pl. LXVI, 140., 81–82, No. 139., I. Iskra-Janošić, *op. cit.*, 58., И. Поповић, *Viminacijum* 7, сл. 19, 20, 21, 22., *Idem*, *ЗНМ* XII-1 сл. 16., *Ibid.*, сл. 15 и 17

[64] Љ. Зотовић, у *Историја Београда*, Београд 1977 99.

UNPUBLISHED ICONS OF THE DANUBIAN HORSEMAN FROM SINGIDUNUM AND LOWER PANNONIA

SLAVICA KRUNIĆ, City Museum, Beograd

Numerous official and syncretistic cults had been worshipped in the ancient Singidunum during the Roman domination. One of them had been certainly the cult of the Danubian horseman. Several lead platelets of various types, as well as marble icons, illustrating this mystic cult have been found in Singidunum and its vicinity

These recently published platelets belong to various types. A unique find is certainly the rectangular platelet discovered in protective excavations in the center of Belgrade (Fig. 1). It was found in a closed pit, on the very bottom. Various ceramic material in the pit was dated to the end of the II – middle of the III century. The platelet is of exceptional significance, as this type was not known earlier.

The shape of the platelet is rectangular and the scenes are divided in two zones. The upper, heavenly world is flanked by two heraldic posted snakes; in the center of this space is a circle, and left and right of it are the eagle, or the cock, and a small star Busts of Sol and Luna are in the corners. A goddess flanked by two horsemen occupies the central place in the upper zone. The goddess represents the basic iconographic element of this cult. The horsemen have subjugated in this case a man and a fish, who are under the horse hooves. Behind the left horseman stands Nemesis. It is the first time that a figure of a fish or some other animal stands below the goddess.

In the second zone, the most interesting is the central figure of a naked man with a Frygian cap. On the right is a kantharos, and to the extreme right the criobolium scene. Left of the central figure are the tripod, a cock, a lion, two chandeliers, and to the right a dog, then an unclear symbol, a pair of schematic horns, a crescent moon and a star The central figure, by its position and a whip behind the back, resembles the figure of Sol on the reverse of the Gordian coin from 242 A.D. If we compare the figure from the second frieze and the scene on the coin and look closely to the face, we could see that the figure of Sol appears for the first time in the second frieze too on the icons depicting the Danubian horseman.

The rectangular platelet with a relief within a circular medallion from the Jalovik village (Fig. 2) represents the already known type of lead icons from the Upper Moesian – Lower Pannonian region. Platelets of this type could be dated to the second half of the III century, or to the first decade of the IV one. This one belongs to the IV type according to the classification of D. Tudor

The icon from Prnjavor village (near Šabac) in Mačva (Fig. 3) belongs to the type V according to the classification of G. Tudor. New finds have provided the possibility to discern two basic variances of this type. D. Tudor does not have a typology for lead platelets with a cyme-shaped rim (Fig. 4). According to the I. Iskra-Janošić classification, it belongs to the type VII (Popinci). This type of platelets is quite rustic and decadent, representing a decrease of quality in the production of these artifacts at the end of the III – beginning of the IV century

The last three types do not represent anything new in science, as they belong to the already well known types. The only new one is the first described icon, having no analogy for the time being. It is obvious that autochtonous elements are present in the cult of the Danubian horseman. Therefore only the goddess flanked by two horsemen has a strictly defined place. All other elements could be depicted in different ways, on various parts of the platelet, or could be even omitted. All of this points out that no strict rules had existed nor had they been prescribed by the supreme leaders of this cult.

Translated by
Boško ČOLAK-ANTIĆ

Аполонова ара са тромеђе Далмације, Паноније и Мезије

СВЕТЛАНА ЛОМА, Филозофски факултет Београд

Вотивни жртвеник од пешчара са профилисаним горњим делом. Постоље недостаје. Димензије жртвеника код натписног поља: 28(20)×29×18 cm. Димензије профилисаног дела. 35×16×23 cm (сл. 1).

Споменик је пронађен у селу Ситарице изнад Става (20 km западно од Ваљева) у једној јарузи (Прљушине) под брдом Чот или Кик на коме се налазе рушевине (по мишљењу Ж. Јежа, из касноантичког времена, в. календар *Ваљевац* за 1994. г, 375). Стотинак метара изнад места налаза лежао је укопан у земљу профилисани одломак, вероватно постоље жртвеника.

Споменик је пренет у предворје Музеја у Ваљеву (за сада без инвентарског броја)[1]

Apollini Gangares(i) (!) *Aurel(ius) Capi to v(otum) s(olvit l(ibens) m(erito).*

Слова плитко клесана, вис. 5 cm. Лигатура. 3 EL

На основу именске формуле (недостаје *praenomen*) и палеографских одлика (слово L са доњом цртом извијеном нагоре, и слово G са лучно савијеним доњим завршетком)[2] споменик се може датовати у 3. век по Хр.

2 *Gangares(i)* атрибут Аполонов. По суфиксу *-ensis* може се претпоставити да је изведен од неког топонима, уп.. *Dianae Candavie(n)si*, A. i J Šašel, *ILIug* 1820 („adiectivum derivatum ex Candavia, quae statio erat inter oppida Skampis et Lychnidus, cf Plin., *NH* 3. 145, Caes., *B civ* 3. 11 et 79, Cic. *ad Att.* 3 7") , *Iovi Aezanensi*, *CIL* III 355 („Aezani Phrygiae"); *Apollini Vergulesi*, Dessau, *ILS* 4057 („cognomen ductum a Bergule, oppido Thraciae"); *dis deasbusque Giridav(ensibus) Memor Aug(ustorum trium) n(ostrorum) ser(vus contra)sc(riptor) stat(ionis) Dim(ensis)*, *CIL* III 12399 („*Dimum* in ripa Danuvii prope Novas fuisse supra ad n. 12363 demonstravi. Vilicus igitur stationis Dimensis Giridavae ubi fuisse altera statio vectigalis illyrici votum gravi valetudine liberatus solvit")

Потпуну епиграфску паралелу за скраћивање атрибута изведеног од топонима суфиксом *-ensis* са вулгарнолатинском појавом губљења консонанта *n* испред *s*[3] налазимо на натпису из Далмације, *CIL* III 1773, Нарона.

Dianae Nemores(i) (!)| *sacrum Ti. Claudius Claud*[*i*] *anus praef(ectus) co*[*h(ortis)*]| [5] *Bracaraugust(ae)*| *e*[*x*] *voto su*[*s*]*cep(it) de suo.*

Nemus је свети гај чувеног Дијаниног светилишта у Арицији у Лацију по коме је и сама богиња названа *Nemorensis*[4]

Основа *gangar-* не јавља се у познатим Аполоновим атрибутима. Топоним изведен од исте основе није посведочен, колико нам

---

[1] Овом приликом се захваљујем г Тихомиру Дражићу директору Завода за заштиту споменика културе у Ваљеву, који ми је омогућио да споменик видим и фотографишем га *in situ*.

[2] Уп. П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975, 64 и 114.

[3] H. Mihaescu, *La langue latine dans le sud-est de l' Europe*, Bucureşti–Paris 1978, 206, §173; P Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1915, 48, § 84.

[4] B. W H. Roscher, *Ausfűhrliches Lexikon der griechischen und rőmischen Mythologie I* Leipzig 1884–1890,1004; уп. и Dessau, *ILS* 3233, 3243, 3244.

је познато, у античким изворима који се тичу ширег подручја релевантног за наш натпис. То би биле римске провинције Далмација, Горња Мезија и Доња Панонија. Са тог простора сразмерно је мали и број епиграфских посвета Аполону[5] С друге стране, на латинским натписима неких западних провинција (Галије, Норика, Панониje, Британије) и северне Италије (Аквилеја) уз име Аполона стоји атрибут који је у ствари домаће име локалног божанства које је идентификовано са Аполоном (*Apollo Grannus Apollo Belenus, Apollo Maponus*)[6] Аполон је *interpretatio Romana* и за нека трачка божанства (Ἀπόλλων Αὐλαρκενός, Ἀπόλλων Καδρηνός, Ἀπόλλων 'Ρανισκεληνός).[7] Из римске Далмације познат је *Apollo Tadenus* са натписа из римског насеља код данашњег Сарајева, *res publica Aquae S*( ) (*CIL* III 13858 и *ILJug* 1578, Илиџа), дакле једне бање, уобичајеног култног места бога прорицања. Аполон Таден посведочен је и ван Далмације, на два натписа из Тракије и на једном из Тесалије.[8] На неко неримско божанство можда указује и за Аполона неуобичајен епитет *Pius* са једне аре откривене на територији Делмата.[9]

Аполон Гангарски је бесумње неко неримско божанство идентификовано са Аполоном. Питање је само хоћемо ли га тумачити као епихорско божанство или је посреди дедикација неког досељеника. Другим речима, треба ли атрибут *Gangarensis* тумачити као изведеницу неког до данас непотврђеног античког топонима са овог простора, или је такво име већ негде посведочено. За обе претпоставке постоје извесни показатељи.

Антички писци и итинерари помињу два топонима основе *gangr-/gangar-* од којих један није био у границама Царства, а други јесте. Први је *Gangara*, лука на западној обали Каспијског мора у краљевству Албана (Ptol., *Geogr* V 11, 2; VIII 19). Други је *Gangra*, тврђава на стени у јужној Пафлагонији, резиденција краља Деиотара, која је у време римске анексије 6. г пре Хр. сматрана престоницом земље[10] Ова, пафлагонска Гангра, потврђена је не само у књижевним (τὰ Γάγγρα Str XII, 562, *Gangre* – Plin. *NH* VI, 6, *Gangaris* (Abl. pl.) – *Tabula* IX 4), него и у епиграфским (*Gangr*(*a*), *CIL* III 6607, Александрија у Египту, *Gang*(*ra*) *CIL* III 6627, Коптос; ἐν Γάγγροις, Dittenberger, *OGIS* 532, Галатија) и нумизматичким изворима[11] Аполонов епитет са нашег натписа могао би се повезати са неким од два поменута града уколико би се утврдило или постојање Аполоновог култа у неком од њих, или источњачко порекло дедиканта. Једино о пафлагонској Гангри извори допуштају извесну спекулацију

На почетку Царства, у време Калигуле или Клаудија, подигнут је нови град у непосредној близини Гангре који је назван Германикополис. Од Нероновог доба град кује новац. На најранијим примерцима фигурира само име Ἑστία, нешто касније са одредбом Ἑστία θεῶν Од Септимија Севера у легенди на новцу појављује се име града Германикополиса са епитетом ΑΡΧ ΠΑΦ односно ΑΡΧΕΟ ΠΑΦΛΑ. Тек на новцу из доба Каракале налазимо и име Гангре: Γερμανικόπολις ἡ πρὸς Γάγγραν[12] Оба епитета уз име Германикополиса, као и веза са Гангром, дати су у легенди на реверсу бронзаног новчића са ликом Јулије Домне датованог у 208/9, одн. 214 г пафлагонске ере: ἀρχεοτάτη

[5] В. Р Марић, *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933, 39–40, затим *Indices* уз *CIL* III, *ILJug*., *IMS* i *AE*.

[6] За потврде в. E. de Ruggiero, *Dizionario epigrafico di antichità romane* I, 1895, 516; III, 1923, 556; A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* II, Graz 1961 414.

[7] E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien, Schriften der Balkankommission* IV Wien 1906, 140–144, бр. 153, 154, 158, 159.

[8] Наведено у: D. Detschew *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957 489; уп. Марић, *op. cit*., 21 Марић сврстава Тадена у трачка божанства, Дечев допушта да ово име може бити и илирско.

[9] B. C. Patsch, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 11 1909, 126, Ливно.

[10] Ruge, *Gangra, RE XIII Hbb*., 707· L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg 1984, 133–134; W H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, Hildesheim – New York 1976, 186.

[11] Waddington *op. cit*., 186–92.

[12] *Op. cit*., 188.

Παφλαγονίας, ἑστία θεῶν, Γερμανικόπολις τῆς πρὸς Γάνγροις, ἔτ(ους) σδί[13] Ова легенда, по Роберу, изражава углед древног града Гангре, јер глас старине (ἀρχεοτάτη Παφλα–γονίας) Германикополису даје то што је наследник Гангре – иначе ово име у титули не би било у складу са службеним именом. У време Каракале емитован је и новац са представом тврђаве на коме не стоји службено име Германикополиса, него само име Гангре и наслов: ἀρχεο(τάτη) Παφλα(γονίας). Име Гангра, дакле, наставља Робер, остало је као ознака за тврђаву – што је од првенственог значаја за реноме старине града Германикополиса – и никада није постало службено на штету Германикополиса.

Да ли се у одређењу ἑστία θεῶν уз име Германикополиса у легендама на новцу крије значење које би нас могло навести на претпоставку о постојању Аполоновог култа у Гангри? Ренак каже да овај чудан епитет уз име града може значити „огњиште или жртвеник богова" и пита се да ли је Гангра била средиште неког култа који би оправдавао такво одређење. Он наводи само потврду култа Зевса Стратија у Германикополису са једног атичког натписа[14] Робер пак помишља да би се „огњиштем богова" могла назвати планина *Olgassys* у Пафлагонији за коју Страбон каже да је јако висока и непроходна и да су Пафлагонци свуда по њој подизали светилишта. Та планина је идентификована и њени обронци су допирали до територије Гангре, престонице пафлагонских краљева[15] Затим, Робер износи још једну могућност тумачења ове ознаке. Код грчких писаца постоје пафлагонска предања о Пелопу и његовом оцу Танталу који је захваљујући свом племенитом пореклу, као син Зевсов, постао пријатељ богова и делио са њима трпезу (οἱ θεοὶ ἐπὶ ἑστίαν ἐκάλεσαν τόν Τάνταλον εἰς ἔρανον). На основу тога Робер претпоставља да је планина *Olgassys* могла бити Олимп пафлагонских богова. Усвајањем хеленске културе

Сл. 1 – Аполонова ара. – Abb. 1 – Appollodenkmal.

предања малоазијских народа су се хеленизовала и тако су тамо сместила Олимпљане и Тантала. Потврду за директну алузију на гозбу богова Робер налази на новцу са ликом младог Каракале и са легендом ἑστία θεῶν на реверсу где је представљена персонификација Обиља(?) која седи држећи у руци рог изобиља а наспрам ње седи Зевс држећи патеру и копље.[16] На новцу који се ковао у Гангри/Германикополису од Нерона до Каракале (око седамдесет примерака) представљена су разна божантва и персонификације: Хестија, Афродита, Хермес, Мен, Серапис-Хад, Хераклe, Нике, Немеза, Тихе, Хигија, локална богиња која се идентификује са Артемидом, Асклепије, персо-

[13] L. Robert, *A travers l'Asie Mineure*, Athènes, 1980, 205

[14] Waddington *op. cit.*, 186 са нап. 4.

[15] Robert, *op. cit.*, 213–14.

[16] Robert, *op. cit.*, 215–218

нификација реке Халис, Дионис, Зевс-Серапис, Палада, Зевс[17] Ни на једном се, међутим, не појављује Аполон.

Поред тога што у изворима о пафлагонској Гангри и њеном римском наследнику Германикополису нема ни наговештаја о постојању култа Аполона или неког епихорског божанства за које би Аполон био *interpretatio Romana*, ни атрибут Аполонов *Gangarensis* не може се лако довести у везу са овим градом, зато што је основа *gangar-* од које је изведено *Gangarensis*, посведочена само једном у облику *Gangaris* (*Tabula*), док све остале потврде имена предају основу *gangr-*.

Име дедиканта је римско (*Aurelius Capito*) и о свом носиоцу говори нам само толико да је као *Aurelius* био пореклом перегрин. *Capito* је когномен фреквентан у свим деловима Царства[18] Један Аурелије Капитон посведочен је и у Битинији (Cagnat, *IGRR* III 1387). У унутрашњости источне Далмације романизовани домороци претежно су *Aurelii*, ређе *Aelii*. Један дуовир муниципија Малвезација, чија територија је била нешто јужније од места налаза нашег споменика, звао се *Capito*, али његово пуно име не знамо, јер је текст натписа оштећен (*Споменик* XXXIX, бр. 76, Висибаба). Са истог подручја су *Aelius Proculus Kapitonis* (!) (*CIL* III 8346, Горобиље) и један *Aurelius Capito* (*CIL* III 12751, Вишеград) Родитељи овога последњег имењака дедиканта Аполонове аре, имају перегрина имена (*Aurelia Madus i Aurelius Gallus*) на основу којих се о његовом пореклу могу изнети неке претпоставке.[19]

Будући да, за сада, немамо ваљаног разлога за закључак о страном пореклу дедиканта натписа, морамо остати при претпоставци да је он романизовани домородац који се разрешио завета неком домаћем божанству идентификованом са Аполоном.

Као евентуална аналогија Аполоновом атрибуту која би се непосредно везивала за овај простор могло би се навести име једног илирског најамника у грчкој војсци на завет-

[17] Waddington *op.cit.*, 187–188.

[18] I.Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 235.

[19] Имена родитеља су келтска. В. С. Лома, *Епиграфски споменици и романизација средњебалканске области*, магистарска теза у рукопису Београд 1993, стр. 161

ном дару из 5. в. пре Хр. из Зевсовог светилишта у Додони, премда се извесне тешкоће појављују при покушају идентификације. Ради се о фрагменту бронзане кнемиде са посветом изведеном словима од танких листића сребра:

Μ. Γάνγριος Ἀρδιαῖ[ος (?) ἀνέθεκε Διὶ Ναίωι][20]

За реституцију имена Ἀρδιαῖος према илирском племену издавач упућује на Страбона (VII 5, 5; 5, 9). Остатак допуне текста натписа свакако иде по шаблону за такву врсту посвета у овом светилишту

Скраћеница Μ испред имена није јасна. Робер[21] сматра да никако не може бити део именске формуле у тако раном периоду, већ је можда у питању лична заменица με.[22]

Према новијим истраживањима Ардијеји су живели, у време када их писани извори први пут помињу (средина 4. в. пре Хр.), у планинским масивима данашње Црне Горе.[23] Крајем 4. в. пре Хр. Ардијеји избијају на море и учествују у формирању илирске државе[24] Последњи датован помен овога племена односи се на почетак 1. в. по Хр. када је основана римска провинција Далма-

[20] ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ, ΑΘΗΝΑΙ 1966 (1967), 83–84.

[21] L. Robert, *Bull. épigr* 1967 502, br.334.

[22] Сличну скраћеницу испред једног илирског имена, која се не може тумачити као римски преномен, налазимо на једном латинском натпису из Далмације: *S. Batun*, *CIL* III 9845, Ливно. Он јесте временски удаљен од заветног дара из Додоне, али, како се у латинској предаји имена вероватно чува илирски номинатив (*Batun* према иначе уобичајеном *Bato*), можда смемо претпоставити да је скраћеница испред имена део илирске именске формуле која је услед хеленизације, односно романизације добила другачији облик на грчким и римским натписима (В. А. Mayer *Die Sprache der alten Illyrier* II, Wien 1959, §118, 224; W Tomaschek, *Die vorslavische Topographie der Bosna, Herzegowina und der angrenzenden Gebiete, Mitteilungen der k. und k. geographischen Gesellschaft*, Bd. 23, Wien 1880, 516).

[23] Ф. Папазоглу, *О територији илирског племена Ардијеја, Зборник Филозофског факултета* 7/1963, Београд, 74.

[24] Ead., *op. cit.*, 82, и у: *Илири и Албанци*, Београд 1988, 152 са нап. 30.

ција. Ардијеји су тада, бројчано ослабљени, живели у Наронитанском конвенту, дакле у источном делу ове провинције.[25] Ако се прихвати издавачева допуна имена најамника са заветног дара из Додоне, која се чини вероватном зато што је велики део имена сачуван и тешко да би се оно икако другачије могло разрешити, онда би то било најраније сведочанство о илирском племену Ардијеја.

Западни Балкан, или територију потоње римске Далмације, насељавала су, како нас обавештавају антички писци, у предримско доба илирска племена. Епихорска ономастика посведочена са тог простора пре свега у епиграфским изворима из познијег, римског периода углавном је важила за илирску[26] Новија истраживања епихорске антропонимије показују присуство и других етничких елемената у Далмацији, пре свега келтског, у њеном источном делу[27] Сходно томе, када бисмо могли утврдити сродност имена Γάνγριος и *Gangarensis*, онда бисмо, на основу тога што је Γάνγριος Ардијеј, тј. Илир, а Аполонова ара је пронађена на простору који важи за илирски (подробније о месту налаза споменика биће речи потом), могли закључити да је Аполонов атрибут изведен од неког илирског имена, односно да иза Аполоновог имена стоји неко локално, илирско божанство.

Колико год веза између Γάνγριος и *Gangarensis* била са географског становишта примамљива, треба ипак истаћи да су те две именске основе само сазвучне, а не и подударне. Да се потпуно поистовете једна са другом смета, као и при поређењу са пафлагонским топонимом, вокал -а- у другом слогу Аполоновог атрибута. Та фонетска тешкоћа дала би се премостити претпоставком о морфолошким, дијалекатским или хронолошким варирањима вокализма у идиому из кога име потиче, али у недостатку знања о језичкој прошлости овога простора у античко доба, такве претпоставке остале би без упоришта. И Γάνγριος као и *Gangarensis* по облику су придеви изведени од неког топонима. У илирском и грчком суфиксом *-io-* казује се припадност (Τελαμώνιος Αἴας, *Aplius Aplus*) сасвим као у латинском (*Tullius*). Међутим, у грчком се овим суфиксом граде и придеви изведени од имена места. Κερκυραῖοι – Κέρκυρα. Таквом суфиксу одговара латински *-ensis*. Полибије, на пример, становнике острва Исе (Ἴσσα) назива Ἰσσαῖοι, а Ливије тамо где следи Полибија пише *Issaei*, а иначе *Issenses*.[28]

Суфикс *-ar* појављује се у илирским личним именима и у именима места. *Plassarus Blaedarus, Longarus, Massarum,* Σιπ–αροῦντον[29] О квантитету вокала *a* ништа се не може рећи на основу постојећих потврда[30] У илирском вокал *a* често, а нарочито пред ликвидама мења се у *o* или неки други вокал који се обично предаје са *e*[31] Потврда да се овај вокал потпуно губи нема.

Могли бисмо још изнети претпоставку да се при компликованој изради грчког натписа листићима сребра занатлији омакло једно слово, или да је страно име поједноставио преписујући га (уп. на пр. грчку реч сличног гласовног склопа γάγγραινα).

Друга тешкоћа која се поставља пред идентификацију *Gangarensis* Γάνγριος је хронолошки јаз од неколико столећа. Додуше, претежан део илирског ономастикона, какав је на пример Мајеров каталог, сачуван је на латинским натписима из римског доба. Могло би се претпоставити да су оба имена била изведена од неког топонима који је могао надживети смењивање становништва током векова. За сада бар такав топоним није на овом подручју посведочен.

---

[25] Plin. *NH* III 142. Помен Ардијеја се може датовати на основу тога што се Плинијев опис Далмације по конвентима заснива на службеним списковима племенских заједница који су прављени приликом организовања провинције. О томе в. Р Катичић, *Illyrii proprie dicti*, Жива антика 13–14/1964, 89 и даље. О територији Наронитанског конвента в. G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 53–54.

[26] Епихорске антропониме са тог простора Н. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, и А. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I 1957 II 1959 Wien, унели су у своје каталоге илирских имена.

[27] Уп. G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namenforschung n. F.*, Beiheft 4, 96–99; R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague–Paris 1976, 181 184; С. Лома, *op. cit.* у нап. бр. 19, 36 са нап. 3, 228–230.

[28] A. Mayer, *op. cit.* у нап. 22, 132, §4.

[29] H. Krahe, *Die altenbalkanillyrischen geographischen Namen*, Heidelberg 1925, 58–59.

[30] *Loc. cit.*

[31] Mayer, *op. cit.*, 132, § 4.

Будући да се имена *Gangarensis* и Γάνγριος не могу за сада идентификовати, јер једно, Γάνγριος , свакако јесте илирско, а друго можда јесте, али се то не може доказати, онда не треба искључити ни могућност да Аполонов епитет није илирски. Наиме, епиграфски споменици из римског доба савремени и просторно блиски Аполоновој ари, пружају ономастички материјал који сведочи о присуству келтског етничког елемента у источном делу римске Далмације[32], а, као што је горе поменуто, култ Аполона је био пре карактеристичан за романизоване Келте него Илире (стр. 2). Нов епиграфски материјал би могао утврдити тумачење Аполоновог атрибута у једном од предложених праваца или пак отворити неки нови.

Аполонов жртвеник је откривен на североисточним обронцима планине Медведник која дели Подриње од колубарског слива, и то управо на развођу Колубариних саставница, Јабланице и Обнице. У римско доба то је било гранично подручје три ју провинција, Далмације, Панониje и Мезије[33] Иако су западна Србија, а посебно ваљевски крај, археолошки слабо истражени, а епиграфских споменика, који би једини могли пружити поуздане податке о административној припадности ове области, готово да нема,[34] ипак, расположива арехолошка грађа (оставе новца, начин сахрањивања, тип надгробних споменика) из Колубаре и Тамнаве показује културне везе овог простора са источним деловима провинције Далмације[35] Рудне планине уз десну обалу Дрине наспрам Сребренице свакако су биле инкорпориране у руднички дистрикт источне Далмације са средиштем у Домавији[36] Трагови рударске делатности из римског доба могу се пратити од северних падина Повлена до Љубовије[37] Рудник бакарне руде, Ребељ, експлоатисан у средњем веку, а можда и у римско доба, налази се при извориште реке Јабланице, узводно од места на коме је пронађена Аполонова ара[38]

UDK 930.271=71 497 11):904-032.5(37)

---

[32] В. нап. 27

[33] Граница Далмације према Панонији ишла је јужно од Посавине, а према Мезији вероватно Колубаром. Уп. G. Alföldy *op. cit.* у нап. 25, стр. 27–28, и 31 са нап. 48; затим, С. Душанић, *Орѓанизација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, Историјски ѓласник* 1–1, 1980, 19. 22, и *IMS* I, 96.

[34] Два епиграфска споменика потичу са античког локалитета у Јабучју североисточно од Ваљева: једна ара коју Митри посвећује декурион миниципија (читање имена дедиканта није поуздано), и један надгробни ципус који својој жени и себи за живота подиже *Aurel(ius) Crispus v(ir e(gregius).* Издавач помишља да би неименовани муниципиј могао бити Сингидунум. Уп. А. Јовановић, *Истраживања II Саопштења са 6. скупа археолоѓа Србије, Ваљево 6–8. мај 1984*, Ваљево 1985, 60–64 са нап. 17 Остали натписи су из Подриња, из околине Љубовије (*ILIug.*, 1466–1470).

[35] Уп. А. Јовановић, *op. cit.*, 58 и д.

[36] Пре него што је Домавија (дан. Сребреница) шездесетих година 2. века по Хр. постала резиденција прокуратора обједињених далматско-панонских рудника, домавијска рудничка област припадала је Далмацији. Њене границе не могу се поуздано утврдити, али су морале обухватати и сребоносни ареал на десној обали Дрине (уп. С. Душанић, *Орѓанизација* ..., 23, са нап. 101, и стр. 49 са нап. 327).

[37] Уп. В. Симић, *Историски развој нашеѓ рударства*, Београд 1951, 146–147· затим, А. Јовановић, *op. cit.*, 58.

[38] Сви подаци о римском рударству у Ребељу своде се на оно што је почетком века забележио Љ. Павловић (*Колубара и Подѓорина,* у· *Српски етноѓрафски зборник* VIII, *Насеља српских земаља* 4, Београд 1907 917): „Ребељ је рударско насеље из најстаријих времена ... Цео крај села Вреоци насељен је на рударском земљишту. Трагови српског средњевековног рударства, а може бити и ранијег нађени су по овом крају где су нађени стари поткопи, остаци рударског алата, шљаке и непрерађене руде. Тек пред крај прошлог столећа отворени су и започети рударски радови, па су опет престали. И раније, а и данас вађене су бакарне руде." Изгледа да до најскоријег времена ови подаци нису проверавани, јер у свом крајем 1993. објављеном попису археолошких налазишта у ваљевском крају Ж. Јеж и А. Старовић (у календару *Ваљевац* за 1994, стр. 369–381) међу локалитетима из римске епохе бележе „римски рудник у селу Ребељу, са остацима окана рудника из периода римске доминације" позивајући се на рад А. Јовановића (наведен горе, у нап. 34). Јовановић пак тамо (стр. 58, нап. 2) каже да су у Ребељу откривени трагови античког рударства, за шта се позива на *Археолошке сйоменике и налазишйа у Србији I, Западна Србија* (Грађа САНУ књ. IX, Археолошки институт књ. 2), Београд 1953, 19, где јесу додуше, наведени римски локалитети из ваљевског краја, али нема помена о Ребељу. Ребељ се помиње на 33. страни, међу неиспитаним средњевековним локалитетима, уз упућивање на 917 страну Павловићеве *Колубаре и Подѓорине*, чиме се круг затвара.

EIN APOLLODENKMAL AUS DEM GRENZGEBIET DALMATIENS, PANNONIENS UND MÖSIENS

SVETLANA LOMA, Philosophische Fakultät, Beograd

Kürzlich wurde im Dorf Sitarice w. von Valjevo (NW Serbien) ein Votivaltar gefunden und ins Valjevoer Volksmuseum übertragen; zur Zeit ist er in der Vorhalle des Museums ausgestellt. Es handelt sich um eine im Oberteil profilierte Ara aus Sandstein, deren Postament abgebrochen ist. Sie trägt die folgende Inschrift:

Apollini| *Gangares(i)* (!)| *Aurel(ius) Capi*ł *to v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Die Inschrift ist völlig erhalten und gut lesbar; sowohl paläographisch, als auch inhaltlich, gehört sie zum III Jh. n. Chr. Es liegt also eine der wenigen Weihungen dem Apollo vor, die aus diesem Teil des römischen Reiches bekannt sind; der Gott ist hier durch ein Beiwort bezeichnet, das sonst nirgends vorkommt; seiner Form nach, stellt es ein Adjektiv auf *-ensis* dar, dem höchstwahrscheinlich ein Ortsname zugrundeliegt, vgl. etwa *CIL* III 1773 aus Narona: *Dianae Nemores(i)*, zu Nemus, wie ein berühmtes Dianaheiligtum in Latium hieβ; diese Inschrift aus dem südlichen Dalmatien liefert zugleich eine Parallele zum Schreiben *Gangares*, mit dem vulgärlateinischen Schwund von *n* vor *s* und dem Auslassen der Dativendung *-i*. Bleibt das Etymon des *Apollo Gangarensis* bis zum weiterem unbekannt, so kann man doch auf zwei anklingende Namen hinweisen: Einerseits, auf die antike Stadt *Gangra* (einmal TP auch *Gangara*) im kleinasiatischen Paphlagonien, die ein wichtiges religiöses Zentrum war, wo Kulte mehrerer griechischer Gottheiten bezeugt sind – Apollons jedoch nicht – andererseits, auf den in einer Weihinschrift aus Dodona belegten Namen Γάνγριος (!), dessen Träger ein illyrischer Söldner aus dem Stamm der Ardiäer war; nun wohnten die Ardiäer im fünften vorchristlischen Jahrhundert, aus dem diese Inschrift stammt, irgendwo im heutigen montenegrinischen Binnenland im Ostteil der späteren römischen Provinz Dalmatien, nicht so weit vom Fundort unserer Ara, der um die – bei den gegenwärtigen Kenntnissen nicht genau zu bestimmenden – Grenze der drei römischen Provinzen, Dalmatiens, Unterpannoniens und Obermösiens lag. Zugunsten der Bodenständigkeit des Kultes dieses „gangarischen Apollos" scheint auch der Name des Dedikanten zu sprechen, obwohl sich um ein Cognomen handelt, das in allen Teilen des Reiches herkömlich ist; aber die romanisierten Eingeborenen Ostdalmatiens sind vorwiegend *Aurelii*, und in Višegrad an der Drina ist ein anderer (oder doch derselbe?) *Aurelius Capito* inschriftlich bezeugt, dessen Eltern einheimische Namen tragen. Mindestens gibt es keinen Hinweis darauf, daβ der Stifter des Altars ein Einwanderer war. Der Fund von Sitarice dürfte im Zusammenhang mit dem Bergwerk im benachbarten Dorfe Rebelj stehen, wo man vermutlich schon seit antiker Zeit Kupfer gewann, zumal während der römischen Herrschaft dieser ganze Teil des heutigen Serbien ein Bergbaurevier unter dem in Domavia jenseits der Drinus/Drina sitzenden Procurator bildete.

Übersetzung
Aleksandar LOMA

The Caričin Grad Necropolis

MIROSLAV JEREMIĆ, Archaeological Institute, Beograd

The exact location of the Caričin Grad necropolis had been a problem facing all researchers of this significant Early Byzantine site, from the pioneer archaeologists since the period before the Balkan Wars in 1912, until July 1981, when the necropolis was finally found and partly investigated. In the meantime, there was the impression that this question had obtained gradually the proportions of a mystery, although, to be quite frank, no serious archaeological investigations had been undertaken to find the necropolis.

EARLIER FINDS

The only exception to this was the endeavor of A. Deroko and Sv Radojčić to find the necropolis by probe investigations on the outskirts of the town in 1947 [1]Negative results obtained had only increased the doubts of archaeologists, even more because this southern part, judging by the configuration of the neighboring ground outside the town ramparts, seemed to be most suitable for the location of the necropolis.

During this archaeological campaign of 1947, a " smaller graveyard ...", as described by the authors in the published report[2], had been discovered. The authors had not given precise data on the location of the graveyard, number of graves, nor on the orientation of the deceased, except of qualifying it as a graveyard of Turkish origin.[3] In their excavation diary, however, they state that two graves were found at the place called "The Turkish Cemetery", about 1 km. south of the town. They further cite: "... It seems, however, that the graves are Turkish, as the arms of the skeletons are positioned along the body (the top of the head is however turned westward (Fig. 1a). The skeletons were simply buried in earth, without any trace of construction."[4]

The two authors, A. Deroko and Sv Radojčić, obviously had not devoted much attention to the "Turkish Cemetery" On the other hand, they pointed out the importance of one grave found in the field south of the town, a little bit more to the north in relation to the "Turkish Cemetery" The grave was dug in debris above the "... deserted foundations of an Early Byzantine building" (Fig. 1-b)[5] On the aerial photograph from 1947, this place is marked with a letter -*z* (Fig. 2)[6] By a recent comparison of this aerial photograph (which has the exact scale measurement) and the general situation of Caričin Grad (Fig. 3), it was seen that the place marked by the letter -*z* falls exactly in the atrium of a small single-nave basilica, known as Basilica J In fact, this grave could be placed at the junction of the south annex of the church and the south portico of the atrium, where the layers of debris were the thickest (Fig. 7-J).

According to A. Deroko and Sv Radojčić, the grave, 0.5 m. wide and 1.5 m. long, was buried in debris at a depth of 0.6 m. only, or about 0.8 m.

---

[1] A. Deroko, Sv Radojčić, Otkopavanje Caričina Grada 1947 godine /Excavations of Caričin Grad in 1947/ *Starinar* I, N.S., Beograd 1950, 131 and 136 (Fig. 30).

[2] *Ibid.*, 131

[3] *Ibid.*

[4] According to the excavation diary of A. Deroko and Sv. Radojčić, the searching of the Caričin Grad necropolis had been undertaken in the last week of the month of August 1947 The original manuscript of this archaeological diary is in the archives of the Archaeological Institute in Beograd.

[5] A. Deroko, Sv Radojčić, *op. cit.* 131.

[6] A. Deroko, Sv. Radojčić. *op. cit.* 121 (Fig. 3).

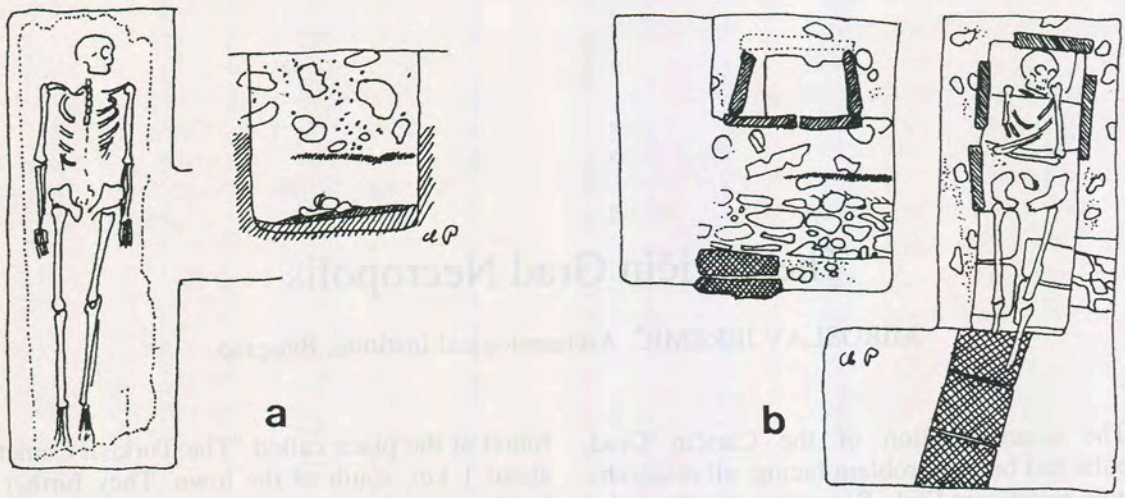

Fig. 1. – Graves found in 1947 a) grave in the "Turkish cemetery" b) grave in the ruins of some Byzantine building – Basilica J (A. Deroko, Sv Radojčić *Starinar* I, 1950, fig. 30 and 31).

above the preserved wall of the "... Early Byzantine building"[7] The grave construction was made of schist tiles and bricks of the Early Byzantine shape placed on edge (Fig. 1-b). The orientation of the deceased was east-west, with the head to the west. and arms crossed on the chest.[8]

Thus, this grave could be considered as the first one of the total of three recorded within the basilica. The other two, buried also in debris, were registered during archaeological excavations on this site in 1976 and 1978.[9] Both were found in the naos of the church. The one in the northeastern corner had no construction whatsoever The skeleton is damaged, but it could be stated that the head of the body was on the west. The second one was found to the north of the ambo; the head of the deceased was on the west, and the arms were placed along the body The grave had been framed with Early Byzantine bricks placed on edge (Fig. 4 and Fig. 7-J).[10] The deceased were buried in a humus layer, which had been formed in times over a layer of burnt roof construction. According to V Kondić and V Popović, the burial of the deceased took place before the second phase of the destruction of the church, when a thick layer of debris covered this space.[11]

Graves from the period of burning and destruction of Caričin Grad (Iustiniana Prima) (Fig. 7-A, H, and J), were registered within the town (intra muros) too, inside churches (or in their close vicinity), which had lost their original function after destruction, but obviously had still remained a place of worship. In excavations of 1969, in the bath, located next to the south gate of the upper town, which is thought to have become a place of worship in the late stage of life of the town, the south basin of the frigidarium was used as a burial place.[12] In the grave, of a 1 12 × 1.83 m. size (which had been previously opened), messed up and partly burned bones of the deceased were found, as well as carbonized remnants of a wooden coffin.[13]

In 1977, at a place between the mentioned bath (church – H, fig. 3) and the south ramparts of the upper town, north of the south gate, a grave which had been buried in debris, was found. The skeleton, 1 7 m. long, was framed by bricks placed

[7] A. Deroko, Sv Radojčić, *op. cit.* 131

[8] *Ibid.*

[9] See N. Duval, M. Jeremić, L'Eglise J au sud de la ville, dite "Basilique à une nef" *Caričin Grad I* Belgrade–Rome 1984, 123, 124 and Scheme IV

[10] *Ibid.*

[11] V Kondić, V Popović, *Caričin Grad*, Beograd 1977 123.

[12] Dj. Mano-Zisi, Terme kraj srednje kapije u suburbiumu Caričina Grada, *Starinar* XX. N.S., Beograd 1970.

[13] *Ibid.*

on edge. The head of the deceased was on the west, and the arms crossed on the stomach (Fig. 5 and Fig.7-H).

In the south apse of the Episcopal basilica at the acropolis, a grave was found in 1978, originating too from the time when the church had been already destroyed.[14] The level of the bottom of the grave was about 30 cm. below the level of the original floor of the church. The 1.6 m. long skeleton was framed by Early Byzantine bricks placed on edge. The head of the deceased was on the northwest. One arm was placed on the chest, and the other one on the pelvis (Fig. 6, and Fig. 7-A).

Before the discovery of the necropolis, the examples of burial from the time of intensive life of the town in the VI century, before the decay, ruralization and destruction, were found during numerous archaeological campaigns exclusively in basilicas, either within the town (basilicas B, and F, Fig. 7), or outside the town walls (basilica – E, Fig. 7). The graves found in these basilicas have been already presented more or less in detail in professional literature.[15] Anyway, we are of the opinion that it is worthwhile to examine the already known examples to understand the way of burial and the types of graves as a whole during all phases of life of this Early Byzantine town.

In the basilica at the foot of the acropolis (basilica F, Fig. 3) four graves were found during archaeological excavations in 1958 and 1959· two in the narthex and two in the naos (Fig.7- F).[16] The graves in the narthex were placed symmetrically in relation to the axis of the entrance into the narthex. Unfortunately, there are no precise data how they looked like, or about their construction. The northern grave was buried in the ground at a depth of 1.2 m. below the level of the brick floor Dj. Mano-Zisi informs that the grave "had been covered by bricks in mortar below half-a-meter of sand" [17] The skeleton, with the head to the west and arms crossed on the pelvis, was 1 76 m. long. There are neither much data about the southern grave. It was stated that the burial was performed in the similar way as in the previous case. Messed up bones were found in the grave, as well as remnants of carbonized wood, pointing to burial in a wooden coffin.[18]

Fig. 2. – Caričin Grad, ariel photo from 1947 (A. Deroko, S. Radojčić, *Starinar* I, 1950, fig. 3).

The grave in the northwestern corner of the naos, carved in the shale rock, was covered by three large shale tiles. Their upper part, or top, was about 0.6 m. below the level of the brick floor The skeleton, well preserved, with the head to the west and arms crossed on the pelvis, was 1.65 m. long (Fig. 8).[19]

In the southwestern corner of the naos, at 13 cm. below the brick floor, a well preserved stone sarcophagus, 2.5 m. long, 1.2 m. wide and 1.21 m. high, was found. On its cover a large Latin cross

[14] The grave was excavated during the French–Yugoslav archaeological campaign in August 1978. Data cited in the text were taken from the excavation diary (according to Redde's observations).

[15] Dj. Mano-Zisi, Iskopavanja na Caričinom Gradu 1949–1952, *Starinar* II–IV N. S., Beograd 1952–1953, 157· Dj. Mano-Zisi, Nova bazilika u Caričinu Gradu, *Starinar* IX–X N. S., Beograd 1958–59, 300–303; V Kondić, V Popović, *Caričin Grad*, Beograd 1977 87 135–139; J. Guyon et G. Cardi, L'Eglise B, dite "Basilique cruciforme" *Caričin Grad* I, Belgrade–Rome 1934, 40–46 and Pl. III.

[16] Dj. Mano-Zisi, Nova bazilika u Caričinu Gradu, 303.

[17] *Ibid.*

[18] *Ibid.*

[19] *Ibid.*

Fig. 3. – Plan of Caričin Grad (according Č. Vasić). a. Part of necropolis excavated in 1981

Fig. 4. – Grave found north of the ambo of the basilica J (photo Đ. Jovanović, N. Duval, M. Jeremić, Caričin Grad I, 1984, fig. 22).

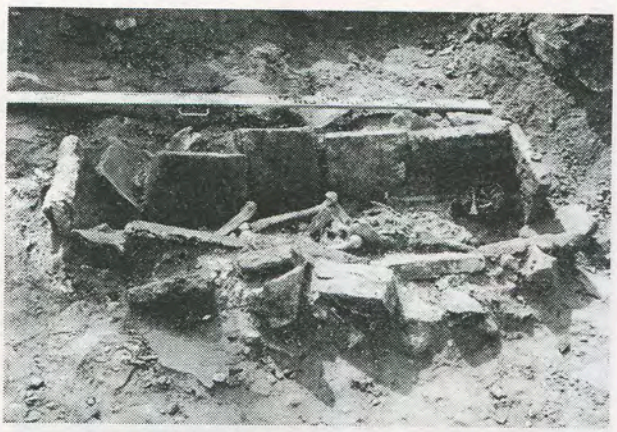

Fig. 5. – Grave found in 1977 in the space between the bath and the south wall of the Upper town (photo Đ. Jovanović).

Fig. 6.– Grave found in 1971 in the south apse of the episcopal basilica (photo M. Redde).

was carved. Its inside, on both sides, has arched endings at the basis (Fig. 9). The well preserved skeleton, with the head to the west and arms crossed on the pelvis, was 1.62 m. long.[20] There had been no enclosures in neither one of these graves.

Contrary to the previous example, we have much more data on the graves in the cruciform basilica (basilica-B, Fig. 3). Three graves were discovered in the narthex during archaeological excavations in 1981 two in the central part (symmetrical in relation to the entrance axis), and one in its south compartment (Fig. 7-B).[21] There had been no significant differences in the way of burial and the grave construction. Differences could have been observed only in the depth of burial and the size of the graves.[22]

The walls of all three graves were built in bricks. Their thickness corresponds to the width of the bricks (about 30 cm.). In grave 1 lime mortar was used for building, while in graves – 2 and 3, clay was used. The size of the graves corresponded to the size of the deceased. In the first two cases, they are approximately the same ($2.0 \times 0.6 \times 0.5$ m.), with bricks on the floor, placed directly on earth. Grave – 3 is slightly larger $2.2 \times 0.6 \times 0.39$ m. (Fig. 10). The floor consists of simply stamped earth. The skeleton in the grave – 1 is partially pre-

[20] *Ibid.*

[21] J. Guyon et G. Cardi, *op. cit.*, 40, 44.

[22] Further text in this paper concerning the graves in the cruciform basilica represents a summary of the detailed description of all three graves, published in J. Guyon et G. Cardi, *Caričin Grad I op. cit.* 40–46.

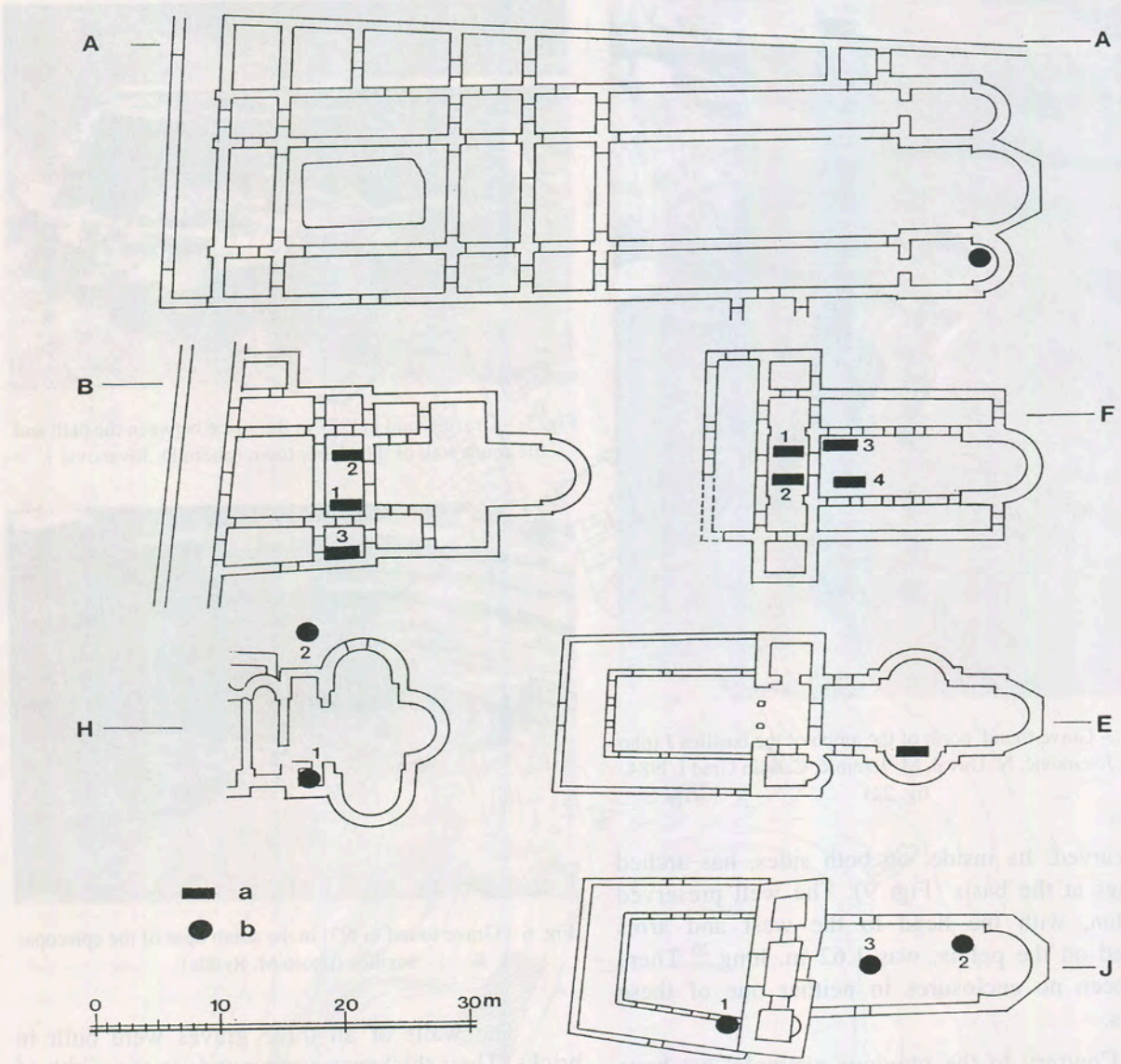

Fig. 7 – Disposition of excavated graves in the basilicas and their vicinity· a) graves from the period of the intensife life of the town, b) graves from the period after the destruction of the city.

served, while the one in the grave – 2 was 1.5 m. long. The completely preserved skeleton in the grave – 3 was 1 74 m. long. The deceased head their heads to the west and arms crossed on the stomach. The depth of burial of the first two graves was approximately 1 1 m. in relation to the narthex floor level, while it was only 0.6 m. for the third one. Nothing else was found in the graves. They were covered by large shale tiles, 6–8 cm. thick (on grave – 3, the cover tiles were not found). The bricks used for building of the grave constructions were of the customary Early Byzantine size (grave – 1 27 × 33 × 4 cm., grave – 2. 30 × 35 × 5 cm., grave – 3 33–35 × 38–39 × 4–4.5 cm).[23]

There are not many technical data on the grave in the south apse of the 3-apse church outside the town walls (basilica – E, Figs. 3 and 7). It is known, however, that it was built of bricks,[24] and

[23] J. Guyon et G, Cardi, *op. cit.*, 40–44.

[24] Dj. Mano-Zisi, Iskopavanja na Caričinom Gradu, 157.

Fig. 8. – Grave found in 1957 in the northwestern corner of the naos at the foot of the acropolis – basilica J (Dj. Mano-Zisi, *Starinar* IX–X, fig. 18).

Fig. 9 – Stone Sarcophagus found in 1957 in the southwestern corner of the naos, basilica – F, (photo Dj. Mano-Zisi).

that its approximate size had been 2.0 × 0.6 m.[25] This had been, most probably, a grave construction analogous to the previous examples from the cruciform church. The grave had been opened previously During the archaeological excavation, only a few messed-up bones were found.[26]

The graves from these basilicas, described in short here, doubtless belong to the period of the VI century A.D., in spite of various assumptions on chronological dating of different examples. At that time, the churches had been certainly in use. The deceased who had their graves in the privileged positions in the narthex or in the naos, had been certainly high ranking (ecclesiastic) personalities,[27] possibly bishops.[28] Besides, there is a possibility that the 3-apse church could have been a mausoleum of a personality of high esteem, whose grave was found in the south apse of the building.[29]

THE NECROPOLIS

The question of the place of burial of the less significant and less privileged citizens of Caričin

[25] A detailed description of the grave was not published. The cited dimensions have been taken from the layout of the church published in Dj. Mano-Zisi, *op. cit.*, 154, Fig. 45.

[26] Dj. Mano-Zisi, *op. cit.*, 157

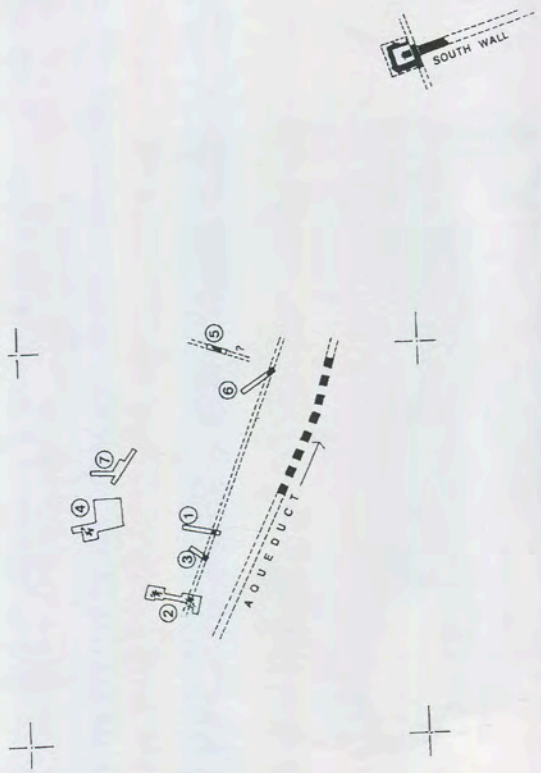
[27] J. Guyon et G. Cardi, *op. cit.*, 44.

[28] V Kondić, V Popović, *op. cit.*, 81

[29] V Kondić, V Popović, *op. cit.*, 139.

Fig. 10. – Grave – 3, found in the southern compartment of the cruciform basilica – B (photo Ch. Metzger. J. Guyon, G. Cardi, Caričin Grad I, fig. 48).

Grad seems to have been answered by the results of archaeological soundings excavated in July 1981 [30] Investigations were undertaken simultaneously on three locations. east of the small single nave church outside the town walls (basilica J, Fig. 11), in the barley fields southwest from the basilica J (towards the Štulac village), and in the field along the aqueduct, nearer to the town, southwest of the western tower in the south ramparts of the lower town (Fig. 11).

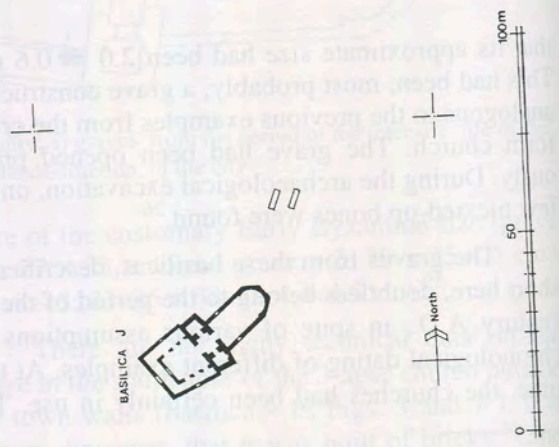

Fig. 11. – Situation of the soundings from excavation in 1981, between the southern wall of the lower town and of the basilica – J (according Č. Vasić).

[30] The excavations took place on July 18–28, 1981 The field archaeologist was Milica Jeremić. Technical records of the necropolis were taken by Miroslav Jeremić, architect, collaborator of the Archaeological Institute in Belgrade; geodetic records of the site were taken by Čedomir Vasić, architect, from the Institute for the Protection of Cultural Monuments in Niš, while photographs were taken by Nebojša Borić.

Two soundings of the 5.0 × 1.0 m. size, oriented northeast-southwest, were excavated approximately 20 m. east of the apse of the basilica J, gave negative results.

Approximately 500 meters southwest from the basilica J, towards Štulac, on the field which could be the "Turkish Cemetery" researched by A. Deroko and Sv Radojčić in 1947, four soundings, of the 10,0 × 1,0m in the east-west direction were excavated. According to the villagers of Štulac, they had found some human bones earlier during plowing. And in one of the probes a skeleton was found at the depth of 0.6 m. below the ground level. The deceased was buried in the west-east direction, with the head to the west and arms along the body (Fig. 12). Nothing was enclosed in the grave, nor there had been anything which could lead to concrete conclusions. We have to believe that the found skeleton belongs to one of the "inhabitants of the Turkish Cemetery" visited by A. Deroko and Sv Radojčić in 1947

Probes excavated about 150 m. southwest of the western tower of the south ramparts of the lower town, west of the visible columns of the aqueduct, were primarily inspired by new aerial photographs from 1981, on which the traces of a large site along the aqueduct could have been observed. Otherwise, the area south of the town, the shale soil, covered by modest pastures and rare cultivated fields, did not offer any archaeological artifacts which could reliably point to the existence of a Late Roman necropolis. The ground on which the necropolis was found with probes, is a part of a slightly sloped plateau, falling steeply on the west side to the Svinjarička Reka river (Fig. 3).

Seven soundings were dug on a surface of approximately 50 × 70 meters (Figs. 3 and 11). The soundings 1–3, 5 and 6, along the eastern edge of the "large site" from the aerial photograph, discovered a wall which could have been the eastern fence of the necropolis. According to its remnants in these soundings, it could be graphically reconstructed to the length of approximately 60 meters. The wall, 1 m. thick, had been built of broken shale pieces connected by clay mud. Its foundations were pretty shallow, approximately 5o cm. deep. In the western part of the sounding – 3 and on the whole surface of the sounding 2, at a depth of 40 cm. below the ground level, is a layer of broken shale. It is not clear whether these are remnants of a destroyed wall, or some sort of flooring.

Fig. 12. – Skeleton found in 1981 in the "Turkish cemetery" (photo N. Borić).

The stratigraphy of the ground is simple: below the humus layer 10–20 cm. deep, and a layer of loose soil 30 cm. deep, there is a layer of hard compact soil all the way to the shale rock at the depth of 0.8–1 10 m. below the ground. The graves (1–10) found in soundings 4 and 7, were buried 0.8 to 1.0 m. deep. In excavating the graves we had the impression that the layer of exceptionally hard and compact soil had never been dug before.

Ten graves found during a 10-day archaeological campaign proved that this is a case of a necropolis in rows, with relatively shallow graves, conditioned mainly by the high level of the shale rock. It was found also that all of the graves had been opened previously and that only a few are comparatively well preserved, concerning either the grave construction, or the skeletons (Fig. 13 and 14).

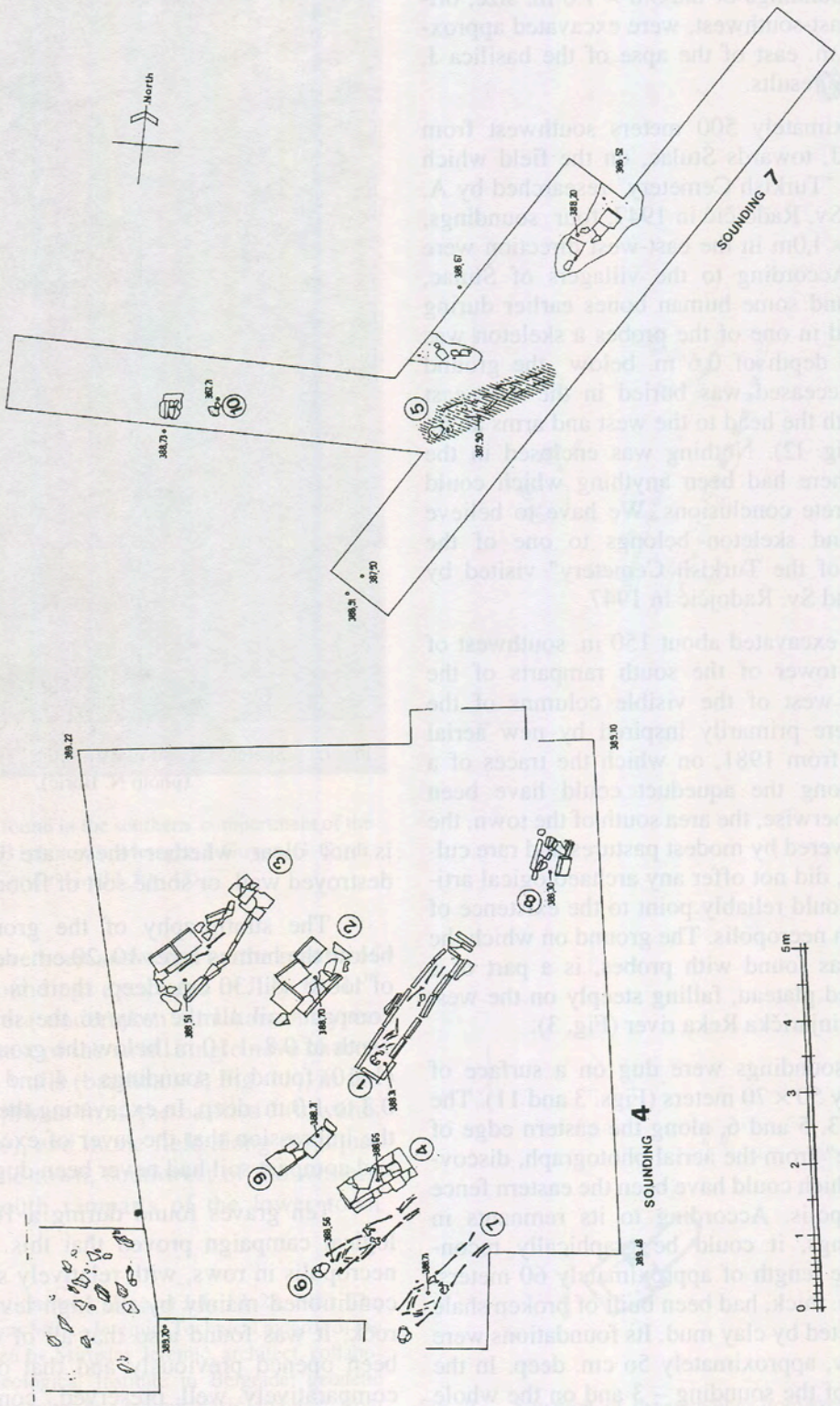

Fig. 13. – Plan of the necropolis discovered in 1981, sounding 4 and 7 (designed by M.Jeremić).

Grave 1 (Sounding 4, Fig. 15)

The grave is buried 1,O meter below the surface of the ground. The grave construction is made of bricks placed on edge. There is no hard floor (made of bricks). The size of the bricks: 31.5 × 30 × 5 cm. The grave had been previously opened. The cover of brick tiles is missing. The inside dimensions of the grave are: 2.08 × 0.36 × 0.24 m.

The skeleton was found in a poor state. Most of the bones are missing. Fragments of the top of the skull, bones of the left arm (humerus and forearm), fragments of the femur, tibia and fibula, and several ribs were found. The head was on the west side.

Grave 2 (Sounding 4, Fig. 16)

The grave is buried in compact soil at a depth of approximately 80 cm. The grave construction consisting of bricks placed on edge is damaged. The sides of the grave are destroyed. Cover bricks are missing. The size of the bricks: 39 × 32 × 6 cm. The length of the grave is 1.45 m, and the width 32 cm.

No bones of the deceased were found, nor anything else.

Grave 3 (Sounding 4, Fig. 17)

The grave is buried 0.8 m. below the ground. The grave construction is made of bricks placed on edge. The grave was opened previously The length of the grave is 2.18 m. and the width 32–34 cm. The size of the bricks: 32.5 × 37 × 5 cm.

The skeleton was found in a poor state: only fragments of the skull, humerus and forearm of the left arm, as well as a part of the left femur were found. There were no enclosures.

Grave 4 (Sounding 4, Fig. 18)

The grave is buried 0.8 m. below the ground, where the shale rock appears. The grave construction is made of bricks placed on edge. The bottom (floor) of the grave consists of two bricks and a fragment of a roof tile. The size of the bricks: 29 × 36 × 4 cm. For cover, besides ordinary tiles, roof tiles were used too. This is a child grave, with inside dimensions 0.9 × 0.33 × 0.22 m.

In the grave fragments of a child skull were found, as well as several vertebrae and ribs.

About 20 cm. from the northwestern edge of the grave, at the level of its bottom, a coin, follis

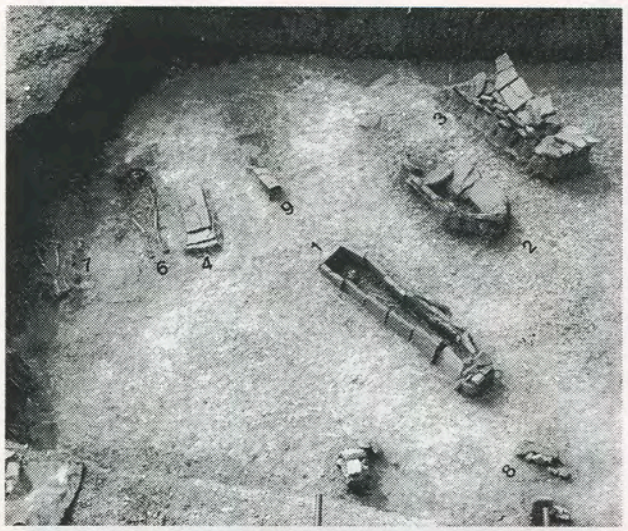

Fig. 14. – Necropolis, view of the sounding 4 (photo N. Borić).

Fig. 15. – Grave I (photo N. Borić).

Fig. 16. – Grave 2 (photo N. Borić).

Fig. 17 – Grave 3 (photo N. Borić).

Anastasius (498–518 A.D.) was found. (See the catalogue of the finds and Fig. 24).

Grave 5 (Sounding 7, Fig. 19)

The grave is buried in hard soil 1.0 m. deep. No traces of any hard grave construction were found. The skeleton was in a very poor state: only fragments of the skull, of the extremities and a few other bones were found. The surface of the soil on which the skeleton lies (symmetrical edges, a slight trapeze-shaped) is of a significantly darker color, pointing to a possible burial in a wooden coffin. The head is on the west, and the arms crossed on the pelvis. The skeleton is 1 72 m. long.

Grave 6 (Sounding 4, Fig. 20)

The grave is buried in hard soil at the depth of 1 m. The deceased was buried in the soil without any grave construction, with the head on the west and the arms crossed on the pelvis. Considering the previously enumerated examples, the skeleton is in quite a good state. Its length is 1.6 m.

Directly above the skeleton, in the layer of hard soil, three small fragments of pottery (gray-black in color), an iron nail (could be from the coffin), and an iron tool, probably a gimlet were found (see the catalogue of the finds and Fig. 23).

Grave 7 (Sounding 4, Fig. 21)

Like in the previous case, the deceased was buried in hard soil, without any grave construction, at a depth of approximately 80 cm. The length of the skeleton is 1 70 m. The head of the deceased is on the west, and the arms crossed on the pelvis.

Grave 8 (Sounding 4, Fig. 22)

The grave was opened previously and largely devastated. Of the whole construction, only remnants of the side wall in the form of two larger fragments of bricks placed on edge have remained. Nothing of the skeleton was found, nor of anything else.

Grave 9 (Sounding 4, Fig. 13)

The grave was buried at the depth of 0.80 m. Like the previous one, it has been heavily devastated. Only a part of the bottom (floor) was preserved in the form of some brick and roof tile

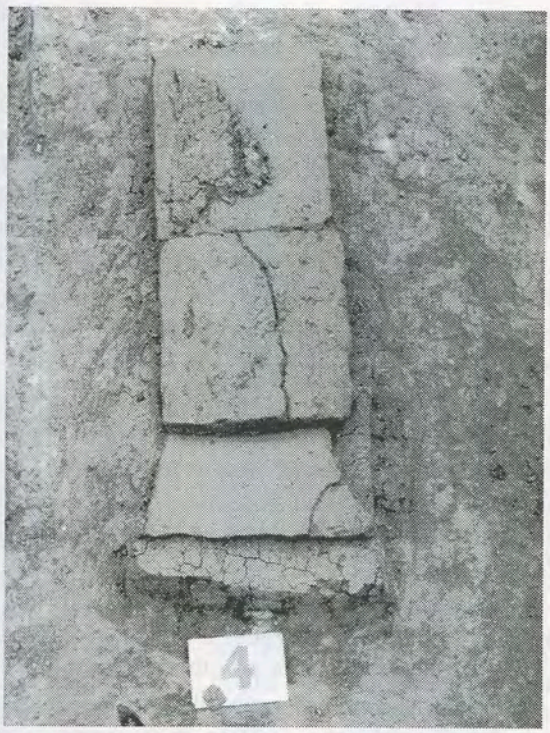

Fig. 18. – Grave 4 (photo N. Borić).

Fig. 19. – Grave 5 (photo N. Borić).

Fig. 20. – Grave 6 (photo N. Borić).

Fig. 21. – Grave 7 (photo N. Borić).

Fig. 22. – Grave 8 (photo N. Borić).

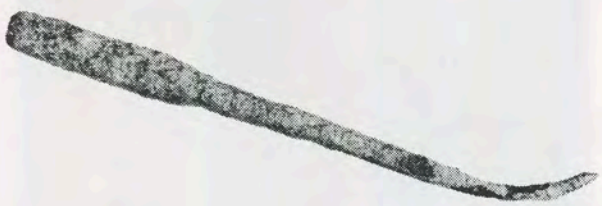

Fig. 23. – Implement found in the grave 6 (photo N. Borić).

Fig. 24. – Anastasius follis found beside the grtave 4 (photo N. Borić).

fragments. Nothing of the skeleton was found, nor of anything else.

Grave – 10 (Sounding – 7, Fig. 13)

At the place marked on the layout as grave # 10, only a few brick fragments were found, as well as a part of the skull of the deceased, which prompted us to qualify this find as a grave. The depth of burial is approximately 1 m.

CATALOGUE OF THE FINDS

As could have been seen from the description of the graves, the movable material (enclosures) are very modest. There was nearly no pottery, except the three tiny gray-black fragments of a vessel with thin walls, but they cannot be used to draw any conclusion.

1 The iron nail found next to the skeleton in the grave – 6 could suggest a burial in a wooden coffin, although there are no other signs of it.

2.The iron object, probably a tool, resembling a gimlet, found by the skeleton in the grave – 6 too, deserves attention (Fig. 23). The object is 12 cm. long; its upper, wider side, 4 cm. long, is oblong shaped, with a radius of 9 mm. The longer square part, 8 cm. long, gradually is thinning towards the top.

3. Certainly the most significant find is the coin, follis of Anastasius (Fig. 24). The coin was found next to the grave – 4, at a relative depth of 0.80 m on July 27, 1981 It has no catalogue number [31]

Anastasius, 498–518 A.D. (second period)
weight 10.24 gr., diam. 28 mm, worn, axis ↑↙
Mint: Constantinople
Obverse: Bust in profile]SPPA[
Reverse: ✱
Reference: A.R. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumberton Oaks Collection, Washington D.C. 1966, p. 16,
No. 20 f (Anastasius, 498–518 A.D., second period).

[31] I would like to express my deep appreciation to Prof. Vladislav Popović, who identified and catalogued the coin found.

CONCLUSION

As evidenced by archaeological investigation, the above mentioned graves (1–10) were previously opened (except maybe the child grave – 4), and some were completely devastated (graves – 8 and 10). However, three types of burial could be observed without a great difficulty· burial without a grave construction (graves – 6 and 7); burial in a wooden coffin (grave – 5 and burial in graves with a firm construction of bricks placed on edge. Traces of built construction (in lime or clay mortar), like the ones in the cruciform or 3-apse churches were not registered. The floors of the graves were made by a simple placing of bricks directly on the soil. The graves, which were quite narrow (30–40 cm.) were covered by laying horizontally bricks, and in some cases (grave 4) by roof tiles. There are no indications that the graves had any saddleback roofs.

According to the comparatively well preserved skeletons, it could be concluded that the deceased were buried in the west-east direction (with an inclination from the west to the south, from 4 to 28 degrees), with the head on the west and the arms crossed on the pelvis. The brick which were used are regularly of the easily recognizable Early Byzantine shape.

The way of building the grave construction in this necropolis has no specific features. The same or similar types of grave construction could be found not only in the Late Roman period, but even in wider time spans on the whole territory of both the Roman and the Byzantine Empires. However, the use of Early Byzantine bricks in the Caričin Grad necropolis, represents the terminus post quem, i.e. the lower chronological limit, certainly connected to the VI century A.D. Bricks of this size could have been in secondary use in later periods too. But, elements like the position of the necropolis itself in the context of topographic conditions and the conditions of life in the town, and particularly the find of the Anastasius coin, date the necropolis to the time of intensively life of the town, before the beginning of ruralization and final destruction of buildings. To this last period certainly belong the graves in debris of the already demolished churches (basilicas A, J, as well as the bath by the southern walls of the lower town – H), the construction of which was made in the same way as the ones from the town necropolis. These graves were the last refuge of the inhabitants who had returned to their burnt homes[32] with a belief in the Savior and a hope of resurrection of their town which had been living under the sign of the cross since it was founded.

Translated by
Boško ČOLAK-ANTIĆ

UDK 904-03(497 11):718.032::726.84.032(497 11

[32] On phases of ruralization and destruction of Caričin Grad see V Popović, Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves, MEFRA (*Mélanges de l'Ecole frannjaise de Rome*), Rome 1975, 500, 501.

Остава српског средњовековног новца из Смедеревске Паланке

ВОЈИСЛАВ МИХАИЛОВИЋ, Београд

Остава из Смедеревске Паланке добро је позната свим нумизматичарима који се баве средњовековним српским новцима. Такође, може се рећи да данас нема веће збирке српског средњовековног новца која не укључује и примерке из те оставе. Ипак, мада свима позната, сматрам да је недовољно обрађена како у погледу одређивања издавалаца новца који се у њој садржи, тако и у погледу опредељења времена када је настала, то јест када је сабран новац који је сачињава, и када је закопана: шта више и само место где је новац откривен није забележено у пописима нумизматичких налазишта.[1]

Остава је нађена 1966. године[1a] у непосредној близини Смедеревске Паланке, близу улаза у железнички тунел[2] Број нађених комада није тачно утврђен, али обзиром на оно што се зна о њиховој даљој судбини, броју примерака који је Сергије Димитријевић пописао[3], као и броју примерака који је био понуђен сакупљачима ван Београда, с обзиром и на скопски део оставе (о чему ће даље бити речи), може се сматрати да је садржавала између седам и девет стотина комада. Пописујући њене остатке по разним збиркама[4], С. Димитријевић је дошао до збира од укупно 739 односно 740 комада, тај збир се, међутим, не може узети као апсолутно тачан, јер је известан број примерака прелазио из збирке у збирку Затим, известан број комада заобишао је београдско тржиште, тако да су ти примерци промакли С. Димитријевићу Комадима из смедеревско-паланачког налаза које је он пописао треба додати још педесетак. У пролеће 1967. године, наиме, дошао сам у прилику да прегледам толико примерака из исте оставе код

[1] Много података о овој остави сакупио је пок. Војислав Јовановић али, на велику штету за нумизматичка истраживања, писмене белешке које се на њу односе нису нађене у његовој заоставштини, па је бар за сада, изгубљен драгоцен део документационог материјала о овом догађају тако значајном за нашу нумизматику. Треба напоменути да је ово најбројнија остава српског средњевековног новца откривена у последњу четврт века.

[1a] С. Димитријевић је прихватио ову годину као време налаза тек у свом раду „Оставе које садрже српски средњевековни новац из периода до 1371. године" *Споменик САНУ CXXII* – Одељење историјских наука 1, Београд 1981, 28. Раније у раду („Нова серија..." *Старинар XIX*/1968 – Београд 1969) овај податак не спомиње.

[2] Како ми је то својевремено саопштио В. Јовановић, који се за место налаза распитао код поузданих сведока. Међутим, С. Димитријевић ову оставу води као оставу са непознатог налазишта „из Србије или Македоније" (видети: С. Димитријевић „Оставе..." 28), иако му је овде наведен податак В. Јовановић без икакве сумње био саопштио. Димитријевићева непрецизност је утолико чуднија што није било никаквих супротних информација или индиција о провенијенцији оставе.

[3] С. Димитријевић, „Нова серија..." *Старинар* XIX, 211–212 и „Оставе..." – *Споменик* CXXII, 28.

[4] С. Димитријевић, *Ibid.*

пок. Мицка Клисарова[5], кујунџије из Скопља, који ми је дао обавештење да је новац пореклом из Србије[5a] Ова моја посета Клисарову је пала средином или пред крај пролећа, о чему сведочи моје писмо упућено проф. Слободану Душанићу[6]; у писму сам му саопштио да сам наишао на српске новце које не могу да определим, а приложио сам и графитне отиске неколико примерака од оних које сам откупио[7] Могло би се са великом вероватноћом прихватити процена да је остава првобитно имала најмање 800 примерака, тако тврдња С. Димитријевића да је остава имала око 1.060 примерака[8] креће се у вероватним оквирима, иако није јасно на основу чега је та тврдња изречена.

Саставом ове оставе и атрибуцијом новаца у њој садржаних бавио се С. Димитријевић у радовима под заједничким насловом „Нова серија нових врста српског средњевековног новца" – Старинар XIX/1968 и XXI/1970 Београд 1969–1970 као и раду „Оставе које садрже српски средњевековни новац из периода до 1371. године" – Споменик САНУ CXXII – Одељење историјских наука – 1, Београд 1981, где је утврдио постојање 16 врста (и њихових варијанти) у оквиру збира од 739 прегледаних комада. Касније[9], додао је још једну врсту као припадајућу овој остави. Од наведених примерака, већ раније су биле познате[10] четири врсте заступљене у остави са 31 комадом – док су осталих 12 врста новаца први пут објављене у радовима С. Димитријевића[11] Тај део оставе, састављен од нових врста, са изузетком типа који је објавио К. Штокерт[12], броји укупно 708 примерака, у Димитријевићевим чланцима опредељени су као новци Уроша V (краља и цара), као нечитки новци (са рогатим шлемом) и као новци непознатог великаша Ивана. Овог „мистериозног Ивана"[12a] С. Димитријевић је сматрао вероватно идентичним са деспотом Јованом Угљешом. Полазећи од те хипотетичне атрибуције (о којој ће бити више говора у даљем тексту) С. Димитријевић је закључио да је остава вероватно похрањена „на самоме почетку ефективне владе цара Уроша" Шта речи „почетак ефективне владе" одиста значе аутор није објаснио.

Новци који су одређени као Урошеви имају неколико несумњивих одлика Ур̌ошевог сребра. Тип са овако представљеним шлемом јавља се само код последњих Немањића, код Дечанског[13], Душана и Уроша[14] Слично се може рећи о типовима са коњаником и стојећим представама цара и царице[15] Да би се лакше пратила расправа о питањима која поставља наша остава, почећемо са описом њених новаца који се приписују Урошу V, „мистериозном Ивану", као и оних

---

[5] Треба напоменути да је М. Клисаров био врло познат као особа која откупљује стари новац, тако да му је нумизматички материјал притицао не само из Македоније већ и околних подручја. М. Клисаров је имао добар обичај да налазе или њихове делове које је откупио држи одвојено од других новаца, тј. није их мешао, о чему сам се више пута уверио. Дешавало се да једну оставу или њен део чува и више од десет година одвојене од осталих новаца у свом поседу.

[5a] Већина примерака који су се налазили код М. Клисарова имали су наслаге зелене патине, из чега би се могло закључити (обзиром да су други примерци који су дошли до Београда били углавном без патине) да су узети са врха скривнице.

[6] Ово писмо се налази у Српској Патријаршији у Београду, у (за сада несређеном) фонду оставштине пок. Проф. Светозара Душанића, оца Слободановог

[7] Откупио сам двадесетак примерака, а међу њима све оне новце који су типолошки били различити. Један од њих не спада у српске, о чему ће бити речи у даљем тексту

[8] С. Димитријевић – као горе, напр. 3.

[9] С. Димитријевић „Нова серија..." *Старинар* XXI/1970 – Београд 1972, табла I – слике 1–2, 73.

[10] Љубић С. „Опис..." цар Душан, цар Урош, табла IX, слике 5–11 табла VIII, слике 11,13 и 15, табла X, слика 8. (припадност овог последњег примерка остави сумњива је према С. Димитријевићу). Идентификација примерака на основу Љубићевог описа остављена је у оном обиму у којем се налази у С. Димитријевића.

[11] С. Димитријевић „Нове врсте..." и „Нова серија...", *Старинар* IX/X – 1958/9, 165–167 XVII – 1966, 78–79; XVIII – 1967 123–124, XIX – 1968, 210–220.

[12] Dr Karl Stockert „1.Beitrag zur Serbischen Muenzkunde" Numismatische Zeitschrift, 51 Band, Wien 1919, 191–193.

[12a] С. Димитријевић, „Нова серија..." *Старинар* XIX – 1969, 218–220.

[13] С. Марјановић-Душанић, Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века (рукопис у штампи).

[14] Типове са представом шлема – нешто другачијом него на владарском новцу – издавали су и обласни господари касног Немањићког доба (Јован Оливер, Бранко Растислалић, Никола Алтомановић).

[15] Типолошки су им блиски одговарајући новци краља Вукашина, но и они припадају зрелом XIV веку.

који спадају у групу нечитких новаца са рогатим шлемом. Остале новце, који припадају раније познатим врстама, наведеним у примедби под 10. нисам приказао, јер сматрам да нису битни за анализу хронологије и састава смедеревско-паланачке оставе пошто су то заостаци у новчаном саобраћају

Поред редног броја типа, у заградама су дати бројеви који означавају редне бројеве које је овим новцима дао С. Димитријевић у чланку „Нова серија..." Старинар XIX/1968 (Табела I – страна 211/212). Слике 2–2б, 4–6а, 11 и 11а објављују фотографије новаца из мога фонда, купљених у Скопљу 1967 За врсте које нисам тада набавио репродуковане су слике које је објавио С. Димитријевић; тад је назначено да су слике његове и наведен је његов рад из кога потичу Код неких новаца истога типа ставио сам више слика јер сматрам да ће се тако подаци о овоме материјалу сачувати у потпунијем облику и на најсигурнији начин за даља проучавања.

Ред. број	Број по С. Димитријевићу	Опис аверса и реверса	Тежина	Највећи пречник
1.	(4)	Av Коњаник удесно, ознаке R–V Rs. Христово попрсје, ознаке R–V (Слике из рада С. Димитријевића: 25–26, Старинар XIX)		
2.	(5)	Av Коњаник улево, ознаке R–V Rs. Христово попрсје, ознаке R–V	0,89 gr	17 mm
2 a.		исто	0,87 gr	16 mm
2 b.		исто	0,75 gr	17 mm
3.	(6)	Av Коњаник удесно, ознаке $\overline{\text{IV}}$ $\overline{\text{IV}}$ Rs. Христово попрсје, ознаке R–V (Слике из рада С. Димитријевића: 29–30, Старинар XIX)		
4.	(7)	Av. Коњаник улево, ознаке ZP–Z Б испод коња Я Rs. Шлем са челенком и нечитак натпис унаоколо	0,87 gr	17 mm
4 a.		исто	0,84 gr	16 mm
4 b.		исто	0,87 gr	16 mm
5.	(8)	Av Цар и царица стоје, ознаке Я–V Rs. Шлем са челенком и нечитак натпис унаоколо	0,75 gr	17 mm
5 a.		исто	0,88 gr	17 mm
5 b.		исто	0,92 gr	17 mm
5 c.		исто	0,83 gr	16 mm
5 d.		исто	0,70 gr	17 mm
5 e		исто	0,78 gr	18 mm
5 f.		исто	0,72 gr	16 mm
5 g.		исто	0,70 gr	16,5 mm
6.		(Варијанта броја 5 која није забележена код С. Димитријевића) Av. Цар и царица стоје, ознаке V– Я Rs. Шлем са челенком и нечитак натпис унаоколо	0,84 gr	16,5 mm
6 a.		исто	0,80 gr	17 mm

Ред. број	Број по С. Димитријевићу	Опис аверса и реверса	Тежина	Највећи пречник
7	(10)	Av Шлем са челенком и нечитак натпис унаоколо Rs. Христ у мандорли, ознаке R–V (Слике из рада С. Димитријевића: 31–32, Старинар XIX)		
8.	(11)	Av Владар седи са мачем у крилу, унаоколо нечитак текст Rs. Христ седи. (Слике из рада С. Димитријевића: 37–38, Старинар XIX. На истоме месту говори се о постојању још пет истоветних новаца, који би на реверсу имали ознаке R–V али слике тих примерака нису дате)		
9.	(12)	Av Цар и царица стоје. Натпис унаоколо IPR A... – VROSIV Rs. Христово попрсје, ознаке P–L (Слике из рада С. Димитријевића: 13–14, Старинар XVIII/1967)		
9 a.		У горњем раду помиње С. Димитријевић још један примерак (слика му није дата),који би био истоветан са бр. 9 осим што носи на реверсу ознаке R–V		
10.	(13)	Av Владар стоји, ознаке ꙗШь $\overline{Р(б)}$ Rs. Христ седи, иницијали ⟨ – ⟨ (Слике из рада С. Димитријевића: 33–36, Старинар XV–XV/ /1964–5). Ова врста новца била је објављена пре него што је остава из Смедеревске Паланке постала позната нумизматичкој науци; слике се не односе на новце нађене у тој остави, али како илуструју истоветан тип новца, овде су дате да би олакшале читаочеву оријентацију).		
11	(14)	Av Владар седи, ознаке $\overline{\text{ІІ}\}} - \overline{\text{ΛІІ}}$ Rs. Христ седи, ознаке R–V	1,04 gr	17,5 mm
11 a.		исто	0,85 gr	16 mm
11 b.		(Примерак са слике 41–42 из рада С. Димитријевића у Старинару XIX, види се веза између стубића II на левој ознаци, као и то са извесним посебностима у резу словних ознака: да крајњи десни стубић са десне стране одступа од равне линије)		
11 c.		(Слике из рада С. Димитријевића: 43–44, Старинар XIX)		
12.	(15)	Av Владар седи, ознаке $\overline{\text{И}\}} - \overline{\text{ΛН}}$ Rs. Христово попрсје, ознаке R–V (Слике из рада С. Димитријевића: 39–40, Старинар XIX)		
13.	(16)	Av Шлем са волујским роговима, унаоколо нечитак натпис Rs. Христово попрсје (Слике из рада С. Димитријевића: 96–105, Старинар IX–X/ /1958–9). У чланку „Нова серија...” – Старинар XIX, С. Димитријевић се позива на слике 96–105 из наведеног чланка „Нове врсте...” где је описао пет примерака оваквих новаца. Описани новци не потичу из овога налаза него из разних збирки: слике овде репродуковане нису стога непосредно сведочанство о налазу него су донете из истог разлога као и слике уз бр. 10 овога каталога. Треба напоменути да С. Димитријевић у табели I – Старинар IX, на коју се позивам, бележи да од ове врсте има пописаних пет примерака, док у Табели II (која се бави словним ознакама) утврђује постојање само четири примерка; касније у студији „Оставе...” поново наводи да остава из Смедеревске Паланке садржи пет примерака ове врсте, па треба узети да је то меродаван податак.		

1

2

2a

2b

3

4

4a

4b

5

5a

5b

5c

5d

5e

5f

5g

6

6a

7

8

9

10_1

10_2

11

T II

11a

11b

11c

12

13_1

13_2

13_3

13_4

13_5

14

Свему овоме треба прибројати још једну врсту новца са нечитким текстом која припада овој остави. Њу је С. Димитријевић накнадно[16] описао; наводимо је као бр. 14.

14. Av Христ са нимбом стоји десно и предаје владару велики крст, натпис: OPVP–VSIO

Rs. Христ са нимбом седи на престолу, лево ознака P

Поред примерака које сам набавио у Скопљу а овде приказаних под бројевима 2, 2a, 2b, 4, 4a, 4b, 5, 5a–5g, 6, 6a, 11, 11a, истом приликом сам купио и један новац Тврткa I, који је такође припадао остави али није описан у каталогу што претходи. То је примерак јединог банског типа овог босанског владара (Љубић 1/2; Ренђео 840) доста излизан, који сам 1968. године уступио пок. Војиславу Јовановићу Отисак тога примерка је био приложен у писму (види горе примедбу под 6) г Слободану Душанићу

У типолошком погледу садржај смедеревско-паланачке оставе се може укратко приказати на овај начин (упоредити и горе напомену 10):

1. Представа коњаника окренутог улево на аверсу, Христово попрсје приказано на реверсу (бр. 2);

2. Подтип са коњаником окренутим удесно (аверс) (бр. 1 и 3);

3. Коњаник улево (аверс); шлем (реверс) (бр. 4);

4. Цар и царица стоје (аверс) и шлем (реверс) (бр. 5 и 6);

5. Шлем (аверс); Христос у мандорли (реверс) (бр. 7);

6. Владар седи на престолу са мачем преко крила (аверс); седећи Христос (реверс) (бр. 8);

7 Цар и царица стоје (аверс); Христос у попрсју (реверс) (бр. 9);

8. Седећи владар (аверс) („Иван", по С. Димитријевићу); седећи Христос (реверс) (бр. 11);

9. Рогати шлем (аверс); Христово попрсје (реверс) (бр. 13).

Захваљујући разликама у словним ознакама ови типови су у остави заступљени и сразмерно бројним варијантама.

Потпуности ради, саопштавам податке о једном броју примерака који су довођени у везу с оставом из Смедеревске Паланке. Како су вести о њиховом пореклу из те оставе недовољно поуздане, тај новац искључујем из даљих разматрања.

С. Димитријевић је прво констатовао, а потом ставио под сумњу постојање једног каснијег редовног Урошевог новца у налазу Ради се о броју 9 код С. Димитријевића који одговара слици 8 са Табле X[16a] у Љубићевом „Опису..." На истоме месту („Нова серија..." Старинар XIX) С. Димитријевић пориче могућност да су у остави била присутна три новца Вукашина (Љубић, Табла X, слике 17–23) и два Лазара (Љубић XI, слике 9–11), иако је такву информацију очигледно негде добио. Пошто немам ближих података о пореклу ових примерака, овде их не могу даље разматрати.

Своје закључке о атрибуцији новчаних врста из ове оставе и времену њеног депоновања С. Димитријевић темељи на анализи њеног најбројнијег дела. То су новци које Димитријевић приписује Урошу V, неке као издања из доба краљевства, а остале из доба царства. Врсте са шлемом и коњаником и најчешћом ознаком R–V, он ставља у време малолетства цара Уроша, саме ознаке и њихове деформисане еквиваленте (V–Я и Я–V) тумачи претпоставком да се намерно није хтело да емисије новца о коме је реч буду исто означене као емисије Урошеве из Душанове ковнице, коју је Урош држао у закупу и где је ознака R–V (по С. Димитријевићу) коришћена за означавање Урошевих краљевских новаца. Такође, на истоме месту[17] тврди да се све те емисије (мисли се како на емисије новаца садржаних у остави из Смедеревске Паланке тако и на сличне типове познате из других извора) обележавају ознаком R–V, али да до деформације ове ознаке долази пошто је Урош променио

[16] С. Димитријевић „Нова серија.. " *Старинар* XXI, 1970 – Београд 1972, бр 1 – сл. 1–2, 71–73.

[16a] Видети примедбу под 10.

[17] С. Димитријевићи „Нова серија..." *Старинар* XIX, 217

звање (што би свакако значило да је постао цар). Такође, нечитки натписи на овим врстама били би последица жеље да се избегне отворена употреба царског назива.

Закључци С. Димитријевића изгледају дати олако: нетачни су или делом непотпуни, а цео његов приступ разматрању материјала из ове оставе чини се недовољно аргументован и непрецизан. Уз то, при доношењу оцене о налазу као целини, дакле о томе како је формирана остава и кад је депонована, Димитријевић није формирао свеобухватни став; дискусија о неким од делова оставе, као и њеној целини, изостала је.

Расправљање о хипотезама С. Димитријевића наилази на тешкоће због извесних недоследности аутора, као и бројних непрецизности. То је случај са Димитријевићевом анализом новца под редним бројем 7 где се одсуство ознаке царског звања објашњава закључком да је та врста кована за време Урошевог малолетства. Ту је требало јасно рећи о коме периоду малолетства се ради, да ли времену када је био сасвим млад (до 9. године када свакако није ковао новац), или о времену када је био млади краљ. Ако је тип 7 кован за Уроша као (младог) краља његова краљевска титула свакако би се појавила на новцу, јер је новац издавао као законити владар, па није постојао никакав разлог да крије своје звање. Ако је тај новац издаван у време кад је Урош био само дете, не би уопште припадао њему, јер ни остали Немањићки принчеви нису ковали сопствени новац пре него што су у држави добили ранг савладара. Затим, збуњује помињање малолетства цара Уроша, јер се аутор није изјаснио у које време је Урош V био малолетан као цар и како је уопште могао бити истовремено и цар и малолетно лице с обзиром на то да је Урош рођен 1337 године, а цар постао после Душанове смрти 20. 12. 1355. године, што значи да је у време стицања царског звања имао 18 пуних година и био у деветнаестој, па како је по тадашњим схватањима[18] пунолетство наступало са 16 година, произилази да је Урош постао пунолетан још док је био краљ, у години 1353; другим речима царску титулу није имао ни тренутка за време малолетства; као цар увелико је био пунолетан. Уколико се пак мислило на пету деценију XIV века, кад је будући цар Урош још био одиста малолетан, тада је то требало исказати на несумњив начин, најбоље навођењем године (или година) на које се мисли да су terminus ad quem ковања типа 7 Дискутујући о новцу под бр. 12 (врста 15 по С. Димитријевићу) тај аутор се изричито изјаснио да је Урош био малолетан као цар[19] Даље, када разматра новац приказан под бр. 3 (врста 6. по истом научнику) указује на постојање новаца са звањем цара али без царског личног имена, и обрнуто, на ковања других новаца са именом Урошевим али без царске титуле. Димитријевићев укупан закључак је да су сви ти „непотпуни" натписи на сребру издаваног у време кад је цар Урош, још непунолетан, почињао с ковањем свог новца. Како је напред изнето то би била хронолошко-правна немогућност Свој царски назив, а тиме и сва своја царска права и прерогативе, Урош би одмах истакао на видљив начин на новцу, као што би то учинио сваки други владар, пре и после Уроша, без обзира на своје године, или начин на који је дошао до титуле. Помисао да би законити цар могао да сакрива свој царски статус или да истиче да је цар, али скрива свој идентитет треба сматрати тако ексцентричним да се мора искључити из даљег разматрања.

Код описа врсте под бр. 5 (8. врста по С. Димитријевићу) није извршен покушај да се одреди које су личности на новцу представљене. Цар и царица могу бити Урош и Јелена, његова мајка, а такође и Урош и Ана, његова жена. Мора се признати да не постоји нека поузданија индиција од које би се пошло при одређивању личности царице, али остаје недоумица о којој царици се ради, па ипак Димитријевић је био обавезан да изнесе бар своје мишљење о царици, јер је

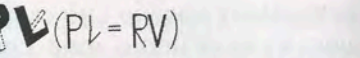
[18] М. Благојевић, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, *Зборник радова Византолошког института XIX*, 1982, 125 и 187 Аутор помиње настанак пунолетства Стефана Лазаревића, који је по тадашњим схватањима постао пунолетан 1393. године са 16 година. Ово се свакако може применити и на Уроша V јер се ради о суштински истом времену и обичајима.

[19] С. Димитријевић „Нова серија..." *Старинар* XIX, 219.

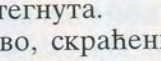
њен идентитет од значаја за целу хронологију оставе. Наиме, ако би царица у питању била Јелена, тада би то одговарало закључку да су новци из налаза могли бити ковани негде у почетку Урошевог царевања. Међутим, ако се ради о Ани, тада би се време издавања новаца морало померити најраније у 1360. години[20], што , даље, не би дозволило хипотезу да су новци из ове оставе ковани „у почетку ефективне владе" цара Уроша.

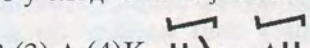
Питање најмногобројније ознаке на новцима R–V (и њене варијанте Я–V, односно инверзног облика V–R) С. Димитријевић је решио тако што је ознаку протумачио као скраћеницу од R/ex/ V/rosivs/ Према овом разрешењу новац који њу садржи потицао би из времена Урошевог краљевања (1346–1355. година). Проблем како треба тумачити многе словне ознаке на српским средњевековним новцима још није поуздано решен. Међу оваквим ознакама свакако врло важно место заузима баш ова (R–V) чије би право значење, ако се може одгонетнути, пружило солидну основу за разјашњење многих недоумица. Распоред слова у ознаци (R–V) не говори за читање R(ex) V(rosivs), јер би име и титула морали у нормалном реду речи латинског језика да се напишу обрнуто, тј V(rosivs) R(ex). Ова ознака пре би могла да обележава RV(*dnik*) као место ковања новца, посебно с обзиром на то где је стављена на новац – у виду два крупно изведена слова у пољу Владарско име и титула су обично писани на сасвим другачији начин на српским средњевековним новцима – стављани су на аверс, тамо где је и владаочева ликовна представа.

Што се тиче ознаке P–L и њеног инверзног облика L–P, С. Димитријевић само укратко износи своје мишљење да му се чини да је то ознака неког другог закупца исте ковнице, која је израдила и типове са R–V и она би једно време била у закупу самога Уроша, сина Душановог Из овога тумачења би следио закључак да су новци са ознаком P–L odnosno L–P, ковани у друго време него новци са ознаком R–V, односно V–R, јер ковница није могла имати истовремено два закупца. Касније, у својој књизи о „Новцу кнеза Лазара" (Крушевац 1971), за ову ознаку на Лазаревим новцима С. Димитријевић помишља да би могла садржати име ковнице у Плани, ти Лазареви новци представљали би „grossi de Plana" како се називају у архивским документима („Новац кнеза Лазара, стр. 36, примедба 11). Уколико је Плана била Лазарева ковница, она тада није радила за Уроша, па се на Урошевим новцима ознака ковнице у Плани не би могла јавити. Ако ознака P–L значи Плана, онда се ради о Лазаревим новцима, што би било у контрадикцији са Димитријевићевим закључком да су наведени новци Урошеви. С обзиром на то да сви нови типови новаца из наше оставе показују изразите знаке варваризације, постојала би могућност да ознака P–L (као и њен инверзни облик L–P) представља искварен облик најмногобројније ознаке R–V, настао према следећем шаблону·

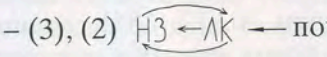

Новци под бр. 11 и 12 (типови 14 и 15 С. Димитријевића) приписани су неком „мистериозном Ивану", кога С. Димитријевић сматра вероватно идентичним деспоту Јовану Угљеши. Ова идентификација ми се чини натегнута.

Прво, скраћенице и би можда и могле да се читају као „ИВАН" али је исто тако могуће да представљају натпис „КНЕЗ ЛАЗАР", (КН[ЕЗ] Л[А] З[АР]), наравно у скраћеници са испреметаним словима, као у следећем објашњењу·

(1)ǁ (2) З (3) Λ (4)К

првобитно:

(4), (1) – (3), (2) — почетак читања

Неспретни калупар је могао да почне да реже слова са леве на десно (не водећи рачуна да ће слова изаћи у обрнутом распореду у позитиву), што је иначе честа грешка гравера код урезивања легенди, па је пишући на тај начин – који би био иначе у реду код нормалног писања, али је погрешан када се

[20] Тада се Урош оженио Аном, ћерком влашког кнеза Александра. К. Јиречек–Ј. Радонић, *Историја Срба*. Књига I, Београд 1922, 307

реже негатив за калупе – деформисао скраћенице титуле и имена кнеза Лазара. Стубићи слова („Н" и „К", по моме тумачењу; односно „И" и „Н", по тумачењу С. Димитријевића) нису баш сасвим правилно рађени на приличном броју комада[21] и не могу се са апсолутном сигурношћу приписати одређеним словима.

Друго, ту је још једна много значајнија чињеница од претходних, коју је С. Димитријевић напросто превидео, а то је знак изнад наведених слова. Овај знак се ставља искључиво изнад скраћеница, а не над комплетним речима (било да су растављене или да нису), па читање аверсних натписа бр. 11 и 12. као целе речи нипошто не долази у обзир: натписи се морају тумачити као две скраћенице, што искључују читање „ИВАН", без обзира на идентификацију сваког од појединачна четири слова.

Најзад, сасвим је неприхватљив метод да се претпостави да је новац ковао неки „мистериозни" Иван(каквог у српској средњевековној историји нема, што ни С. Димитријевић не пориче), па да се онда новац припише неком Јовану тако бројним у врховима друштва старе српске државе. Тешко је претпоставити да се великашу смело мењати име, макар и тако што ће се прихватити „народски" изговор имена, а у ковници самога великаша. Иначе, по своме укупном изгледу овај новац сасвим одговара типу новца кнеза Лазара[22] са седећим владаром и разломљеним дворедним натписом

КНЄ Зь
ΛΑ Zрь

те се може слободно закључити да новци припадају кензу Лазару[23]

На крају овог поглавља треба рећи неколико речи о нечитким новцима са представом рогатог шлема на аверсу С. Димитријевић је и сам приметио да је такав шлем амблем породице Лазара Хребељановића, али присуство ових новаца у налазу није узимао у разматрање као могуће релевантну чињеницу Овај тип новца је познат као Лазаров[24], па није јасно зашто се аутор уздржао да макар као теоретску могућност помене такву атрибуцију

Намеће се утисак да је С. Димитријевић своје мишљење о налазу из Смедеревске Паланке створио пре подробне анализе сваког од бројних питања која налаз покреће. Прерано формирани суд га је навео да начини низ пропуста и недоследности у обради налаза, чак и да очигледно игнорише један број регистрованих примерака.

На основу изложеног следи да атрибуцију новчаних врста у остави треба извршити на други начин; такође да се може предложити другачије датовање налаза. Наши аргументи за то и објашњења могу се свести на следеће.

Најбројнију групу новаца из овога налаза чине примерци непознатих типова, или типова који су нам били познати у врло малом броју примерака[25] (аверсна представа са шлемом, коњаником и стојећим владарем и владарком). То су новци чији су типови, уопштено говорећи, карактеристични за ковање Душана и Уроша, како у краљевском тако и царском периоду владе двојице Немањића. На овим новцима натписи су нечитљиви. Истина, код новаца са шлемом неке делове текста, могуће је повезати са Урошем V. На пример, „десни" делови текста могу се читати као: VIOSI, IṢVO S. IV O I, VIOSVI итд. што би се у слободнијој интерпретацији могло узети да садржи име „VROSIVS", односно коруптну (варваризовану) верзију Урошевог имена. Читање левог дела натписа је спорно у погледу могућег тумачења. Текст где се слова дају идентификова-

[21] Треба обратити пажњу на десни пар стубића на слици аверса бр. 11b.

[22] С. Љубић „Опис..." стр. 160. Врста I., Т.11, бр. 9.

[23] Овакво становиште је већ раније изнето. Мирослав Јовановић у своме каталогу средњевековног новца Србије и Босне („Српски средњевековни новац" Београд 1984, под бројевима 157 и 158) одговарајуће примерке приписује кнезу Лазару.

[24] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971 типови 15, 16, страна 16, слике 35–38.

[25] Врсте Душанових и Урошевих царских новаца наведених горе у примедби под 10, могу се занемарити у овом разматрању. У смедеревско-паланачкој остави оне чине заостатак из старијег оптицаја (такви заостаци, неповезани са главнином налаза, уопште су чест случај код налаза). Због своје малобројности не могу пружити ослонац при покушају да се одреди време настанка оставе и/или време њеног закопавања.

ти, (као на пример: SIVO, V I IOVI, VO I и сл.) не садржи довољно елемената да се у њима могу препознати краљевска или царска титула, односно речи „краљ" или „цар", било с којим од два писма и два језика (латински и српски) да рачунамо. Пре се може закључити да се име „VROSIVS" понавља и са леве стране.

Дакле, натписи су нечитки, до крајности варваризовани, али сами типови познати су од раније, са коректно израђених примерака и то као најраспрострањенији и највише употребљавани у новчарству последња два Немањића. Ове варваризоване врсте могу се много пре сматрати средњовековним имитацијама[26] него редовним издањима са искваренim текстом. Тешко да су ови новци производ царске ковнице са уходаном производњом или чак и нове царске ковнице. Дешавало се да из редовне ковнице изађе серија новца са коруптним текстом или неком другом врстом грешке; међутим, није ни мало вероватно да би ковница заредом избацила велики број серија потпуно варваризованих и то у неколико типова. Да би до сличних неправилности дошло морао се десити неки велики потрес који би пореметио редован рад царске кованице (појава узурпатора и сл.). Таквих ванредних ситуација у Урошевој држави није било. Не рачунајући догађаје на периферији Царства, који нису могли да утичу на рад ковнице, од крупнијих које бележи историја Урошеве владе издваја се само упад Мађара 1359. године[27] Но и он је трајао кратко, мање од седам недеља, и није захватио пространство српских територија. Уосталом, овај догађај са становишта С. Димитријевића, није могао да има утицај на издавање новца садржаних у налазу из Смедеревске Паланке, јер би они према С. Димитријевићевој хронологији били издати пре мађарског упада, на самом почетку владе цара Уроша. Како ови новци не могу бити део редовне ковничке продукције, а у време Урошеве самосталне владе није било догађаја који би пореметили рад царских ковница, намеће се закључак да време њихове израде треба тражити у неком каснијем добу

У нумизматици није ништа необично да се у једном налазу појави више непознатих типова. Међутим, сасвим је необично да се појави велики број непознатих типова дисперговaних по времену (Урошево краљевање, време малолетства, рано време царевања) и месту издања (новац Јована Угљеше, који је могао бити кован само у најудаљенијем крају царства) према Димитријевићевом тумачењу Смедеревско-Паланачке оставе. Ако оставимо по страни малобројне примерке ранијих новаца[28] који представљају заостатак старијег оптицаја, и као такви су без значаја у расправи око датовања оставе, састав налаза одиста не допушта закључке које је С. Димитријевић извео. Не само да је тешко прихватити нехомогеност налаза у хронолошком и географском погледу, с којима Димитријевић рачуна, него би – да је налаз прибиран у дужем низу година – било тешко објаснити масовно присуство „варваризованих" примерака. Зашто би депозитар из дуготрајног оптицаја прибирао само оне новце који су лоше резани или нечитки у тој мери да се њихови натписи никако не могу протумачити, а држао касу затворену у време редовних издања? Уосталом, да је депозитар и имао жељу да сабере нередовне новце, тада свакако не би укључио у оставу све оне раније редовне новце, који су се у њој затекли (новци редовних издања назначени у примедби 10). Ове нелогичности се уклањају закључком да је велика већина новца из оставе кована у једном кратком временском периоду Тиме би се лако објаснио недостатак редовних врста која би појединe „варваризоване" типове међусобно повезивали да су ови ковани у разна времена.

---

[26] Добрила Гај-Поповић, *Остава накита и новца из села Коштуница,* Зборник Народног музеја у Београду Свеска V Београд 1967 309-316. Сачувани део Коштуничке оставе садржи 13 примерака новаца који припадају истој новчаној групи као и новци из оставе из Смедеревске Паланке.
С. Димитријевић, „Нове врсте..." *Старинар* IX–X, Београд 1958–59, с. 144–146, тачке 6 и 7 Пречници су од 16–17 mm, а просечна тежина 0,805 gr.

[27] К. Јиречек – Ј Радоњић, *Историја Срба,* Књига I, Београд 1922, 312.

[28] Видети примедбу под 25.

За хронолошку компактност налаза говори стилска уједначеност непознатих врста које садржи. Како је већ примећено[29], ти новци су крајње стилизовани, а сав, или бар велики део простора на њиховом пољу је испуњен. Калупар или калупари (због уједначености стила израде није вероватно да их је било много) је био даровит гравер, иако се не сналази најбоље са репродукцијом слова, што би дало повода претпоставци да је био неписмен; стога је тешко могао бити стални радник редовне ковнице. Једини тип који се изгледа да прочитати (новац под бр. 11 и 12) има текст написан испреметаним словима. Коњ (код типова под бр. 1–4) по правилу је представљен у животнијој пози него коњи на издањима која су нашем калупару служила као узор. Иако су коњи на редовним сребрним новцима српских владара били лепо приказивани (ти новци спадају међу најпривлачније српске средњевековне новце) те представе у поређењу са представама коња на новцима из овога налаза изгледају сувише статично: коњ је са свим ногама на земљи[30], или пак са једном ногом дигнутом[31], у положају који пре упућује на мировање него кретање. На примерцима из ове оставе коњ је приказан како у галопу носи коњаника (Сл. бр. 4). Сапи су му истакнуте, грива је само наглашена тачкицама на врату који је повијен у брзом покрету, реп се вијори, а ноге савијене на начин карактеристичан за брзо кретање. Са друге стране, сам јахач (владар) је приказан непокретан и укочен као лутка, у упрошћеној стилизацији, и посматрач се не може отети утиску да јахач изгледа као слика залепљена на коња. Христос је често приказан у попрсју, доста стилизован, а такође су у крајњој стилизацији приказане и стојеће фигуре[32] Стиче се утисак да је уметник знатно боље приказивао коње него друге елементе својих варваризованих узорака – као што је то био случај, на пример, с келтским имитацијама македонског новца.

Од свих нечитких или варваризованих примерака из ове оставе, само једна врста (бр. 14) и делимично друга (бр. 3) што важи и за натпис, мада такође варваризован одудара по стилу од осталих примерака. Да ли је овај примерак резан руком неког другог калупара, тек би имало да се утврди, мада ми изгледа вероватније, посебно с обзиром на то да од ње постоји само по један комад у остави, да се ради о варваријату заосталом из ранијег оптицаја.

Извесне индиције о компактности главнине налаза – у погледу хронологије и технике његове израде – дају подаци о тежини и пречнику примерака из ове оставе. Просечна тежина примерака из мога фонда износи 0,822 gr Просечна тежина одговарајућих примерака из оставе у Коштуницима (која је, како ће се указати у даљем излагању, многоструко блиска нашој остави)[33] износи 0,84 gr С. Димитријевић није измерио тежине свих комада које је пописао, али из појединачних података или информација за мање групе новаца које доноси, види се да се ту просечна тежина креће нешто изнад 0,80 gr. Просечан пречник код примерака из мога фонда износи 16,67 mm. Примерци из Коштуница имају просечан пречник од 16,7 mm[34] Просечна тежина комада које је измерио С. Димитријевић[35] из остатка Коштуничке оставе износи 0,805 gr

Када се све изложено узме у обзир, можемо закључити да битну садржину налаза чине две групе новца. Са једне стране то су варваризовани новци који представљају имитације популарних типова Душана и Уроша, са коњаником, шлемом и царским паром: они су по своме стилу, модулу и тежини јединствени и та околност указује да су израђени у континуитету, у кратком временском периоду; са друге стране примитивно израђене варваризоване примерке кнеза Лазара – нечитак новац са рогатим шлемом и новац са седећим владаром и испремештаним сло-

[29] Видети примедбу под 26.

[30] Упоредити са нпр. Љубић – Табла IX – слике 22, 25, 26.

[31] Исто, Табла VIII – сл. 21 Табла IX – sl. 23.

[32] Најбољи пример је слика бр. 6.

[33] Видети под напоменом 26.

[34] Грешком је у чланку који се тиме бави изашло да су пречници примерака између 10 и 12 mm, уместо 16,5 и 17 mm, на шта ми је скренула пажњу Д. Гај-Поповић.

[35] Видети напомену 26.

вима у натпису У остави нема редовних врста из времена кнеза Лазара. Број непознатих врста и њихових варијанти, или веома ретких новаца (до појаве овога налаза) велики је, не само релативно (у односу према остатку новца у налазу), већ и у апсолутном погледу Ради се о количини од преко седам стотина примерака непознатих новаца или познатих по малом броју примерака по типу Број познатих примерака ретких врста пре појаве смедеревско-паланачке оставе не прелази тридесетак комада све у свему[36] Ове чињенице сведоче да описани део налаза чине новци који припадају јединственој новчаној скупини – новцима искованим у кратком временском периоду у истој ковници, можда чак од калупа које је радио само један мајстор. Даље, намеће се закључак да се израда новаца, формирање налаза и његово скривање углавном временски поклапају То време би, с обзиром на логику монетарних имитација (Урошеве новце је имало смисла имитирати само док су такви новци били актуелни, дакле за његова живота или непосредно по смрти) као и због појаве Лазаревих врста невешто израђених, које свакако претходе његовим (у техничком смислу) редовним новцима, требало тражити непосредно по смрти цара Уроша[37], можда у првој половини 1372. године.

Хронолошки контекст оставе је нужно довести у везу са догађајима око Рудника. Кнез Лазар је одузео Рудник Николи Алтомановићу 1370. године. Крајем 1371. године или почетком 1372. Никола Алтомановић је повратио ово подручје знаменито по богатству у сребру и активности своје ковнице[38] Једине две познате оставе са садржајем новаца описаних под бр. 4 и 5 јесу оставе из Смедеревске Паланке и Коштунића. Права линија која би повезивала ова места прелази преко Рудника, који је у њиховој близини. Могуће је да је упад Николе Алтомановића извршен да би се повратио Рудник изазвао пометњу која је довела до закопавања обе оставе у приближно исто време, које би падало вероватно у почетак 1372. године. Датовање њиховог закопавања у крај 1371. године ми се чини мање вероватним јер, како је напред објашњено, ови новци су врло вероватно ковани непосредно после смрти цара Уроша, а не за његовог живота. Узимајући у обзир време потребно за организовање ковања и само откивање више типова са више калупа, може се приближно узети да је за израду свих новаца садржаних у остави требало између једног и два месеца. Таквом рачуницом као terminus ad quem добили бисмо неки датум крајем зиме 1372. године. Треба имати у виду да је с погледом на стање саобраћајница и друге климатско-географске околности, поход Николе Алтомановића који је можда изазвао похрану двеју остава, пролеће 1372. године било вероватније време него касна јесен 1371. или зима 1372. године.

У сваком случају раздобља ковања ових новаца морало је бити кратко, јер би се новци ових врста у супротном расули на већи простор и било би их више у оставама и појединачним налазима. Такође, сам смедеревско-паланачки налаз би садржавао више других новаца (редовних) који би се слили у депозит Нарочито је упадљиво одсуство динара Николе Алтомановића, који би се, с погледом на обим налаза и место где је закопан, морали појавити да је налаз био мање компактан у хронолошком погледу

Имитиране новце цара Уроша, као и типове новца са рогатим шлемом (бр. 13) и седећим владаром (бр. 11 и 12) који су познати као Лазарови, могао је дати да се кују само кнез Лазар. Урошеви новци су свакако радо примани у новчаном промету, а

---

[36] С. Димитријевић (*Старинар* IX–X – 1958/9, 165–167) описује укупно пет познатих примерака са рогатим шлемом. K. Stockert (в. нап. 12) један примерак са коњаником улево и попрсјем Христа на реверсу Д.Гај-Поповић (в. нап. 26) 13 примерака од два типа: цар са царицом и коњаник са шлемом на реверсу. С. Димитријевић, *Старинар* IX–X, 1958–9, 144–146, наводи још 11 примерака.

[37] Ову могућност спомиње и Д. Гај-Поповић – видети примедбу под 26.

[38] Рудник између Николе Алтомановића и кнеза Лазара: Јиречек-Радојић, *Историја Срба*, I, 319–320, са напоменом 41 Ковање новца у Руднику у времену од краља Драгутина до Ђурђа Бранковића (ту се налазила и ковница самога жупана Николе): М. Динић, *Српске земље у средњем веку*. Београд 1978, 61–62; *Историја српског народа*, II, Београд 1982, 31 (Р Михаљчић).

такође су прибављали неку врсту легитимности њиховом издаваоцу – економску у смислу осигурања пријема таквих новаца, и политичку – неку Лазареву везу са последњим Немањићем, на чијем двору је он иначе играо важну улогу Време ковања имитација Урошевих новаца трајало је кратко, на шта указује чињеница да налаз садржи и прве типове Лазаревих новаца у знатном броју, који су требали да у оптицају замене новце последњег цара, и да као један од најважнијих знакова суверенитета прикажу новога владара. Да је имитирање новаца цара Уроша трајало кратко може се утврдити и из чињенице да су ове врсте слабо присутне у налазима и оставама. Поред оставе из Коштуница где је описано тринаест односно двадесет примерака[39], у осталим оставама нема трага оваквим комадима. Присуство једног доста излизаног Твртковог банског новца у налазу не утиче на датовање налаза како сам га одредио, нити пак подржава закључак С. Димитријевића да су новци ковани (и вероватно похрањени) почетком Урошевог царевања. Напротив, Твртко је постао бан 1353. године и његов новац није могао бити кован пре те године. С обзиром на степен излизаности, примерак из оставе морао се дуго налазити у оптицају, те се не би могло узети да би био толико истрошен крајем шесте деценије XIV века (првих година Урошевог царевања).

Од раније се зна за постојање неких новаца са шлемом и коруптним текстом. То су новци нађени у остави из Падине[40] (регистровани примерци са шлемом и коруптним текстом, укупно 6 примерака), а такође и они непознате провенијенце које приказује Растислав Марић[41], оценивши их као фалсификате. Они се не могу довести у везу са групом новаца из ове оставе, нити са њима имају важнијих додирних тачака. По стилу су сасвим различити, са другачије урађеним представама, а тежина им је знатно већа (просечна тежина 1,23 gr у остави из Падине, односно 1,51 gr код наводних фалсификата) од наших те се њихово постојање, односно појављивање у остави из Падине, може пренебрегнути у овој расправи.

Новци који припадају типовима из налаза у Смедеревској Паланци (не рачунајући заостатке из ранијег оптицаја), не само што су присутни у мало остава, већ и у појединачним налазима је њихов број био тако незнатан да се од раније знало само за примерак који је објавио K. Stockert.[42] Ипак, не би се могло рећи да су емисије ових врста биле мале. Обзиром на већи број типова, подтипова и варијанти, може се предпоставити да је откована количина ових новаца била знатна.[43] Утолико знатнија, што је број употребљених калупа био врло висок: већ летимичан поглед „голим оком", објављених фотографија упућује на такав закључак. Дефинитиван број калупа, а тиме и могући број откованих примерака тек би требало да се утврди накнадним проучавањем. Може се онда поставити питање зашто није сачувано више тих многобројних новаца. Вероватно је да су убрзо после емитовања повучени из оптицаја и демонетизовани да би их замениле нове, редовне серије Лазаревих новаца. Тиме се

[39] Видети примедбу под 26.

[40] Светозар Душанић, *Налаз средњевековног новца у Ђердапу*, *Старинар* XXI, Београд 1970, 82–112.

[41] Растислав Марић, *Студије из српске нумизматике*, Београд 1956, 330–332, бројеви 132–136.

[42] Видети примедбу под 12.

[43] Видети рад B.H.I.H. Stewart-a, Medieval Die-Output, *Num. Chronicle*, Seventh Series, Vol. III, London 1963, 97–106, и „*Second Thoughts on Medieval Die-Output*" од истог аутора, *Num. Chronicle*, Seventh Series, Vol. IV Лондон 1964, 293–303, 97–106. Ту се расправља питање која количина новца у средњем веку је могла да се искује од једног пара калупа, односно од једног комплета калупа (један доњи калуп са два до три горња калупа). Аутор, између осталог наводи да је у ковници у Јорку 1353–5. године (дакле у време врло блиско оном када су новци из оставе из Смедеревске Паланке ковани) производња из једног комплета калупа могла износити чак око 10.000 комада, а у сваком случају 2.000. Иако не треба да стриктно упоређујемо технолошке могућности ковнице у Јорку (где је производња технички била свакако на врло високом нивоу) са могућностима неке ковнице у Србији, ипак процењена производња новца по комплету калупа није у Србији могла бити много мања. Од те масовне производње ни у Енглеској ни у Србији није остало до данас много сачуваних примерака. Подсетимо се да су у неким средњовековним ковницама сачувани подаци о величини извесних емисија (J. G. Milne, *Greek and Roman Coins*, Лондон 1939) и да се показало да је од 5.000 откованих комада једне емисије у наведено време познат само један примерак.

истовремено потврђује претпоставка, да су, иако ковани у већем броју, емитовани у кратком времену. У супротном случају дисперзија комада имала би за резултат наласке већег броја примерака на ширем подручју

Као закључак из претходног излагања произилази да је издавалац ових новаца кнез Лазар у самом почетку свога независног кнезовања, јер једино би његова издања могла тесно да се надовежу на имитације Урошевог царског новца, како је то овде случај Ова атрибуција од значаја је и за решавање спорних питања релативне хронологије Лазаревог новца. Овде је довољно рећи само то да су новци са седећим владаром и хоризонталним текстом од четири слова око њега, као и новци са рогатим шлемом припадали најранијим Лазаревим емисијама, док би време формирања оставе и њено закопавање падало у период после смрти цара Уроша, дакле у сам крај 1371. године односно вероватније, у крај зиме или рано пролеће 1372. године.

UDK 737 1.033(=861)(497 11-21)

THE HOARD OF SERBIAN MEDIEVAL COINS FROM SMEDEREVSKA PALANKA

Vojislav MIHAILOVIĆ, Beograd

The author discusses the atribution and chronology of the contents of the hoard of Serbian medieval coins found in 1966 in Smederevska Palanka. Contrary to the former opinion that a great majority of these coins belongs to Uroš V (as a king and emperor, representing regular issues with corrupt text) and to Despot Jovan Uglješa, a new standpoint has been brought that these coins have been issued by Knez (Count) Lazar, some of them being imitations of the coins of Uroš V and others representing early issues of Knez Lazar's coins. A new interpretation of legends has been given as well as an information on unknown coins which also belong to the hoard.

Праисторијске културе и екологија Ђердапа

БОРИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ, Археолошки институт, Београд

Праисторија Ђердапске клисуре била је потпуно непозната до времена извођења радова на заштити споменика културе, угрожених стварањем акумулационог језера ХЕ Ђердап I. Прво археолошко сагледавање приобалног појаса Клисуре било је остварено у пролеће 1965. године, рекогносцирањем десне обале Дунава на потезу од Рама до Радујевца.

Овде треба одмах нагласити да се ради о десној обали велике реке – касније ће се видети разлог тог издвајања. Независно од тога, може се такође подсетити да се у археолошкој литератури под термином Подунавље уствари мисли на једну од обала Дунава – зависно од постојећих националних граница. Такође се најчешће сматра да је ова централна европска саобраћајница углавном спајала подударне праисторијске културе, с тим што је мање узимано у обзир, да је она била истовремено и гранична линија, која те културе раздваја или их разликује бар у типолошком смислу

Резултати првог рекогносцирања из 1965. године представљали су својеврсно изненађење, јер је откривен упадљиво мали број поуздано установљених праисторијских насеља. Релативна хронологија праисторије Ђердапа – ако се тако уопште могла да назове – била је ограничена на два супротна пола праисторије: старчевачку културу старијег неолита и Басараби културу старијег гвозденог доба. Спорадични налази других култура из различитих периода сведочили су пре о усамљеним логорима или станицама сезонских ловаца и риболоваца.

Сва очекивања су услед тога била окренута систематским ископавањима извођењем од 1965. год. до 1970. године, али ни после тога претходно стечена слика о заступљености праисторијских култура није битније измењена.[1] Једино је култура Лепенског Вира својом изузетном оригиналношћу издвојила Ђердап као матичну зону једне од најстаријих подунавских циливизација, дочекана ретко виђеним научним интересовањем. Подељена тако између открића сасвим непознате подунавске цивилизације и, насупрот томе, сасвим уобичајеног присуства других праисторијских култура, ова истраживања су ипак оставила иза себе низ методолошких иновација, али пропраћених такође недовољно разјашњеним хронолошким и еволутивним односима.

Посматрана као целина, Ђердапска клисура је јединствена и у еколошком смислу, обележена незнатним разликама своје карактеристичне животне средине. За очекивање је стога да дата праисторијска култура,

---

[1] Подаци о овом сећању на дугорочна, заштитна ископавања угрожених споменика културе у Ђердапској клисури, пре су засновани на искуству и многобројним дискусијама те теме, него на литератури. Ипак треба навести два извора, који су послужили као подстицај овим и сличним размишљањима: V Kondić, B. Jovanović, Praistorijski lokaliteti na desnoj obali Dunava od Dubravice do Radujevca, *Arheološki pregled 7* 1965, 67–91, *Старинар* XXXIII–XXXIV 1984, (свеска посвећена археолошким радовима у Ђердапу I, 1961–1970).

Видан допринос овом крупном и заједничком послу дао је Владимир Кондић, као председник Поткомисије за археологију, Републичке комисије за заштиту и научно проучавање споменика културе на угроженом подручју ХЕ Ђердап I.

или њена одређена варијанта, заступљена у Клисури, показује приближно исте типолошке одлике и то на обе њене обале. Томе у прилог иде методолошки образац, да иста животна средина и мање својствена од Клисуре, утиче на образовање подударних форми у врло широкој лепези, почев од организације насеља до фигуралне пластике. Најстарија насеља Клисуре, из мезолитског и старије неолитског периода као да су негација овог наизглед очевидног методолошког закључка.

Најпре се јавља, као најуочљивија супротност између десне и леве стране Клисуре, суштинска разлика у архитектури и каменој скулптури истовремених насеља културе Лепенског Вира (или Скеле Кладовеи, према термину румуснке археологије). Ово очевидно раздвајање насеља исте културе, у зависности да ли припадају једној или другој обали Ђердапа, утолико је чудније, што се заправо ради о врхунским достигнућима те културе. Већ је од првих дана открића културе Лепенског Вира било очевидно да су архитектура и камена скулптура њене највеће вредности – а оне су, супротна сваком очекивању, заступљене само у насељима десне обале. У Доњој клисури, на пример, мезолитска насеља Икоана Оградена и Икоана Разврата се налазе тачно насупрот налазишту Хајдучка Воденица – ово последње, иако вероватно и дуготрајније, не показује никакаву сродност са оба насеља на левој обали. При ниском водостају овде је Дунав, на излазу из Казана, иначе веома миран и повољан за прелаз. Најзад, да загонетка буде још занимљивија, култура Лепенског Вира не наилази на сродну културну појаву – или она није још откривена. Ова упадљива разлика, не само у материјалној култури, већ и организацији насеља и култу мртвих, говоре недвосмислено против премештања становништва са једне обале на другу, па и против – иако је то мање сигурно – сталних међусобних контаката популација сродних по пореклу

Остају, као објашњење оваквог раздвајања, хронолошке разлике у трајању појединих фаза културе Лепенског Вира, или њених претходника. Томе се, како изгледа, противи географска заступљеност ових насеља – Ђердапска клисура, као њихова матична зона, исувише је мали простор, да би свака фаза покривала само један њен део. Помаљају се, међутим, и другачија тумачења, заснована пре на слабостима уобичајених методолошких приступа, него на сигурним истраживачким подацима. Ђердап, према таквим размишљањима, представља веома особену природну средину, са микрозонама стешњеним на малом простору, али сасвим довољним за обезбеђење основних животних потреба. То су већ давно познате еколошке целине великих вирова, по правилу уз десну обалу Клисуре, уз које се налазе највећа насеља. Лепенски Вир, Падина и Хајдучка Воденица. Дуготрајни живот рибарских и ловачких популација на тако карактеристичном простору, вероватно је довеђ, сталним нарастањем искуства исте производне основе, до високе специјализације и у културном погледу Не налазећи могућности ширења на већем географском подручју, јер изван Клисуре није било одговарајуће еколошке средине, наслеђена традиција се постепено усавршавала, али и понављала у истим обрасцима материјалне културе, истичући особене техничке и стилске одлике. Супротно томе, када је у питању велики простор, различити утицаји се стално укрштају и прожимају, разграђујући самим тим густо ткиво традиционалних форми материјалне природе, мењајући и саму друштвену структуру, као што су схеме насеља или устаљени ритуални поступци. Јасни пример за оба („културолошка") обрасца су управо културе Лепенског Вира и Старчева са овом другом се наведена насеља и завршавају. Временски паралелизам обе ове кулуре је већ археолошки доказан, без обзира на дужину тог упоредног трајања, што поређењу оба модела даје пуно оправдање. Ради се, стога, о понашању две културе у истом простору, у истоврсној природној средини и на истим насељима (што значи и на истим, најповољнијим локацијама унутар Клисуре).

Изузев задржавања ових истих положаја насеља, старчевачка култура, произвођач најстарије керамике на Централном Балкану и у Подунављу, оставља и на Ђер-

дапу право обиље грнчарије. То као да захтева понављање давно прихваћене дефиниције о намени керамичких судова – да су они заправо квалитетна али и лако доступна замена кожним мешинама или плетеним корпама и, изнад свега, смештајни простор за нараслу производњу хране. Краће речено, керамика је у функцији неограниченог реципијента, па се њен постанак по правилу доводи у везу са увођењем и напредовањем земљорадње, односно са масовним гајењем житарица. Разумљиво је да има мало изгледа за појаву најстарије земљорадње у еколошким условима Клисуре, проглашеном (са правом) за идеалну ловачко-риболовну средину Како је познато, баш у таквом еколошком опредељењу Клисуре и лежи кључ објашњења настанка и праве природе културе Лепенског вира. Схватљиво је да иста природна средина, у истом времену, не би могле да буде исходиште и високо специјализоване риболовачке (ловачке) мезолитске културе и, супротно, најстарије седелачке културе, носиоца примарне земљорадње на Централном Балкану У глини старчевачке керамике из Ђердапске клисуре нема довољно плеве – тог сигурног показатеља производње пшенице. Нити постоји зидни леп са сличним примесама, уобичајен за друга подунавска насеља старчевачке културе. На насељима са старчевачком керамиком у Клисури нема – што се чини још важнијим – типичних хлебних пећи са калотом, тако многобројних у земљорадничким областима Централног Балкана. Уколико се узме у обзир јединствена економија Клисуре тог времена, заснована пре свега на улову квалитетне рибе, тада је постојање керамике највероватнија последица размене са околним насељима старијег неолита. Прва је помисао да једноставна једначина: рибе за житарице, доживљава пуну примену у Клисури већ у време старчевачке културе, првог носиоца производње хране. Ако ова претпоставка звучи исувише поједностављено, могући су и шири оквири оваквe размене, који укључују већи избор производа ове изузетно специјализоване економике, рецимо сушена риба (издужена огњишта са отвореном калотом и подупирачима из кућа културе Лепенског Вира, имају по свој прилици такву намену), затим икра, шкољке или кожа дивљачи.

Следећи периоди, млађи неолит и рани енеолит напуштају (супротно очекивању заснованом на непромењеним економским могућностима Клисуре), у потпуности овај, бар у основи, задовољавајуће уравнотежени-модел размене. И не само то – сва дуготрајна и мукотрпно изграђивана насеља културе Лепенског Вира престају да живе, чини се пре напуштена, него уништена. Природна богатства Клисуре су остала иста, али људи су отишли. Требало је да прође готово три миленијума да на Падини, насељу мезолита и културе Лепенског Вира краткотрајно бораве носици костолачке културе касног енолита, остављајући за собом малу некрополу спаљених покојника. Поново је требало да протекне готово два миленијума до сталног насеља касног бронзаног доба, које припада комплексу канеловане керамике, означеном као Гава култура. Најзад, после поновне цезуре, заостали су трагови сезонског логора Басараби – Босут културе. После тога, први стални становници Горње клисуре су римски легионари и градитељи првог пута кроз Ђердап. Природни услови Клисуре остајали су при томе непромењени, али су, како се видело, праисторијске културе биле те, које се мењају без икаквог континуитета у насељавању Гледиште о условљености културе животном средином веома је тачно, али под претпоставком да и те културе заснивају своју економију управо на условима свог природног окружења. У случају Клисуре као да изузетно природно богатство, па ни улога Дунава као кључне речне сабраћајнице, ипак нису одлучујући за насељавање током праисторије. Чињенице говоре да после културе Лепенског Вира Клисура није насељена миленијумима, чак ни краткотрајно. Шта се дешава са тако примамљивим уловом крупне рибе из ђердапских вирова, одлучујуће полуге за економију културе Лепенског Вира, која и лежи у бити високих домета њене скулптуре?

Чини се да развијена земљорадња и рана металургија следећих периода немају економског интереса за велики риболов, као значајнију грану привређивања. Можда раз-

вијена индустрија коштаних и бакарних оруђа дају прибор који доводи до богатог улова рибе и изван Клисуре, где се морао улагати знатан напор у рибарству на вировима. Можда је тако изузетно риболовно умеће културе Лепенског Вира изумрло, лишено економски мотивисаног наследника. Костолачка култура касног енеолита јавља се у Горњој Клисури управо на Падини, насељавајући је овог пута и као стратегијски тачку а не риболовни реон. Сигурнији су сезонски логори већ наведених култура, иако прави карактер њихових малих насеља није сасвим јасан. Оно што се на примеру Ђердапске клисуре сигурно уочава, јесте чињеница да између праисторијских култура и те особене животне средине делују различити узроци у сваком посебном културном периоду, те да нема потребе тражити јединствене обрасце за њихове међусобне (еколошке) односе.

UDK 903'1(282.243.74/75):504/497.11

Критике и прикази

ПРАИСТОРИЈСКЕ ОСТАВЕ У СРБИЈИ И ВОЈВОДИНИ II, Археолошка грађа Србије – Fontes archaeologiae Serbiae, Серија I – Праисторија књ. 2, Одговорни уредник Милутин Гарашанин, Српска Академија наука и уметности, Одељење историјских наука. Београд 1994. Стр. 58 и 48 табли.

Друга књига праисторијских остава на нашем тлу изашла је са доста закашњења у односу на прву књигу (уп. Старинар 27 1976, 197 sq) што је штета јер она са првом сачињава нераскидиву целину на више начина: тек обе књиге заједно дају потпуну слику о оставама Србије и Војводине. Наиме, док се у првој књизи обухваћене оставе датују махом у млађе бронзано доба (На А–В), оставе из друге књиге припадају једним делом средњем бронзаном добу (Трућевац, Велика Врбица, Ватин, Дрмно, Гудурица) и највећим делом раном гвозденом или почетку старијег гвозденог доба (Јањево, Рудовци, Будишић, Сечањ II, Жировница, Рожанци, Враново, Врмџа, Аљудово, Стари Костолац, Станичење, Манастирица) односно његовом крају (Чуруг) док се у млађе бронзано доба датују само оставе из Коњуше, Добринаца и Доњих Петроваца. Треба одмах напоменути да су, иако увршћени у оставе, многи од ових скупина налаза вероватно представљали гробне прилоге – тако Коњуша, Враново, Стари Костолац, можда и други. Поред 21 презентоване целине чији су аутори Драга Гарашанин, Драган Поповић, Снежана Маринковић као и покојни Растко Рашајски и Јован Тодоровић, на почетку књиге се налази уводни текст Милутина Гарашанина са хронологијом остава из друге књиге и, што је доста важно, са хронолошким осврtом на оставе из прве књиге.

Појава ове књиге је свакако значајна за нашу праисторијску науку и све оне који се баве овим веома занимљивим периодом – крајем бронзаног и почетком гвозденог доба на нашем тлу јер представља важан репер у његовом даљем проучавању Неких пропуста, ту и тамо, на жалост, има.

Уводни текст Милутина Гарашанина завршава се веома корисном хронолошком табелом која обухвата различите хоризонте остава млађег бронзаног и раног и старијег гвозденог доба, као и хронолошке системе гвозденог доба за простор централног Балкана. У колони која означава поделу ових фаза Амалије Можолич за Мађарску има неких грешака – фаза Aranyos припада крају Br D а не На А1 док фаза Románd/Podhering припада На В2/3 а не На В3/С1 Такође је штета што једна тако реномирана штампарија као БИГЗ није била у стању да румунска слова штампа у оригиналу него их је транскрибовала, нпр. ţ у tz. Тако је вероватно дошло и до неких погрешно исписаних имена.

На крају описа сваке оставе наведена је литература која говори где је дотична остава била пре тога објављена. Од овог принципа, међутим, има неких одступања. Нпр. код налаза из Коњуше и Жировнице наведен је Валтровићев чланак „Бакрене и бронзане старине у Србији" (Старинар VII, 1890, 65 и д.) где се налази први пут објављују, заједно са предметима који су током Првог светског рата били изгубљени, тако да је тај чланак драгоцен јер једини доноси материјал из Коњуше и Жировнице у целости. Међутим код налаза из Вранова, који је такође Валтровић на истом месту објавио у целини и где су неки предмети такође за време Првог светског рата изгубљени, овај се чланак не помиње. Корисно би можда било да су објављени Валтровићеви цртежи, тако да читалац има увид у целе оставе а не само у њихове сачуване комаде. Посебан пропуст је начињен код оставе из Рудоваца: није наведено да је остава публикована у Праисторији југословенских земаља. Жељезно доба, табле 54 и 55, иако су управо те две табле објављене у књизи као илустрација материјала из Рудоваца. Јединство навођења литературе, с друге стране, нарушава цитирање дела која пружају аналогије за обрађени материјал код Аљудова и Манастирице, што мање упућене читаоце може да доведе у извесну забуну где су све те оставе биле објављене.

Од 21. оставе само три – Добринци, Доњи Петровци II (за разлику од оставе Доњи Петровци I која је објављена у првој књизи) и Сечањ II – нису до сада публиковане. Прве две припадају млађем бронзаном добу (На А1) и добро су опредељене у тај период. Посебно је важна остава Добринци која садржи две веома занимљиве фибуле. Једна је наочараста фибула без осмице у средини која припада типу Сухдол (Suchdol), раширеном у Чешкој, Словачкој и Румунији у млађе бронзано доба. Тип егзистира у средњој Европи до краја На А или почетка НА В, али се за сада не може утврдити континуитет у развоју између овог типа и каснијих наочарастих фибула без осмице у средини, веома раширених код нас и суседству у старије гвоздено доба. Код нас је поред Добринаца оваква рана наочараста фибула нађена и у остави Вршац-Мај-

дан, и по зарезима на горњој површини жице који се јављају и у Чешкој и Словачкој може се можда сматрати да представља импорт са севера. Друга фибула, позамантеријска, са три или четири пара спирала и редом пластичних птица на горњој страни, представља изузетан облик – можда најлепшу фибулу нађену до сада на нашем тлу Наиме, иако се код позамантеријских фибула група В – раширена махом у Чешкој и Словачкој – одликује низовима стилизованих птица, она се не може везати за наш комад јер су птице другачије стилизоване и представљене дводимензиално а не тродимензиално као код наше фибуле. Сличније су птице на дводелним лужичким фибулама са два диска из Пољске и северне Немачке, али се ови комади датују у касно бронзано доба и почетак гвозденог доба (На В/С) и каснији су од фибуле из Добринаца. Можда сувише смело звучи претпоставка да је фибула локални производ, настао под одређеним импулсима са севера, из Мађарске или Словачке, али у недостатку ближих аналогија, склони смо да је ипак поменемо. Разлике у обради глава и кљунова три птице које личе на пеликане, дропље и кашикаре, могле су настати случајно, али и намерно: Обедска бара са мноштвом различитих врста птица неколико десетина километара јужно од Добринаца ту се налазила и у време када се фибула датује.

Остава из Сечња II датована је у гвоздено доба IIa, односно хоризонт V остава по М. Гарашанину (На В3/С1) али се нама чини да је треба датовати раније, у рано гвоздено доба, односно у На В2 или чак На В1. Наиме, инвентар ове оставе се највећим делом разликује од остава с почетка старијег гвозденог доба тако да је вероватно старија од тог хоризонта. Остава садржи две наочарасте фибуле са осмицама у средини од тање жице које су сличне фибулама овог типа из Мађарске с краја млађег бронзаног доба (хоризонт Gyermely по А. Можолич) и разликују се од фибула с почетка гвозденог доба које су начињене од дебље жице и често су вишеделне са гвозденим иглама.

Остале оставе су раније биле објављене и већ су више пута коментарисане у литератури, те се на њима нема разлога задржавати. Овде помињемо једино налаз из Станичења код Пирота који се већ дуже времена под тим именом води у литератури. Међутим, из текста Милоја Васића (Годишњак СКА 23, 1909, 183) може се закључити да налаз потиче из Лукова код Сокобање а не из Станичења. Оба места су у источној Србији и на први поглед се чини неважно из кога села потичу нека наруквица и део наочарасте фибуле. Па ипак, картирање наочарастих фибула у Србији указује да се Луково потпуно уклапа у простор на коме се наочарасте фибуле јављају док Станичење, даље на истоку, излази из зоне њиховог простирања. Не желећи да се овде упустимо дубље у разматрање овог питања – евентуално постојање различитих културних група на територији источне Србије у 8 и 7 веку пре н.е., за шта има неких индиција, – помињемо овај детаљ као пример да и ситнице могу имати своје значење у даљем тумачењу тога периода код нас.

Илустрације су добре, јасне и највећим делом уједначене. Принцип приказивања једне оставе на једној или више табли није увек поштован. Често се на истој табли наилази на материјал из две различите оставе што се могло избећи. Читалац би радо видео и гоеграфску карту са локацијом остава које су обрађене у књизи али нема. Постоји, истина, у првој књизи, но могла је бити поновљена и у другој, поготово што се у уводу наводе оставе из прве књиге.

Уз све ове напомене, које смо навели и које су проистекле једним делом, као резултат кашњења изласка публикације, – наша знања о тим питањима битно су напредовала од времена када је већина текстова писана, појаву друге књиге ПРАИСТОРИЈСКИХ ОСТАВА У СРБИЈИ И ВОЈВОДИНИ треба искрено поздравити јер смо њеним изласком први пут добили, са обе књиге заједно, корпус наших остава бронзаног и гвозденог доба који на одређен начин одговара сличним, већ постојећим, корпусима остава у Румунији, Мађарској и Славонији. То ће на више начина олакшати проучавање питања остава и код нас и у суседству.

Растко ВАСИЋ

Jiří Říhovsky DIE FIBELN IN MAHREN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) XIV 9, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1993, Str. 135 i 24 tabe.

Књига Јиржи Ржиховског једног од највреднијих сарадника праисторијске серије „Prahistorische Bronzefunde" (Праисторијски бронзани налази), обрађује фибуле из Моравске из млађег бронзаног и старијег гвозденог доба. Из Моравске потиче релативно мали број фибула, једва нешто преко 200, али се оне истичу одређеним специфичностима.

Занимљиво је да виолинских фибула и њихових деривата, којима се у великом броју одликују Италија и Балкан, овде нема много и да у млађе бронзано доба доминирају дводелне фибуле са раскуцаним луком чији су центри производње били у средњој Немачкој али по мишљењу аутора и у Чешкој, Словачкој и доњој Аустрији. Карактеристично је такође да се од позамантеријских фибула у Моравској јавља само група В, која у средњем делу фибуле има низове издужених плочица на чијој су горњој страни приказане стилизоване птице а на доњој су окачени копљасти привесци, док друге позамантеријске варијанте нису познате. То најбоље говори о деловању локалних радионица на одређеном простору које су свесно форсирале неке облике на рачун других. Из Моравске је познат и један број седластих и харфастих фибула, два облика по форми слична, тако да се често мешају. Као пример може да послужи фибула нађена на насељу Калакача у Срему, често помињана у нашој литератури због значаја који има за хронологију фазе Калакача босутске групе. Она не припада харфастим фибулама, како се обично наводи, него седластим фибулама, јер има краћи федерасти навој него што је код харфастих фибула уобичајено. У Моравској се у млађе бронзано доба јављају и

ране наочарасте фибуле без осмице у средини између два спирална навоја, које треба одвојено посматрати од касних фибула истог облика из старијег гвозденог доба. Ржиховски разликује старију варијанту без куке за иглу на задњем делу, коју датује у Br D, и млађу варијанту са куком и зарезима украшеним дисковима са горње стране, коју ставља у Ha A1/2.

Из старијег гвозденог доба у Моравској су познате двоструке наочарасте фибуле и плочасте фибуле са четири диска, деривати наочарастих фибула, карактеристични махом за средњу Европу. Најчешће су из тог периода чунасте фибуле различитих облика и варијанти, док се чертоза фибуле и њихове варијанте јављају у веома ограниченом броју.

Књига Ржиховског има две карактеристике. Једно, аутор је склон да датује поједине типове једноделних и дводелних фибула, нарочито из млађег бронзаног доба, раније него што смо ми то уобичајили на Балкану да чинимо. С обзиром да су примитивне дводелне фибуле у северној Европи биле познате знатно пре виолинских фибула у Италији, које се сматрају за најстарији облик фибула код нас, па се тако и прве дводелене фибуле у Моравској могу датовати пре наших виолинских фибула, можда за такво ауторово мишљење постоје неки основи. Међутим, разлог за то лежи и у његовом ранијем датовању неких налаза, тако хоризонта остава Дрславице у јужној Моравској у период Br D који неки други археолози стављају у Ha A1. Те несугласице ће се разрешити тек бројним публиковањем нашег материјала, пре свега остава – „Праисторијске оставе у Србији и војводини II" о којима говоримо у овој свесци Старинара су један добар корак у том правцу и прецизнијим хронолошким усаглашавањем истих облика. Друго, он је склон да дели на безброј варијаната један исти облик код кога су ситне разлике могле настати случајно или се могу објаснити невештином калфе да понови потез мајстора, што трагање за праћењем развоја једне форме може да одведе у погрешном правцу. Колико је уопштавање у археологији опасно, ни претерано детаљисање у разлагању на варијанте није препоручљиво.

Књига Ржиховског представља важан беочуг у познавању фибула у средњој Европи и даљи корак у стварању опште слике о распростирању различитих облика фибула уопште. Она је свакако корисна на више начина: једна PBF књига може можда да буде боља или лошија али су све добре и драгоцене јер дају сав или готово сав материјал са једног подручја. Надајмо се, стога, да ће уредници ове серије, која лагано прелази у легенду, смоћи снаге да у току следећих година објаве фибуле и из других делова Европе и тиме створе џиновски корпус фибула који ће решити многа хронолошка, хоролошка и друга питања која још муче европску археологију

Растко ВАСИЋ

Imma Kilian-Dirlmeier, DIE SCHWERTER IN GRIECHENLAND (AUSSER DER PELOPONNES), BULGARIEN UND ALBANIEN, Prähistorische Bronzefunde (PBF) IV 12, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1993. Str. 197 i 77 tabli.

Књига име Килијан-Дирлмајер о бронзаним мачевима у Грчкој, Бугарској и Албанији има међу књигама серије „Праисторијски бронзани налази" посебан значај. Она говори о критским и микенским мачевима као и мачевима протогеометријског и геометријског периода у Грчкој, једном од најважнијих облика материјалне културе, и тако улази шире у проблематику бронзаног доба Егеје, но истовремено даје европске бронзане мачеве, односно европске облике нађене у Грчкој, и тиме задире у вечиту тему односа средње Европе и источног Медитерана у млађе бронзано и рано гвоздено доба. Читалац се сусреће са великом количином познатог и непознатог материјала са ове кључне територије за проучавање европске археологије. Аутор анализира различите аспекте проблема детаљно и минуциозно, критикује ранија мишљења и предлаже нова решења, што у знатној мери представља даљи корак у проучавању ових питања. Уз мачеве из Грчке обрађени су и бронзани мачеви из Албаније и Бугарске, тако да ће веома скоро, изласком Сакеларакисове књиге о пелопонеским мачевима и Хардингове књиге о мачевима са територије некадашње Југославије, мачеви са широког простора – Италије, Средње Европе и Балкана – бити обухваћени у PBF серији и презентовани научној јавности. То је велико достигнуће серије.

Аутор дели бронзане мачеве у Егеји, држећи се у основи поделе мачева Нанси Сандарс, на шест различитих група. То су тип А – дугачки мачеви са облим раменима и танким трном; тип В – дугачки мачеви са правоуглим раменима и дебелим језичком или трном; мачеви са роговима који обухватају типове С, G и Н по Н. Сандарс; крстасти мачеви – тип D по Н. Сандарс; мачеви са угластим раменима и масивном дршком која се завршава српастим горњим делом – тип F по Н. Сандарс; и коначно европски мачеви са језичком, обележени заједничким називом тип Naue II, према давнашњој подели преримских мачева баварског сликара и истраживача Јулиуса Науеа. Поред ових шест главних група, које даље дели на подгрупе и варијанте, аутор посебно издваја мачеве са плочастом дршком, као и више појединачних комада који се по својим специфичностима не уклапају у ову поделу

Мачеви са плочастом дршком се јављају већ у рано бронзано доба али остају и касније у употреби; познати су са грчких острва док је један комад нађен у Јанкову код Разграда у Бугарској. Тип А се датује од средњег хеладског доба II до каснохеладског III, распрострањен је у јужној Грчкој и на Криту а појединачно се јавља у Албанији и Бугарској; тип В, нешто млађи, искључиво се јавља у јужним деловима Грчке; мачеви са роговима, познати током целог каснохеладског доба, распрострањени су по целој Грчкој а јављају се и у Албанији и Бугарској; крстасти мачеви, такође карактеристични за каснохеладско

доба, јављају се у Грчкој и појединачно у Албанији, док је класа F позната само из јужне Грчке. Мачеви типа Naue II такође су познати са целе територије и датују се у каснохеладско III B и III C.

Уз ове основне резултате, аутор опширно расправља о функцији мачева: као оружја за бодење, ударање и сечење, као предмета престижа и угледа, и као предмета култа, и закључује да су мачеви имали вишеструку улогу. Као доказ за своје тврдње, она даје на додатним таблама бројне ликовне представе мачева на критским и микенским споменицима. Књига обилује безбројним графиконима и табелама са дужинама и пресецима мачева, гробним инвентарима и другим анализама које могу али ине морају да увек буду корисни.

Много је питања и проблема, ситних и крупних, који су у овој књизи обрађени и које је немогуће све на овом месту поменути. Овде ћемо дотаћи само неке мачеве који имају неке везе са нашим областима. Два мача са језичком на горњем делу дршке, некад у Евансовој збирци а данас у Оксфорду (Nr. 245/246), слични мачу из Крклина код Битоља, нађени су на локалитету „Graditsa" који није идентификован. Могуће је да, с обзиром да је Еванс скупљао старине по Херцеговини и Црној Гори, ови мачеви потичу са тла бивше Југославије, што би детаљна анализа одговарајућих података можда могла да утврди. Међу посебним облицима Има Килијан доноси мач из Чаушице са бронзаном антенском дршком и гвозденим сечивом (Nr. 448), чија је најближа аналогија један мач са непознатог налазишта, данас у Народном музеју у Београду Мало дедукције и у овом последњем случају можда би осветлило порекло мача из Чаушице. Појаву једног гласиначког мача у Делфима (Nr. 449) аутор објашњава као могући доказ посете неког варварског достојанственика Питијином пророчиштву. Ствар се може, међутим, и обрнуто посматрати. Мач није морао бити „однет" него „донет" у Делфе од стране неког Грка који се отпутио на далеки север. Постоје „за" и „против" за обе претпоставке. Ипак нама се чини вероватније да је у другој половини 7 века, у доба успостављања веза унутрашњости Балкана са југом, мач из средишта Балкана пре донет на југ од неког трговца који је био на северу и однео тамо грчке производе, бронзано посуђе и одбрамбено оружје, и заузврат добио на поклон један овакав мач, него да се какав варварски поглавица, склон путешествијима, одлучио да посети светилише страног бога кога није ни разумевао ни поштовао. Био је то период развијене грчке трговине и њиховог продора у различите правце и пределе, период када су путовали Грци, а не балканска племена која су живела у племенским заједницама и чији се тадашњи главни интерес ограничавао на непосредне суседе: како да склопе мир са њима када је било неопходно и како да им опљачкају стоку када се за то пружи прилика.

Аутор говори и о гвозденим мачевима у Грчкој и прати њихов развој grosso modo од њихове прве појаве до почетка хеленизма. Насупрот до сада владајућем мишљењу да су се гвоздени мачеви, којих нема у субмикенско време, јавили у Грчкој посредством Кипра, Има Килијан указује на постојање бронзаних мачева типа Naue II на почетку протогеометријског доба у Грчкој и претпоставља да су гвоздени мачеви превладали тек у то време. Први гвоздени мачеви су такође били овог типа који је усвојен као најподеснији и најфункционалнији у то време, и отада се облик делимично мењао док негде у 6. веку није опште усвојен краћи мач са крстастим браником, какав је нађен и у „Филиповом" гробу у Вергини с краја 4. века пре н.е.

Може се аутору поставити питање зашто није, с обзиром на то да је у каталогу навела све познате мачеве од гвожђа мачеве из Албаније и Бугарске? Ма каква да је била њена идеја водиља у том смислу, тај додатак не би изискивао неки посебан напор пошто са тих територија нема много гвоздених мачева а био би свакако користан.

Друго питање је како третирати налазе који потичу са једног овако природно некомпактног подручја? Ако се територија Албаније може некако преко Епира повезати са Грчком и заједно обрадити, мада и ту има тешкоћа како нам аутор показује, територија Бугарске је потпуно одвојена од Грчке и највише везана у бронзано доба, како говоре наша центалнобалканска искуства, са јужном Румунијом. Стога је можда било боље да се ова подручја прзентују одвојено, бар у излагању материјала, а онда извуку неки заједнички закључци, тамо где су могући. То је Има Килијан делимично осетила и овде-онде у каталогу груписала мачеве појединих типова из албаније и Бугарске, не обазирујући се на уобичајени азбучни редослед али су та издвајања могла бити радикалнија и презентовање материјала прегледније.

На крају, без неке злурадости, него са нешто гордости и много више саосећања, помињем да аутор није увео у свој каталог један бронзани мач типа Naue II са непознатог налазишта вероватно из Елимије, који се налази у Археолошком музеју у Козанима под бројем 764. Комад је типичан мач са језичком, има три рупице на оштећеној дршци, по две на бранику, и овални пресек сечива. Износим ово са нешто гордости да бих показао да и ми овде донекле пратимо материју али пре свега са доста саосећања јер веома добро знам из личног искуства колико се муке и зноја пролије да би се саставила једна PBF свеска. Почиње се са жељом и намером да се целокупни материјал сакупи, да не изостане ниједан нож, ниједан срп или бријач са територије која се обрађује, а онда када се рукопис заврши, испостави се да је ипак нешто промакло и да се увек накнадно појави неки комад у неком мрачном бућаку код нељубазног кустоса или неповерљивог колекционара, комад који није ушао у чувени Fundstoff. Због тога треба радити што се боље може и скупљати што је могуће више, али имати на уму да се све никад неће моћи сакупити,

denn ein Tor nur kann auf Erden hoffen
zu genügen einem solchen Triebe.
(August Graf von Platen, Tristan)

Али то је разумљиво, то је и људски, јер, најзад, ниједно дело, ма колико се трудили, није савршено. Не треба заборавити, међутим, да и поред тих пропуста и тих заборављених комада PBF свеске по својој вредности и значају остају трајни и незамењиви споменици праисторијске литературе, а то је најважније.

Растко ВАСИЋ

Zdenko Žeravica, ÄXTE UND BEILE AUS DALMATIEN UND ANDEREN TEILEN KROATIENS, MONTENEGRO, BOSNIEN UND HERZEGOWINA, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IX, Band 18, Stuttgart 1993, 154 страна, 49 табли са илустрацијама.

Две особине монографије З. Жеравице издвајају је из осталих свезака (недогледне) серије PBF-a: географска одредница и начин обраде објеката који чине њену садржину а то су секире, брдаве и длета. Територија коју обухвата ова публикација као да измиче уобичајеним географским називима западног Балкана, што потврђује описни наслов: „Секире и брадве из Далмације и других делова Хрватске, црне Горе, Босне и Херцеговине" другим речима то је приморски крај (Јадрана) са ширим континенталним залеђем.

Редакција PBF-a била је (са правом) широке руке у одређивању садржине књиге, дозвољавајући да уз секире бронзаног доба буду укључене не само оне из енеолита, већ такође из старијег гвозденог доба. Тиме је хронолошки оквир серије, узете у целини – бар за ову књигу – знатно прекорачен. Заузврат добијен је редак и изузетно занимљив преглед производње секира и брадви од увођења метала (бакра) у употребу па приближно до доласка Келта на Балкан. Непридржавање хронолошке обавезе, прописане насловом серије, позитиван је, дакле, допринос како аутора тако и редакције.

Публикација З. Жеравице је, осим тога, у знатној мери и археометалуршког каракера, јер такође обрађује калупе и судове за ливење, као и бронзане „погаче" заправо неку врсту ингота.

Композиција публикације одступа унеколико од устаљеног обрасца многобројних свезака PBF-a. Изостављен је класични каталог обично стављан иза уводног и расправног дела текста – уместо тога су мање типолошке целине послужиле као основне јединице обраде. Оне садрже сажет опис типолошких одлика одговарајућих артефаката, преглед налазишта са цитираним материјалом, уз две устаљене рубрике о распрострањености датих секира или брадви и њиховом датовању (релативном и апсолутним). Поједини типови, нарочито развијени и масовно употребљавани, разврстани су такође у варијанте. Сваки објект описан у каталогу одговарајуће целине, добија свој текући број, који задржава и у илустративном делу, чиме је знатно олакшано коришћење свих података.

Тек када се на једном месту окупи тако велики број секира и брадви, са истог подручја и кроз различите културне периоде, сагледава се јасније дуги низ њихове еволуције. При томе треба имати у виду да су секире, уз ножеве и мачеве, веома конзервативна и традиционална врста металног оруђа и оружја праисторије. Разликују се, према исцрпно документованом прегледу ове публикације, три основне типолошке заједнице раздељене по врсти употребљеног метала (легуре) а не само по својим облицима. Упадљива је подударност те археометалуршке поделе са традиционалном периодизацијом, у којој културна раздобља носе име ових метала (бакарно, бронзано и гвоздено доба).

Иако су ово општепознате истине, ипак је приметно укрштање периодизације археометалургије и археологије у досадашњем традиционалном моделу производње и пратећег цивилизацијског развоја током праисторије. Међусобна зависност еволуције материјалне културе, било како она схваћена, са напретком у производњи оруђа (и оружја), види се из ове књиге првенствено по документованој грађи. Ако се таквом коришћењу марљиво сакупљене и појединачно опредељене археолошке (и археометалуршке) грађе додају и друге свеске PBF-a, тада ће механизам у стварању нових типова праисторијске металургије бити знатно одређенији.

Очигледно је – да се то поново нагласи – да се технолошки развој тачније сагледава само у великим серијама артефаката. Ово се пре свега односи на јасније одвајање пролазних типолошких појединости од одлучујућих функционалних форми. Однос између усадника, оштрице и радних површина (тј. обима) праисторијских металних секира најбоље илуструје такве развојне варијанте.

Разликују се отуда три основне групе секира: енеолитске, бакарне, масивне, са подврстама секира – чекића и оних крстастих; бронзане, такође са две главне подгрупе: равне, са извученим ивицама и кратке, са цилиндричним усадником (тзв. „келтови"). Између ових подгрупа недостају прелазни типови, па треба помишљати на известан развојни скок, који уводи у дуготрајну употребу један од најомиљенијих облика касног бронзаног доба – секиру са цилиндричним тулцем и ушицом за причвршћивање дршке. Бојне (или церемонијалне) секире тог времена, побољшана (или слободније речено „китњаста") варијанта енеолитске секире са цевастим усадником, представљају врхунски (занатски) производ индустрије бронзе, изостављен у потпуности уласком гвожђа у ширу употребу.

Секире гвозденог доба су најпре равне, са бочним крилцима, затим са повијеним ивицама ради прихватања дршке. Упадљиво је понављање неке врсте енеолитског прототипа крстастих секира, најприближније типу секире – брадве. Секире са крилцима су најстарије и оне готово понављају праоблик равних секира бакарног доба са лепезастим сечивом. Једино је двојна секира донекле новост уколико се изузму такве секире егејског бронзаног доба.

Распрострањеност појединих типова секира је веома велика и само густина налаза може да укаже на област

своје завршено дело. Врло употребљива по распореду грађе, обогаћена зналачки изведеним илустрацијама, шта би књига Р Васића могла још да буде у музеолошком смислу – разумљиво приручник о срповима бронзаног доба.

Борислав ЈОВАНОВИЋ

Marianne Hamiaux, LES SCULPTURES GRECQUES, I DES ORIGINES À LA IVe DU IVe SIÈCLE AVANT J. C., Musée du Louvre, Département des antiquités grecques, étrusques et romaines, Paris 1992, 301 str.

Овај каталог као што у предговору истиче руководилац одела за грчке, етрурске и римске старине Музеја, појављује се скоро после једног века од првог каталога издатог 1896. г У међувремену наша знања о овој проблематици су се повећала као и сама збирка. Појава овог каталога у многоме је била олакшана комплетирањем музеолошког досијеа за сваки предмет што је било урађено у оквиру Центра за информатичку обраду (Centre J. Charbonneaux) за чије конституисање, пре десетак година, је умногоме заслужна ауторка овог каталога. Допринос тог рада није само брзо и лако руковање предметима већ и прецизно утврђивање података за сваки предмет што није увек било лако с обзиром да је почетак конституисања збирке био у време (поч. XIX в.) када научне методе и стандарди рада у археологији нису били на неопходном нивоу и веома далеко од данашњих. Било је потребно много времена, труда и жеље да се уђе у траг порекла сваког предмета преко систематског упоређивања података у архиве и старе инвентарне књиге Музеја што је ауторка радила са прилежношћу и љубављу за сваки предмет још од првих дана свог професионалног рада. Такав приступ јој је омогућио да исправи многе грешке које су се преносиле од генерације у генерацију искривљавајући наша знања и чије је најевидентније резултате ауторка већ објавила[1] а таквих примера има и у овом каталогу. Да споменемо само примерак главе кикладске скулптуре, no 12 (Ma 2709), познат као „Глава из Аморгоса" а уствари потиче са острва Керос и главе жене no 246 (Ma 3121) која је нађена у Теби а не у Кифисији. Осим прецизирања порекла предмета неколико пута је поправљена и датација. Тако на пр. утврдила је да је статуа позната као „Аполон Мазарин" уствари кипарског порекла (Malloura) којој је била накалемњена глава римске копије. Такође је „откривено" заборављено порекло неких предмета, no 273 (Ma 4564) Халикарнас, no 254 (Ma 3258) Беотија. Подаци у улазним књигама о ранијим сопственицима предмета омогућили су јој да, трагајући у архивама Музеја, прецизира порекло: тако је утврдила да малена македонска стела no 147 (Ma 798) потиче из Потидеје. Ипак у неколико случајева предмети нису могли бити идентификовани с обзиром на јако сумарне описе у улазној књизи. Неколико је било без инвентарских бројева или су папирнате етикете током времена страдале. Све у свему може се рећи да је овај каталог први велики резултат тог савременог и строго научног начина рада, а биће слеђен још са најмање два тома. Ауторка већ припрема други том у хеленистичкој скулптури.

Овај каталог обрађује дела прехеленског периода, II/III миленијум (37 каталошких јединица) све до краја класичног периода у најширем смислу речи, уобичајено стављан у крај IV в. п.н.е. (укупно 256) искључујући римске копије. То је принцип који је такође примењен приликом преуређивања изложбених сала Музеја, где су римске копије изгубљених оригинала изложене одвојено. Приликом обраде примењен је хронолошки принцип: кикладска фаза, минојско–микенска, ориенталистичка, архајска и класична. У оквиру сваке фазе дела су изложена по типовима и по месту производње, осим фрагменти архитектуре који су дати на крају каталога. Хронолошки принцип, из разумљивих разлога је напуштен два пута: приликом презентације античких вотивних рељефа од којих неколико је датирано у почетак III в.п.н.е. као и две сликане стеле IV в. из Александрије које ће бити третиране у следећем тому заједно са још 25 стела хеленистичког периода. Они предмети који се не могу још увек датирати прецизно, као и они за које није лако утврдити да ли су оригинали, делумични или потпуни фалсификати, ауторка је дала у посебним одељцима укратко излажући разлоге за своје опредељење.

Као што сама истиче има веома мало каталошких јединица које су непознате научној јавности. Већина је била предмет проучавања специјалиста за скулптуру, међутим, дисперзираност њихових радова а понекад и супротна гледишта отежавају процену достигнутих знања и утврђивање степена истражености, што је био један од разлога за израду оваквог каталога. Поред скулптура у правом смислу речи ауторка је укључила и друге предмете од камена: вазе, лампе и архитектонске елементе са или без украса, затим оне скромне израде или фрагментарног стања који су недовољно интересантни да би били изложени или тема посебних публикација, а с циљем да не остану непознати научној јавности. Близу половину каталошких јединица, или 128 су надгробни споменици и вотивни рељефи, 80 статуе, 65 рељефи и архитектонски фрагменти. У каталог нису укључени епиграфски споменици у правом смислу речи јер је израда корпуса натписа у току. Највећи део, 140 је атичке провенијенције, око 50 је из М. Азије, 34 са Пелопонеза, 25 са грчких острва, 20 је из северне Грчке у коју ауторка нажалост укључује и Македонију која није била део Хеладе, 4 из тзв. Велике Грчке и 2 из Киренаике. Чињеница да Музеј има израђену комплетну фотодокументацију за сваки предмет, омогућила је ауторки да богато илуструје сваку каталошку

[1] Les éléments d' architecture de Magnésie du Méandre conservés au Musée du Louvre, *RA* 1988/1 str. 83–108: Ead., La rescapée, du „Bougainville" un élémend du portique ouest de Délos, conservé au Musée du Louvre, *RA* 1991/2 str. 267–276.

јединицу, и да избегне дугачке описе који никада не могу да замене фотографију.

После уводног дела ауторка даје кратак историјат збирке на основу улазних књига Музеја. Прве експонате, 5 рељефа збирке Nointel, Музеј је добио 1803. год. Затим, 1818. г., је била купљена збирка Choiseul-Gouffier састављена од дела прикупљена у Атици и Тродади крајем XVIII века. Сенат грчке владе је 1830. год. поклонио Француској делове метопа Олимпијског храма које је открила научна експедиција на Пелопонезу у оквиру француске војске док је помагала грчке устанике против Отоманског Царства. Вероватно су тада прикупљени и архитектонски фрагменти у Доњој Фигалији и на острву Делос. У 1838. год. из нејасних политичких разлога султан Мехмед II је, 13 фрагмента и један капител храма у Assos-у поклонио Лују Филипу, у чије су време започеле званичне научне експедиције: 1842 у северној Грчкој (Mynoide Minas је сакупљао манускрите) а 1843–44 Ph. Le Bas (Грчка и М. Азија). У ово време пада активност француског конзула (L. Despréaux de Sint-Sauveur) у Отоманској Империји са седиштем у Солуну После овога је, 1849, поред асирских старина у северном крилу тзв. Cour Carrée уређена прва сала грчких скулптура у инвентару из 1857 означена као Musée grec primitif када су први пут јавно изложени фрагменти из Олимпије.

У време Другог Царства археологија је сасвим постала ствар престижа државе. Тада (1861/2 г.) су преузете научне експедиције у Тесалији и Македонији (L. Heuzey и H. Daumont) на Атосу и Тасосу (1864) које су значајно увећале колекцију Музеја делима неатичке провенијенције. Истовремено су поједини археолози, конзули и путници слали „открића" својих путовања. Предмети из Македоније, који су објављени у Catalogue de la missison de Macedoine et de Thessalie, 1862, исте године били су изложени на Светској изложби у Palais de l'Industrie у посебној октогоналној сали у чијем је центру била реконструисана једна соба гробнице македонског типа из Пидне, придружени цртежима Х. Домета тако да се с правом може говорити о првој и правој археолошкој изложби. Пред крај века је препознат архајски стил, Музеј води живу активност откупа од грчких трговаца и колекционара ради богаћења збирке а обичај појединачних откупа и донација Музеју трајао је до преласка у наше столеће. Повећана збирка поставила је проблем излагања тако да је 1877 г првобитна сала Musée grec primitif била је резервисана за скулптуру из М. Азије док је грчка скулптура пренета у бившу Salle du Candelabre, тј. Salle du Diane античког Музеја, где су се у мање-више хронолошком реду у „чудном промискуитету" тискали предмети од архајског до класичног периода, почев од налаза из Олимпије, преко Партенона до оних из Македоније, укључујући и врата македонских гробница, као и 125 надгробних стела и вотивних рељефа. Између 1900. и 1940. купљено је двадесетак стела класичног периода. У 1936. год. на основу нових музеолошких принципа остварен је пројекат проширења изложбеног простора грчких старина: архајска скулптура као и налази из Олимпије и Партенона, добиле су две посебне сале, две сале су одређене за надгробне и вотивне споменике а двориште Сфинга за архитектонске фрагменте. Том приликом добар део предмета је повучен у депо Музеја. После другог светског рата аквизиције скулптуре су ретке с обзиром на строго законодавство држава које штите своје културно наслеђе.

Каталошке јединице су рађене по систему који су L и F. Villard утврдили за израду банке података колекција античких предмета Музеја у Француској, који ауторка укратко објашњава, стр. 15–19. У опису предмета ауторка је инсистирала на детаље које се не виде на фотографији, као што су технике израде, рестаурирани делови и сл. Библиографија за сваку јединицу је брижљиво одабрана, неоптерећена каталозима који понављају исте податке. Најстарије цитирано, иако застарело дело је F. Clarac, Musée de sculpture antique et moderne, 1826–1853, јер садржи табле које показују раније стање предмета и сведочи о степену археолошког знања у то време. Такође је наведена Encyclopédie Photographique de l' Art, 1938, иако не доноси никакву библиографију, због одличних фотографија. Посебно су драгоцене фотографије предмета који другде нису илустровани. За петнаестак необјављених предмета наведено је све што је могло користити, чак и белешке у књигама аквизиције. Ма колико да су значајне публикације које третирају поједине проблеме нису укључене како би се избегло оптерећење каталошких јединица.

Индекс садржи топографске податке, имена донатора, имена митолошких личности, индекс мотива, сценских представа, животиња, ваза и индекс личних имена. На крају су паралелно дати бројеви из Inscriptiones Graecae и Die attischen Grabreliefs (A. Gonze) као и библиографија.

У сваком случају, циљ који је себи поставила ауторка, да нам пружи јасан и лако употребљив приручник са свим подацима и сазнањима којима наука располаже у садашњем тренутку, је у потпуности остварен. Доказ за то је награда коју јој је доделила Француска Академија.

Наде ПРОЕВА

In memoriam

ЉУБИЦА ПРОДАНОВИЋ
1935–1992.

Рођена је 1935. год. у Београду, где је, 1960. год., дипломирала археологију на Филозофском факултету Од 1962. год. па све до болне и преране смрти, радила је као документатор Археолошког института у Београду Њена делатност подударала се са

реализацијом изузетно обимних археолошких истраживања вршених у Сирмијуму, Улцињу, Ђердапу и на бројним другим налазиштима са споменичким остацима прворазредног значаја. Обиље података који су са тих ископавања пристизали у Археолошки институт, захтевало је формирање јединственог система документације, у чему је Љубица Продановић имала водећу улогу. Увођењем централне картотеке налазишта, планотеке, фототеке и других видова регистровања података, она не само да нас је све задужила, већ је и себи подигла трајан споменик. Послу који је годинама успешно обављала подарила је својствену упорност, сналажљивост и знање које је добрим делом стекла учешћем у истраживачким екипама више археолошких локалитета различите културне и хронолошке припадности. У највећој мери била је привржена ископавањима Сирмијума. Стога је сасвим разумљиво да је њен допринос стварању и развоју Центра за археолошка истраживања и документацију у Сремској Митровици био изузетно драгоцен. У оквиру истраживачког Центра оформљен је, између осталог, систем класификације и анализе предмета који ће касније бити примењен у оквиру пројеката истраживања великих античких налазишта у нашој земљи. Као један од најактивнијих твораца тог типолошког и аналитичког система, она је себи обезбедила почасно место у процесу унапређења теренске документације.

Одласком Љубице Продановић или Ноне, како смо је сви звали, Археолошки институт изгубио је марљивог, савесног, интелигентног и, рекао бих, скоро незаменљивог документатора, донекле конзервативног али увек рационалног Њени најближи са-

радници изгубили су верног пријатеља, понекад строгог, према себи и према другима, али пре свега осећајног Никада нећу заборавити наш последњи сусрет, када је, већ измучена тешком болешћу, угледала на прагу болничке собе нашег заједничког пријатеља и мене. Лице јој је било озарено срећом, упркос боловима који су је раздирали. На растанку, осмех је није напустио, али смо знали да плаче. Без суза. У себи.

Владислав ПОПОВИЋ

НЕБОЈША СТЕПАНОВИЋ
1947–1994.

Једног мартовског дана, на измаку зиме 1994. године, тихо је из наше средине нестао Небојша Степановић, кога су пријатељи и колеге једноставно звали Кеба. Опхрван тешком болешћу и свестан неумитног краја повукао се у мир родитељског дома, не наго-

вештавајући патње кроз које је пролазио. Стога је, и за нас који смо му били блиски, његова смрт дошла изненадно и неочекивано. Не желећи да било кога оптерети својим проблемима, оставио нас је у уверењу да је у питању пролазна слабост и да ћемо се поново окупити око заједничког посла.

Поникао је у београдској грађанској средини, у породици професора универзитета, која му је пружила могућности за свестрано образовање. Завршио је класичну гимназију у једној од последњих генерација ове знамените школе. Након тога, уписао се на Архитектоснки факултет где је успешно завршио прве две године. Увидевши, међутим, да то није његово животно опредељење, напушта студије архитектуре и окреће се свету археологије, који му је пружао већи изазов. Уписао се на Филозофски факултет 1968. године, са великом генерацијом која је дала више десетина археолога. Било је то време великих ископавања на Ђердапу, и Кеба ту стиче своја прва теренска искуства. Већ тада, дошла је до изражаја његова изузетна обдареност и склоност ка раду на документацији, што ће пресудно утицати на његов даљи животни позив.

Припремајући свој дипломски рад, 1973. године, дошао је први пут на Београдску тврђаву, не као пуки посетилац, већ као стручњак који се одмах укључио у истраживачки процес. Пар година касније он ће бити један од првих сарадника новог Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву Успешан рад документационог центра Пројекта великим делом његова је заслуга. Вршио је снимања на терену и водио екипе младих сарадника, обрађивао теренску документацију и методолошки је усавр-

шавао, да би свој свакако највећи допринос дао у графичком приказу археолошког налаза. Две деценије његовог рада остало је уграђено у подухватима које смо остваривали под кровом старе „војничке кухиње" у Доњем граду Међутим, то нису била његова једина ангажовања. Годинама је радио на истраживањима тврђаве Рас и манастира Студенице. Учествовао је на ископавањима у Сирмијуму, одлазио на Царичин град.

Свој изузетан цртачки таленат и склоност ка графичком изразу, Кеба је усмерио ка ископаном артефакту Обдарен оштром опсервацијом имао је неупоредиву способност да цртежом у тушу предочи структуру материјала – фактуру керамичких посуда, различите врсте метала нагриженог корозијом, фину површину кости или иридирано стакло. О високим дометима његових трагања сведоче илустрације у монографијама о Београдској тврђави, Тера сигилати из римске Мезије, као и радови у едицијама Sirmium, Царичин град, затим у Старинару, Новопазарском зборнику и др.

Кебине креативне способности нису се ограничавале само на свет археологије. Успешно је радио као илустратор уџбеника, посебно оних о спорту, а изузетан дар показао је и у домену стрипа. Листајући поново један од његових сачуваних стрипова, остајемо у уверењу да се може сврстати међу најбоља остварења те врсте на нашем тлу Велики изазов за њега представљао је и рад на бакрорезу Желећи да се у том смеру и даље усавршава, али и опроба у једној веома захтевној средини, провео је годину дана у Сједињеним државама остављајући за собом низ успелих дела. Свестрано образован и добро упућен у различите теме савременог света, доста је читао, а и сам је имао литерарне склоности. Своје стихове најчешће је држао далеко од очију јавности.

И како то често бива, Свевишњи даје, али и узима. Свестрано обдарен и изузетно сензибилан, са сјајним креативним способностима које су могле бити смисао живота, Кеба ипак није био срећан. Окружен светом који није прихватао, сасвим различитим од њему блиских визија, све више се повлачио у осаму, избегавајући чак и блиске пријатеље. Мучну стварност која нас је окруживала, са ратом и бедом, веома је тешко подносио. Понестало му је снаге да се бори, посустао је и предао се судбини, као да је желео да што пре напусти овај свет

Изгубили смо драгог пријатеља и колегу У мислима он остаје са нама, а када нас и наших сећања нестане, остаће његово дело као непролазна вредност и траг једног аутентичног живота.

Марко ПОПОВИЋ

ЉИЉАНА БЈЕЛАЈАЦ
1948–1994

Прераном смрћу Љиљане Бјелајац дубоко су ожалошћени њени пријатељи и колеге. Археолошки институт је изгубио свог угледног члана, а српска археологија једног од најталентованијих представника средње генерације. Њен животни пут прекинут је у

зениту стваралачких напора, када је дугогодишњи труд испуњен студијама, теренским радом, искуством које је стицала на домаћим и међународним скуповима, тек почео да даје своје раскошне плодове. Искусан истраживач, научник од угледа и поверења, за кратко време обезбедила је свом делу запажено место у науци. И више од тога. формирала је школу која успешно следи њен пут, чије се одлике препознају у матичној збирци на Калемегдану, подједнако у Виминацијуму или Царичином граду

Још као студент археологије, потом као асистент и научни сарадник Института, учествовала је у теренским радовима у низу најзначајнијих археолошких локалитета у Србији. Специјализовала се за проучавање и обраду керамике. Њена типологија коју је успоставила и уредила за керамику са Београдске тврђаве, Виминацијума и Царичиног града чини темељну збирку овог материјала. На чврстим, солидно фундираним закључцима уређена је основна документација, а отворене су и добре могућности за продубљену студију о појединим важним питањима. о локалним радионицама, типологији и хронологији керамичарске продукције на нашем простору и у суседним областима.

У овом смислу, значајни су радови које је објавила у угледним часописима. о византијским амфорама у Подунављу у 11 12 веку (Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th–12th Centuries, *BCH*, suppl. XVIII, 1989, 109-118), о керамици и лампама са Царичиног града (La céramique et les lampes, *Caričin Grad*, vol. II, Belgrade–Rome 1990, 161–190), о имитацијама terra sigillata-e са рељефном декорацијом (Imitations of terra sigillata with relief Decoration from Singidunum, *Rei cretariae romanae fautorum Acta*, XXV–XXVI, 1987, 465–479). Ту, свакако спадају и радови које је објављивала у *Старинару*· о археолошким подацима за раздобље Сеобе народа

(*Старинар* XLII, 1991, 123-129, са В. Иванишевићем), о мортаријумима у Подунављу (*Старинар* XLIII–XLIV, 1994, 139–148). Такође и радови који су објављивани у другим часописима: *Годишњак града Београда, Бердајске свеске, Виминацијум, Зборник Народног музеја* и др. Овим радовима Љиљана Бјелајац се сврстала међу одличне познаваоце античке и рановизантијске керамике на ширем средњобалканском простору Њеном суду се веровало, а позиви који су јој упућивани са разних страна, да учествује и говори на специјализованим међународним скуповима, чинили су част и српској археологији у целини. Свакако да је угледу који је стекла допринела њена прва монографија *„Terra sigillata у Горњој Мезији"* (Београд, 1990) која је произашла из докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Београду Овим њеним радом општа и посебна знања о античкој керамичарској продукцији значајно су унапређена, чиме је умногоме превазиђено дуго заостајање у овој области код нас.

Монографију Љиљане Бјелајац *„Амфоре горњомезијског Подунавља"* објавио је Археолошки институт постхумно (Београд, 1996), у серији посебних издања. У њој се обрађује археолошка грађа из области подунавског лимеса. Радећи на овој монографији готово до последњег даха, уносећи поправке и допуне у већ формирани рукопис, Љиљана Бјелајац је изразила све своје научне особености: радозналост у одбиру теме, марљивост у обради грађе, систематичност и талент да у недовољно познатој материји нађе универзалне вредности од значаја за проблематику коју расправља, али и за друга, комплементарна истраживања. Ове карактеристике искусног истраживача долазе до посебног изражаја када се ради о амфорама које су подложне стилским променама, хронолошки осетљиве и по садржају који носе лако препознатљиве. У складу са токовима европске науке, добро обавештена о најновијој литератури, Љиљана Бјелајац сложену проблематику амфора разматра на компетентан начин, излажући их по типовима и целинама, не занемарујући друга шира подручја када је реч о римској керамици у целини, трговачким путевима и економици античког света. Њена монографија стога има карактер приручника, извора за различита истраживања и тумачења материјалне културе, од значаја за познавање римског лимеса и наше земље у античко доба уопште.

Љиљану Бјелајац није било тешко волети. Ако сте имали срећу да је познајете то осећање сте морали гајити јер њу су красиле и многе друге најдивније људске особине. Имати њу за пријатеља било је право богатство. Њен тако брзи одлазак стога је болно погодио и све њене колеге и пријатеље.

Као да је ипак тачно оно што сам више пута чула од других а и сама изговорила када бих имала потребу да се утешим – и Бог увек прерано узима најбоље.

Ана ПРЕМК

Répertoire d'archéologie, d'art et d'histoire culturelle

PUBLICATIONS PARUES EN 1990–1991 SUR LES MONUMENTS HISTORIQUES, STATIONS ARCHÉOLOGIQUES ET RECHERCHES SCIENTIFIQUES EN YOUGOSLAVIE

Rédacteur: Verona MILETIN

Collaborateurs: Miodrag JOVANOVIĆ Goran PILJAK et Branislav TODIĆ

GÉNÉRALITÉS

BIBLIOGRAPHIES – BIOGRAPHIES

N. ANZULOVIĆ, *Uz 80. Obljetnicu života Nike Dubokovića Nadalinija.* Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 60-61.

Библиографија. Избор 1987-1989. Књиге. Часописи. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 195-218.

Bibliografija 1947 – 1987 Histria archaeologica 19 (Pula 1988). – Compte rendu par A. GRI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 60-61

Библиографија Милутина Гарашанина (réd. В. МИЛЕТИН) (texte comp. franc.. Bibliographie de Milutin Garašanin). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 7-24.

Библиографија радова професора Мирона Флашара (réd. par Друштво за античке студије). Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 213-224.

Библиографија Војводине. Сер. 1. *Монографске публикације 1987* [Изд. Библ. Мат Срп.]. Нови Сад, Мат српска (1991). 613.

Библиографија за 1988. годину – Расправа и дела из словенске и индоевропске филологије и опште лингвистике која су изашла у Југославији (réd. О. САБО-ЈЕРКОВ), Јужнослов. фил. XLVI (Београд 1990) 165-278.

Библиографија за 1989. годину – Расправа и дела из словенске и индоевропске филологије и опште лингвистике која су изашла у Југославији (réd. О. САБО-ЈЕРКОВ), Јужнослов. филол. XLVII (Београд 1991) 281- 386.

С. БИОРАЦ, *Библиографија радова Ејупа Мусовића.* Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 173-182.

Божидар Ферјанчић, редовни члан. Год. – Срп. акад. наука умет. XCVII, 1990 (Београд 1991) 405-407

LJ. BUKVIĆ, *Biografija Rastka Rašajskog.* Glas.- Nar. muz. 4 (Pančevo 1991) 9-10.

Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique 12 (Bibliographie 1985-1987 et complément des années antérieures – Articles et comptes rendus de publications parues en 1985-1988). Paris, CNRS (1988-1989). 413. Avec ill. – Compte rendu par M. BUZOV, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 68-69.

N. CAMBI, *Povodom 75. obljetnice života Branimira Gabričevića.* Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 61-63.

N. CAMBI, *Uz 75. obljetnicu Života akademika Mate Suića.* Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 63-64.

B. ČEČUK, *Uz 70. obljetnicu života Vladimira Markotića.* Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 64-65.

B. ČOVIĆ, *Život i djelo akademika Alojza Benca.* Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 9-14.

N. DUVAL, *Bibliographie de Ivanka Nikolajević.* Rivista di archeol. crist. LXVII, 1 (Città del Vaticano 1991) 132-138.

I. GOLUB, *Marija Agnezija Pantelić – o sedamdesetpetoj obljetnici života.* Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 9-17

М. ГУЦУ, *Библиографија Грађе за проучавање споменика културе Војводине I-XV* Грађа проуч. спом. култ Војв. XVI (Нови Сад 1990) 121 131

J. INTIHAR-FERJAN, *Umetnosnozgodovinska bibliografija za leto 1986.* Zb. umet. zgod. XXVI (Ljubljana 1990) 163-206.

J. INTIHAR-FERJAN, *Umetnostnozgodovinska bibliografija za leto 1987* Zb. umet. zgod. XXVII (Ljubljana 1991) 165-217

Ш. ЈОАНОВИЋ, *Библиографија Растка Рашајског*. Глас.- Нар. муз. 4 (Панчево 1991) 11-17

З. М. ЈОВАНОВИЋ, *Александар Дероко* (rés. franç.). [Пос. изд. 8]. Београд, Репуб. зав. заштт. спом. културе, Друштво конзерв. Србије (1991). 120. Avec ill.

I. KAMPUŠ, *Uz sedamdesetgodišnjicu profesora Luje Margetića. Bibliografija prof. dr Luje Margetića*. Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 455-463.

В. КОНДИЋ, *Милутин Гарашанин* (texte comp. franç.). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 1-4.

L. MARGETIĆ, *Sjećanje na prof. dr Jaroslava Šidaka*. Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 3-4.

Г МАРЈАНОВИЋ, *Преглед часописа*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 218-222.

Г МАРЈАНОВИЋ, *Преглед часописа*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 234-236.

D. MEDAKOVIĆ, *Miloje M Vasić* (rés. serb.. Милоје М. Васић).Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 9-10.

В. МИТЕВСКИ, *Академик Михаил Д. Петрушевски (1911-1990). Библиографија на објавените трудови на акад. Михаил Д. Петрушевски од 1981 година*. Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 7-10.

A. NAZOR, *Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Marije Pantelić*. Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 18-22.

D. PERIŠA, *120. obljetnica rođenja Mihovila Mandića*. Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 80-81

Б. ПОПОВИЋ, *Библиографија*. Избор 1988-1990 Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 213-234.

Преглед издања Српске академије наука и уметности 1985-1986 (Ed. М. ПАНТИЋ, réd. par Б. ЈОВАНОВИЋ). [Издања библиотеке САНУ 10]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991). 202.

Преглед издања Српске академије наука и уметности 1987-1988 (Ed. М. ПАНТИЋ; réd. par Б. ЈОВАНОВИЋ). [Издања библиотеке САНУ 11]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991). 181.

З. РАКИЋ, *Библиографија Косова и Метохије 1945-1960 (историја, археологија и историја уметности средњег века)*. Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 415-427

Сима Ћирковић, редовни члан. Год. – Срп. акад. наука умет XCVII,1990 (Београд 1991) 379-384.

Н. Р СИНДИК, *Јанко Јуранчић (1902-1989)*. Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 327-328.

М. СЛАДИЋ, *Библиографија радова проф. др Бранка Гавеле*. Зб. Фил. фак. (Београ.), Сер. А: Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 3-10.

Славко Гавриловић, редовни члан. Год. – Срп. акад. наука умет. XCVII, 1990 (Београд 1991) 379-384.

A. STIPČEVIĆ, *Bibliographia Illyrica. Supplementum 1978-1982* (Cfr. Старинар н.с. XXXVII, 237). – Compte rendu par Z. MARKOVIĆ, Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 75-76.

A. ŠKEGRO, *Bibliographia Illyrica. Suppplementum 1982-1987* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 235). – Compte rendu par Z. MARKOVIĆ, Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 75-76.

A. ŠKEGRO, *Bibliografija radova akademika Alojza Benca*. Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 15-39.

Васа Чубриловић, редовни члан. Год. – Срп. акад. наука умет. XCVII, 1990 (Београд 1991) 371-378.

A. VLAŠIĆ-ANIĆ, *Obilježena 150. obljetnica rođenja Vatroslava Jagića* (Zagreb, 6.X. 1988-Varaždin, 6-30. X. 1988). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 237-242.

Војислав Корач, дописни члан. Год. – Срп. акад. наука умет. XCVII, 1990 (Београд 1991) 455-458.

Војислав М. Ђурић, редовни члан. Год. – Срп. акад. наука умет XCVII, 1990 (Београд 1991) 359-362.

B. VUKIĆ-BELANČIĆ, *Uz 75. obljetnicu života Marcela Gorenca*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 63-64.

M. ZANINOVIĆ, *Ivo Bojanovski i njegovih plodnih 75 godina života*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 71 73.

NÉCROLOGES

J. BELOŠEVIĆ, *In memoriam. Branko Marušić (1926-1991)*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 56-58.

R. BRATOŽ, *In memoriam. Rudolf Noll (1906-1990)*. Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 465-466.

M. BRKOVIĆ, *In memoriam Seidu M Traljiću (1915-1983)*. Rad. – Zavoda povij. znan. Jugosl. akad. znan. umjet. Zadru 32 (Zadar 1990) 191-193.

N. CAMBI, *Julijan Medini (1939-1990)*. Obavij. Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 82-84.

Ž. CETINIĆ, *In memoriam. Radmila Matejčić (1922-1990)*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 80-82.

М. ДАЛМАЦИЈА, *In memoriam. Рајко Николић (1911-1990)*. Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 298-299.

N. DUVAL, *Ivanka Nikolajević 1921-1990*. Rivista di archeol. crist. LXVII,1 (Città del Vaticano 1991) 129-131

S. GABROVEC, *Jaro Šašel (1924-1988)*. Govor na žalni seji Društva za antične in humanistične vede ter Zgodovinskega društva dne 5. 4. 1988 (texte comp. allem.. Rede auf der Gedächtnisfeier des Vereins für Antike und humanistische Wissenschaften sowie des Historischen Vereins am 5. 4.

1988). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 17-25. Avec 1 fig.

Ђ. ГАЧИЋ, *Растко Рашајски (1912-1990)*. Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 97

In memoriam. Проф. Светозар Душанић (1907-1990). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 99-100.

В. ЈЕРКОВИЋ, *In memoriam. Петар Ђорђић (24. августа 1904 – 4. јула 1989)*. Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 187-189.

В. С. ЈОВАНОВИЋ, *Професор Јован Ковачевић (1920-1988) оснивач Катедре за средњовековну археологију. In memoriam* (rés. franç.. Professeur Jovan Kovačević (Paris 1920 – Beograd 1988), fondateur de la Chaire d' archéologie médiévale). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 129-136.

I. KASUMOVIĆ, *In memoriam. Prof. dr Džemal Ćehajić (1930-1989)*. Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 9-10.

В. КОНДИЋ, *In memoriam. Ђурђе Бошковић (1904-1990)*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 253-254.

В. КОРАЋ, *Андреј Грабар (1896-1990)*. Год. – Срп. акад. наука умет XCVII, 1990 (Београд 1991) 475-477.

M. КОВАЧЕВИЋ, *Ђурђе Бошковић (1904-1990)*. Глас. Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 99-100. Reimp. de Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 253

GJ. KRASNOV *In memoriam. Svetozar S. Dušanić (1907-1990)*. Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 146.

L. S. MAKSIMOVIĆ, *In memoriam. Đuro Basler (1917-1990)*. Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 145-146.

М. МАЛУЦКОВ, *In memoriam. Растко Рашајски (1912-1990)*. Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 297

I. MARJANOVIĆ, *Đuro Basler (1917-1990)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 77

R. MATIJAŠIĆ – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *In memoriam. Rastko Rašajski (1912-1990)*. Obavij. – Hrvat. arheol. Druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 59-60.

M. MEDAR, *In memoriam. Zvonimir Lovrenčević (1911 1990)*. Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 88-89.

M. MEDAR, *Zvonimir Lovrenčević (1911-1990)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 78-80.

С. МИЛЕУСНИЋ, *In memoriam. Светозар Душанић управник Музеја Српске православне цркве*. Глас.- Срп. правосл. црква LXXI, 5 (Београд 199О) 118-119.

M. PAUNOVIĆ, *In memoriam. Mirko Malez (1924-1990)*. Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 80.

Б. ПАВИЧЕВИЋ, *In memoriam. Глигор Станојевић 23. I.1919 28. V.1989*. Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 237-238.

J. POSEDEL, *Ivan Jelovina (1898-1988)*. Starohrv. prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 257-258. Avec 1 fig.

K. PRIJATELJ, *Milan Prelog (1919-1988)*. Zb. umet. zgod. XXVI (Ljubljana 1990) 209-210.

П. ПУЗОВИЋ, *In memoriam. Протојереј – ставрофор Др Душан Кашић ректор Богословије Св. Саве и хонорарни професор Богословског факултета у Пензији*. Глас.-Срп. правосл.црква LXXI, 5 (Београд 1990) 115-117

Р РАДИЋ, *Иванка Николајевић (1921-1990)*. Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 97-99.

Н. РАКОЧЕВИЋ, *In memoriam. Славко Мијушковић (1912-1989)*. Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 235-236.

В. СОКОЛОВИЋ, *In memoriam. Тодор – Тоша Димитријевић*. Нумизматичар 13 (Београд 1990) 97-98.

Р СТАНИЋ, *In memoriam. Др Андреј Андрејевић (1935-1991)*. Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 7-11

А. СТОЈАКОВИЋ *In memoriam. Ђурђе Бошковић 1904-1990)*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 251-254.

В. СТОЈАНЧЕВИЋ, *Васа Чубриловић (1897-1990)*. Год. – Срп. акад. наука умет XCVII,1990 (Београд 1991) 467-470.

Н. ТАСИЋ, *In memoriam. Академик Васа Чубриловић 1897-1990)*. Balcanica XXI (Belgrade 1990) XIII-XVI.

M. TRALJIĆ, *In memoriam. Prof. Hadži Ali ef. Nametak*. An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 293-299.

Р ВАСИЋ, *Михаило Зотовић (1932-1991)*. Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 100-101

I. VOJE, *In memoriam. Dr Irma Čremošnik (12. I 1916- 29. VI 1990)*. Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 464.

I. VOJE, *Nada Klaić 1920-1988)*. Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 301-302. Avec 1 fig.

M. ZANINOVIĆ, *Georges Daux (1899-1988)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 77-78.

ENCYCLOPÉDIES – DICTIONNAIRES

Enciklopedija Živih religija. [Bibl. Odrednice]. Beograd, Nolit (1990). 821

С. ЈОВАНОВИЋ, *Тезаурус за области археологије*. [Стручна библ. лит., 12; Тезаурус, 2]. Београд, Нар. библ. Србије (1990). 147

H. KALEŠI – K. BUHI, *Srpskohrvatsko-arapski rječnik*. Sarajevo (1988). 706. – Compte rendu par D. KUJOVIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 Sarajevo 1990) 293-296.

Leksikon ikonografije, liturgije i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb, Kršć. sadašnjost (1990). 621. Avec ill.

Lexikon des Mittelalters Bd. IV Lieferung 8-10. München Zürich, Artemis Verl. (1989). – Compte rendu par P Štih, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 467-468.

Lexikon des Mittelalters. Bd. V Lief. 1-7 München, Zürich, Artemis Ver. (1990-1991) 2-1567

Reallexikon zur Byzantinischen Kunst (Herausg. M. RESTLE). Bd. IV Lief. 29/30 31/32. Stuttgart, Hiersemann (1990) 642-959; 962-1235. Avec ill.

N. SMAILAGIĆ, *Leksikon Islama*. [Bibl. Leksikografsko enciklopedijska izdanja]. Sarajevo, Svjetlost (1990).

MÉTHODOLOGIE SCIENTIFIQUE – HISTOIRE DE LA SCIENCE – L'INFORMATIQUE

Arheološka dokumentacija – arheološka publikacija – ekspertni muzejski sistem (rés. angl.. Archaeological Documentation -Archaeological Publications – Expert Museum System). Inf. museol. 1-2 (Zagreb 1990) 56-59.

K. BAKARŠIĆ, *Bibliometrijsko vrednovanje jugoslovenske praistorijske arheologije*. Arheo 11 (Ljubljana 1990) 30-35.

J. BINTLIFF, *Prispevek strukturalne historiografije Annales k arheologiji* (trad. par P NOVAKOVIĆ). Arheo 11 (Ljubljana 1990) 4-19. Avec 9 fig.

С. БОГДАНОВИЋ, *Почеци наставе историје уметности на високим школама у Београду* (rés. franç.. Les débuts l'enseignement de l'histoire de l'art aux Hautes Ecoles de Belgrade). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 101-122.

Z. BOŠKOVIĆ, *Arheološka karta Srbije – metodologija rada*. Praksa – Jug. rev inform. AOP XXVI, 11/12 (Beograd 1991) 58-60.

Љ. ЂУРИЧИЋ, *Методолошки приступ рекогносцирању палеолитских и мезолитских локалитета* (rés. angl.. Surveying Paleolithic and Mesolithic Sites). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 43-51

P KOS, *Numizmatički, računalniški projekt Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja*. Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 34-37

И. КОВАЧЕВИЋ, *Почеци наставе етнологије (етнографије) на Великој школи* (rés. franç.. Débuts de l'enseignement de l'éthnologie (éthnographie) à la Haute École). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 123-127

К. МАРИЦКИ- ГАЂАНСКИ, *Из историје религије и атеизма у антици*. Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 7-29.

М. МИЛИНКОВИЋ, *Михаило Валтровић и оснивање Катедре за археологију* (rés. allem.. Mihailo Valtrović und die Gründung des Lehrstuhles für Archäologie). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 189-197

C. A. MOBERG, *Uvod v arheologijo* (trad. par B. DJURIĆ). Ljubljana, Slov arh. druš. (1990). 191 Avec ill.

D. PAJALIĆ, *Metodologija zaštite arhivske građe u privatnom vlasništvu* (rés. angl.: Methodologies for the Protection of Archival Documents in Private Possesion. Vjesn. hist. arh. Rij. Paz. XXXII (Rijeka 1990) 237-257

А. ПЕЦО, *Александар Белић – научник и професор* (rés. franç.). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 89-94.

J. PODPEČNIK, *Problematika dokumentacije znakov*. Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 37-47 Avec ill.

B. ROVŠNIK, *Informatizacija v mestnem muzeju Ljubljana*. Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 47-49.

I. SAKSIDA, *Arheologi, naši davni predniki*. Ljubljana, Drž. založba Slovenije (1991). 239.

М. СТЕВАНОВИЋ, *"Нова археологија" да ли она има будућност ?* (rés. angl.. "New Archaeology"· Does it Have a Future?). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 185-200.

M. ŠIMEK, *Terminološki rječnik – preduvjet kompjuterizacije u arheologiji* (rés. allem.. Terminologisches Wörterbuch Bedingung elektronischer Datenverarbeitung in der Archäologie). Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 20-24. Avec 1 fig.

П. ВЛАХОВИЋ, *Допринос Јована Цвијића природним и културноисторијским наукама* (rés. franç.. Contribution de Jovan Cvijić aux sciences naturelles et à l'histoire culturelle). [Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета]. Зб. Филоз. фак. (Београд 1990) 77-88.

Vsi Tukididovi možje. Sodobne teorije zgodovinopisja zbornik. Ljubljana, Knjiž. revolucionarne teorije Krt (1990). 216.

Д. ЗЛИЧИЋ, *Историјат – проблеми и перспективе археолошке науке Војводине – антички период*. Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 37-42.

MONOGRAPHIES – GUIDES

F. BEGO, *Cattedrale di S. Doimo, Split*. 6e éd. Zagreb, Turistkomerc (1990). 55. Avec ill.

PH. BROCHARD, *Srednjovekovni dvorci. Европа утврђених двораца* (trad. par J. DERVIŠ). [Zbirka Povijest ljudskog roda, sv.6]. Ljubljana, Zagreb, Mladinska knjiga (1990). 64. Avec ill. La même publ. en slovène.

M. BUORA, *Guida di Udine (Arte e storia tra vie e piazze)*. Trst, Edizioni Lint (1986). 389. Avec ill. – Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 745-747

I. DABELIĆ, *Mljet – povijest otoka od najstarijeg vremena do XV stoljeća*. Dubrovnik (1987). 145. – Compte rendu par L. ČORALIĆ, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 445-446.

А. ДЕРОКО, *Света Гора*. Београд, Туристичка штампа (1990). 60+/4/. Avec 79 reprod.

В. Ј. ЂУРИЋ, *Савина*. Београд, Изд. зав. Југославија (1991). 29. Avec ill.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Света Софија Охрид* (texte comp. angl: Saint Sophia of Ohrid). Охрид, Епархија Дебарско-кичевска; Zagreb, Turistkomerc (1991). 48. Avec ill. – La même publ. en slavo-macéd.. *Света Софија Охрид* (texte comp. allem.. Hl. Sophia Ohrid).

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Свети Климент Охрид* (texte comp. angl.. Church St. Kliment Ohrid). Охрид, Епархија Дебарско-Кичевска; Zagreb, Turistkomerc (1991). 45. Avec ill. La même publ. en slavo-macéd.. *Свети Климент Охрид* (texte comp. allem.. Kirche Hl. Kliment Ohrid).

М. ИСАИЛОВИЋ, *Ваљево и околне области у средњем веку*. Ваљево (1990). 397 – Compte rendu par С. МИШИЋ, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 317-320.

S. KADAS, *Mont Athos*. Athènes, Ekdotike Athenon S.A. (1989). Avec ill. – Compte rendu par Д. Ст. ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш.конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 210-211

M. KARAMATIĆ – A. NIKIĆ, *Ori dei conventi francescani della Bosnia ed Erzegovina – Storia, cultura, arte* (trad.. Zlato franjevačkih manastira u Bosni i Hercegovini). [Collana Monografie turistice, 26]. Zagreb, Privredni vjesnik (1990). 147 Avec ill.

B. KIRIGIN – E. MARIN, *Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji*. Split, Logos (1989). 259. Avec ill. – Compte rendu par M. BUZOV Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 66-67

Манастир Гргетег. Прилози монографији. [Мат. срп. Одељ. за ликов.умет]. Нови Сад, Мат српска (1990). 268. Avec ill.

С. МАНДИЋ, *Милешева* (rés. angl.. The Monastery of Mileševa). [Библ. Споменици културе]. Београд, Туристичка штампа, Управа манастира Милешева (1990) 23. Avec ill.

G. C. MENIS, *History of Friuli, the Formation of a People*. Pordenone (1988). 286. – Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 745.

О. МИЛАНОВИЋ-ЈОВИЋ – П. МОМИРОВИЋ, *Фрушкогорски манастири*(rés. angl.. The Monasteries of Fruška Gora). 4e éd. Нови Сад, Покрај. завод зашт. спом. култ.(1990). 175. Avec ill.

Д. Д. МИТОШЕВИЋ, *Манастир Горњак, задужбина кнеза Лазара XIV век*. 5 éd. Манастир Горњак (1990). 54. Avec ill.

Никшић – монографија. Никшић, Универзитет ријеч (1991).

М. ПОПОВИЋ, *Београдска тврђава*. [Научно-популарне монографије, 37]. Београд, Зав. зашт спом. култ. града Београ., Реп. зав. зашт. спом. културе Срб. (1991). 85. Avec ill.

M. POPOVIĆ, *The Fortress of Belgrade*. [Monographs, 36]. Belgrade, Inst. for the Protect. of cult. monum. of Belgrade, Inst. for the Protect. of Cult. Monum. of Serbia (1991). 84. Avec ill.

K. PRIJATELJ, *Splitska katedrala*. [Monum. artis Croaticae. Katedrale, 2]. Zagreb, Kršćanska sadašnjost, Split, Bibl. Buvina (1991). 251 Avec ill. La même publ. en allem. *Die Kathedrale von Split*; en angl.. *The Split Cathedral*.

D. RAJČEVIĆ, *Monografija Divosela (1527-1945)*. Gospić, Centar za kulturu "Ličke novine" (1990).

У РАЈЧЕВИЋ, *Из новије културне и уметничке прошлости Крушевца*. [Библ. посебна издања]. Крушевац, Багдала (1990).

София през вековите. Т I (Древност, средновековие, възраждане). София (1989). 233. – Compte rendu par Б. ХРАБАК, Врањ. глас. XXIII (Врање 1990) 211-212.

Студеница (texte par Љ. et J. МАГЛОВСКИ, photogr. Б. СТРУГАР) (Texte comp. angl.). Београд, Југослов. ревија (1991). 63. Avec ill.

M. ŠAKOTA, *Kloster Studenica*. [Bibl. Kultur-Denkmäler]. Beograd, Turistička štampa (1990). 32. Avec ill.

N. ŠUMI, *Slovenija umetnosni vodnik*. Ljubljana, Založba marketing (1991). 210. – Compte rendu par J. CURK, čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 309-311.

Уметничка топографија Крушевца (réd. П. ВАСИЋ). [Топографија уметничких споменика; књ. 4]. Нови Сад, Матица срп., Крушевац, Багдала (1990). 361 Avec ill.

Б. ВУЈОВИЋ, *Београд у прошлости и садашњости*. [Библ. Пос. изд.]. Београд, Просвета; Горњи Милановац, Дечје новине (1991).

M. ZADNIKAR, *Rotunda sv. Janeza Krstnika na Spodnji Muti* (texte comp. allem.). [Kult. in naravni spom. Slovenije, zbirka vodnikov, 174]. Ljubljana, Zavod RS za varstvo narav. in kult. dediščine; Maribor, Obzorja (1990). 72. Avec ill.

M. ZADNIKAR, *Stična – znamenitosti najstarejšega slovenskega samostana* (rés allem. et rés angl.). Ljubljana, Družina (1990). 276. Avec ill.

Zbirka vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. – Compte rendu par J CURK, čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 135-137

PÉRIODIQUES – RECUEILS

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 15, 1 Zagreb, Školska knjiga (1988). – Compte rendu par J MAČEK, Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 148-150.

Arheo 9 Ljubljana (1989). 77 Avec ill. – Compte rendu par I. MIKL-CURK, Čas. zgod. narodop. 61 (26), 2 (Maribor 1990) 284-287

Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u hrvatskom primorju. Znanstveni skup Krk, 24 – 27 IX. 1985. [Izd. Hrvat. arheol. druš. sv 13, god. 1988]. Zagreb, Hrvat. arheol. društvo (1989). 148. Avec ill. – Compte rendu par N. N. Obavij.-Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 55.

Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. Znanstveni skup, Koprivnica 14 – 17 X. 1986. [Izd. Hrvat. arheol. druš. sv 14, god. 1989]. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo (1990). 195. Avec ill.

Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987 (réd. В. Ј ЋУРИЋ). [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991). VI, 494. Avec ill.

Atti del convegno "La ceramica graffita medievale e rinascimentale nei Veneto" [Bolletino del Museo Civico di Padova, Numero speciale]. Padova (1989). 219. Avec ill. – Compte rendu par T NABERGOJ, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 469-472.

Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Biogradu od 11. do 13. studenoga 1988 godine. [Biogradski zb. 1, 1990]. Zadar, Zavod za povij. znan. Filoz. fak., SIZ kulture općine Biograd (1990). 720. Avec ill. – Compte rendu par S. BATOVIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. Druš. XXI, 1 (Zagreb 1989); B. MIGOTTI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 68-70.

Ј. Р БОЈОВИЋ, *Улоѓа "Записа" – "Историјских записа" у изучавању историје Црне Горе.* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 9-20.

В. БОЉЕВИЋ-ВУЛЕКОВИЋ, *Которске научне периодичне публикације.* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 217-250.

Cahiers balkaniques 12 1987 Paris, Inst. Nation. des langues et civilisations orientales (1988). – Compte rendu par Б. ВУКМАНОВИЋ-МОЈСИЛОВИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 310-311

Caričin grad .II. *Le quartier Sud-Ouest de la ville haute* (Éd. par B. BAVANT – V KONDIĆ – J. M. SPIESER). [Collection de l'École française de Rome, 75] [Arheološki institut u Beogradu – Caričin grad, 2]. Belgrade, Institut archéologique; Rome, École française de Rome (1990). XI + 373. Avec ill. Chapitre I: *Introduction,* 1 13; Chapitre II: *La fouille: Stratigraphie et constructions,* 14-86, Chapitre III: *Proposition de restitution architecturale,* 87-122; Chapitre IV *Identification et fonction des bâtiments,* 123-160; Chapitre V· *La céramique et les lampes,* 161 190; Chapitre VI: *Les petits objets,* 191-258; Chapitre VII: *Les monnaies,* 259-268; Chapitre VIII: *Les activités professionnelles à Caričin grad vers la fin du VIe et le début du VIIe siècle, d'après les outils de fer,* 269-306; Chapitre IX. *Le plan d'urbanisme de la ville haute. Essai de reconstitution,* 307-316.

М. ЦРНИЋ-ПЕЈОВИЋ, *часопис "Бока" и његов допринос историографији Црне Горе.* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 209-215.

Дечани и византијска уметност средином XIV века. Међународни научни скуп поводом 650 година манастира Дечана (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 242).- Compte rendu par Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 234-235; С. КЕСИЋ, Саопшт – Репуб. Завод зашт. споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 298-301.

Diadora – Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru 11 (Zadar 1989). -Compte rendu par B. MIGOTTI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 53-55; M. BUZOV Prilozi- Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 107-109.

Divostin and the Neolithic of Central Serbia (Ed. A. McPHERRON – D. SREJOVIĆ) (Cfr. Старинар, н.с. XLIII-XLIV 242). – Compte rendu par Б. ЈОВАНОВИЋ, Старинар н.с. XXXIX (Београд 1988) 187-190; S. MILISAUSKAS, Antiquity, 63, 239 (London 1989) 396-398; H. PARZINGER, Germania 68,2 (Frankfurt a.M. 1990) 643-645;.

Dubrovački horizonti I 1,2 – XXII 30. Zagreb časopis zagrebačke podružnice Društva prijatelja dubrovačke starine (1969-1990). – Compte rendu par I. VOJE, Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 335-339.

М. ДУШАНИЋ, *Антика у часописима "Јавор" и "Бранково коло"* (rés. angl.. Antiquity in the Reviews "Javor" and "Brankovo kolo"). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 96-100.

Фрушкогорски манастири – зборник радова. Југ научни скуп Валоризација и заштита фрушкогорских манастира, у Новом Саду и манастиру Ново Хопово, 21 і 22. априла 1988. године (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад, Зав. зашт спом. култ Војводине (1990). 349. Avec ill.

Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. XXVII Centar za balkanološka ispitivanja 25. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1989). Compte rendu par А. ПАЛАВЕСТРА, Balcanica XXI (Belgrade 1990) 317-320.

Građa i prilozi za povijest Dalmacije 11 Split, Historijski arhiv u Splitu (1990). – Compte rendu par Š. PERIČIĆ, Rad. Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 307

Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот. Прилози од 5-иот Научен собир на Сојузот на друштвата за антички студии на Југославија, одржан во Скопје од 26 до 29 септември 1989 г. (Ed. П. Хр. Илиевски & В. Митевски) [Жива антика, Пос. изд. 9]. Скопје, Сојуз на друштв. за ант студ. на Македон. (1991). 241 – Compte rendu par М. СТОЈАНОВИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 293-294.

S. GUNJAČA, *Izbor iz djela.* Split, Književ. krug (1991). 493.

Historijski zbornik XLIII (1 (1990). Zagreb (1991). – Compte rendu par M. DIKLIĆ, Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 297-300.

Human Paleopathology Current Syntheses and Future Options. A Symposium Held at the International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Zagreb, Yugoslavia, 24-31 July 1988 (réd. D. J. ORTNER – A. C. AUDERHEIDE). Washington, Smithsonian Institute Press (1991). VIII+ 311. Avec 202 fig., 54 pl.- Compte rendu par K. MANCHESTER, Antiquity 65, 249 (Cambridge 1991) 1012-1014

Istra kroz stoljeća. 1-8. Pula -Rijeka (1979-1989). – Compte rendu par B. MARUŠIĆ, Zgod. čas. 44, 2 (Ljubljana 1990) 320-321.

С. ЈАЛИМАМ, *Историјски радови о Црној Гори на страницама Годишњака Друштва историчара Босне и Херцеговине (I-XXXVI).* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 251-258.

Kačić XVIII 1986 (Split 1990). – Compte rendu par T MACAN, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 452-453.

Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). [Пос. изд. Балкан. инст., 44]. Београд, Срп. акад. наука умет., Балкан. инст (1991). 433.

Косовски бој у историји, традицији и стваралаштву Црне Горе – зборник радова (réd. М. БАБОВИЋ). [Науч. скупови, Црног акад. наука умјет., 21. Одељ. умјет., 7]. Титоград, Црног акад. наука и умјет., Истор. инст., Београд, Стручна књига (1990). 277

Kosovsko – metohijski zbornik 1 (réd. А. ИСАКОВИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет., Међуодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије (1990). Compte rendu par Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 235-236.

Kranjski zbornik 1990. Kranj (1990). – Compte rendu par J. KOPAČ, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 479-484.

Kraški rob in Bržanija. Zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah (rés. ital. et allem.). Koper, Obratovalnica IMO – Turist posredovanje. Skupšč. občine (1990). 152. Avec ill.

Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka Krbavske biskupije, održanom u Rijeci 23-24. travnja 1986. godine. [Analecta croatica christiana, 25]. Rijeka, Visoka bogoslovska škola u Rijeci; Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1988). 344. Avec ill. – Compte rendu par A. MIJATOVIĆ, Hist. zb. XLI (1) (Zagreb 1988) 385; A. PETI, Slovo 39-40 (Zagreb 1989-1990) 222-228

Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13.11 1988 (Hrsg. von J. LICHARDUS). [Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 55]. Teil 1-2. Bonn, R. Habelt (1991). 528., 529-906. Avec ill.

Лесковачки зборник XXIX (Лесковац 1989). – Compte rendu par М. БОДРОЖИЋ, Врањ. глас. XXIII (Врање 1990) 215-220.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *O znanstvenosti pojedinih "Izvornih znanstvenih radova" [Prilozi, 7]* Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 71-73.

М. МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, *Средњовјековна историја на страницама Годишњака Поморског музеја у Котору.* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 205-208.

Милешева у историји српског народа. Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, јуни 1985 (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 243). – Compte rendu par С. ПЕЈИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 187-189.

E. MIRMINA, *Ambiente e storia nel territorio di Faedis. Atti del convegno regionale del 17 dicembre 1988.* Udine, Centro friulano di studi "Ippolito Nievo" (1988). – Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 760-761

Miscellanea iz medievistične periodike za leto 1990. – Compte rendu par N. GOLOB, Zb. umet. zgod. XXVII (Ljubljana 1991) 131 137

Наша прошлост 4. Зборник радова Народног музеја и Историјског архива 4 (Краљево 1990). – Compte rendu par Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 235.

Новопазарски зборник 14 (Нови Пазар 1990).- Compte rendu par Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 236.

Обележја 1989 (Приштина 1989). – Compte rendu par D. KARBIĆ, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 425-428.

Ономатолошки прилози VIII (1987), IX 1988), X (1989), XI (1990). Београд, Срп. акад. наука умет.- Одељ. јез. књиж. Одбор за ономастику (1987- 1990). 481; 553; 623; 515.

Opuscula archaeologica 13. Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb 1988). – Compte rendu par M. ŠEGVIĆ, Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 50-51

Opuscula archaeologica 14. Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu. (Zagreb 1990).- Compte rendu par M. ŠEGVIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 47-48.

Osječki zbornik XX. Osijek, Muzej Slavonije (1989). – Compte rendu par J. ŠIMIĆ, Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 52-53.

Počeci hrvatskog kršćanskog i društvenog života od VII do kraja IX stoljeća. [Radovi Drugog međunarodnog simpozija o hrvatskoj crkvenoj i društvenoj povijesti, Split 30. rujna – 5. listopada 1985]. Split, Crkva u svijetu (1990). 364. Avec ill.

Prilozi – Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Odjel za Arheologiju 5/6, 1988/1989 (Zagreb 1990).- Compte

rendu par M. HOTI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 55-56.

Prilozi – Institut za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Odjel za arheologiju, 7 (Zagreb 1990). – Compte rendu par M. JARAK, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 48-49.

Prilozi povijesti umjetnosti 27 28. Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu (1988) (1989). – Compte rendu par F. OREB, Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 51-52.

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 29-30. Split, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture (1990). – Compte rendu par B. MIGOTTI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 51-52.

Proceedings of the Fifth Greek-Serbian Symposium, Thessaloniki, Volos, 9-12. oktobar 1987 Thessaloniki, Institute for Balkan Studies (1991). – Compte rendu par M. ВУКЕЛИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 299-303.

Računari u društvenim i humanističkim naukama. Zbor. rad. sa nauč. skupa „Upotreba računara u društvenim i humanističkim naukama" održanog 22 aprila 1991 godine u Beogradu. Beograd, Arheol. inst., Inst. za međunar. polit. privr. (1991). 125.

Radovi – Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet u Zagrebu 19 (Zagreb 1986), 20 (Zagreb 1987), 21 (Zagreb 1988), 22 (Zagreb 1989) – Compte rendu par S. LEČEK, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 428-438.

Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti 28 (15), 1988-1989. Zadar (1989). – Compte rendu par B. MIGOTTI, Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 53-54.

Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti 29 (16). Zadar (1990).- Compte rendu par B. MIGOTTI, Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 50-51

Slavia 55 (1986), 56 (1987) 57 (1988). – Compte rendu par Z. RIBAROVA, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 217-221

Sovići i Gorica u Bekiji, Zbornik radova o povijesti, umjetnosti i kulturi 1,1.(1989). 84. – Compte rendu par S. IVANKOVIĆ, Hercegovina 7-8 (Mostar 1990) 229-230.

Split 5 6. Diocletian's Palace. American-Yugoslav Joint Excavations 5 (réd. S. McNALLY – J. MARASOVIĆ – T MARASOVIĆ). Minneapolis, Kendall/ Hunt Publ. Comp. (1989). *Diocletian's palace. American-Yugoslav Joint Excavations 6* (réd. S. McNALLY, I. DVORZAK SHRUNK). Minneapolis, Kendall/Hunt Publish. Comp. (1990). – Compte rendu par N. DUVAL, Journ. of Roman Archaeology 4 (Michigan (1991) 378-384.

Студеница и византијска уметност око 1200. године. Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ Септембар 1986 (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 244). – Compte rendu par Р СТАНИЋ, Саопшт. – Репуб. Завод заштспоменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 281-288.

Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'éneolithique jusqu`à l'époque hellenistique – I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 30. maj – 4. jun 1989 = (I Iliro-trački simpozijum Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba (réd. en chef A. BENAC). [Acad. des sciences des arts de Bosnie et Herzegovine -Publications speciales, XCIV Centre d'études balkaniques, 14]. [Acad. serbe des sciences et des arts, Inst. des études balkaniques – Publications speciales, 44]. Sarajevo, Academie des sciences et des arts de Bosnie et Herzegovine; Beograd, Academie Serbe des sciences et des arts (1991). 229.

Vinča and its World. International Symposium The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C. Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988 = *Винча и њен свет. Међународни скуп – Подунавље између 6000 и 3000г. пре нове ере.* Београд, Смедеревска Паланка, октобар 1988 (réd. D. SREJOVIĆ, N. TASIĆ). [Serb. Acad. of Sciences and Arts – Symposia vol. LI. Depart. of histor. sciences, 14]. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990). 206. Avec ill.

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 ser., vol. XXII (Zagreb 1989). – Compte rendu par M. JARAK, Obavij. Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 52-53.

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 80, 81 Split (1987) (1988). – Compte rendu par A. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Obavij.-Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 46-50.

Zbornik Minoritski samostan na Ptuju 1239-1289 in njegove spremne publikacije (réd. J. MLINARIĆ – M. VOGRIN).- Compte rendu par J. CURK, Čas. zgod. narodop. 61 (26), 2 (Maribor 1990) 276-279.

Зборник радова Народног музеја XIX, 1989 (Чачак 1990). – Compte rendu par Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 234-235.

Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. Akad. nauka i umjetn. BiH, 95. Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. BiH (1991). 327 Avec ill.

Zbornik Soboškega muzeja 1 Murska Sobota (1990). 156. Compte rendu par J. CURK, Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 307-309.

Зборник за ликовне уметности Матице српске 22 (Нови Сад 1986), 23 (Нови Сад 1987). – Compte rendu par М. АДАМОВИЋ, Balcanica XXI (Belgrade 1990) 359-361.

Зборник за ликовне уметности Матице српске 24, 1988 (Нови Сад 1989). – Compte rendu par М. АДАМОВИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 304-305; Г МАРЈАНОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 236.

CONGRÈS – CONFÉRENCES – RÉUNIONS

M. BALKOVEC,*Belokranjsko muzejsko društvo 1988-1990.* Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 139-140.

Š. BATOVIĆ, *28. znanstveni skup talijanskih arheologa o prapovijesnoj umjetnosti u Italiji*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 18-22.

Š. BATOVIĆ, *Znanstveni skup u Osoru Uz 100. obljetnicu Arheološke zbirke Osor (1889-1989)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 15-18.

Д. БОГОСАВЉЕВИЋ, *Међународни колоквијум "Frühe Erzgewinnung und Verhüttung in Europa" Frajburg*. Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 94-96.

V BOGOSAVLJEVIĆ, *Staro rudarstvo i metalurgija Jugoistočne Evrope. Medjunarodni simpozijum u Donjem Milanovcu*. Arheo 11 (Ljubljana 1990) 44-46.

Z. BURKOWSKI, *Arheološko društvo Siscia*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 68.

R. ČEPLAK, *Letna konferenca ICMEЛCOM-a ICME – Mednarodni komite etnografskih muzejev*. Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 89-91.

F. M. DOLINAR, *Zgodovinsko društvo Ljubljana 1988-1990*. Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 138-139.

Љ. ЦИДРОВА, *Меѓународниот симпозиум посветен на старото рударство и металургија на Југоисточна Европа – Доњи Милановац 20-25 мај 1990 г.* Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 248-249.

A. FOL, *Conclusions concernant les rapports de la deuxième partie du symposium*. Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 225-226.

А. ФОТИЋ, *Јеретички покрети и дервишки редови на Балкану. Међународни научни скуп, Београд 17-19. април 1989*. Balcanica XXI (Belgrade 1990) 367-368.

M. FUJS, *Zgodovinsko društvo za Pomurje 1988-1990*. Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 142-143.

M. GARAŠANIN, *Schlussfolgerungen*. Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 227-229.

M. GUŠTIN, *Slovensko arheološko društvo. Delovanje med 1988 in 1990*. Arheo 11 (Ljubljana 1990) 65-68.

M. HOTI, *Znanstveni skup "Sisak – vise od 2000 godina postojanja" 5.- 7 X. 1989*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 27

Д. ЈАЦАНОВИЋ, *XII годишњи скуп археолога Србије*. Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 190.

J. JAZBEC, *Zgodovinsko društvo za Dolenjsko in Posavje 1988-1990*. Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 140.

В. ЈЕЛИЋ, *Античке студије код Срба*. Симпозијум у Београду и Новом Саду, 3-4. VI. 1987 Balcanica XXI (Belgrade 1990) 370-372.

С. ЈОАНОВИЋ – Д. ТРАЈКОВИЋ – М. БРМБОЛИЋ, *Годишњи састанци секција Археолошког друштва Војводине*. Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 228-230.

K. JURKIĆ-DŽIN, *Interdisciplinarni arheološki seminar u Asolu (Italija)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 22.

B. KIRIGIN, *XXX convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto -Lecce, 4 – 9. X. 1990*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 22-23.

Колоквијум "Однос старе и новопројектовање архитектуре у манастирима и археолошким локалитетима" IV састанак Секције архитеката Друштва конзерватора Србије. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 145-168. Avec ill.

L. KORČMAROŠ, *Susreti numizmatičara u Dresdenu*. Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 139-141

M. LINASI, *Zgodovinsko društvo za Koroško 1988-1990*. Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 142.

B. MARUŠIĆ, *Zgodovinsko društvo za severno Primorsko 1988-1990*. Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 141.

M. MATIJEVIĆ-SOKOL, *"Zvonimir kralj hrvatski" u povodu 900. obljetnice smrti kralja Zvonimira (1089-1989)*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 13-14.

О. МИЛАНОВИЋ-ЈОВИЋ, *Уводна реч* [Југослов. научни скуп "Валоризација и заштита фрушкогорских манастира"] (rés. angl.. Yugoslav Scientific Meeting "Valorization and Protection of the Fruška Gora Monasteries"). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад, Покрај. зав. зашт спом. култ Војвод. (1990) 11-23.

Г МИТРОВИЋ, *Историја уметности и заштита уметничког наслеђа* – научно саветовање у Новом Саду Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 169-171

A. NAZOR, *Crnojevića štamparija i staro štamparstvo*. Cetinje 11-12. svibnja 1989. Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 247

A. NAZOR, *Treća međunarodna hilandarska konferencija. Beograd, 28-30. ožujka 1989*. Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 245-247

A. NAZOR, *[Sedamstota] 700. obljetnica Vinodolskog zakona i 600. obljetnica Krčkoga i Senjskoga statuta. Zagreb – Senj – Novi Vinodolski – Vrbnik, 19-22. IX. 1988*. Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 234-236.

P. NOVAKOVIĆ, *Konferenca TAG Newcastle upon Tyne, 18.12. 89 -20.12. 1989*. Arheo 11 (Ljubljana 1990) 40-43.

А. ПАЛАВЕСТРА, *Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичке епохе*. Симпозијум у Нишу и Благоевграду, 30. V – 4. VI. 1989. Balcanica XXI (Belgrade 1990) 368-370.

N. CAMBI – M. KOLEGA, *Antički portret u Dalmaciji i Istri = Antique portraits in Dalmatia and Istria*. [Katalozi, 4]. Zadar, Arheološki muzej (1990). 48. Avec ill. – Compte rendu par K. JURKIĆ-DŽIN, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 44-45.

I Celti. La prima Europa. Venecija "Palazzo Grassi" – Compte rendu par N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 63-64.

N. CRNOBRNJA, *Keramika u Beogradu. Izložba u Sali pod svodovima Konaka knjeginje Ljubice u Beogradu, januar-februar 1990* (rés. angl.. Ceramics in Belgrade). Inf. museol. 3-4, 1989 (Zagreb 1990) 77 Avec 1 fig.

Човек и камен (réd. Д. СРЕЈОВИЋ) [Галерија Срп. акад. наука и умет., 68]. Београд, Срп. акад. наука умет (1990). 222. Avec ill.

V DAMEVSKI, *Antičko staklo Argyruntuma*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 57

Dante in Milano. Razstava dragocenih rokopisov, inkunabul, redkih tiskov in listin iz zakladnice Biblioteke Trivulziane in Zgodovineskega arhiva mesta Milana. Galerija Cankarjeva doma, Ljubljana. Ljubljana, Narodna in univ knjiž. (1990). 58. Avec ill.

Дарови Војном музеју. Каталог изложбе (rés. angl). [Посебно издање Војног музеја]. Београд, Војни муз. (1990). 170. Avec ill.

D. DOMANČIĆ, *Muzej Dominikanskog samostana, Stari Grad, Hvar* (rés. angl.. The Museum of the Dominican Monastery Stari Grad, Hvar). Inf. museol. 3-4, 1989 (Zagreb 1990) 55-56.

Фрушкогорски манастири (réd. С. ЋЕЛИЋ). [Галерија Срп. акад. наука умет.,66]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1990). 386. Avec ill.

Господари сребра – гвоздено доба на тлу Србије (texte comp. angl. Masters of Silver – the Iron Age in Serbia). Београд, Нар. муз.; Нови Сад, Војвођ. муз., Приштина, Муз. Косова (1990). 235. Avec ill.

Z. GREGL, *Novi stalni postav antičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu* (rés. angl.. A New Permanent Display of Antiquities in the Archaeological Museum in Zagreb). Inf. museol. 1-2, 1989 (Zagreb 1990) 38-39.

E. HADŽITRIFONOS, *Primer prezentacije spomeničkog kompleksa Arheološki park u seoskom naselju Apolonija kod jezera Volvi*. Glas. Druš. konzerv Srb. 15 (Beograd 1991) 73-77 Avec ill.

Hrvatske knjige tiskane u Mlecima od XV do XVII stoljeća. Izbor iz riznice Nacionalne i Sveučilišne biblioteke u Zagrebu. Izložba, Palača JAZU, Split, 11-20. IX. 1990. Zagreb, Nacion. i sveuč. bibl. (1990). 67 Avec ill.

Idoli. Katalog izložbe (texte par L. BAKARIĆ, N. HÖLBL et L. ČUČKOVIĆ). Arheološki muzej Zagreb, ožujak – travanj, Gradski muzej Karlovac, travanj svibanj. Zagreb, Arheol. muzej, Karlovac, Gradski muz. (1991). 111. Avec ill.

З. ИВКОВИЋ, *Ризница манастира Никоља*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 97-98. Avec 1 fig.

Izložba "Idoli" Arheološki muzej, Zagreb 1991 – Compte rendu par L. BAKARIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 41-42.

S. JANČEVSKI, *Izložba "Svakodnevni život Rimljana"* Obavij.-Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 58.

М. ЈАНКОВИЋ – Ђ. ЈАНКОВИЋ, *Словени у југословенском Подунављу* (rés franç.). [Каталог изложбе, 36]. Београд, Музеј града Београ. (1990). 149. Avec ill.

K. JURKIĆ-DŽIN, *Izložba "Iz riznica umjetnosti Istre" u Sjedinjenim američkim državama*. Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 56.

K. JURKIĆ-DŽIN, *Izložba "Istraživanje rimske bazilike na forumu u Puli"* Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 58-59.

Katalog izložbe "Art Treasures of Ancient Kuban" Moskva (1978). 188. Avec ill. – Compte rendu par M. BUZOV Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 46-47

Керамичке иконе из Винче (Аутор изложбе К. БАЛАБАНОВ, Ц. КРСТЕВСКИ). Београд, Галерија Срп. акад. науке и умет (1991). 23. Avec ill.

М. КОЛАРИЋ, *Народни музеј у Београду 1844-1944 кратак историјат* (rés. angl.. National Museum Belgrad (1844-1944). [Музеол. свеске, 4]. Београд, Народни музеј. (1991). 20. Avec ill.

Л. КОЛОБИ-РАГЈАНТИ, *Археолошки музеј, Атина* (trad. par Ж. ЂУРИЋ. 2e éd. [Библ. Музеји света, књ. 19]. Београд, Вук Караџић (1990). 170. Avec ill.

P KOS, *Denarnistvo v antiki na Slovenskem. Ob rastavi Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja*. Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 54-56. Avec ill.

P KOS, *Denarnistvo v antiki na Slovenskem*. Razstava Numizmatičnega kabineta Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana 1990-1991. Ljubljana, Nar. muz. (1990). 32. Avec ill.

V KOVAČIĆ, *Zbirka Benediktinskog samostana u Trogiru* (rés. angl.. The Collection of the Benedictine Monastery in Trogir). Inf. museol. 1-2 (Zagreb 1990) 47-48. Avec 2 fig.

Ž. KOVAČIĆ, *Muzejski postav iz kuta arhitekta* (rés. angl.. Museum Display from the Point of View of an Architect). Inf. museol. 1-2, 1989 (Zagreb 1990) 29-32. Avec ill.

Z. KOŽELJ, *Novosti pri oblikovanju mreže regionalnih muzejev na prostem v republiki Sloveniji* (rés. angl.. Novelties in the Formation of a Net of Regional Open Air Museums). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 111 113.

Kralj Zvonimir – dokumenti i spomenici. Split, Muz. hrvat. arheol. spomenika, Zagreb, Arheološki muz. (1990). 45+3. Avec ill.

Кућата на Робевци, музеј – йосшојана археолошка йосшавка (texte par M. ГЕОРГИЕВСКА). Охрид, Зав. зашт спом. култ., Нар. муз. (1990). 20. Avec ill.

I. MAROEVIĆ, *Mreža muzeja*. Inf. museol. 1-2 (Zagreb 1990) 100-108.

С. МИЛЕНКОВИЋ – Н. РАДОЈЧИЋ-КОСТИЋ, *Издања Народної музеја у Београду* (texte d'introd. comp. angl.. The Publishing Activity of the National Museum Belgrade, 1981 1990). Beograd, Nar. muz. (1991). 24.

Д. МИЛОШЕВИЋ, *Накиш од XII до XV века из збирке Народної музеја* (rés. angl.. National Museum Medieval Jewelry Collection from the 12th to the 15th Century). Beograd, Nar. muz. (1990). 205. Avec ill.

F. OREB, *U Veloj Luci na otoku Korčuli otvorena arheološka zbirka*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 69-70.

I. PAVIŠIĆ, *Djelatnost muzejskih povjerenika i istraživača na području Like* (rés. angl.. Trustees and Investigators of the Narodni Muzej in Zagreb from Lika). Prilozi – Inst. povij. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 5-6, 1988-1989 (Zagreb 1990) 83-91.

J. PAVLOVIĆ, *Muzej Srpske pravoslavne crkve Eparhije zagrebačko-ljubljanske u Zagrebu* (rés. angl.. The Museum of the Serbian Orthodox Church of the Zagreb-Ljubljana Eparchy in Zagreb). Inf. museol. 3-4, 1989 (Zagreb 1990) 49-50.

M. PETRINEC, *Langobardi u Italiji* [Izložba]. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 48-49.

Pismo brez pisave – arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem (texte par T KNIFIC et M. SAGADIN) (texte comp. angl.). Ljubljana, Nar. muz. (1991). 132. Avec ill.

J. PODPEČNIK, *800 let nemškega reda. Ob numizmatični razstavi v dunajskem Kulturnozgodovinskem muzeju*. Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 329-334.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Од музејске збирке до Музеја "Рас"* Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 183-189.

З. ПРОДАНОВИЋ, *Изложбена делашносш Народної музеја у Београду 1981-1990* (rés. angl.. Exhibition Activities of the National Museum in Belgrade 1981-1990). Београд, Нар. муз. (1991). 57 Avec ill.

B. REISP *Strokovno in znanstveno delo Narodnega muzeja v Ljubljani v letu 1989*. Argo XXIX-XXX (Ljubljana 1990) 98-107.

D. SAČIĆ, *Obnova gradskog muzeja u Varaždinu* (rés. angl.. Renovation of the City Museum in Varaždin). Inf. museol. 1-2, 1989 (Zagreb 1990) 56-62.

Сашови и шайисерије од XVI до XIX века из збирки Музеја московскої Кремља. Београд, Народни музеј (1990). 11. Avec ill.

A. де СИМОНЕ, *Помйеја и њени музеји* (trad. par P ВАСИЋ.). 2e éd. [Библ. Музеји света, књ. 24]. Београд, Вук Караџић (1990). 173. Avec ill.

Sjaj zadarskih riznica. Sakralna umjetnost na području zadarske nadbiskupije od IV do XVIII. stoljeća. Katalog izložbe. Zagreb, Muzejsko-galerijski centar (1990). 370. Avec ill. – Compte rendu par M. JURKOVIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 62-64.

Србија и суседне земље на сшарим ђеоїрафским каршама – Serbia and the Neighbouring Countries on Early Maps (réd. Д. СРЕЈОВИЋ) Textes par С. ЋИРКОВИЋ – Г ТОМОВИЋ – Ж. ШКАЛАМЕРА – Д. РАДИВОВИЋ – О. СТЕФАНОВИЋ. [Галерија Срп. акад. наука и умет., 70]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991). 228. Avec ill.

Stećci Bosne i Hercegovine (texte comp. franç. et angl. The Stechaks of Bosnia-Herzegovina). Centre culturel de la Republique Socialiste Fédérative de Yougoslavie, 15 octobre – 2 novembre 1991. Sarajevo, Zav zašt. kult. ist. i prirod. nasleđa BiH (1991). 44. Avec ill.

М. СТОЈИЋ, *Гвоздено доба у Поморављу – насеље Градац у Ланишшу* (rés. angl.). [Изложбене свеске Галерија САНУ, 22]. Срп. акад. наука умет (1991). 23. Avec ilL.

M. ŠERCER, *Stari zagrebački obrti* (rés. allem.. Alte Zagreber Handwerke). Zagreb, Povij. muz. Hrvat., Muzej Grada Zagreba (1991). 168. Avec ill.

B. ŠULC, *Muzeološka renovacija splitskih i omiških muzeja i galerija* (rés. angl.. Museological Renovation of Museums and Galleries in Split and Omiš). Inf. museol. 1-2, 1989 (Zagreb 1990) 65-70. Avec ill.

Tajanstveni Kuban. Od antičkog stakla do kozačkog oružja. Zagreb, Muzejsko-galerijski centar (1990). 123. Avec ill.- Compte rendu par M. BUZOV Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 56-58.

Tempora fuere barbarica... Razstava o Langobardih – Katalog *I Longobardi*. A cura di Gian Carlo Menis. Milano, Electa (1990). 492 – Compte rendu par T NABERGOJ, Arheo 11 (Ljubljana 1990) 51-58; T NABERGOJ, Zgod. čas. 44, 4 (Ljubljana 1990) 629-634.

Tisuću godina hrvatske skulpture – Thousand Years of Croatian Sculpture. Zagreb, Muz.- galer. centar, Muz. prostor ožujak-lipanj 1991. (Zagreb 1991) 127 Avec ill.

Б. ТОМАШЕВИЋ, *Два средњоевройска музеја на оїворено иросшору*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 185-192. Avec ill.

N. TRAMPUŽ-OREL, *Razstava "Archeologia del legno, Dokumenti dell'età del bronzo dall'area Sudalpina" Castello del Buonconsiglio, Trento, september 1988-oktober 1989*. Argo XXIX-XXX (Ljubljana 1990) 89-92.

Tri numizmatička legata Univerziteta u Beogradu Zbirka Vajfert, Zbirka Ljubomira Kovačevića, Zbirka Filipa Ferarija – odabrani primerci (réd. par V POPOVIĆ). Beograd, Filoz. fak., Centar za arheol. istraž. (1991). Avec ill.

A. J. TURNER, *The Time Museum. Vol. I Time Measuring Instruments, Part 1 Astrolabes & Related Instruments*. Rock-

ford, the Time Museum (1985). 268. – Compte rendu par J. MULAOMEROVIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 304-306.

Р ВАСИЋ, *Метално доба Пожаревачког краја-уводна реч на отварању изложбе.* Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 188-189.

Р ВАСИЋ, *Са пута по Грчкој.* Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 85-88.

J. VINTERHALTER, *Novi postavi crkvenih muzeja u Dubrovniku* (rés. angl.. New Displays of the Church Museums in Dubrovnik). Inf. museol. 3-4, 1989 (Zagreb 1990) 50-52. Avec 2 fig.

Р ЗАРИЋ, *Поставка ризнице у Пећкој патријаршији – фрагмент фреске из Акатиста.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 98-100. Avec 1 fig.

V ZGAGA, *Muzej prethistorije Solutré* (rés. angl.. Solutré Museum of Prehistory). Inf. museol. 1-2, 1989 (Zagreb 1990) 27

OUVRAGES GÉNÉRAUX CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA CIVILISATION, L ART ET L'HISTOIRE DE LA RELIGION

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Ритуални транс* (rés. angl.. The Ritual Trance). [Пос. изд. САНУ Балканол. инст., 42]. Београд, Срп. акад. наука умет., Балканол. инст., ПРОЕКС (1990). 282. Avec ill.- Compte rendu par M. PROŠIĆ-DVORNIĆ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 307-308.

Bahtijarnama klasično djelo perzijske književnosti (trad. par B. DŽAKA). Sarajevo, Veselin Masleša (1989). – Compte rendu par A. DAMDŽIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 309-310.

R. BIANCHI BANDINELLI, *Od helenizma do srednjega veka* (trad. par B. DJURIĆ). Ljubljana, ŠKUC, Znan. inšt. Fil. fak. (1990). 322. Avec ill.

Библија Густава Дореа (trad. par Д. ДАНИЧИЋ et В. КАРАЦИЋ). Београд, Идеа-Проекс Просвета (1990). 432. Avec ill.

Biblijski atlas – The Times (réd. J. B. PRITCHARD). Ljubljana; Zagreb, Cankarjeva založba (1990). 236. Avec ill.

В. В. БИЧКОВ, *Византијска естетика – теоријски проблем* (trad. par Д. М. КАЛЕЗИЋ). Београд, Просвета (1991). 329.

G. CASTELLAN, *Histoire des Balkans, XIV-XX siècle*. Paris, Fayard (1991). 532. – Compte rendu par M. СТ ПРОТИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 294-295.

В. ЧАЈКАНОВИЋ, *Сабрана дела из српске религије и митологије у пет књига* (réd. В. ЂУРИЋ). Београд, Срп. књиж. задруга, БИГЗ, Просвета (1991).

Е. О. ЏЕМС, *Упоредна религија. Увод у историјско проучавање религије* (trad. par S. MARIĆ). 2e éd. Нови Сад, Матица српска (1990). 226.

M. ELIJADE, *Istorija verovanja i religijskih ideja* (trad. par B. LUKIĆ). Knj. I-III. [Bibl. Karijatide]. Beograd, Prosveta (1991).

M. FILIPOVIĆ, *O pojmu književnosti u primjeni naše duhovne baštine* (rés. angl.. About the Concept of Literature Applied in the Research of the Heritage our Spirit). Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 11-36.

W GERNOT – D. L. STEIN, *The Hurrians* (trad. par J. BARNES). Warminster, Aris & Philips Ltd. (1989). 132. Avec ill. Compte rendu par M. RICL, Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 233-235.

N. GOLOB, *O srednjeveški subjektivnosti in naši objektivnosti* (rés. angl.. On Mediaeval Subjectivity and our Objectivity). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 135-143. Avec 1 fig.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Осум векови Студеница.* Култ наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 119-123.

O. HADŽISELIMOVIĆ, *Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. veka.* Sarajevo, Veselin Masleša (1989). – Compte rendu par P VODOPIVEC, Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 160-162.

Hagada (*kaža za Pashu*) (trad. par I. IVANJI et Đ. PETROVIĆ). Beograd, Idea (1990). 80.

Hagada shel Pesah. [Reprint Bečke Hagade iz 1823. god.]. Beograd, Proex (1990). 100. Avec ill.

W von HUMBOLDT *Spisi iz antropologije i istorije* (trad. par M. POPOVIĆ). [Bibl. theoria]. Sremski Karlovci, Novi Sad, Izd. knjiž. Z. Stojanovića (1991) 190.

V IONS, *Egipatska mitologija* (trad. par Z. SUŠIĆ). 2e éd. [Bibl. Svjetski mitovi i legende]. Opatija, Otokar Keršovani (1990). 144. Avec ill.

Iz engleske srednjovekovne književnosti (réd. I. KOVAČEVIĆ). 6eéd. Beograd, Naučna knjiga (1990). 207

М. ЈОВАНОВИЋ, *Српска уметност између традиције и Европе.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 3-4

M. KANDIDO-ROŽMAN, *Francuski putopisi kroz Dalmaciju od prvog križarskog pohoda do kraja XVIII stoljeća (III).* Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 1408-1425.

E. KARIĆ, *Neki aspekti Enciklopedije Ihvanus Safa.* Sarajevo (1986). – Compte rendu par M. MARKOVIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 306-307

F. KOPLSTON, *Istorija filozofije*. 2e éd. Knj. 1 *Grčka i Rim* (trad. par S. ŽUNJIĆ). *Knj. 2. Srednjovekovna filozofija Augustin – Skot* (trad. par J. BABIĆ). Beograd, BIGZ (1991). 568; 680.

З. КОСИДОВСКИ, *Библијски легенди* (trad. par C. ГУЛЕСКИ). Скопје, Наша књига (1987). 530. La même publ. trad. par Д. ПЕРОВИЋ. *Библијске легенде* 7 éd. [Фототип. изд. Библ. Дивот]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990). 530.

А. ЛЕБЛ, *Прилог проучавању почетака пловидбе* (rés. angl.. The Early Sailing). Глас. Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 7-12.

Z. LEVENTAL, *Britanski putnici u našim krajevima od sredine XV do početka XIX veka*. Gornji Milanovac, Dečje novine (1989). 332 + [4]. – Compte rendu par I. JURIŠIĆ, Rad. Zavod hrvat. povij., Filoz. fak. Zagr. 23 (Zagreb 1990) 343-344., P BORISOV Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 158-160; Љ. П. РИСТИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 296-297· Д. СИНДИК, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 326-327

Т ЛИНГ, *Историја религије истока и запада* (trad. par В. ЧОЛАНОВИЋ). [Поучник, н.с. 6]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990). 533.

Б. ЛУИС, *Европа и ислам*. Летоп. Матице срп. 445, 3 (Нови Сад 1990) 443-465.

О. ЛУКОВИЋ-ПЈАНОВИЋ, *Срби... народ најстарији I–II* Београд, АИЗ Досије (1990).

А. А. МАЈКОВ, *Историја српског народа* (trad. par Д. ДАНИЧИЋ). [Репринт изд. према 2. изд. из 1876, године. Библ. Посебна издања]. 3e éd. Београд, Ново дело (1990). 347 + 3.

D. MEDAKOVIĆ, *Serbischer Barock*. Wien, Böhlau Verl. (1991).

M. MOKTEFI, *Prva stoljeća islama – VII – XIII stoljeće, Uvod u arapsko pismo. Daleko podrijetlo La Fontaineovih basna* (trad. par A. BULJAN). [Povijest ljudskog roda, kolo 2, sv. 3]. Ljubljana, Zagreb, Mladinska knjiga (1990). 64. Avec ill. La même publ. en slovène.

Ж. ОДРИ, *Индоевропљани* (trad. par Љ. ЈОВАНОВИЋ; introduct. par М. ГАРАШАНИН). Сремски Карловци, Изд. књиж. З. Јовановића (1990). 137

J. PODPEČNIK, *Prezentacija naravne in kulturne dediščine v Ljudski republiki Kitajski*. Argo XXIX-XXX (Ljubljana 1990) 146-165.

Religije svijeta. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1991). 448. Avec ill. La même publ. en slovène: *Velika verstva sveta*. Koper, Ognjišče (1991). 456.

Svetska baština u Jugoslaviji. Ljubljana, Mladinska knjiga (1990).

ŠEJH SADI ŠIRAZI, *Đulistan* (trad. par S. A. TRAKO). Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka (1989). 233. – Compte rendu par V DUKIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 308-309.

Talmud (trad. et réd. par E. VERBER). 3e éd. Beograd, BIGZ (1990).

S. VASILJEV *Mitologija drevnih Slovena*. Beograd, Dečja knjiga (1990). 200.

K. VIDAKOVIĆ, *Kultura španskih Jevreja na tlu Jugoslavije*. [Bibl. raskršća]. 2e éd.. Sarajevo, Svjetlost (1991).

P VILAR, *Zlato i novac u povijesti*. Beograd, Nolit (1990). 400.

H. VITMAN *Istorija magije – kratka studija* (trad. par Lj. LONČAR). Beograd, Generalpublic 1990). 50. Avec ill.

Zakonici drevne Mesopotamije (réd. M. VIŠIĆ). Sarajevo, Svjetlost (1990).

GÉOGRAPHIE – GÉOGRAPHIE HISTORIQUE TOPOGRAPHIE – AGGLOMÉRATIONS – POPULATIONS

A. BADURINA, *Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja* (rés allem.). [Studije i monografije Inst. pov umjetn., 6; Analecta croatica christ., 27]. Zagreb, Inst. povij. znan. Sveučilišta, Kršćanska sadašnjost (1990). 146. Avec ill.

N. BELDICEANU, *L'influence ottomane sur la vie urbaine des Balkans et des principautés roumaines* (rés. serb.. Otomanski uticaj na život u gradovima Balkana i rumunskih kneževina). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris, Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 23-29.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Povijest stanovništva u Visu*. Split, Književni krug, Logos (1988). 360 – Compte rendu par L. ČORALIĆ, Rad. -Zavod hrvat. povij., Filoz. fak. Zagr. 23 (Zagreb 1990) 288-291, J. VRANDEČIĆ, Mogućnosti XXXVIII, 5-6 (Split 1990) 654-655.

P BLAZNIK, *Historična topografija Slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Ljubljana (1988). 576. – Compte rendu par J. CURK, čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 124-128.

Р БОЈОВИЋ, *Чачански крај у путопису Павла Аполоновича Ровинског* (rés. franç.. La région de Čačak dans le récit de voyage de Paul Apolonovič Rovinski). Зб. рад. Нар. муз. XX (Чачак 1991) 217-224.

S. ČAČE, *Blandona i susjedna središta – prilog antičkoj topografiji biogradskoga područja* (rés. angl.. Blandona and Neighbouring Centres). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988.[Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 197-212.

В. ДАБИЋ, *Насељавање Срба на желинском властелинству: дијаспора у Малој Буни од краја XVI до краја XVII века* (rés. angl.. The Settlement of the Serbs at the Feudal Estate of Želina: The Diaspora at Mala Buna from the End of the XVIth until the End of the XVIIth Century). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 95-99.

Ј. ЕРДЕЉАНОВИЋ, *Срби у Банату* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 163). 2e éd. Нови Сад, Матица српска (1991).

D. FELETAR, *Geografski položaj i geomorfološko-pedološka osnovica naseljenosti Podravine do kraja srednjeg vijeka* (rés.

angl.. Geographical Position and the Geomorphological-Pedological Basis of the Settlement of Podravina to the End of the Mediaeval Period). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 11-18. Avec ill.

B. GERIĆ, *Bjelovar od trgovišta do krajiške gradske vojne općine* Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 34-38.

F. GESTRIN, *Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku* (rés. allem.. Dörfliche Siedlungen in der Gemeinde Domžale im Mittelalter). Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 25-31

B. GOLEC, *Preteklost Dragarjevega rodu i okolice Tabora v Savinjski dolini (Družbeni in gospodarski prerez z rodovnikom)* (rés. allem.: Die Geschichte des Dragar-Geschlechtes aus der Umgebung von Tabor im Savinjatal). Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 61-83.

B. GRAFENAUER, *Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljni narodnostni razvoj* (rés. allem.. Die Migration in den jugoslawischen Ländern vom XV bis zum XVIII. Jahrhundert und ihre Bedeutung für die fernere nationale Entwicklung). Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 203-209.

B. GRAFENAUER, *Problem migracij v zgodovini Slovencev* (rés. allem.. Das Migrationsproblem in der Geschichte der Slowenen). Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 189-201

Б. ХРАБАК, *Дубровачка насеобина у Прокупљу* (rés. allem.. Dubrovniker Siedlung in Prokuplje). Врањ. глас. XXIII (Врање 1990) 5-100.

Б. ХРАБАК, *Власи сшаринци и досељеници у Поречју Западне Мораве до 1570. године).* (rés. franç.. Valaques autochtones et Valaques immigrés dans le bassin de la Zapadna Morava avant 1570). Зб. рад. Нар. муз. XX (Чачак 1991) 5-46.

Историјско – геоīрафски аīлас Црне Горе XVI-XX вијек (réd. J. M. МИЛОВИЋ) (texte comp. russe, angl. et allem.. Atlas Landkarten von Montenegro). Никшић, Универз. ријеч; Титоīрад Истор. инст Црне Горе; Будва, ИПЈ "Медитеран" (1990). 180.

В. С. ЈОВАНОВИЋ, *Прилейац код Новоī Брда – īрилоī īроучавању средњовековних īрадова* (rés. angl.. Prilepac near Novo Brdo -Contribution to the Study of Medieval Fortresses). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 295-302.

J. KALIĆ, *Les églises latines à l'époque ottomane. Novi Pazar* (rés. serb.. Latinske crkve u tursko doba Novi Pazar). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 67-72.

J. KOROPEC, *Maribor v drugi polovici 15. stoletja* (rés. allem.. Maribor in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts). Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 107-114.

D. KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, *Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et après l'instauration du pouvoir ottoman* (rés. serb.. Gradovi srednjovjekovne Srbije i Bosne prije i poslije uspostavljanja otomanske vlasti). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade-Paris Institut des études balkaniques, Proex (1991) 9-16.

M. KOZLIČIĆ, *Historijska geografija istočnog Jadrana.* [Bibl. znan. djela, 41]. Split, Književni krug (1990). 417 Avec ill. – Compte rendu par Ž. RAPANIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 43-44.

M. KOZLIČIĆ, *Prilog kartografskoj identifikaciji antičkog otoka Taurisa sa suvremenim otokom Sćedrom.* Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 781-792. Avec ill.

D. MAGAŠ, *Osnovna geografska obilježja Skradina i njegova kraja* (rés. angl.. Main Geographical Characteristics of Skradin and its Surroundings). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 259-296. Avec ill.

В. МАНОЈЛОВИЋ, *Прилоī īроучавању сшамбених и економских објекаша и начина исхране у īраисшорији и раном средњем веку (раносредњовековни īериод).* Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 43-48.

B. MIGOTTI, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine* (rés. angl.). [Monografije JAZU, Razred društ. znan. 2]. Zagreb, Jugoslav. akad. znan. umjet., Zavod za arheol. (1990). 129. Avec ill.

B. MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća. prapovijest – antika.* Zagreb, Školska knjiga (1990). 286. Avec ill.

B. NEDVED, *Biogradski kraj u rimsko doba* (rés. franç.. Les environs de Biograd à l'époque romaine). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988.[Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 213-245. Avec 1 chart.

Р НОВАКОВИЋ, *О исчезлим селима на īодручју Беоīрада* (rés. angl.. Disappeared Villages in the Surroundings of Belgrade). Год. града Беогр. XXXVII (Београд 1990) 69-84. Avec 4 fig.

Р НОВАКОВИЋ, *Пожаревац на сшаријим каршама* (rés. angl.. Požarevac on the old maps). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 199-208. Avec 1 map.

A. POPOVIĆ, *Un sujet méconnu la vie culturelle des musulmans dans les villes balkaniques à l'époque ottomane (remarques methodologiques)* (rés. serb.. Jedna nepoznata tema: Kulturni život muslimana u balkanskim gradovima u otomansko doba (Metodološke napomene). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade, Paris; Institut des études balkaniques, Proex (1991) 165-175.

Д. Ј. ПОПОВИЋ, Срби у Војводини. Књ. I-III. Нови Сад, Матица српска (1990). 372, 484, 349. Avec ill.

T POPOVIĆ, *La čarši balkanique aux XVIe et XVIIe siècles* (rés. serb.. Balkanska čaršija XVI i XVII veka). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les

Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade, Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 59-65.

S. RADOVANOVIĆ, *Mesto Maribor v prvi polovici 16. stoletja* (rés. allem.. Die Stadt Maribor in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts). Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 95-106.

М. М. РАДОВАНОВИЋ, *Новопазарска чаршија, безистани и мостови* (rés. angl.. The Market Place of Novi Pazar). Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 66-79. Avec ill.

П. РАДУСИНОВИЋ, Становништво и насеља зетске равнице од најстаријег до новијег доба. I-II. [Библ. Пос. изд.]. Никшић, Универзит ријеч; Титоград, Истор. инст. Црне Горе (1991).

D. ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana.* Zagreb, Vjesnik (1991). 158. Avec ill.

С. СЕЛИМОВИЋ, *Кладница – становништво* (rés. angl.. Population of the Village Kladnica). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 121-136.

F. SMILJANIĆ, *Teritorij i granice Sidraške županije u srednjem vijeku* (rés. allem.. Das Territorium und die Grenzen der Gespanschaft von Sidraga im Mittelalter). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 319-333.

F. DŽ. SPAHO, *Vrana u turskoj vlasti* (rés. allem.. Vrana unter türkischer Herrschaft). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11 13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 431-436.

B. STULLI, *Židovi u Dubrovniku.* Zagreb, Jevrejska općina; Naklad. zav. Matice Hrvat. (1989). – Compte rendu par V MIOVIĆ-PERIĆ, An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 244-246.

M. SUIĆ, *Tkon – Pašman – Kranj – Kotor i Aserija* (rés. angl.. Tkon – Pašman – Kranj – Kotoro and Aseria). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 5-14.

V TADEJEVIĆ, *Praputnjak – naznake prirodnog smještaja i neki podaci o privrednim i društvenim prilikama u povijesnom razvoju* (rés. angl.. Praputnjak – Notes on the Natural Position and Some Data on its Economic and Social Situation in History). Vjesn. hist. arh. Rij. Paz. XXXII (Rijeka 1990) 267-312. Avec ill.

The Times Atlas Svetovne zgodovine. Dopolnjena izdaja za Jugoslavijo. Ljubljana CZ in DZS(1989). 379. Avec ill. – Compte rendu par A. HOZJAN, Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 149-152.

Ј. ТРИФУНОСКИ, *Цинцари у Битољу* (rés. angl.. Tzintzars in Bitolj). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 239-247.

G. VEINSTEIN, *Villes des provinces centrales, villes des provinces arabes: les facteurs d'unité de la ville ottomane* (rés. serb.. Gradovi centralnih provincija, gradovi arapskih provincija: činioci jedinstva turskog grada). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 31-52.

N. VEKARIĆ, *Pelješka naselja u 14. stoljeću.* Dubrovnik, Zavod za povij. znan. JAZU u Dubrovniku (1989). 147 – Compte rendu par M. BRKOVIĆ, Rad. – Zavoda povij. znan. Jugosl. akad. znan. umjet. Zadru 32 (Zadar 1990) 179-180.

T VUKANOVIĆ, *Društveno-ekonomske osnove varoških rudarskih naselja na Kosovu i Metohiji XIII-XVIII v.* (rés. angl.. Socio-Economic Bases of Mining Settlements in Kosovo and Metohia from XIII to XVIII Century). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 105-134. Avec ill.

O. ZIROJEVIĆ, *Prizren, la ville de la continuité* (rés. serb.. Prizren, grad koji traje). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade-Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 87-93.

B. ZLATAR, *Une ville typiquement levantine. Sarajevo au XVIe siècle)* (rés. serb.. Sarajevo u XVI veku kao levantski grad). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade, Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 95-99.

S. ŽIVKOVIĆ, *Jugoslovenske zemlje na starim geografskim kartama XVI, XVII i XVIII veka.* Beograd, Jugoslavija EKO – Nar. bibl. Srbije (1990). 99 + 1 Avec 40 cartes.

HISTOIRE DES LANGUES BALCANIQUES ONOMASTIQUE – TOPONOMASTIQUE – ETYMOLOGIE

I. AJETI, *O nekim narodnim nazivima jela u albanskom, razmatranim sa jezičkog gledišta* (rés. franç.. Sur quelques termes populaires concernant les plats en albanais, étudiés du point de vue linguistique). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 305-312.

Д. БОГОСАВЉЕВИЋ, *Женска лична имена у турским дефтерима Србије, Црне Горе и Херцеговине (XV-XVI век)* (rés. russe.. Женские имена собственные в турецких счетных книгах Сербии Черногории и Герцеговины (XV-XVI вв.). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 47-61

Т В. ЦИВЉЬЯН, *Лингвистичке основы балканской модели мира.* Москва, Инст славяноведения и балканистики (1990). – Compte rendu par В. СТАНИШИЋ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 311-313.

Љ. ЦРЕПАЈАЦ, *Грчко исходиште и путеви грчке реторичке и поетичке терминологије* (rés. allem.. Griechische Quellen und Wege der rhetorischen und poeti-

schen Terminologie). Зб. Фил. фак.(Београ.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 187-196.

Б. ЦВЕТАНОВИЋ, *Из ономастике села Жилова.* Обележја XX, 2 (Приштина 1990).

Ж. ЋУПИЋ, *Ономастика Лешкопоља* (rés. russe.. Ономастика Лешкополя). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 451-474 (23.)

B. FINKA, *Pogled na govor Biograda i okolice* (rés. franç.. Un aperçu sur le parler de Biograd et ses alentours). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 437-442.

A. GLUHAK, *Porijeklo imena Hrvat.* Zagreb, izd. autora (1990). 334.

V GOTOVAC, *Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području* (rés. angl.. Autochtonous Onomastics in Classical Delmatian Area). Rad. – Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 195-206.

L. HADŽIOSMANOVIĆ, *Jedna od mogućnosti objavljivanja književnih izvora (Na primjeru Fadil-paše Serifovića)* (rés. angl.. A Possibility of Publishing the Literary Sources). Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 219-224.

E. HASAN, *Dosadašnja proučavanja turskih medžmua i njihovo značenje za proučavanje naše istorije i istorije turske narodne književnosti kod nas i uopšte* (rés. angl.. Former Researches of Turkish Mecmuas and their Importance for the Studiing of our History and the History of Turkish Folk Literature). Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 183-191.

T HAVERUĆ, *Srednjovjekovno filosofijsko nazivlje u arapskom jeziku.* Sarajevo, Mešihat, Islamske zajednice (1991). 121

G. HOLZER, *Entlehnungen aus einer bisher unbekannten indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen.* [Österr. Akad. Wiss. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, Bd. 521]. Wien (1989) 232.- Compte rendu par A. ЛОМА, Јужнослов. филол. XLVI (Београд 1990) 87-122.

S. ILIĆ, *Kasida Ahmeda Vahdetija iz njegovog sarajevskog divana* (rés. angl.. The Kasida of Ahmed Vahdeti from his Sarajevo Divan). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 223-235.

П. ХР ИЛИЕВСКИ, *Микенскиот шроен херој и хомерските херојски имиња* (rés. angl.. The Mycenaean Triple Hero and Homeric Heroic Names). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 47-53.

P IVIĆ, *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem.* Beograd, BIGZ; Priština, Jedinstvo (1990). 335.

В. ЈЕЛИЋ, *Красноречије – реторика – поетика* (rés. allem.. Krasnorečije -Rhetorik – Poetik). Зб. Фил. фак. (Београ.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 197-202.

N. KAPETANIĆ – N. VEKARIĆ, *Utjecaj kršćanstva na izbor osobnih imena u selima Dubrovačke Republike* (rés. angl.. Christian Origin in First Names in the Villages of the Dubrovnik Republic). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 145-176.

E. KARIĆ, *Zamahšarijev komentar Kur'ana- glavna determinanta Korkutovog prevoda Kur'ana (skica)* (rés. angl.. Zamashseri's Commentary on the Kur'an the Main Determinant of Korkut's Translation of the Kur'an (a Sketch). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 59-71

I. KASUMOVIĆ, *Naša književnost na orijentalnim jezicima u izvorima na arapskom jeziku* (rés. angl.. Our Literature in Oriental Languages Found in Arabic Sources). Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 109-122.

А. ЛОМА, *Рани слојеви хришћанских шойонима на сшаросрйском шлу* (rés. allem.. Frühe Schichten christlicher Ortsnamen auf Altserbischem Boden). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 1-18.

M. LONČARIĆ, *Jezični odnosi u Podravini* (rés. allem.. Sprachverhältnisse in der Podravina). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 181-192.

B. MADER, *Die Alpenslawen in der Steiermark – eine toponomastischarchäologische Untersuchung (Schriften der Balkankommission – Linguistische Abteilung 31).* Wien, Verl. der Österreichischen Akad. der Wissenschaften (1986). Avec ill. Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 759-760.

Р МАРОЈЕВИЋ, *Из ономасшичке исшорије (1-2)* (rés. russe.. Заметки по исторической ономастике, 1-2). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 63-70.

И. МИСАИЛОВИЋ, *О йореклу шойонима ужичког краја. Оййшшина Ариље* (rés. franç.. De l'origine des toponymes de la région d'Užice -Commune d'Arilje). Ужич. зб. 19 (Т Ужице 1990) 105-151

С. МРЂЕН, *Ономасшика села у гламочком крају* (rés. russe.. Ономастика сел в гламочском крае). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 475-490

F. NAMETAK, *Dosadašnje izučavanje bosansko hercegovačke književne baštine na turskom jeziku* (rés. angl.. Former Researches of Bosnian and Herzegovinian Literary Heritage Written in Turkish Language) Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 69-83.

F. NAMETAK, *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih muslimana na turskom jeziku.* Sarajevo, Gazi Husrevbegova biblioteka (1989). – Compte rendu par K. FILAN, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 310-311

F. NAMETAK, *Teme, motivi i simboli u pjesmama divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine* (rés. angl.. Themes, Motives, and Symbols in Poems in Turkish). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 27-56.

З. ПАВЛОВИЋ, *Анализа имена река у сливовима Србије у којима је видан румунски утицај* (rés. russe.. Анализ имен рек в Бассейнах Сербии, где ощутимо румынское влияние). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 73-108.

A. PECO, *Mikrotoponimija Podveležja* (rés. angl: Microtoponymy of Podveležje). [Djela ANUBiH, 70. Odelj. društv. nauka, 39]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. BiH (1990). 166.

М. ПЕШИКАН, *Именослов косовских варошких и рударских средишта у другој половини XVI века* (rés. angl.. Onomasticon of Urban and Mining Centres in Kosovo in the Second Half of the 16th Century). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 123-132. Avec ill.

Н. ПРОЕВА, *Антропонимијата на западниот дел на СР Македонија во антиката* (rés. franç.. L anthroponymie antique dans les régions occidentales de la R.S. de Macédoine). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 194-200.

N. PROEVA, *La question de l'Origine du nom d'Ohrid.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 935.

Н. ПРОЕВА, *Ономастика* (texte comp. franç.. Onomastica). Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 192.

V J. PROP *Historijski korijeni bajke* (trad. par. V FLAKER). [Bibl. Raskršća]. Sarajevo, Svjetlost (1990). 552.

Ј. РАДИЋ, *Из ономастике села око горњег тока реке Белице* (rés. russe.. Из ономастики сел верхнего бассейна реки Белицы). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 399-449.(50).

Љ. РАЈКОВИЋ-КОЖЕЉАЦ, *Ономастика Тимока* (rés. allem.. Die Onomastik von Timok). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 109-365 (255).

Т СТАМАТОСКИ, *Македонска ономастика.* [Пос. изд. 28]. Скопје, Инст. макед. јазик (1990). 336.

Стари српски народни именослов (réd. М. КОШУТИЋ). Београд, Милена Кошутић (1988). 74. – Compte rendu par Т ЈОВАНОВИЋ, Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 375-383.

M. ŠIMUNDIĆ, *Dio davnih osobnih imena iz šibenskog kraja.* (IX) (rés. allem.. Ein Teil der einstigen Personennamen aus dem Šibenik – Bereich). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 19-46.

В. ВУКАДИНОВИЋ, *Микротопонимија Сокобањске котлине* (rés. russe.. Микротопонимия сокобаньской котловины). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 367-397 (31.)

Б. Г ЗОЊИЋ, *Убикација неких топонима у Васојевићима* (rés. russe.. Локализация некоторых топонимов у Васоевичей). Ономатол. прил. XI (Београд 1990) 71-72.

ETNOGRAPHIE – L ART MÉTIERS – COUTUMES – LITTÉRATURE POPULAIRE – CROYANCES POPULAIRES

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Култ кнеза Лазара у фолклорној традицији* (texte comp. allem.. Der Kult des Fürsten Lazar in der Folkloretradition). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 101-110, 317-328.

Д. АНТОНИЈЕВИЋ, *Значење српских бајки* (rés. angl.: The Meaning of Serbian Fairy Tales). [Пос. изд. САНУ Етнограф. инст., 33]. Београд, Етнограф. инст (1991). 206.

М. БОСИЋ, *Женидбени обичаји код Срба у Срему* (rés. angl.. Martial Customs of Serbs in Srem). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 253-284. Avec ill.

Г БУДИШИН, *Печење хлеба у околини Суботице* (rés. angl.. Bread Baking in the Area Near Subotica). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 243-251 Avec ill.

V ČULINOVIĆ-KONSTANTINOVIĆ, *Aždajkinja iz Manite drage.* Split (1989). 240. – Compte rendu par Д. АНТОНИЈЕВИЋ, Balcanica XXI (Belgrade 1990) 337-339.

Д. ЋУПИЋ, *Косовски мит и Црна Гора* (texte comp. allem.. Der Kosovo-Mythos und Montenegro). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 111-119, 329-339.

Х. ДЕРДЕМЕЗ, *Легенде и веровања везани за име Светог Саве.* Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 167-170.

Т Р ЂОРЂЕВИЋ, *Деца у веровањима и обичајима нашега народа.* Београд, Идеа Ниш, Просвета (1990). 300.

Etnološka dediščina, ljudska arhitektura. Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 201-228. Avec ill.

Etnološka dediščina, ljudska arhitektura. Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 255-289.

Б. ГРУБАЧИЋ – М. ТОМИЋ, *Српске славе.* Београд, Литера (1988). 215. – Compte rendu par Б. МАРЈАНОВИЋ, Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 287

A. HANGI, *Život i običaji muslimana u BiH* [Bibl. Izdanci]. Sarajevo, Svetlost (1990).

M. KISS, *Délzsláv szokások a Duna mentén* (О обичајима јужних Slovena u Мађарској). Budapest, Akad. kiadó (1988). 265.- Compte rendu par М. ВЕСЕЛИНОВИЋ-ШУЛЦ, Balcanica XXII (Belgrade 1991) 306-307

С. КНЕЖЕВИЋ, *Амате – магијска уметност Мексика* (rés. angl.. Amate – Magical Art of Mexico). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 273-298.

Locuinta sataesca din Romania, Studii de arhitectura tradiționala in vederea conservâri i valorificârii prin tipizare. Bucuresti-Ploresti (1989). – Compte rendu par Д. СТ ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 211 212.

В. МАТИЋ, *Крачун* (rés. angl.. Krachun). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 303-306.

М. НЕДЕЉКОВИЋ, *Годишњи обичаји у Срба.* [Библ. Корени]. Београд, Вук Караџић (1990). 379. Avec ill.

М. НЕДЕЉКОВИЋ, *Слава у Срба.* Београд, Вук Караџић (1991). 357 Avec ill.

О. ОШТРИЋ, *Narodna nošnja okolice Biograda* (rés. franç.. Les costumes nationaux des environs de Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 581-612. Avec ill.

G. ОШТРИЋ, *Ratarsko oružje i sprave na biogradskom području* (rés. franç.. Outils et instruments agricoles dans la région de Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 559-574. Avec ill.

Р ПАВИЧЕВИЋ-ПОПОВИЋ – С. МИЛОШЕВИЋ, *Сточарски станови на Пештери – Извештај са тематског рекогносцирања.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 125-127 Avec ill.

Б. ПЕШИЋ, *О пропорцијама динарске куће.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 109-112. Avec ill.

Н. ПЕШИЋ-МАКСИМОВИЋ, *Брвнара у селу Лоћане код Дечана. Неизвесност једног споменика културе* (rés. angl.. Log Cabin in the Village of Loćane near Dečani. Uncertainty of a Cultural Monument). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 155-161 Avec ill.

З. Б. ПЕТРОВИЋ, *Конаци, гостинске зграде у селима западне Србије.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 113-117 Avec ill.

П. СОФРИЋ-НИШЕВЉАНИН, *Главниje биље у народном веровању и певању код нас Срба.* Београд, БИГЗ (1990).- Compte rendu par З. КАРАНОВИЋ, Летоп. Матице срп. 448, 1 (Нови Сад 1991) 183-185.

Свети Сава у народном предању (réd. В. ЋОРОВИЋ). [Библ. Наслеђе. Коло 1, књ. 1]. Београд, Народно дело – Задруга православног свештенства СФРЈ (1990). 399+/5/

М. ТЕШИЋ, *Народна веровања и веровања о баксузлуку, хукању, вештици, вуку и кукавици* (rés. franç.. Les croyances et superstitions populaires concernant les porte-malheur, hululements, coucous, loups et changements de lune). Ужич. зб. 19 (Т Ужице 1990) 309-314.

С. ТРОЈАНОВИЋ, *Ватра у обичајима и животу српског народа.* [Библ. Баштина, 34]. Београд, Просвета (1990). 441.

Н. ВЛАЈИЋ, *Фуруне југозападног Баната* (rés. angl.). Глас.- Нар. муз. 4 (Панчево 1991) 68-80. Avec ill.

Н. ВЛАЈИЋ, *Да ли се у обичају "Вађења крста" познатом у неким местима јужног Баната крију трагови људске жртве?* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 103-105. Avec 1 fig.

Ј. ВУКМАНОВИЋ, *Преглед етнографско-фолклорних прилога у четињским Записима.* Истор. зап. LXIII. 3-4 (Титоград 1990) 129-134.

EXPLORATIONS INTERDISCIPLINAIRES – ARCHÉOMETALURGIE

ANTHROPOLOGIE – PALÉOZOOLOGIE – PALÉOBOTANIQUE

Археометалуршки локалитети у Србији (textes comp. franç.. Archaeometallurgical Sites in Serbia). Бор, Муз. рудар. и металург., Београд, Археол. инст. (1990). 29.

Ф. БЕЉАНОВСКА, *Скелетот од епископската базилика во Стоби* (rés. franç.. Le squelette de la basilique épiscopale à Stobi). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 233-239. Avec ill.

Ф. БЕЉАНОВСКА, *Случаен наод на скелет од железно време о Скопје, антрополошка анализа* (rés. angl.. A Chance Find of a Skeleton from the Iron-Age Period in Skopje – Anthropologic Analysis). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 227-232. Avec ill.

Д. БОГОСАВЉЕВИЋ, *Српско средњовековно рударство – истраженост и видови укључења археологије* (rés. angl.. Serbian Mediaeval Mining – Exploration and the Possibility of Incorporating Archaeology). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 36-44.

S. BÖKÖNYI, *Prehistoric Animal Remains from Bubanj-Hum at Niš.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 89-94.

S. BÖKÖNYI, *Tierknochenfunde der neusten Ausgrabungen in Vinča* (rés. serb.. Налази животињских костију са ископавања у Винчи (1978-1984)). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 49-54.

К. БОРОЈЕВИЋ, *Неки резултати и правци проучавања праисторијског и античког наслеђа у Војводини археобиолошки аспект).* Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 31-36.

G. CZÉKUS – K. CSÁKANY *Prilog proučavanju karijesa u ranosrednjovekovnoj nekropoli u Titovom Vrbasu* (rés. angl.. Contribution to the Study of Caries in an Early Middle Age Necropolis in Titov Vrbas). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 141 146.

D. ĐOKIĆ, *Ispiranje zlata u slivu Peka sa osvrtom na istorijski razvoj rudarstva i metalurgije* (rés. angl.. Gold Washing on the River Pek. A Review on the Development of Mining and Metallurgy). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 135-153. Avec ill.

Е. ХОШОВСКИ, *Први палеодемографски резултати о античком Виминацијуму* (rés. angl.. First Palaeodemographic Results of Antique Viminacium). Саопшт. – Репуб. Завод зашт. споменика култ. СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 273-278.

Е. ХОШОВСКИ, *Телесна висина становника средњовековне Винче*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 49-51

I. M. JANKOVIĆ – P R. BUGARSKI – S. V JANJIĆ, *Bakarne šljake kao dokaz topljenja i livenja bakra u periodu kasnog bronzanog doba u okolini Bora* (rés. angl.. Copper Slag as Evidence of Smelting and Casting of Copper in the Period of Late Bronze Age in the Surrounding of Bor). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 13-20. Avec ill.

B. JOVANOVIĆ, *La métallurgie énéolithique du cuivre dans les Balkans*. Découverte du Métal. Paris (1991) 93-102.

B. JOVANOVIĆ, *Die Rolle der frühesten Kupferbergwerke in der frühäneolitischen Metallurgie des Balkans*. Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.-13. 11 1988 (Hrsg. von L. LICHARDUS). Bonn, R. Habelt (1991) 575-580.

Б. ЈОВАНОВИЋ – М. БОГДАНОВИЋ, *Главица, Криво Поље -праисторијски рудник опала* (rés. angl.. Glavica, Krivo Polje -Prehistoric Opal Mine). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 82-84. Avec 1 fig.

Б. ЈОВАНОВИЋ – Д. МИНИЋ – Д. МРКОБРАД, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику, III* (rés. angl.. The Monuments of Old Mining and Metallurgy on Rudnik III). Глас. -Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 44-54. Avec 8 fig.

A. KERAMIDČIEV *Jedno grandiozno delo stare rudarske eksploatacije u dolini Konske reke* (rés. angl.. A Grandios Deed of Ancient Mining in the Valley of the River Konska). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 67-82. Avec ill.

The Krapina Hominids – an Illustrated Catalog of Skeletal Collection (Par J. RADOVČIĆ – F.H. SMITH – E. TRINKHAUS M.H. WOLPOFF). Zagreb, Mladost (1988). 118. Avec ill. – Compte rendu par J. COOK, Antiquity 64, 242 (Cambridge 1990) 170-171.

H. KROLL, *Melde von Feudvar Vojvodina ein Massenfund bestätigt Chenopodium als Nutzpflanze in der Vorgeschichte*. Prähist. Zeitschr. 65,1 (Berlin-New York 1990) 46-48.

H. KROLL, *Saflor von Feudvar Vojvodina Ein Fruchtfund von Carthamus tinctorius belegt diese Färbepflanze für die Bronzezeit Jugoslawiens*. Archäol. Korrespondenzbl. 20,1 (Mainz (1990) 41-46.

М. ЛАЗИЋ, *О значају археозоологије у археолошким истраживањима* (rés. angl.. On Importance of Archaeozoology in Archaeological Researches). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 7-10.

S. LEGHISSA – G. LEONARDI – L. DEL PINO, *Sauropodi in Istria (Una pista di sauropode scoperta nei calcari cenomaniani del' Istria)*. Centro di cultura Giuliano Dalmata (1990). 30. Avec ill. – Compte rendu par K. JURKIĆ-DŽIN, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 45.

A. LOVRENČEVIĆ – Ž. MIKIĆ, *Atlas osteoloških promjena na istorijskim populacijama Jugoslavije*. Sarajevo, Centar za balkanol. ispit. ANUBiH; Inst. za radiologiju i onkologiju UMC, Svjetlost (1989). – Compte rendu par A. ŠKEGRO, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 69-70.

V MALEZ, *Zooarheološka osnova naseljavanja lokaliteta Rudina kod Koprivničke Rijeke* (rés. angl.. The Zooarcheological Basis of Settling the Locality Rudina at Koprivnička Rijeka). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 89-91.

Ž. MIKIĆ, *Lepenski Vir und das Neolithisationsproblem in der Antropologie* (rés. serb.. Lepenski Vir i problem neolitizacije u antropologiji. Vinča and its World Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 61-65. Avec ill.

Ж. МИКИЋ, *Прилог антрополошкој проблематици сшећака* (rés. angl.. An Addition to the Anthropological Problem of Tombstones). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 16-26.

Ж. МИКИЋ, *Прилог антрополошкој проблематици миграције Словена* (rés. angl.. To the Anthropological Issues of the Migration of the Slavs). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 38-42.

Ž. MIKIĆ, *Soziale Gliederung und Brachykranisationsprozess im Mittelalter* (rés. serb.. Socijalna stratifikacija i proces brahikranizacije u srednjem veku). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 297-304.

Ž. MIKIĆ, *Über Anthropologie der Illyrer auf dem Boden Jugoslawiens* (rés. serb.. O antropologiji Ilira na tlu Jugoslavije). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC) (Sarajevo-Beograd 1991) 111-117

B. LJ. MILOSAVLJEVIĆ, *Određivanje niskosadržanih elemenata u bronzanim arheološkim predmetima metodom masene spektrometrije* (rés. angl.. Determination of Low Content Admixtures in Bronze Archaeological Objects by Mass Spectrochemical Method). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 21-24.

Д. МРКОБРАД, *Средњовековни рударски ревир у Доњој Заплании (Копаоник) – Резултати почетних истраживања*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 47-48. Avec ill.

Д. МУЦИЋ, *Случај професионалне абразије зуба са некрополе античког Виминацијума* (rés. angl.. A Case of Professional Abrasion from the Ancient Viminacium). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 26-28. Avec 1 fig.

Д. МУЦИЋ, *Утицај исхране и хигијенских навика на присуство каријеса зуба у популационим групама историјског периода на тлу Југославије* (rés. angl.. On the Influence of Nutrition and Hygienic Habits on the Presence of Tooth Caries in Population Groups of Yugoslavia through History). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 32-37

Д. НИКОЛИЋ, *Примена палинологије у археолошким истраживањима* (rés. angl.. Application of Palynology in Archaeological Researches). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 11-15.

В. ПАЈКОВИЋ, *"Трахит" и културно-историјски споменици код Новог Пазара* (rés. angl.. Summary). Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 146-166. Avec ill.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Kompleks metalurških peći na Ulpijani* (rés. angl.. Furnace Complex at Ulpiana). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 33-65. Avec ill.

J. RADOVČIĆ, *Dragutin-Gorjanović-Kramberger and Krapina Early Man – The Foundations of Modern Palaeoanthropology*. Zagreb, Školska knjiga (1988). 176. Avec ill.- Compte rendu par J. COOK, Antiquity 64, 242 (Cambridge 1990) 170-171.

A. ŠERCELJ, *Zanimive karpološke najdbe v dveh rimskih grobovih v Rabelčji vasi pri Ptuju* (rés. allem.. Interessante karpologische Funde in zwei römischen Gräbern in Ptuj (Poetovio). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 309-312. Avec ill.

Н. ТАСИЋ, *Резултати датовања неолитских налазишта централног Балкана методом термолуминисценције* (rés. angl.. Result of Dating Neolithic Finds of the Central Balkans Performed by the Thermoluminiscence Method). Зб. Фил. фак. (Београ.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 11 16.

N. TRAMPUŽ-OREL, *Spektrometrične analize kovinskih predmetov s slovenskih prazgodovinskih najdišč*. Arheo 11 (Ljubljana 1990) 25-29.

I. TURK – J. DIRJEC – A. ŠMIDOVNIK, *Divje babe I – poskus uporabe statistične analize množičnih živalskih ostankov v paleolitski arheologiji. II Razbite dolge mozgovne kosti jamskega medveda* (rés. angl.. Divje babe I – An Attempt to Apply Statistical Analysis to the Mass Animal Remains in the Paleolithic Archaeology. II. Broken – Open Long Marrov Bones of Cave Bear). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 25-42.

С. ЖИВАНОВИЋ, *Гробови, некрополе и остаци скелета у манастирима и њиховој околини* (rés. angl.. Skeletal Remains from Graves and Graveyards Found in Monasteries at Fruška Gora). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад , Покрај. зав. зашт спом. култ. Војвод. (1990) 125-127

С. ЖИВАНОВИЋ, *Остаци спаљених скелета људи из некрополе Бајфелд код Дорослова* (rés. angl.. Remains of Human Skeletons from the Djepfeld Site at Doroslovo). Грађа проуч. спом. култ Војв. XVI (Нови Сад 1990) 52-62. Avec ill.

С. ЖИВАНОВИЋ – В. ЛЕТИЋ, *Мошти српског краља св. Владислава Немањића* (rés. franç.. Les reliques du roi serbe saint Vladislav Nemanjić). Саопшт – Репуб. Завод зашт споменика култ. СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 127-129.

PROTECTION DES MONUMENTS HISTORIQUES RESTAURATION – CONSERVATION – TECHNIQUES

V BENEDIK, *Restavratorski center* Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 333-343. Avec ill.

S. BLAŽIĆ-GJURA – M. ARH, *Fužinski grad v Ljubljani* (rés. angl.. The Castle of Fužine in Ljubljana). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 111-121 Avec ill.

F. CURK, *Možnost uporabe trdnih penastih smol za utrjevanje tabelnih slik* (rés. angl.. The Possibility of Use of Rigid Foams for Reinforcing Overpainted Wooden Panels). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 63-70. Avec ill.

J. CURK, *Gradbeni oris Malečnika in njegove okolice* (rés. allem.. Malečnik und seine Umgebung). Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 115-123.

J. CURK, *Oris 12 najpomembnejših gradbenih objektov v Mariboru II* (rés. allem.. Ein Überblick der 12 bedeutendsten Bauobjekte von Maribor II). Čas. zgod. narodop. 60 (25), 2 (Maribor 1990) 199-227

Б. ДЕЉАНИН, *Црква Св. Пророка Илије у селу Чиплук, општина Сокобања*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 84-85. Avec ill.

D. DIJAKOVIĆ, *Primjena poliuretanske pjene u arheologiji*. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 74.

M. DRAŽUMERIČ, *Gorenja Straža – cerkev sv. Tomaža* (rés. angl.. Gorenja Straža – the St. Thomas Church). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 151 158. Avec ill.

М. ЂОКИЋ, *Скидање и обрада фрагмената живописа из Дежеве*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 90-91 Avec 2 fig.

Р ГАШИЋ, *Преса за зидни живопис*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 77-79. Avec ill.

V GOLOB, *Barvanje svilenega votka za restauriranje flamskih tapiserij iz ptujskega gradu* (rés. angl.. The Dying of the Silk Weft for the Restorations of Flamish Tapestries from the Ptuj Castle). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 99-103.

N. GRUJIĆ, *Raziskave – smernice – prenova v Dubrovniku* (rés. angl.. Research – Guidelines – Renovation in Dubrovnik). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 73-78.

D. HUMAR – V KNIFIC, *Tehniška dediščina*. Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 229-230. Avec 1 fig.

З. ИВКОВИЋ – С. ВУЈОВИЋ, *Истраживачки и конзерваторско реставраторски радови на комплексу цркве Св. Петра и Павла у Сирогојну*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 98-101 Avec ill.

З. ЈАКОВЉЕВИЋ, *Уз приступ спасавању манастира Фенек*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 102-104. Avec 5 fig.

M. ЈОВАНОВИЋ, *Споменичка заштита и црквено сликарство*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 28-31

Ж. КЕЛЕЦ, *Неки проблеми у организовању конзерваторско-реставраторских радова*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 37

A. KOLŠEK, *Rekonstrukcija okolice olimskega samostana v Sopotah* (rés. allem.. Die Rekonstruktion der Umgebung des Klosters Olimje in Sopote). Celjski zb. 1991 (Celje 1991) 185-197 Avec ill.

Z. KOŽELJ, *Vrednotenje kulturnega pomena na Visokem v Poljanski dolini* (rés. angl.. Evaluation of the Cultural Properties of the Tavčar Menor-House at Visoko in the Poljanska Valley). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 105-110.

D. KRAMBERGER, *Ljubljanski grad* (rés. angl.. The Castle of Ljubljana). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 47-49.

Ж. МАРКОВИЋ – А. СТАНИМИРОВИЋ, *Културно-историјско споменичко наслеђе Титовог Ужица* (rés. franç.. Les monuments culturels et historiques de Titovo Užice). *Ужич. зб. 19 (Т Ужице 1990)* 53-104.

M. MATTEINI – A. MOLES, *Scienza e restauro – Metodi di indagine*. Firenza, Centro Internazionale del Libro (1984). – Compte rendu par Д. КОРОЛИЈА-ЦРКВЕЊАКОВ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 207

J. MIKUŽ, *Ptujski grad začasno poročilo* (rés. angl.. The Castle of Ptuj – Preliminary Report). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 89-98. Avec ill.

J. MIKUŽ, *Restavriranje ptujskega mestnega stolpa* (rés. angl.. Restoration of the Minicipal Tower at Ptuj). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 81-89. Avec ill.

Ђ. МИТРОВИЋ, *Конзерваторски радови на цркви св. Варваре у 1989. години*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 91-93. Avec 3 fig.

N. C. MOUTSOPOULOS, *Peristera, Agglomération montagneuse de Hortiati et l'église de Saint André*. Thessalonique (1986). 240. Avec ill. – Compte rendu par Д. СТ ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 209.

M. MOZETIČ, *Grad Dobrovo* (rés. angl.. The Castle of Dobrovo). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 57-59.

С. НЕДВИДЕК, *Конзервација, реставрација и доградња конака манастира Месић* (rés. angl.. Conservation, Restoration and Expansion of the Mesić Nunnery Quarters). Грађа проуч. спом. култ. Војв. XVI (Нови Сад 1990) 9-11. Avec ill.

Ј. НЕШКОВИЋ, *Зграда лапидаријума на Бурђевим ступовима у Расу*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 149-151.

Р НИКОЛИЋ, *Поводом конзервације живописа манастира Кориона*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 69.

М. ОМЧИКУС, *Српски споменици у Румунији – Прилог познавању њиховог стања*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 101-104. Avec ill.

N. OSMUK, *Obnovljena antika v Ajdovščini – triedesetletja kasneje* (rés. angl.. The Restored Antique at Ajdovščina Three Decades Later). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 115-127 Avec ill.

Т PAPIĆ – B. VALENČIĆ, *Župna crkva svih svetih u Đakovu*. [Mala bibl. Godišnjaka zašt. spom. kult. Hrvatske, Pril. uz br. 14/1988-15/1989]. Zagreb, Rep. zavod. zašt. spom. kult. (1990). 92. Avec ill.

З. ПЕЈИЋ, *Есеји о конзервацији* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 387-407

З. ПЕКИЋ, *Стерилизација фонда рукописне и старе штампане књиге библиотеке манастира Хиландара*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 146-148.

Р ПЕТРОВИЋ, *О стању очуваности скулптуре у манастиру Дечани*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 43-44. Avec 1 fig.

J. PIRKOVIČ, *Vrste opravil v spomeniškem varstvu* (rés. angl.. Kinds of Tasks in the Monument Conservation Service). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 11-21

М. ПОПОВИЋ, *Појам реконструкције у области заштите градских простора*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 25-26.

Д. РАДУЛОВИЋ, *Досадашњи радови на реставрацији манастира Сисојевца*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 61-63. Avec ill.

Љ. РАДУЛОВИЋ-СОФРОНИЋ, *Конзервација и реставрација бакрореза Винклер Кристоф Јохан-а Бездинска богородица са бедутом манастира Бездин*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 95-97

Љ. РАДУЛОВИЋ-СОФРОНИЋ, *Конзервација и реставрација дрвеног токареног "стола" из ризнице манастира Дечани*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 94-97 Avec 3 fig.

М. РАКОЦИЈА, *Истраживачко-конзерваторски радови на манастирској цркви Св. Николе код села Сињац у 1990. години*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 70-73. Avec ill.

Г СИМИЋ, *Манастир Манасија – истраживачки и конзерваторски радови на донжону у 1990. години*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 63-65. Avec ill.

Р СТАНИЋ, *Јединствени планski приступ заштити културног наслеђа*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 31-35.

Р СТАНИЋ, *Нека запажања о споменицима културе у Русији и њиховој заштити*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 193-199.

Р СТАНИЋ, *О смислу заштите споменика народног градитељства*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 9-11.

Р СТАНИЋ, *Радови на заштити и уређењу споменика у оквиру обележавања 600. годишњице Косовске битке*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 5-7

Т СТАНИШЕВА, *Истражувачки работи на фрескоживописот од црквата св. Благовештение Богородично с. Матејче* (rés. angl.. The Investigations Carried Out on the Wall-Paintings in the Church of Annunciation to the Vergin in Vil Matejče). Култ. наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 91-101 Avec 3 fig.

Т СТАНИШЕВА, *Истражувачки работи на фрескоживописот во црквите св. Ѓорѓи и св. Илија, село Вранештица од хемиско-технолошки аспект* (rés. angl.. The Investigations from Chemical-Technological Aspect Carried out on the Wall-Paintings in the Churches of St. George and St. Eliah in Vil. Vraneštica). Култ. наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 81-88. Avec 3 fig.

М. СТАНОЈЛОВИЋ, *Скидање зидних слика из једног гроба у Виминацијуму септембра- октобра 1989*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 65-72. Avec 14 fig.

М. СТАНОЈЛОВИЋ, *Градина на Јелици – сликање фрагмената фресака*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 75-77 Avec 4 fig.

М. СТАНОЈЛОВИЋ, *Скидање зидних слика из једног гроба у Виминацијуму августа-септембра 1990*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 53-58. Avec ill.

I. STOPAR, *Obnovi Gradu Laško* (rés. angl.. Observations by the Renewal of Laško Castle). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 35-45. Avec ill.

N. ŠUMI, *Ustvarjalnost in konservatorstvo* (rés. angl.. Conservation and Creativity). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 7-11

С. ТЕМЕРИНСКИ, *Конзерваторски проблеми у Горњој испосници код Студенице*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 44-52. Avec 7 fig.

С. ТЕМЕРИНСКИ, *Предлог обнове цркве Свете Недеље на острву Катићу код Петровца*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 85-90. Avec ill.

Tizian – restavriranje poliptiha iz dubrovniške katedrale (par K. PRIJATELJ – M. PIRNAT – I. BOGOVČIĆ- J. KOROŠEC – I. NEMEC) (rés. angl.. Titian – Restoration of the Polyptich from Dubrovnik). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 5-10. Avec ill.

Д. ТОДОРОВИЋ, *Црква манастира Манасије – истраживачки радови на припрати 1988-1989*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 86-87

Umetnostna, arhitekturna in urbanistična dediščina. Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990). Avec ill.

Umetnosna, arhitekturna in urbanistična dediščina. Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 293-324. Avec ill.

Ж. ВИНЧИЌ, *Заштита на археолошките локалитети во случај на војна*. Култ наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 149-153.

J. VODOPIVEC, *Različne vrste papirjev in sintetičnih polimerov pri konservaciji in restavraciji kulturne dediščne na papirju* (rés. angl.. Different Papers and Synthetic Polymers in the Conservation of Cultural Property on Paper). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 51-62. Avec 2 fig.

A. VOLAVŠEK, *Grad v Murski Soboti* (rés. angl.. The Castle of Murska Sobota). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 51-56. Avec ill.

М. ВУЛИЋ, *Фрушкогорски манастири – дела сликарства и примењене уметности (Историјско-уметнички преглед конзерваторско-реставраторски увид у њихово стање)* (rés. angl.. Paintings and Objects of Applied Arts in Fruška Gora Monasteries). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад, Покрај. зав. зашт. спом. култ. Војвод. (1990) 291-300.

Zgodovinska dediščina. Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 269-275. Avec ill.

Zgodovinska dediščina. Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 325-331. Avec ill.

Р ЖИКИЋ, *Заштита иконостаса и зидних слика манастира Раванице*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 120-123. Avec 1 fig.

Р ЖИКИЋ, *Заштита зидних слика у манастиру Врачевшници*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 101 Avec 1 fig.

И. ЖИВКОВИЋ, *Конзервација и реставрација зидног сликарства копоринске цркве*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 67-68.

PROSPECTIONS ET EXPLORATIONS ARCHÉOLOGIQUES – VARIA

Б. АНЂЕЛКОВИЋ, *Археолошки материјал блискоисточног порекла у Србији* (rés. angl.. Various Archaeological Objects of Near Eastern Provenience in Serbia). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 67-77 Avec 1 pl. et 1 fig.

Arheološka izkopavanja in dediščina. Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 147-199. Avec ill.

Arheološka najdišča Dolenjske. Novo mesto, Dolenjski muzej (1990). 128. Avec ill.

J. BELOŠEVIĆ, *Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini* (rés. angl.. Review of the Results of the Investigations of the Locality "Crkvina" in the Village of Galovac Near Zadar in 1989). Rad. -Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 231-240. Avec ill.

V BILIČIĆ – P RADIĆ, *Antički kamenolomi u Srebrni na otoku Visu* (rés. angl.. A Roman Quarry at Srebrna on the Island of Vis). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 38-39.

A. BOBOVAC, *Pripreme za zaštitna i sustavna istraživanja arheološkog lokaliteta Gradina Marić u Mikleškoj*. Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 16-17

E. BOLTIN-TOME – V KOVAČIĆ, *Simonov zaliv. Rekognosciranje pristanišča* (texte comp. angl.. Roman Harbour Survey). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 233-234. Avec plan.

М. БРМБОЛИЋ, *Средњовековна налазишта на подручју Народног музеја у Панчеву* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 52-66. Avec 18 fig.

Z. BRUSIĆ, *Otok Rab. Rekognosciranje gradina* (texte comp. angl.. Otok Rab. Hillfort Survey). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 229-232. Avec 1 plan, ill.

K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, *Rekognosciranje područja oko Nezakcija -Vizača* (rés. angl.. Field Survey of the Region near Nesactium Vizače). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 52-55.

М. ЦУЊАК, *Пробна Археолошка истраживања у Водицама*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 43-44. Avec 2 fig.

Љ. ЂУРИЧИЋ, *Рекогносцирање пећина и подкапина у сливу Ресаве* (rés. angl.. Archaeological Prospection of the Caves and Rock-Shelters in the Resava Basin). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 181-190. Avec 9 fig.

С. ЂУРИЋ – С. ПЕЈИЋ – Б. КРСТАНОВИЋ – С. ТЕМЕРИНСКИ, *Споменици у сливу Студенице – опис и стање* (rés. franç.. Les monuments du bassin de la Studenica). Саопшт – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 183-225. Avec 62 fig.

A. FABER, *Zagreb između prethistorije i srednjeg vijeka* (rés. angl.. Zagreb between Prehistory and the Middle Ages). Prilozi -Inst. povij. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 5-6, 1988-1989 (Zagreb 1990) 5-24. Avec 4 pl. et 12 fig.

S. FORENBAHER, *Arheološko rekognosciranje pećina u 1990. godini* (rés. angl.. Archaeological Field Survey of Caves and Rock-Shelters in 1990). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 35-38.

S. FORENBAHER – P VRANJICANIN, *Velebit. Rekognosciranje speleoloških objekata* (texte comp. angl.. Velebit. Survey of Caves and Rock-shelters. Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 237-239. Avec 1 plan, ill.

Z. GREGL, *Turopolje. Rekognosciranje* (texte comp. angl.. Turopolje. Field Survey). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 250-252. Avec ill.

J. HAYES – T KAISER – B. KIRIGIN – N. VUJNOVIĆ, *Otok Hvar -Sustavna rekognosciranja Zastražišča u godini 1990* (rés. angl.. Island Hvar – Systematic Survey of Zastražišča in 1990). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 41-45. Avec ill.

М. ИВАНОВИЋ, *Стање неких споменика на Косову и Метохији*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 15-17

G. JAKOVLJEVIĆ, *Arheološka istraživanja u Novoj Rači* (rés. allem.. Archäologische Forschungen in Nova Rača). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 167-179. Avec ill.

Ч. ЈОРДОВИЋ, *Виминацијум 1983-1989. година*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 63-65. Avec 2 fig.

С. ЈОВАНОВИЋ, *Средњовековна насеља и некрополе од IX до XIII века у књажевачком крају* (rés. angl.. Medieval Slavic Settlements and Burial Grounds from 9th to 13th Century in the Knjaževac Area). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 196-207 Avec 8 pl. et 3 fig.

R. JURIĆ, *Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području* (rés. allem.. Die mittelalterlichen Denkmäler auf dem Gebiet von Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11 13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 279-318. Avec ill.

M. JURKOVIĆ – I. TENŠEK – D. ZELIĆ, *Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Krku* (rés. angl.. A Newly-Discovered Early-Christian Church on the Island of Krk). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 47-49. Avec 1 fig.

F. JUROŠ-MONFARDIN – R. MATIJAŠIĆ, *Valbandon Vela Boška. Antičko, kasnoantičko i ranosrednjovjekovno naselje* (texte comp. angl.. Valbandon Vela Boška. Roman, Late Roman and Early Mediaeval Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 203-204. Avec ill.

З. КАЛУЂЕРОВИЋ – Н. ЂУРИЋ, *Сврљишка котлина у праисторији* (rés. angl.. The Valley of Svrljig in the Pre-History). Зб. – Нар. муз. Ниш 6-7 (Ниш 1991) 9-18. Avec 4 fig. et 3 pl.

Z. KARAČ, *Romanička crkva Sv. Kristofora kod Baške na Krku -Arhitektonska istraživanja* (rés. angl.. The Romanesque Church of St. Christopher Near Baška on Krk – Architectural Research). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 55-58. Avec 1 plan.

Z. KARAČ, *Srednjovjekovna utvrda Krndija kod Đakova* (rés. angl.. The Mediaeval Fortress of Krndija Near Đakovo). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 59-62. Avec 1 plan.

M. KATIĆ, *Neolitički nalazi iz Dukine jame u Klis-Kosi* (rés. angl.. Neolithic Finds from Dukina Cave at Klis Kosa). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 31-35. Avec ill.

ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 209-231 Avec ill.

A. FOL, *Mycenaean Thrace II*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 127-130.

A. FOL, *Der Stand der Forschungsarbeiten über die östliche Hälfte der Balkanhalbinsel bis zur Mitte des 1 Jahrtausends v. u. Z.* (rés. serb.. Stanje istraživanja istočne polovine Balkanskog poluostrva do sredine 1 milenija prije n.e.). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 129-152.

D. GARAŠANIN, *Origines et mécanisme d'expansion du rite funéraire des tumuli dans la partie occidentale de la Péninsule Balkanique*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 73-75.

M. GARAŠANIN, *Problèmes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques (Régions centrales et occidentales de la Péninsule)* (rés. serb.. Problemi etnogeneze paleobalkanskih naroda (zapadni i centralni Balkan). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 9-32.

M. V GARAŠANIN, *Der Übergang vom Neolithikum zur Frühen Bronzezeit auf dem Balkan und an der unteren Donau – ein Rückblick nach dreißig Jahren*. Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.- 13. 11. 1988. (Hrsg. von J. LICHARDUS). Bonn, R. Habelt (1991) 205-216.

L. A. GINDIN, *A propos d'un des originels foyers de la langue et de la culture indo-européennes dans la Mediterranée de l'est et les données paléobalkaniques et anatoliennes* (rés. serb.. O jednoj od prvobitnih postojbina indoevropskog jezika i kulture na istočnom Mediteranu i paleobalkanski i anadolski podaci). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 119-124.

R. KATIČIĆ, *Die Quellenaussagen zur Palãoethnologie des zentralen Balkanraumes* (rés. serb.. Iskazi povijesnih vrela o paleoetnologiji središnjega Balkana). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš -Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 91 100.

Z. MIRDITA, *Encore une fois le problème d'ethnogenèse des Dardaniens* (rés. serb.. Još jednom o problemu etnogeneze Dardanaca). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC) Sarajevo-Beograd (1991) 101 110.

В. НЕДОМАЧКИ, *Ebla < Un impero ritrovato> >. чињенице и претпоставке* (rés. franç.. Ebla <un impero ritrovato> faits et suppositions). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 25-72, 10 pl. Avec ill.

А. ПАЛАВЕСТРА, *Праисторијска трговина* (rés. angl.. Prehistoric Trade). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 149-164.

M. PANIĆ, *Some Remarks on Amenhotep III and his Time*. Akten des IV Internationalen Aegyptologen Kongresses München 1985. Hamburg, Helmut Buske Verl. (1990) 80-86.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Покушај интерпретације вотивне плочице из Параћина* (rés. franç.. Essai d'interpretation de la plaquette votive de Paraćin). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 85-94., 3pl.

J. PAVÚK, *Genetische und chronologische Beziehungen der Vinča-Kultur zum Neolithikum und Äneolithikum Mitteleuropas* (rés. serb.. Генетске и хронолошке везе винчанске културе и неолита и енеолита у средњој Европи). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 127-132.

J. RADOVČIĆ – Ž. ŠKOBERNE, *Zagreb prije početaka*. Zagreb, Mladost (1989). 142. Avec ill.- Compte rendu par I. KARAVANIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 51

D. S. RAJEVSKI, *Mitologija i religija skitskih plemena*. Beograd, Dečja knjiga (1990) 210.

E. SCAFA M. E. GIANNOTTA, *Sul crollo del regno di Cnosso: Uno scenario plausibile*. Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 39-51

M. SÉFÉRIADÈS, *Vinča et l'archéologie grecque* (rés. serb.. Винча и грчка археологија). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 175-181

M. ŠIMEK, *O izradi prethistorijskih glinenih kalupa (na primjeru nalaza iz Svetog Petra Ludbreškog)* (rés. angl.. Notes on the Manufacture of Prehistoric Moulds (on the Basis of Finds from Sveti Petar Ludbreški). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 93-99. Avec ill.

H. TODOROVA, *Kulturblöcke und Kulturkomplexe im Neolithikum und in der Kupferzeit auf der Balkanhalbinsel* (rés. serb.. Kulturni blokovi i kulturni kompleksi u neolitskom i bakarnom dobu na Balkanskom poluostrvu). Tribus paléobalkaniques entre la Mer adriatique et la Mer noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš – Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd(1991) 153-162.

R. TRINGHAM, *Die Vinča-Pločnik-Phase der Vinča Kultur ein Beispiel für die Manipulation der Zeit*. Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.- 13. 11 1988 (Hrsg. von L. LICHARDUS.) Bonn, R. Habelt (1991) 271-287

S. TUTUNDŽIĆ, *Meaning and Use of the Term "Predynastic" in Egyptian Archaeology*. Sixth International Congress of Egyptology, Turin, Sept. 1th – 8th 1991. Abstracts of Papers. Turin(1991) 396-397

P VALDE-NOWAK, *Aus den Forschungen über frühagrare Besiedlung der mitteleuropäischen Gebirgszonen* (rés. serb.. O istraživanju ranog agrarnog naseljavanja u brdskim zonama srednje Evrope). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 83-108. Avec ill.

Р ВАСИЋ, *Необјављени праисторијски предмети из Србије и Војводине у Бечу и Будимпешти* (rés. angl.. Unpublished Prehistoric Objects from Serbia and Vojvodina in Vienna and Budapest). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 169-175. Avec 2 pl.

В. ВАСИЉЕВИЋ, *Der Massenmittelpunkt menschlicher Figur auf den frühen Denkmälern des Alten Ägypte* (rés. serb.. Тежиште људске фигуре на раним споменицима старог Египта). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 73-83.

V VELKOV *Ursprung und Entwicklung des Siedlungslebens im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit)* (rés. serb.. Porijeklo i razvitak naseobinskog života u staroj Trakiji (do helenističkog doba). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš – Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 179-190.

STATIONS ARCHÉOLOGIQUES

Б. АНЂЕЛКОВИЋ, *Праисторијске градине у околини Чачка* (rés. angl.. Prehistoric Ruins in the Area Around Čačak). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 103-109. Avec 2 pl.

L. BAKARIĆ, *Gornji Kosinj / Plešina Glavica. Japodska nekropola* (texte comp. angl.. Gornji Kosinj / Plešina Glavica). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 90-91. Avec ill.

Ј. БОРОВИЋ-ДИМИЋ, *Археолошка ископавања неолитског локалитета у Лађаришту у 1989. години* (rés. angl.. Archaeological Excavation of the Neolithic Locality in Ladjarište in 1989). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 59-60.

O. BRUKNER, *Sremska Mitrovica / Mitrovačke livade. Kasnolatensko naselje* (texte comp. angl.. Sremska Mitrovica / Mitrovačke livade. Late La Tène Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 109-114. Avec ill.

M. BUDJA, *Moverna vas. Neolitsko in eneolitsko najdišče* (texte comp. angl.. Moverna vas. Neolithic and Eneolithic Site). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 50-55. Avec ill.

И. ЦЕРОВИЋ, *Налази из праисторијског тумула у Доњој Битињи код Урошевца* (rés. angl.. Prehistorical Tumulus in Donja Bitinja). Глас.- Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 62-66. Avec 2 fig.

B. ČEČUK, *Iskopavanja u Veloj spilji kod Vele Luke* (rés. angl.. Excavations at Vela spilja near Vela Luka). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 27-28.

B. ČEČUK, *Istraživanja u spilji Kopačini na otoku Braču* (rés. angl.. Excavations in Kopačina Cave in the Island of Brač. Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 24-26.

J. DULAR, *Gradec pri Mirni. Eneolitsko naselje* (texte comp. angl.. Gradec pri Mirni. Eneolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 75-76. Avec ill.

A. DULAR, *Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo, Smarjeta II* (texte comp. allem.. Die vorgeschichtlichen Nekropolen in der Umgebung von Vinji Vrh oberhalb von Bela Cerkev· Šmarjeta II). [Katalogi in monografije, 26]. Ljubljana, Narodni muzej (1991). 196. Avec ill.

J. DULAR – B. KRIŽ, *Železnodobno naselje in grobišče v Brezjah pri Trebelnem* (rés. allem.. Die Eisenzeitliche Siedlung und Nekropole in Brezje bei Trebelno). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 531-556. Avec ill.

A. DURMAN – S. FORENBAHER, *Sedma sezona projekta "Vučedol 1984 – 1990"* (rés. angl.. Vučedol 1984-1990 Seventh Season of the Project). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 32-34. Avec ill.

Ђ. ГАЧИЋ, *Јабука "Три хумке" – резултати истраживања Хумке II* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 11-19. Avec 3 pl. et 3 fig.

Ђ. ГАЧИЋ, *Нови резултати истраживања локалитета Лака Стаза код Сремских Карловаца* (rés. angl.. Sremski Karlovci, Laka Staza -Archaeological Exploration in 1989). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 73-76. Avec 2 pl.

Đ. GAČIĆ, *Sremska Mitrovica / Mitrovačke livade. Naselje poznog bronzanog doba* (texte comp. angl.. Late Bronze Age Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 86-87 Avec ill.

B. GOVEDARICA, *Klisura / Kadića brdo. Praistorijska gradina* (texte comp. angl.. Klisura / Kadića brdo. Prehistoric Hillfort). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 92-95. Avec ill.

S. HILLER, *Neue Ausgrabungen in Karanovo* (rés. serb.. Нова ископавања у Каранову). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 197-206. Avec ill.

A. HOCHSTETTER, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze-und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Kleinfunde*. [Die Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 6, Hrsg. von B. HÄNSEL]. Berlin, Volker Spiess Verl.(1987).150. Avec ill. – Compte rendu par P. ВАСИЋ, Старинар н.с. XXXVIII,1987 (Београд 1988) 136-137· J. BOUZEK, Germania 67,2 (Frankfurt-Mainz 1989) 610., J. MAKKAY Acta archaeol. hung. XLII (Budapest 1990) 358-359;

Z. HOMEN, *Lokaliteti lasinjske kulture na križevačkom području* (rés. allem.. Fundorte der Lasinja-Kultur im Gebiet von Križevci). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-

Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 51-68. Avec ill.

M. HORVAT, *Ajdovska jama pri Nemški vasi. Nekropola v jami* (texte comp. angl.. Ajdovska jama pri Nemški vasi. Cemetery in a Cave). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 40-43. Avec ill.

Д. ЈАЦАНОВИЋ, – А. ЂОРЂЕВИЋ, *Вишеслојно праисторско налазиште "Орашје" у Дубравици* (rés. angl.. Multi-layer Prehistoric Find "Orašje" in Dubravica). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 7-80. Avec ill.

S. JANČEVSKI, *Rezultati arheološkog iskopavanja na lokalitetu "Bačarov jarak" u Špišić-Bukovici na magistralnoj trasi plinovoda Virovitica – Kutina* (rés. angl.. Results of Archaeological Excavations at the Site of Bačarov Jarak in Špišić – Bukovica on the Main Track of the Virovitica – Kutina Gas Pipeline). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 29-31

М. ЈЕФТИЋ, *Праисторијска некропола у Пироту – прилог познавању Брњичке групе* (rés. angl.. The Prehistoric Burial Ground in Pirot – A New Addition to the Information about the Brnjička Group). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 92-103. Avec 5 pl. et 1 fig.

B. JOVANOVIĆ – N. JANKOVIĆ, *Nekropola paraćinske grupe u Trnjanima kod Brestovačke Banje* (rés. angl.. Necropolis of the Paraćin Group at the Locality Trnjane near the Spa of Brestovac (Brestovačka Banja)). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 1-12. Avec ill.

J. ЈОВЧЕВСКА, *Мрамор / Чашка. Неолитска населба* (texte comp. angl.. Mramor / Čaška. Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 56-58. Avec ill.

T KNEZ, *Novo mesto / Kapiteljska njiva. Keltsko grobišče* (texte comp. angl.. Novo mesto / Kapiteljska njiva. Celtic Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 107-108. Avec ill.

B. KRIŽ, *Cvinger pri Dolenjskih Toplicah. Prazgodovinsko naselje* (texte comp. angl.. Cvinger pri Dolenjskih Toplicah. Prehistoric Hillfort). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 88-89.

B. KRIŽ, *Otočec. železnodobna gomila* (texte comp. angl.. Otočec. Early Iron Age Tumulus). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 100-101. Avec ill.

П. КУЗМАН, *Златрана – неолитска населба во Охридско* (rés. franç.. Zlastrana – Agglomération néolithique dans la région d'Ohrid). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 35-50. Avec ill.

П. КУЗМАН, *Златрана / Средорече. Населба од постариот неолит* (texte comp. angl.. Zlastrana / Sredoreče. Early Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 72-74. Avec ill.

В. ЛЕКОВИЋ – С. ЂУРИЧИЋ, *Касно енеолитско насеље код Орашца* (rés. angl.. Late Aeneolithic Settlement at Orašac). Глас. Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 76-82. Avec 2 pl. et 1 fig.

Д. МАДАС, *Пауље – резултати ископавања тумула у Брезјаку крај Лознице – 1989* (rés angl.). Лозница, Музеј Јадра (1990). 48. Avec ill.

N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Igrišče na Kalniku. Kasno brončanodobno naselje* (texte comp. angl.. Igrišče na Kalniku. Late Bronze Age Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 79-80. Avec ill.

M. MENĐUŠIĆ, *Konjevrate. Ranoneolitičko naselje* (texte comp. angl.. Konjevrate. Early Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 46. Avec ill.

Г МИКУЛЧИЌ, *Наоди од Кнежје* (rés. franç.. Trouvaille de Knežje). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 111-118. Avec ill.

K. MINICHREITER, *Lug / Gradina. Prapovijesno i antično naselje* (texte comp. angl.. Lug / Gradina. Prehistoric and Roman Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 81. Avec ill.

K. MINICHREITER, *Prvi rezultati arheoloških istraživanja u Pepelanama godine 1985* (rés. allem.. Erste Resultate archäologischer Forschungen in Pepelane 1985). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 19-38. Avec ill.

K. MINICHREITER, *Starčevačko naselje kod Zadubravlja, Sl. Brod* (rés. angl.. A Starčevo Settlement near Zadubravlje, Slavonski Brod). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 23-25.

K. MINICHREITER, *Zaštitna arheološka istraživanja na trasi auto ceste Zagreb – Beograd u 1990. godini* (rés. angl.. Rescue Excavation on the Route of the Zagreb – Beograd Higway in 1990). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 16-18.

Д. МИТРЕВСКИ, *Куново – Чуки кај Оризари, могила II* (rés. franç.: Le tumulus II de Kunovo – Čuki près d'Orizari). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 59-77. Avec ill.

Л. НИКИТОВИЋ, *Праисторијски локалитет Велика Башта у Вујетинцима код Чачка* (rés. franç.. Velika Bašta – site archéologique préhistorique à Vujetinci près de Čačak). Зб. рад. Нар. муз. XX (Чачак 1991) 47-54. Avec 5 pl. et 2 fig.

L. NIKITOVIĆ, *Riđage / Vinogradi. Neolitsko naselje* (texte comp. angl.. Riđage Vinogradi. Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 61-62. Avec ill.

А. ПАЛАВЕСТРА – Н. А. BANKOFF – F. WINTER, *Хумка из старијег гвозденог доба у Глободеру код Крушевца* (rés. angl.. The Early Iron Age Burial Mound at Globoder near Kruševac). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 84-91 Avec 2 pl. et 5 fig.

S. PERIĆ, *Okolište kod Visokog. Neolitsko naselje* (texte comp. angl.. Okolište kod Visokog. Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 59-60. Avec ill.

Ј. ПЕТРОВИЋ, *Истраживања локалитета Голокут у 1988. години* (rés. angl.. Exploration at the Golokut Local-

ity in 1988). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 55-58. Avec 3 fig.

I. PUŠ, *Mareček – visinska postojanka in refugij* (rés. allem.. Mareček – Höhenanlage und Refugium). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 365-373. Avec ill.

К. РИСТОВ, *Гевгелија / Сува Река, ул. Илија Мијов. Некройола од йоснаро Железно време* (texte comp. angl.. Gevgelija / Suva Reka, ul. Ilija Mijov. Early Iron Age Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 102 103. Avec ill.

Д. СИМОСКА – П. КУЗМАН, *Тумба / Оййичари. Повеќослојна неолиййска населба* (texte comp. angl.. Tumba / Optičari Multistrata Neolithic Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 63-66. Avec ill.

С. СТАНКОВИЋ, *Гривац – вишеслојно насеље (ископавања 1989. год* (rés. angl.. Grivac – Multilayered Neolithic Settlement -Excavations in 1989). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 60-64. Avec 1 pl. et 2 fig.

С. СТАНКОВИЋ – Д. РУНИЋ, *Вишеслојно насеље у Пољни -ископавања у 1989. год.* (rés. angl.. Multilayered Prehistoric Settlement in Poljna (Excavations in 1989). Глас. - Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 64-67 Avec 1 pl.

Z. STANOJEVIĆ, *Kučajna kod Bora. Neolitsko i bronzanodobno naselje* (texte comp. angl.. Kučajna kod Bora. Neolithic and Bronze Age Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 47-49. Avec ill.

R. STARAC, *Podosojna peć. Prahistorijski pećinski lokalitet* (texte comp. angl.. Podosojna peć. Prehistoric Cave Site). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 84-85. Avec ill.

J. ŠIMIĆ, *Dalj / Studenac. Prapovijesni lokalitet* (texte comp. angl.. Dalj / Studenac. Prehistoric Site). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 77-78. Avec ill.

S. TONKOVIĆ, *Gomile i gradine na području Lovreča* (rés. angl.. Tumuli and Hillforts in the Lovreč Region). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 26-29.

M. URLEB, *Grad pri Šmihelu pod Nanosom. Rezultati zaščitnih izkopavanj* (rés. allem.. Grad bei Smihel unter dem Nanos. Resultate der Schutzgrabungen). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 89-103. Avec ill.

J. VIDOVIĆ, *Nekropola tumula kraj sela Dvorišća kod Turčišća u Medjimurju* (rés. angl.. Tumuli Necropolis near the Village Dvorišće by Turčišće in Medjimurje). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 77-88. Avec ill.

М. ЗОТОВИЋ, *Истраживања йраисторијских хумки у долини Поблаћнице и генеза раноī бронзаноī доба у западној Србији* (rés. angl.. Investigations of Prehistoric Burial Mounds in the Poblaćnica Valley and the Genesis of the Early Bronze Age in Western Serbia). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 77-88. Avec ill.

ÉPOQUE PALÉOLITHIQUE -ÉPOQUE MÉSOLITHIQUE

M. BRODAR, *Napomene o srpskohrvatskoj paleolitskoj terminologiji* (rés. franç.. Remarques sur la terminologie paléolithique serbo-croate). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 49-53.

M. BRODAR, *Sestavljanje odbitkov iz paleolitskih najdišč Jama v Lozi, Ovčja jama in Županov spodmol* (rés. allem.. Das Zusammenfügen der Abschläge aus den Paläolithstationen Jama v Lozi, Ovčja Jama und Županov Spodmol). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 43-48.

З. КАЛУЂЕРОВИЋ, *Кремени сīруīач из Рушња* (rés. angl.. Flint Scraper of Rušanj). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 167-169. Avec 1 fig.

A. LEROA-GURAN, *Religije prethistorije – paleolitik* (trad. par M. WOLF). Beograd, Bibl. XX vek, Knjiž. Plato (1991). 198. Avec ill.

I. TURK, *Odgovor na oceno D. JOSIPOVIČA, I. TURK – M. CULIBERG–J DIRJEC, Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrijce zatočišče neandertalcev. Maribor, Obzorja 1989). 73 Zgod. čas. 44, 2 (Ljubljana 1990).* Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 147-149.

I. TURK – M. CULIBERG – J. DIRJEC, *Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrijce – zatočišče neandertalcev.* [Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 170]. Maribor (1989). 73. Avec ill. – Compte rendu par D. JOSIPOVIĆ, Zgod. čas. 44,2 (Ljubljana 1990) 297-300.

ÉPOQUE NÉOLITHIQUE

Д. АНТОНОВИЋ, *Прилоī јединсшвеноī анализи индусшрије īлачаноī камена* (rés. angl.. The Contribution to the Unique Analysis of the Ground-Stone Industry). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 51-61. Avec 5 fig.

B. BAGOLINI – A. FERRARI – A. PESSINA, *Nuovi dati sul Neolitico della Romagna* (rés. serb.. Novi podaci o neolitu Romanje). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. -ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 41-47 Avec ill.

Љ. БАКИЋ, *Налаз двојне йосуде са локалишеша Аш код Вршца* (rés. angl.. The Double Pot Finding on the Locality Near Vršac). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 31-33. Avec 1 fig.

B. BALCER, *Archäologische Kultur und Feuersteinindustrie im Lichte der Erforschungen über das Neolithikum polnischen Boden* (rés. serb.. Arheološke kulture i kremena industrija u svjetlu istraživanja neolita na poljskom tlu). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 125-142. Avec ill.

A. BENAC, *Cultures néolithiques en Yougoslavie dans les régions illyriennes et dans les régions avoisinantes* (rés. serb.. Neolitske kulture u Jugoslaviji na ilirskim i susjednim

područjima). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd(1991) 33-41.

A. BENAC, *Iz problematike neolitske antropomorfne plastike u Jugoslaviji* (rés. franç.. Sur les problèmes concernant la plastique néolithique anthropomorphe en Yougoslavie). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 25-34. Avec ill.

A. BENAC, *Vinča et les cultures contemporaines à l'ouest de la Yugoslavie* (rés. serb.. Винча и истовремене културе на западу Југославије). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 17-23.

M. BOGDANOVIĆ, *Die spätneolithischen Siedlungen in Divostin* (rés. serb.. Касноneолитско насеље у Дивостину). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 99-105. Avec ill.

V BORONEANT *Le site de Schela Cladovei problèmes poses par la transition de la culture Criç Starčevo à la culture Vinča* (rés. serb.. Локалитет Скела Кладовеи проблеми прелаза култура Крис-Старчево у винчанску културу). Vinča and its World Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 143-147. Avec ill.

B. BRUKNER, *Gesellschaftlich-ökonomische Grundlagen präihistorischer Gemeinschaften im jugoslawischen Donaugebiet vom frühen Neolithikum bis zum mittleren Äneolithikum* (rés. serb.. Socijalno – ekonomske osnove praistorijskih zajednica u jugoslovenskom Podunavlju od ranog neolita do srednjeg eneolita). God.- Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 17-24.

B. BRUKNER, *Typen und Siedlunges Modellen und Wohnobjekte der Vinča-Gruppe in der Pannonischen Tiefebene* (rés. serb.. Типови и модели насеља и стамбених објеката винчанске групе у Панонској низији). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 79-83. Avec ill.

E. COMŞA, *Les rapports de la culture Vinča avec les cultures de la zone du Danube inférieur* (rés. serb.. Односи Винча-Тордош културе са културама из области доњег Дунава). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 149-153.

Cultura Vinča în România (Ingr. de G. LAZAROVICI, F. DRAŞOVEAN). Timişoara, Comisia muzeelor şi colectiilor (1991). 277

D. GARAŠANIN, *Vinča am Übergang vom mittleren zum späten Neolithikum* (rés. serb.. Винча на прелазу из средњег у касни неолит). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 75-77

M. GARAŠANIN, *Vinča und seine Stellung im Neolithikum Südosteuropas)* (rés. serb.. Винча и њен положај у неолиту југоисточне Европе). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 11-15.

M. GODŁOWSKA, *Neolithische Siedlungen an der Weichselterrasse in Umgebung von Krakow (Pleszow, Mogila)* (rés. serb.. Neolitska naselja na terasama Visle u okolini Krakova). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 171-184. Avec ill.

Ш. ЈОАНОВИЧ, *Пластика из приватних збирки са неолитских локалитета југоисточног Баната* (rés. angl.: Private Collections Plastic Art from the Neolithic Locations in the South-East Banat). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 17-30. Avec ill.

B. JOVANOVIĆ, *Jadranski i kontinentalni neolit u prelaznoj zoni Centralnog Balkana* (rés. allem.: Adriatisches und kontinentales Neolithikum in der Übergangszone des Zentralbalkans). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. naůka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 125-131 Avec 1 carte.

M. KACZANOWSKA – J. KOZŁOWSKI, *Chipped Stone Industry of the Vinča Culture* (rés. serb.. Кремена индустрија винчанске културе). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 35-47 Avec ill.

N. KALICZ, *Die nördlichen Nachbaren der frühen Vinča-Kultur* (rés. serb.. Sjeverni susjedi rane vinčanske kulture). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 133-150. Avec ill.

S. KARG – J. MÜLLER, *Neolithische Getreide – Funde aus Pokrovnik, Dalmatien.* Archäol. Korrespondenzbl. 20, 4 (Mainz 1990) 373 -386.

С. КАРМАНСКИ, *Неколико новијих налаза антропоморфне идолопластике на локалитету Доња Бранjевина* (rés. angl.. A Few New Findings of Anthropomorphic Figurines at the Donja Branjevina Locality). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 67-73. Avec 2 pl.

B. KITANOVSKI – D. SIMOSKA – B. JOVANOVIĆ, *Der Kultplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep* (rés. serb.. Култно место на налазишту Врбјанска Чука (с. Славеј) код Прилепа. Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 107-112. Avec ill.

J. KRUK – S. MILISAUSKAS, *Die Wirtschaft und die Besiedlungsorganisation an der Neige der Jungsteinzeit* (rés. serb. Privreda i organizacija naselja na kraju mlađeg kamenog doba). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 143-159. Avec ill.

V LEKOVIĆ, *The "Vinčanization" of Starčevo Culture* (rés. serb.. "Винчанизација" Старчевачке културе). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 67-74. Avec ill.

J. LICHARDUS – M. LICHARDUS-ITTEN, *Der Komplex mit schwarz-, braun- und graupolierter Keramik und der Beginn des Mittelneolithikums und Südosteuropa.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 43-49. Avec ill.

J. MAKKAY *The Protovinča Problem – as seen from the Northernmost Frontier* (rés. serb.. Проблем Протовинче у светлости нових истраживања). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeological Research, Faculty of Philosophy (1990) 113-122. Avec ill.

B. MARIJANOVIĆ, *Contribution à l'étude de la structure socio économique des populations néolithiques en Bosnie et Herzégovine* (rés. serb.. Prilog proučavanju socijalno-ekonomske organizacije neolitskih populacija u Bosni i Hercegovini). God. Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 9-16.

B. NOVOTNÝ *Vinča und die Slowakei* (rés. serb.. Винча и Словачка). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 123-126.

I. PAVIŠIĆ, *Prilog poznavanju neolitika i eneolitika u hrvatskom Zagorju* (rés. angl.. A Contribution to the Study of Neolithic and Eneolithic in Hrvatsko Zagorje). Prilozi – Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 5-12. Avec 4 pl.

M. PAVLOVIĆ, *The Aesthetics of Neolithic Figurines* (rés. serb.. Естетика неолитских фигурина). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 33-34.

I. PAVLŮ *Early Linear Pottery Culture in Bohemia* (rés. serb.. Култура ране линеарне керамике у Чешкој). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 133-141. Avec ill.

J. PETROVIĆ, *A Contribution to the Study of Autochthonous Predecessors of the Vinča Culture in Srem* (rés. serb.. Прилог проучавању аутохтоних претходника винчанске културе у Срему). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 85-89. Avec ill.

С. СТАНКОВИЋ, *Представа бика у старијем неолиту* (rés. angl.. Bull Representations in the Early Neolithic). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 35-42. Avec ill.

S. STANKOVIĆ, *Zbirka neolitskih antropomorfnih figurina iz Ćuprije* (rés. franç.. Collections des figurines néolithiques anthropomorphes de Ćuprija). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 17-22.

S. STANKOVIĆ, *Žrtvenici i prosopomorfni poklopci iz Vinče* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII,171). – Compte rendu par В. НИКОЛОВ, Археология 1 (София 1990) 61-62.

Н. ТАСИЋ – Д. СРЕЈОВИЋ – Б. СТОЈАНОВИЋ, *Винча – центар неолитске културе у Подунављу* [Велика археолошка налазишта] (texte comp. angl.. Vinča – Centre of the Neolithic Culture of the Danubian Region). Београд, Филоз. фак., Центар за археол. истраж.(1990). 39. Avec ill.

H. TODOROVA, *Ein mittelâneolithisches Haus aus Poduene (Sofia) aus der Vinča D_2 Zeit* (rés. serb.. Кућа Винча Д периода откривена у Подуену у Софији). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 155-165. Avec ill.

S. VETNIĆ, *The Earliest Settlements of the Vinča Culture (Proto-Vinča) in the Morava Valley* (rés. serb.. Најранија насеља винчанске културе (Прото-Винча) у долини Мораве). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 91-97 Avec ill.

С. ВРАНИЋ, *Предмети од камена са неолитског насеља у Жаркову код Београда* (rés. angl.. Stone Objects from a Neolithic Settlement at Žarkovo). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 5-18. Avec 6 pl.

Д. ЗДРАВКОВСКИ, *Начинот на градење на неолитските куќи* (rés. angl.. Manner of Building of the Neolithic House). Култ наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 75-80. Avec 11 fig.

Д. ЗДРАВКОВСКИ, *За границите на Анзабегово – Вршничката културна група во средниот неолит* (rés. franç.. Les frontières de groupe culturel d'Anzabegovo – Vršnik au néolithique moyen). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 51-58. Avec ill.

ÉNÉOLITHIQUE

I. ASLANIS, *Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zum Beginn der Frühen Bronzezeit* (rés. serb.. Утврђења у северној Грчкој у бакарно и рано бронзано доба) Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 183-188. Avec ill.

H. A. BANKOFF – F. A. WINTER *The Later Aeneolithic in Southeastern Europe.* Amer. Journ. Archaeol. 94, 2 (Boston 1990) 175-191

A. BENAC, *Das Frühe Âneolithikum im ostadriatischen Raum.* Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.- 13. 11. 1988 (Hrsg. von L. LICHARDUS). Bonn R. Habelt (1991) 259 – 264.

B. BRUKNER, *Early Copper Age and the Beginning of the Middle Copper Age in Yugoslavia* (rés. serb.. Рани енеолит и почетак средњег енеолита у Југославији). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 129-138.

B. BRUKNER, *Vinča – Kultur und der Zivilisationkomplex der Äneolithischen Kulturen des westlichen Teils des Schwarzen Meeres* (rés. serb.. Винчанска култура и цивилизациони комплекси енеолитиских култура западноцрноморског простора. Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 9-16.

D. COCCHI GENICK – A. ASPES, *Das Äneolithikum in Norditalien* (rés. serb.. Енеолит у северној Италији). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 189-196. Avec ill.

E. COMŞA, *Les pointes de flèche en silex de l'aire culturelle Salcutsa.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 61-65. Avec ill.

B. ČOVIĆ, *Eneolitska žlijebljena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu* (rés. allem.. Kupferzeitliche gerillte Keramik an der Ostküste der Adria und in ihrem Hinterland). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. -ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 67-78. Avec ill.

P GEORGIEVA, *Ethnocultural and Social-Economic Changes during the Transitional Period from Eneolithic to Bronze Age in the Region of the Lower Danube* (rés. serb.. Etnokulturne i socijalno-ekonomske promjene u vrijeme prelaznog perioda od eneolita ka bronzanom dobu u regionu Donjeg Podunavlja). God. – Cent. balk. ispit. XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 239-245.

P. GEORGIEVA, *Periodization of the Krivodol Sălcuta Bubanj Culture* (rés. serb.. Периодизација културе Криводол-Салкуца-Бубањ). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 167-173. Avec ill.

B. GERIĆ, *Rasprostranjenost naselja lasinjske kulture na bjelovarskom području* (rés. allem.. Die Verbreitung von Ansiedlungen der Lasinja – Kultur im Gebiet von Bjelovar). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 69-72. Avec ill.

B. JOVANOVIĆ, *Steppenbegräbnisritual im Äneolithikum des Balkanischen Donauraums.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 67-71 Avec ill.

B. JOVANOVIĆ, *Die Vinča-Kultur und der Beginn der Metallnutzung auf dem Balkan* (rés. serb: Винчанска култура и почетак коришћења метала на Балкану). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 55-60. Avec ill.

J. LICHARDUS, *Die Bedeutung Südosteuropas für die Herausbildung und Verbreitung der kupferzeitlichen Zivilisation Alt-Europas* (rés. serb.. Značaj jugoistočne Evrope u nastajanju i širenju eneolitske civilizacije Stare Evrope). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš – Blagoevgrad 30. maj – 4.jun 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 211-224. Avec ill.

D. MAKOWICZ-POLISZOT *Die Tierzucht bei den Menschengemeinschaften des oberen Weichselgebietes im Äneolithikum und in der Frühbronzezeit* (rés. serb.. Stočarstvo kod eneolitskih i ranobronzanodobskih zajednica u oblasti gornje Visle). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 161-169.

B. MARIJANOVIĆ, *Kasna hvarsko-lisičićka kultura u eneolitu* (rés. franç.. La culture récente de Hvar-Lisičići à l'énéolithique). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. -ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 185-192.

Z. MARKOVIĆ, *Problem geneze i razvoja eneolitičkih i ranobrončanodobnih kultura sjeverozapadne Hrvatske* (rés. allem.. Das Problem der Genesis und Entwicklung der Kulturen des Eneolithikums und der frühen Bronzezeit in Nordwestkroatien). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 39-50. Avec ill.

Д. ШЉИВАР *Метални налаз из праисторијске збирке Народног музеја у Пожаревцу* (rés. angl.. Metal Finds a Prehistoric Collection of the National Museum in Požarevac). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 22-32. Avec ill.

N. TASIĆ, *Äneolithische Kulturen zwischen dem Adriatischen Meer und dem Morava-Vardar-Tal* (rés. serb.. Neolitske kulture između Jadranskog mora i Moravsko-Vardarske kotline). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 43-55. Avec ill.

N. TASIĆ, *Migrationsbewegungen und Periodisierung der äneolithischen Kulturen des jugoslawischen Donauraumes und Zentralbalkans.* Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6.- 13. 11 1988 Hrsg. von L. LICHARDUS). Bonn, R. HABELT (1991) 265-270.

Н. ТАСИЋ, *Везе Подунавља и Пелагоније у енеолитском периоду* (rés. angl.. Connections between the Danube Basin and Pelagonia in the Eneolithic Period). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 139-148.

N. TASIĆ, *Vinča nach der Vinča – Kultur* (rés. serb.. Винча после винчанске културе). Vinča and its World. Beograd, Serb. Acad. of Sciences and Arts; Centre for Archaeol. Research, Faculty of Philosophy (1990) 25-31 Avec ill.

H. TODOROVA, *Die social-ökonomische Struktur der Varnakultur an der westlichen Schwarzemeerküste* (rés. serb.. Socijalno-ekonomska struktura Varna kulture na zapadnoj obali Crnog mora. God. -Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 233-238.

Die Viehzucht-Nomaden-Komponente der äneolithischen Kulturen auf dem Gebiet Jugoslawiens (rés. serb.: Stočarsko-nomadska komponenta eneolitskih kultura na području Jugoslavije). God.-Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 25-33.

ÂGE DU BRONZE

J. BATORA, *Sozialökonomische Verhältnisse in der älteren Bronzezeit der Slowakei* (rés. serb.. Socijalno-ekonomski odnosi u starijem bronzanom dobu Slovačke). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 247-256.

A. BENAC, *Recently Excavated Bronze Age Tumuli in the Kupreško polje, Bosnia, Yugoslavia.* Antiquity 64, 243 (Cambridge 1990) 327-333.

B. ČOVIĆ, *Die Bronzezeit im "Illyrischen" Raum und das Problem der ethnischen Zuschreibung archäologischer Funde* (rés. serb.. Bronzano doba "ilirskog" prostora i problem etničkog atribuiranja arheoloških nalaza). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu'à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC) Sarajevo-Beograd (1991) 57-71.

B. ČOVIĆ, *Über die Struktur der Viehzucht im nordwestlichen Balkan während der bronze- und Eisenzeit* (rés. serb.. O strukturi stočarstva na sjeverozapadnom Balkanu u bronzanom i željeznom dobu). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 65-73.

B. ČOVIĆ, *Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu* (rés. allem.. Schnurverzierte Keramik an der östadriatischen Küste und in ihrem Hinterland). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 51-59. Avec ill.

A. DZIEDUSZYCKA-MACHNIK – J. MACHNIK, *Die Möglichkeiten der Erforschung der sozialen Struktur frühbronzezeitlicher Menschengruppen in Kleinpolen – am Beispiel der Nekropole in Iwanowice (Die ersten Ergebnisse der Archäologisch-anthropologischen Analysen* (rés. serb. O socijalnoj strukturi stanovništva u Maloj Poljskoj na početku bronzanog doba, na primjeru nekropola u Iwanowice). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 185-196. Avec ill.

Б. ГАЧИЋ, *Налази Гава групе у Војводини* (rés. angl.. Finds of the Gava Group in Vojvodina). Грађа проуч. спом. култ. Војв. XVI (Нови Сад 1990) 63-78. Avec ill.

M. GARAŠANIN, *Betrachtungen zu den Wirtschafsformen der Bronzezeit in Serbien* (rés. serb.. Razmatranja o ekonomici bronzanog doba u Srbiji). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 49-55.

B. GOVEDARICA, *Hronološki položaj i porijeklo violinskih idola iz Štoja* (rés. allem.. Die chronologische Lage und der Ursprung der Violinenidole aus Shtoj). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 105-112. Avec ill.

B. GOVEDARICA, *Quelques concordances entre les migrations des éleveurs contemporains et le développment socio-économique à l'âge du bronze ancien dans les Balkans occidentaux* (rés. serb.. Neke konkordanse između savremenih stočarskih kretanja i socijalno-ekonomskog razvoja u ranom bronzanom dobu na zapadnom Balkanu). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 57-63.

J. GUILAINE – F. BRIOIS – J. COULAROU, *L'épée de Trèbes (Aude) et les épées du sud de la France à l'âge du bronze final* (rés. serb.. Mač iz nalazišta (Trèbes) (Aude) i mačevi kasnog bronzanog doba iz južne Francuske). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 113-124. Avec ill.

B. HÄNSEL – P MEDOVIĆ, *Zur Stellung des bronzezeitlichen Pančevo – Omoljica – Stils innerhalb der Keramikentwicklung der Vattina-Kultur.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 113-120. Avec ill.

Д. ЈАЦАНОВИЋ, *Нове статуете дубовачко-жутобрдске културе и прилог тумачењу статуета као божанстава смрти* (rés. angl.. New Statuettes of Dubovac-Žuto Brdo Culture and a Supplement to Explaining Statuettes as Deities of Death). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 5-21. Avec ill.

С. ЈОЦИЋ, *Гроб моришке културе из Старчева* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 3-10. Avec 2 fig. et 4 pl.

T KEMENCZEI, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns.* [Archaeologia Hungarica 51]. Budapest, Akadémiai kiadó (1984). 208 (430). Avec ill. – Compte rendu par P PAVLIN, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 747-748.

J. KOPACZ, *Chipped Stone Inventories in North-Western Peripheries of the Early Bronze Age (EBA) Carpathian Civilization Zone* (rés. serb.. Inventar kresanog kamena na sjeverozapadnoj periferiji karpatske civilizacijske zone u ranom bronzanom dobu). God. -Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 197-208. Avec ill.

J. MACHNIK, *Aus den Studien über die Anfänge des frühbronzezeitlichen Kulturkomplexes in Mittel- und Südosteuropa.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 95-104. Avec ill.

J. MACHNIK, *Aus den Studien über die Periodisierung der Frühbronzezeit im Flussgebiet der oberen Weichsel* (rés. serb.. Iz studija o periodizaciji ranog bronzanog doba u poriječju gornje Visle). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 163-176. Avec ill.

J. MACHNIK, *Besiedlungszonen in Südostpolen am Ende Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit* (rés. serb.. Naseobinske zone u jugoistočnom dijelu Poljske na izmaku eneolitskog i početku bronzanog doba). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/26 (Sarajevo 1990) 109-123. Avec ill.

I. MAROVIĆ, *Narukvice tipa Borotice iz okolice Splita* (rés. allem.. Armreifen des Typs "Borotice" aus der Umgebung von Split). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 193-200. Avec ill.

B. NOVOTNÝ – M. NOVOTNÁ, *Zwei unbekannte Goldfunde aus der Slowakei.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 131 134.

Oloris, bronastodobna naselbina pri Dolnjem Lakošu (texte comp. hongr.. Bronzkorszakbeli település Alsólakosná) (texte par I. ŠAVEL). Murska Sobota, Kult. center, Pokraj. muz.(1990). 45. Avec ill.

K. POROZANOV *La vie des cités ouest-pontiques au bronze ancien (problèmes des prospections)* (rés. serb.. Život zapadnopontskih gradova u starijem bronzanom dobu (problemi terenskih istraživanja). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 163-168.

Р РАШАЈСКИ, *Бронзане оставе Панчево II Остава Панчево Караула* (rés. allem.. Zusammenfassung). Глас.-Нар. муз. 4 (Панчево 1991) 18-39. Avec ill.

N. TASIĆ, *Précis du développement des cultures de la zone carpato-danubienne au IIe millénaire avant notre ère (L'Age du bronze)* (rés. serb.. Преглед развоја култура карпатско-подунавско-балканске области у II миленију пре н.е. (Бронзано доба). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 7-29.

Н. ТАСИЋ, *Значај Параћин културе у развоју бронзаног и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије* (rés. angl.. The Importance of the Paraćin Culture in the Development of the Bronze and Early Iron Age in Central and Southern Serbia). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 121 126.

Р ВАСИЋ, *Бронзе из околине Пожаревца у Природњачком музеју у Бечу* (rés. angl.. Bronze Things from the Požarevac Surroundings in Naturhistorisches Museum in Wien). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 81-88. Avec ill.

R. VASIĆ, *Neka zapažanja o bronzanim srpovima u jugozapadnoj Jugoslaviji* (rés. allem.. Einige Bemerkungen zu Bronzesicheln im südwestlichen Jugoslawien). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 247-254.

A. VULPE, *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 105-111. Avec ill.

ÂGE DU FER (Ier et IIème)

С. БАБИЋ, *Употреба грчких архајских производа код варвара централног Балкана* (rés. angl.. The Use of Archaic Greek Products by the Barbarians of the Central Balkans). Зб. Фил. фак. (Београ.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 95-103.

Д. БАТИСТИЋ-ПОПАДИЋ, *Мач типа Ербенхеим* (rés. angl.). Глас. -Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 20-23. Avec 2 fig.

D. BOŽIĆ, *I Taurisci.* I Celti. Milano, Gruppo Editoriale Fabbri Bompiani, Sonzogno, Etas S.P.A. (1991) 471-477 Avec ill.

V DAUTOVA-RUŠEVLJAN, *Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini* (rés. angl.. Current Analysis of Research and Problems Investigating the Sarmatic Culture in Vojvodina). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 81-94. Avec ill.,1 carte.

R. DRECHSLER-BIŽIĆ, *Prahistorijski nakit s kaori puževima* (rés. allem.. Prähistorische Schmuck mit Kaori-Muscheln). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 79-88. Avec ill.

O. H. FREY *Griechische Schutzwaffen und ihre Nachahmungen im illyrischen und thrakischen Gebiet* (rés. serb.. Grčko odbrambeno oružje i njegove imitacije na ilirskom i tračkom području). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 199-210. Avec ill.

S. GABROVEC, *Grob s čelado s Trbinca pri Mirni* (rés. allem.. Das Helmgrab von Trbinc bei Mirna). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 105-119. Avec ill.

S. GABROVEC, *O etnični opredelitvi jugovzhodnoalpske halštatske kulture* (rés. franç.. Sur l'appartenance ethnique de la culture hallstattienne alpine du sud-est). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 89-96.

D. GARAŠANIN, *Zum Problem der Päonier* (rés. serb.. O problemu Peonaca). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 83-90.

M. GARAŠANIN, *Land und Volk der Triballen* (rés. serb.. Zemlja i narod Tribala). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 97-104.

R. GEBHARD, *Aus der Werkstatt eines antiken Feinschmiedes – Zum Depotfund von Ošanići bei Stolac in Jugoslawien.* Zeitschr. f. Schweiz. Archäol. u. Kunstgesch. 48, 1 (Zürich 1991) 2-11.

R. GEORGIEVA, *Les relations culturelles dans l'interfluve du Vardar et de la Struma au premier âge du fer* (rés. serb.. Kulturne veze u međuriječju Vardara i Strume u ranom željeznom dobu). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I

Symposium Illyro-thrace, Niš Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 169-178. Avec ill.

M. GUŠTIN, *Posočje – in der jüngeren Eisenzeit* (rés. slov.. Posočje v mlajši železni dobi). [Katalogi in monografije, 27]. Ljubljana, Narodni muzej (1991). 148 Avec ill.

M. GUŠTIN, *Poznolatenska železna čelada iz Ljubljanice* (rés. allem.. Der Spätelatènzeitliche Eisenhelm aus der Ljubljanica). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 121-133. Avec ill.

Д. ЈАЦАНОВИЋ, *Бронзани котао са две дршке из Старог Костолца* (rés. angl.. The Bronze Cauldron with two Handles from Stari Kostolac). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 175-177 Avec 2 fig.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Прилог проучавању историје Трибала* (rés. angl.. A Contribution to the Study of the Triballi). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 25-28.

B. JOVANOVIĆ, *Les centres de production de La Tène dans le Podunavlje* (rés. serb.. Proizvodni centri u latenskom periodu Podunavlja). God. – Cent. balk. ispit. ANUBiH XXVIII/ 26 (Sarajevo 1990) 75-81

B. JOVANOVIĆ, *La céramique peinte des Scordisques*. La céramique peinte celtique dans son contexte européen. Paris (1991) 285-287

B. JOVANOVIĆ, *La necropoli di Pećine*. I Celti. Milano, Gruppo Editoriale Fabbri Bompiani, Sonzogno, Etas S. P A. (1991) 380. Avec ill.

Б. ЈОВАНОВИЋ, *Скордисци и дако-гетска керамика Подунавља* (rés. angl.. The Scordiscs and Daco-Getian Ceramis of the Danube Basin). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 151-160.

B. JOVANOVIĆ – P POPOVIĆ, *Gli Scordisci*. I Celti. Milano, Gruppo Editoriale Fabbri Bompiani, Sonzogno, Etas S.P.A. (1991) 337-348. Avec ill.

G. KOSSAK, *Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyrern* (rés. serb.. Prolegomena likovnom pripovijedanju Ilira). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 151-162. Avec ill.

S. KUKOČ, *Simboli religijskog identiteta u japodskom funeralnom kultu* (rés. angl.. Symbols of Religious Identity in Japodian Funeral Cult). Rad. – Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 143-154. Avec 1 fig.

П. МЕДОВИЋ, *Прилог проучавању гвозденог доба у Срему* (rés. angl.. Contributions to the Research of the Eearly Iron Age in Srem). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 159-164. Avec ill.

Д. МИТРЕВСКИ, *Дедели – некропола од железното време во Долно Повардарје* (rés. angl.. Early Iron Age Necropolis in the Lower Vardar Basin). [Пос. изд. 3]. Скопје, Музеј на Македонија, Археол., Етнол. ет Истор. (1991). 84. Avec ill.

V NENADIĆ, *Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji* (rés. angl.. Survey of the State of Investigation of the La Tène Sites in Slavonija and Baranja). Prilozi- Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 13-21.

М. ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, *Пећка Бања и импортована грчка керамика из кнежевских гробница* (rés. angl.. The Find from Pećka Banja and the Imported Greek Pottery from Princely Tombs). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 189-195.

Е. ПЕТРОВА, *Пајонија и Дамастион* (rés. angl.. Paeonia and Damastion). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 188-193.

D. POPOVIĆ, *Beitrag zur Ubikation von Batons Lager* (rés. serb.. Прилог убикације Батоновог логора) Balcanica XXII (Belgrade 1991) 31-42. Avec ill.

П. ПОПОВИЋ, *Млађе гвоздено доба Ђердапа* (rés. angl.. The Late Iron Age on the Territory of Djerdap (Iron Gate)). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 165-176. Avec ill.

М. СЛАДИЋ, *Латенски слој на Жидовару – осврт на археолошка ископавања 1977* (rés. franç.. La couche de La Tène à Židovar – Aperçu sur le fouilles archéologiques en 1977). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 137-150.

М. СЛАДИЋ, *Опрема келтског ратника из села Дебелице код Књажевца* (rés. angl.. The Equipment of a Celtic Warrior from Debelice Village near Knjaževac). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 177-180. Avec 1 fig.

В. СОКОЛОВСКА, *Пајонското племе Агријани и врските со Дамастион* (rés. franç.. La tribu péonienne d'Agriens et leurs rapports avec Damastion). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 9-34. Avec ill.+ 4 cartes.

Д. СРЕЈОВИЋ, *Трибалски гробови у Љуљацима* (rés. angl.. Triballic Graves in Ljuljaci). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 141-153. Avec ill.

Z. STANOJEVIĆ, *Novi nalaz starijeg gvozdenog doba iz Zlota* (rés. angl.. New Finds of Old Iron Age from Zlot). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 25-32. Avec ill.

М. СТОЈИЋ, *Одбрамбени објекат из гвозденог доба на градини Ђула у Остриковцу* (rés. angl.. A Defense Structure from the Iron Age on the Hill-Fort Djula in Ostrikovac). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 155-157 Avec ill.

J. ŠIMIĆ, *Osijek, Opća bolnica – latensko naselje* (rés. angl.. Osijek, General Hospital – La Tène Settlement). Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 33-34.

N. TASIĆ, *Antropomorfne, zoomorfne i ornitomorfne figure na Basarabi keramici* (rés. allem.. Anthropomorphe, zoomorphe und ornithomorphe Figuren auf der Basarabi-Keramik).

Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 239-245. Avec ill.

B. TERŽAN, *Polmesečaste fibule. O kulturnih povezavah med Egejo in Caput Adriae* (rés. allem.. Die Halbmondfibeln über die Kulturverbindungen zwischen der Ägäis und dem Caput Adriae). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 49-88. Avec ill.

B. TERŽAN, *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem* (texte comp. angl.. The Early Iron Age in Slovenian Styria). [Katalozi in monografije, 25]. Ljubljana, Nar. muz. (1990). 459.

D. UJES, *Uticaj helenske kulture kao faktor razvoja na teritorijama Tribala i Dardanaca u vremenu od VI do IV veka pre nove ere sa osvrtom na pojavu i upotrebu novca* (rés. angl.: Hellenic Impact as a Developing Factor in the Triballian and Dardanian Territories from 6th to 4th c. B.C. with a Reflection on the Appearance of Coin Findings). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 216-221

Д. УЈЕС, *Запажања о материјалној култури Трибала у време њиховог процвата* (rés. angl.. Observations on the Material Culture of the Triballi Population during their Ascent Period). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 105-114.

R. VASIĆ, *Boat-shaped earrings in the Central Balkan Area.* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 135-140. Avec ill.

Р ВАСИЋ, *Бронзе из околине Салаковца у Музеју града Београда* (rés. angl.. Bronze Objects from the Surroundings of Salakovac Housed in the Belgrade City Museum). Год. града Беогр. XXXVII (Београд 1990) 19-23. Avec 1 fig.

R. VASIĆ, *Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibilities of their Ethnical Identification* (rés. serb.. Kulturne grupe ranog željeznog doba na zapadnom i centralnom Balkanu i mogućnosti njihove etničke identifikacije). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš – Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd(1991) 73-82.

R. VASIĆ, *An Etruscan Box from South-West Serbia and the Problem of Late Archaic Import in the Central Balkan Area.* Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archaeologie, Berlin 1988. Mainz a. Rhein Ph. von Zabern (1990) 602.

F. A. WINTER – H. A. BANKOFF – A. PALAVESTRA, *Excavations at Ivlije in Yugoslavia and the Emergenece of the Serbian Iron Age Elite.* Abstract of the 91 st. General Meeting of Archaeological Institute of America, Sesion III A. Developing Early States. Amer. Journ. Archaeology 94, 2 (Boston 1990) 308-309.

ANTIQUITÉ

OUVRAGES GÉNÉRAUX – HISTOIRE

Antička Salona (réd. N. CAMBI). [Bibl. znan. djela, 45]. Split, Knjiž. krug (1991). 527 Avec ill.

Đ. BASLER, *Kršćanska arheologija.* (Cfr. Старинар, н.с. XXXVIII, 162. – Comte rendu par A. ŠKEGRO, Obavij. Hrv arheol. druš. XX, 1 (Zagreb 1988) 36-37 2e éd.. Mostar, Crkva na kamenu (1990). 174.- Compte rendu par A. ŠKEGRO, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 64-66.

R. BRATOŽ, *Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Lichte der neueren Forschung.* Klio 72 (1990) 508-550.

R. BRATOŽ, *Severinus von Noricum und seine Zeit. Geschichtliche Anmerkungen.* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 165]. Wien, Verl. der Österr. Akad. der Wissenschaften (1983). 48. Avec 3 plans. – Compte rendu par M. ŠAŠEL KOS, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 770-772.

С. ДУШАНИЋ, *Из историје касноантичког рударства у Шумадији* (rés. angl.. Notes on Late Roman Mining in Šumadija). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 217-224.

S. DUŠANIĆ, *The "Theages" and the Liberation of the Thebes in 379. B.C.* [Teimesias Supplementum 3]. Montreal (1990) 65-70.

Z. GREGL, *Rimljani u Zagrebu – tragovi rimskog Carstva u gradu i okolici* Zagreb, Latina et Graeca Mladost (1991). 77. Avec ill. – Compte rendu par B. MIGOTTI, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 66-67

N. G. L. HAMMOND – F. W WALBANK, *A History of Macedonia. III. 336-167 B.C.* Oxford (1988). 654. – Compte rendu par F. PAPAZOGLOU, Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 228-233.

Hommes et richesses dans l'Empire byzantin, IVe VIIe siècle, réalités byzantines (éd. par P LETHIELEUX). Paris (1989). 313. Avec ill. – Compte rendu par Б. СТОЈКОВИЋ-ПАВЕЛКА, Саопшт -Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 279-281

М. ЈОВИЋ, *Процес исчезавања античких институција на Балкану* (rés. angl.. The Process of Disappearance among Ancient Institutions on the Balkans). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 175-178.

G. LABUD, *Società ed economia studi sull'attività agraria e comerciale dell'Istria in età Romana* (rés. croat.. Društvo i privreda O poljoprivrednoj i trgovinskoj djelatnosti u Istri u rimsko doba). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 257-266. Avec ill.

I. MIKL-CURK, *Natives, Romans and Newcomers in the Eastern Alps during the 2nd Century (The Role of the Army in*

Ethnic Interaction). Roman Frontier Studies 1989 – Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies, Canterbury, 2-10. September 1989 (Ed. A. MAXFIELD – M. J. DOBSON). Exeter (1991) 248-251. Avec 3 fig.

I. MIKL-CURK (mit einem Beitrag von M. SAGADIN), *Zur Romanisierung des täglichen Lebens durch das Militär* Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum Teil 1. [Der römische Limes in Österreich, H. 36/1]. (Herausg. von H. VETTERS und M. KANDLER). Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (1990) 133-142. Avec ill.

T MIOTTI, *Castelli del Friuli 7 I sette castra di Paolo Diacono* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 162). – Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 758-759.

K. PATSCH, *Lika u rimsko doba*. [Biblioteka "Ličke župe"]. Gospić (1990). 122. Avec ill. – Compte rendu par A. DOMIĆ-KUNIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 51.

P PETROVIĆ, *Ein Donauhafen von Trajan bei dem Kastell Aquae (Moesia Superior)*. Roman Frontier Studies 1989 – Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies, Canterbury, 2-10. September 1989 (Ed. A. MAXFIELD – M.J. DOBSON). Exeter (1991) 295-298.

P PETROVIĆ, *Die römische Strasse in Djerdap ein Rekonstruktionsversuch*. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Teil 2. [Der römische Limes in Österreich, H. 36/2]. (Herausg. von H. VETTERS und M. KANDLER). Wien, Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (1990) 883-895. Avec ill.

П. С. ПЕТРОВИЋ, *Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији* (rés. angl.. Classis Flavia Moesica on the Danube in Upper Moesia). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 207-216. Avec ill.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Bilješka uz jednu tezu o ilirskom Monuniju i njegovoj emisionoj aktivnosti* (rés. franç.. Note à propos d'une thèse sur Monounios illyrien et son activité monétaire). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 185-187

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije povijest, arheologija, umjetnost, numizmatika, onomastika* (rés. angl. et franç.). [Bibl. znan. djela, 33]. Split, Književni krug 1989). 926. Avec ill. – Compte rendu par N. CAMBI, Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 57-60.

М. РОСТОВЦЕВ, *Историја старога света – Грчка, Рим* (trad. par М. МИХАЈЛОВИЋ et Н. ЋУРЧИЈА-ПРОДАНОВИЋ). 2e éd. Нови Сад Матица српска (1990). 518.

M. SUIĆ, *Libvrnarii* (rés. angl.. Libvrnarii). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 181 184.

M. SUIĆ, *Tragvrivm marmore notvm* (rés. allem.. Tragvrivm marmore notvm). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 285-295.

J. ŠAŠEL, *Militär Atlas des römischen Imperiums 1.- 6 Jh. n. Chr.)*. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. T.I. [Österreichische Akademie der Wissenschaften, H. 36/1] (Herausg. H. VETTERS – M. KANDLER). Wien, Verl. Österr. Akad. der Wissenschaften (1990)) 39-41. Avec ill.

A. TAGLIAFERI, *Coloni e legionari romani nel Friuli celtico (Una ricerca archeologica per la storia)*. Pordenone (1986). 414. Avec ill.- Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 748-749.

V VELKOV *Zur Kulturgeschichte des Mesambria Pontica*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 241 244.

M. ZANINOVIĆ, *Sol u antici naše obale* (rés. allem.. Salz in der Antike der Adriaküste). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 255-264.

D. ŽIVKOVIĆ, *Mudrost Helena*. Priština, Jedinstvo (1991). 163. Avec ill.

SOURCES HISTORIQUES (EXEPTÉ ÉPIGRAPHIE) – LITTÉRATURE – HISTOIRE DES LANGUES CLASSIQUES

APICIJE, *O kuvanju* (trad. par S. SLAPŠAK). Zagreb, Latina et Graeca (1989). – Compte rendu par M. ŠEGVIĆ, Obavij.-Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 54-55.

ARISTOTEL, *O nebu*. [Bibl. Horizont]. Beograd, Grafos (1990). 115.

ARISTOTEL, *O pesničkoj umetnosti* (trad. par M. N. ĐURIĆ). [Bibl. Tumačenje književnosti, 5]. Beograd, Zav za udžbenike (1990). 191

P CARLIER, *Démosthène*. Paris (1990). 381 – Compte rendu par Н. ПРОЕВА, Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 235-240.

С. ДУШАНИЋ, *Историја и политика у Платоновим "Законима"* (rés. angl.. History and Politics in Plato's Laws). [Пос. изд. САНУ књ. DCII. Одељ. истор. наука, књ. 15]. (réd. Ф. ПАПАЗОГЛУ). Београд, Срп. акад. наука умет (1990). 389.

EPIKTET – MARKO AURELIJE, *Obrasci volje i sreće – stoički trebni* (réd. D. FRTUNIĆ). Niš, Gradina (1991). 142.

J. M. FOLEY *The Theory of Oral Composition. History and Methodology*. Bloomington (Indianopolis), Indiana University Press (1988). 170. – Compte rendu par Z. DUKAT Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 225-227

П. ХР ИЛИЕВСКИ, *O-ta$_2$-no / = Orti-ānōr, и други микенски и хомерски имиња сложени со ( ) ānōr ( ) andro(s)/-ra* (rés. angl.. *O-ta$_2$ -no /Orti-ānōr/* and other Myce-

naean and Homeric Names Compounded with *ānōr (t)andro(s)/-ra)*. Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 15-28.

K. JORDANOV *Les Thraces dans les sources écrites anciennes* (rés. serb.. Tračani u starim pisanim izvorima). Tribus paléobalkaniques entre la Mer Adriatique et la Mer Noire de l'énéolithique jusqu`à l'époque hellénistique. I Symposium Illyro-thrace, Niš-Blagoevgrad 1989 (réd. A. BENAC). Sarajevo-Beograd (1991) 191 198.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Прилог идентификацији Фисонаца из Псеудо-Цезаријевих дијалога* (rés. angl.. To the Identification of Fisonians in Pseudo-Caesarius "Dialogi"). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 29-32.

H. JURIŠIĆ, *Ciceronov kodeks u Imotskom* (rés. allem.. Kodex von Cicero in Imotski). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 58-63.

S. KOPRIVA, *Versus latini*. [Živa antika, 8]. Scupis, Živa antika (1989). 130.

L. KREŠENCO, *Istorija grčke filozofije (predsokratovci)* (trad. par M. JOVANOVIĆ-PISANI). [Bibl. Bis]. Novi Sad, Svetovi (1991). 182.

Latinski citati. Florilegium, adagiorum, sententiarum, proverbiorum, gnomarum (réd. et trad. par A. VILHAR). [Bibl. Korist i razonoda]. Novi Sad, Matica srpska (1990). 331 + 5.

Тит ЛИВИЈЕ, *Историја Рима од оснивања града* (Trad., introd. M. МИРКОВИЋ). [Срп. књиж. задруга, Коло LXXXIV knj.551]. Београд, Срп. књиж. задруга (1991).400.

M. Valerije MARCIJAL, *Epigrami* (trad. par G. MARIČIĆ et V NEDELJKOVIĆ. [Bibl. Reč i misao, 434]. Beograd, Rad (1990). 77

Julije PAULO, *Sentencije*. [Latina et Graeca, XX]. Zagreb, Latina et Graeca (1989). – Compte rendu par A. GRUBOROVIĆ, Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 58-59.

А. М. ПЕТРОВИЋ, *Систематизација античке мисли код Прокла Дијадоха, те њен Балканско-Блискоисточни утицај* (rés. angl.. The Philosophy of Proclus Diadochus and her Neareastness Balkan Influences). Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 179-191.

ПЛУТАРХ, *Питијски дијалози, филозофско-теолошке расправе* (trad. et réd. par С. ЛОМА). [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска (1990). 220.

ПЛУТАРХ, *Славни ликови антике, избор из Упоредних животописа*. Књ. 1-2 (trad. et réd. par М. Н. ЂУРИЋ). 3e éd. [Античка књижевност]. Нови Сад, Матица српска. (1990). 375., 301

А. ПОПОВИЋ, *"Етимолошки речник" Јулијана Апостате* (rés. allem.. Julian Apostatas "Etymologisches Wörterbuch"). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 70-74.

A. SAUGE, *La scene de l'ambassade les preliminaires (Iliade, 9, 162-223)*. Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 53-81.

L. A. SENEKA, *Rasprava o blaženom životu i odabrana pisma Luciliju* (trad. par M. ĐURIĆ). Beograd, Moderna (1990). 97.

Sveti JERONIM, *Izabrane poslanice* (trad. par I. MARKOVIĆ et M. KRIŽMAN, réd. par J. BRATULIĆ). [Bibl. Svjedočanstva, 12]. Split, Knjiž. krug (1990). 492.

M. ŠAŠEL KOS, *Nauportus antični literarni in epigrafski viri*. In: J. HORVAT Nauportus (Vrhnika) [Dela – Slov. akad. znan. umet., Razr. zgod. in družbene vede, 33]. [Znanstvenorazisk. center SAZU. Inst. za arheol., 16]. Ljubljana, Slov. akad znan. umet. (1990) 17-33.

M. ŠAŠEL KOS, *Sententiae in the Agricola of Tacitus*. Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 83-109.

M. M. TODOROVIĆ, *Indoevropski guturali u mikenskom grčkom* (rés. franç.. Les gutturales indo-européenes en grec mycénien). Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 29-38.

M. P VITRUVIUS, *Deset knjiga o arhitekturi*. [Bibl. Krugovi]. (trad. par M. LOPAC). Sarajevo, Svjetlost (1990). 220. Avec ill.

RÉLIGION – MYTHOLOGIE – CULTES MONUMENTS FUNÉRAIRES

G. AMAD, *Recherches sur le mythe du Phénix dans la mosaïque antique*. Montevideo (1988). 40. Avec ill. – Compte rendu par M. BUZOV Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 59-60.

В. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, *Ликовните претстави на Кибела од Варош и нејзиниот култ во Македонија* (rés. franç.. Les images de Cybele de Varos et son culte en Macédoine). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 162-168. Avec ill.

R. BRATOŽ, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. [Acta ecclesiastica Sloveniae 8]. Ljubljana (1986). Compte rendu par V VIDRIH PERKO, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 752-754.

R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja* (rés. allem.. Einflüsse der aquileischen Kirche auf den Ostalpen-und Voralpenraum in der Zeit vom 4. bis zum 8. Jahrhundert). Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 331-362. Avec 2 cartes.

R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja (2.del)* (rés. allem.. Einflüsse der aquileischen Kirche auf den Ostalpen-und Voralpenraum in der Zeit vom 4. bis zum 8. Jahrhundert (2. Teil). Zgod. čas. 44, 4 (Ljubljana 1990) 489-520.

R. BRATOŽ, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja* (rés allem.. Einflüsse der aquileischen Kirche auf den Ostalpen – und Voralpenraum in der Zeit vom 4. bis zum 8. Jahrhundert). [Zbirka Zgodov.

časop., 8]. Ljubljana, Znan. inst. Filoz. fak., Inšt. zgodov Cerkve pri Teol. fak. (1990). 70. Avec 2 plans. – Compte rendu par P ŠTIH, Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 151 154.

A. DEMBSKA – M. PANIĆ, *A Stele "Horus on the Crocodiles" from a Private Collection in Belgrade* (rés. serb.. "Стела Хорус на Крокодилима" из приватне збирке у Београду). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 125-136. Avec 4 pl.

N. DUVAL, *Le culte des martyrs de Salone à la lumière des recherches récentes a Manastirine*. Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres. Paris, de Boccard (1990) 432-453.

A. FOL, *"Prósôpon"* (rés. serb.. Prosôpon"). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 265-270.

I. GOLDSTEIN, *Proces marginalizacije Židova u Bizantu državna i duhovna vlast, treći stalež i Židovi od 5 do 7 st.* (rés. angl.. The Marginalization of Jews in Byzantium: 5th to 7th Centuries). Rad. – Zavod hrvat. povij., Filoz. fak. Zagr. 23 (Zagreb 1990) 5-40.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Прилог проучавању сребрних емблема из Текије* (rés. angl.. An Addition to the Study of Silver Emblemae from Tekija). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 29-36. Avec 6 fig.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Споменик Херакловог култа из Сшарчева* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 44-51. Avec 1 fig.

R. KATIČIĆ, *Die älteste mythische Schicht der Diomedes-Sage* (rés. serb.. Najstariji mitski sloj legende o Diomedu). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 321-327

N. A. KUN, Legende i mitovi stare Grčke (trad. par LJ. ŠIJAKOVIĆ). [Bibl. Atlantis, kolo 1,7]. Novi Sad, Knjiž. zajednica (1990). 297

J. LECLANT *Un chapiteau hathorique de Pula*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 177-180.

G. LIPOVAC, *Mitra – Mithra u svjetlu izvora* (rés. angl.). Prilozi – Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 65-71

V PAŠKVALIN, *Ulomak pluteja iz starokršćanske bazilike u Bugojnu* (rés. allem.. Bruchstück eines Pluteus aus der altchristlichen Basilika in Bugojno). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd.- ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 209-219. Avec ill.

S. PEROWNE, *Rimska mitologija* (trad. par Z. SUŠIĆ) 2e éd. [Bibl. Svjetski mitovi i legende]. Opatija, Otokar Keršovani (1990). 144. Avec ill.

J. PINSENT *Grčka mitologija* (trad. par B. PEČNIK-KROFLIN). 2e ed. [Bibl. Svjetski mitovi i legende]. Opatija, Otokar Keršovani (1990). 144. Avec ill.

И. ПОПОВИЋ, *Нове оловне иконе култа дунавских коњаника из Сирмијума и Синīидунума* (rés. franç.. Nouvelles icônes de plomb du culte des cavaliers danubiens provenant de Sirmium et de Singidunum). Год. града Беогр. XXXVII (Београд 1990) 57-62. Avec 2 fig.

И. ПОПОВИЋ, *Трачки коњаник са бронзане плочице из Ритопека* (rés. franç.. Une plaquette de bronze à représentation du cavalier thrace de Ritopek). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 203-205.

E. RODE, *Psyche – kult duše i vera u besmrtnost kod Grka* (trad. par D. GOJKOVIĆ et O. KOSTREŠEVIĆ). Sremski Karlovci; Novi Sad, Izd. knjiž. Z. Stojanovića (1991). 427

М. ТОМОВИЋ, *О неким аспектима представа Артемиде-Дијане и Бендиде у Горњој Мезији и Тракији* (rés. angl.. On Some Iconographical Aspects of Artemis-Diana and Bendis in Upper Moesia and Thrace). Глас.- Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 17-28. Avec 2 fig.

М. ТОМОВИЋ, *Прилог проучавању камених вотивних икона са територије Виминацијума* (rés. angl.. A Supplement to the Study of the Stone Votive Icons from the Territory of Viminacium). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 89-132. Avec ill.

М. ТОМОВИЋ, *Проконески саркофаг са īирландама из Viminacivma* (rés. angl.. A Proconesci Sarcophagus with Wreaths from Viminacivm). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 69-82. Avec ill.

I. TUŠEK, *Peti Mitrej v Ptuju* (rés. allem.. Das Fünfte Mithräum in Ptuj). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 267-275. Avec ill.

С. ЗОГОВИЌ, *Пелаīон – херој еūоним на Пелаīонија*. Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 169-174.

Љ. ЗОТОВИЋ, *Керамичка икона Митриног култа – нови елементи за проучавање митраизма* (rés. angl.. A Terracotta Plaque of the Mithraic Cult – New Elements for the Study of Mithraism). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 197-201 Avec ill.

Р ЗОТОВИЋ, *Римски надīробни и вотивни сūоменици из еūиīрафске збирке Завичајног музеја* (rés. franç.. Les monuments funéraires et votivs romains de la collection épigraphiques du Musée régional). Ужич. зб. 19 (Т Ужице 1990) 153-170. Avec 19 fig.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES – COMMUNICATIONS

B. ALEKSOVA, *The Old Episcopal Basilica at Stobi – Archaeological Excavations and Research, 1981-1989*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 291-294.

Љ. БАБОВИЋ, *Касноримска кула на локалитету "Збрадила" код села Корбова* (rés. angl.. The Late-Roman Specula Post at the "Zbradila" Locality near Korbovo Village (Djerdap II). Глас.-Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 115-118. Avec 2 fig.

D. BATISTIĆ-POPADIĆ, *Pančevo /Naritak – Preki put I. Sarmatsko naselje* (texte comp. angl.. Pančevo / Naritak. Sarmatian Settlement). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 145-146. Avec ill.

З. БЕЛДЕДОВСКИ, *Брегалничкиот басен во римскиот и раниот средновековен период.* [Пос. изд., зб. 6]. Штип, Зав. зашт. спом. култ., Нар. муз. (1990). 84. Avec ill.

З. БЕЛДЕДОВСКИ, *Прилог кон убикација на античкиот Астибо* (rés. franç.. Une contribution à la determination de l'emplacement de l'Astibo antique). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 151-160. Avec ill.

V BIERBRAUER, *Invillino-Ibligo in Friaul 1 Die römische Siedlung und das spätantik-frühmittelalterliche Castrum.* [Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte, 33]; *Invillino-Ibligo in Friaul 2. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen.* [Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte, 34]. München (1987) (1988). 484;170. Avec ill. – Compte rendu par S. CIGLENEČKI, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 754-758.

В. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, *Крани – Преспа, 1989 година* (rés. franç.. Krani – Prespa, 1989). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 127-134. Avec ill.

В. БИТРАКОВА-ГРОЗДАНОВА, *За гробот број 3 од Требенишко кале* (rés. franç.. La tombe N° 3 de Trebeniško Kale). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 119-126. Avec ill.

N. BOLŠEC-FERRI – R. MATIJAŠIĆ, *Pula. Pola – forum* (texte comp. angl.). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 149-151. Avec ill.

D. BREŠČAK – A. T WATERS, *Benečija pri Trebnjem. Antički gospodarski objekt* (texte comp. angl.. Benečija pri Trebnjem. Roman Rural Structure). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 122-124. Avec ill.

O. BRUKNER, *Pećinci / Budimlja bara Alicia. Keramička zanatska zona* (texte comp. angl.. Pećinci Budimlja bara Alicia. Pottery Workshop). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 147-148. Avec ill.

O. BRUKNER, *Rimski nalazi u jugoslovenskom delu Barbarikuma -Bačka i Banat* (rés. allem.. Die römischen Funde im jugoslawischen Teil des Barbaricums – Bačka und Banat). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 199-216, Avec ill.

O. BRUKNER, *Sremska Mitrovica / Livade. Rimska nekropola* (texte comp. angl.. Sremska Mitrovica /Livade. Roman Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 164-165. Avec ill.

O. BRUKNER, *Sremska Mitrovica / Livade. Villae rusticae* (texte comp. angl.). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 161 163. Avec ill.

Z. BRUSIĆ, *Resnik kod Kaštel Novog. Helenističko pristanište* (texte comp. angl.. Resnik kod Kaštel Novog. Hellenistic Harbour). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 117-119. Avec ill.

Z. BRUSIĆ – S. GLUŠČEVIĆ, *Zadar – rimska nekropola* (rés. angl.. Zadar – Roman Cemetery). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 19-21

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja* (rés. allem.. Die Gruft einer angesehen Familie in Kolovrat bei Prijepolje). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 227-234. Avec ill.

Chronique. Activités de L'École française de Rome. Fouilles de la section Moyen Âge. Caričin grad Campagne 1988 (par B. BAVANT – V KONDIĆ – J. M. SPIESER). Mélanges de l'École franç. de Rome 102, 1 (Rome 1990) 277- 282.

S. CIGLENEČKI, *K problemu datacije nastanka rimskodobnih višinskih utrdb v jugovzhodnoalpskem prostoru* (rés. allem.. Zum Datierungsproblem der Entstehung der römerzeitlichen Höhenbefestigungen im Südostalpenraum). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 147-176. Avec ill.

М. ЦУЊАК, *Заштитна археолошка истраживања у Маргуму у 1989. години – прелиминарни резултати.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 73-75.

М. ЦУЊАК, *Заштитна археолошка истраживања у Маргуму у 1990 г.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 39-41. Avec ill.

I. ČREMOŠNIK, *Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike* (rés. allem.. Die römischen Befestigungen in Bosnien und Herzegowina mit besonderer Berücksichtigung der Anlagen der Spätantike). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 355-364. Avec 1 plan.

N. DUVAL, *Sirmium sur la Save. Evidences archéologiques et historiques pour les relations avec la Vénetie.* Venetia nell'area Padano-Danubiana. Le vie di communicazione. Padova, Cedam – Casa Editirice Dott. Antonio Milani (1990) 355-366.

М. ЂОРЂЕВИЋ, *Сарматско насеље на обали Наделе код Јабуке* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 24-31. Avec 5 pl.

М. ЂОРЂЕВИЋ, *Три нова сарматска насеља у северној Бачкој* (rés. angl.: Three New Sarmatian Settlements in Norther Bačka). Глас. Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 119-123. Avec 2 pl.

Z. GREGL, *Noričko-panonski tumuli u Hrvatskoj* (rés. allem.. Norisch-pannonische Hügelgräber in Kroatien). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 101-109. Avec ill.

J. HORVAT, *Nauportus (Vrhnika)* (Texte comp. angl.). [Dela – Slov. akad. znan. umet., Razr. zgod. in družbene vede, 33]. [Znanstvenorazisk. center SAZU. Inšt. za arheol., 16]. Ljubljana, Slov. akad znan. umet. (1990). 307 Avec 41 pl. Avec ill.

J. HORVAT – T. JUKIĆ, *Arheološki park u Ščitarjevu. Prilog istraživanju mogućnosti prezentacije arheološkog lokaliteta* (rés. angl.. An Archeological Park in Ščitarjevo. A Contribution to Research into the Presentation Possibilities of Archaeological Sites). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 22-25. Avec ill.

E. IMAMOVIĆ, *Kiseljak / Višnjica i Gromiljak. Antička i kasnoantička arhitektura* (texte comp. angl.. Kiseljak / Višnjica and Gromiljak. Roman and Late Roman Structures). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 137-138. Avec ill.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Касноантичко утврђење на Златином камену код Новог Пазара* (rés. franç.. La forteresse de Zlatni kamen). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 7-17 Avec 5 fig.

Д. ЈАЦАНОВИЋ, *Касноантичка некропола Пинкума* (rés. angl.. The Late Roman Burial Ground at Pincum). Глас.- Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 109-115. Avec 2 fig. et 1 pl.

M. JURIŠIĆ, *Istraživanja podmorskih arheoloških lokaliteta u Hrvatskoj tijekom 1990. godine* (rés. angl.. The Exploration of Underwater Sites in Croatia during 1990). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 26-28. Avec ill.

M. JURIŠIĆ, *O. Mljet rt Glavat. Potonuli antički brod s teretom* (texte comp. angl.. O. Mljet rt Glavat. Roman Shipwreck). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 135-136. Avec ill.

Л. КЕПЕСКА – К. КЕПЕСКИ, *Доцноантичка градба од Задна Река -Прилепско* (rés. franç.. La construction de la basse antiquité à Zadna Reka-Grmatje). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 181-191. Avec ill.

Л. КЕПЕСКА – К. КЕПЕСКИ, *Истражување на секторот "Б" – Стибера* (rés. franç.. Recherches archéologiques en vue de protection dans le secteur "B" de la localité de Styberra). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 161-170. Avec ill.

V KOVAČIĆ, *Trogir / Sv. Nikola. Tragurium – gradski bedem i ranosrednjovjekovna crkva* (texte comp. angl.. Tragurium Town Wall and Early Mediaeval Church). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 166-167 Avec ill.

G. KOVALJOV *Donje Nerodimlje. Kasnoantička palata* (texte comp. angl.. Donje Nerodimlje. Late Roman Palace). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 168-170. Avec ill.

Г КОВАЉОВ, *Касноантичка палата у Неродимљу* (rés. alb. et angl.. Palace of Late Classical Period in Nerodimlje). Старине Косова IX (Приштина 1989-1990) 87-92. Avec 3 fig.

Г КОВАЉОВ – Ђ. ЈАНКОВИЋ, *Саопштење о археолошким ископавањима у Неродимљу* (rés. angl.. A Report on Archaeological Work at Nerodimlje). Косовскометох. зб. 1 (Београд 1990) 41-45. Avec ill.

F LEBEN – Z. ŠUBIC, *Poznoantični kastel Vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti* (rés. allem.. Das spätantike Kastell Vrh Brsta bei Martinj Hrib auf dem Karstplateau von Logatec). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 313-354. Avec ill.

V LILČIĆ, *Rimski sepulkralni spomenici u srednjem Povardarju* (rés. angl.. Roman Sepulchral Structures in the Central Vardar Basin). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 217-226. Avec ill.

B. MARUŠIĆ, *Še o istarski Kisi (Cissa) in kesenskom škofu (episcopus Cessensis)* (rés. allem.. Noch einiges über das istrische *Cissa* und das Kessensche Bistum (*Episcopatus Cessensis*). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zb.]. (Ljubljana 1990) 403-429. Avec ill.

I. MIKL-CURK, *Prostorska ureditev grobišč rimskega Ptuja* (rés. allem.. Die Raumgestaltung der Nekropolen des römischen Ptuj). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 557-575. Avec ill.

G. MIKULČIĆ, *Gradište / Brazda. Ranoantička grobnica* (texte comp. angl.. Gradište / Brazda. Hellenistic Grave Vault). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 115-116. Avec ill.

И. МИКУЛЧИЌ – В. СОКОЛОВСКА, *Гробница во Бразда кај Скопје* (rés. allem.. Eine Herrschersgruft in Brazda bei Skopje). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 79-92. Avec ill. + 1 carte.

Ž. MILETIĆ, *Sjeverna salonitanska nekropola* (rés. angl.. Northern Salona Necropolis). Rad. – Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 163-194. Avec ill.

A. MILOŠEVIĆ, *Čitluk. Colonia Claudia Aequum* (texte comp. angl.). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 129-132.

K. MINICHREITER, *Osijek / Zeleno polje. Mursa* (texte comp. angl.). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 144. Avec ill.

M. MIRKOVIĆ – M. JEREMIĆ – P MILOŠEVIĆ, *Sremska Mitrovica. Sirmium – beneficijarna stanica* (texte comp. angl.. Sirmium Shrine of Beneficiarii). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 157-160. Avec ill.T

B. NEDVED, *Felix Arba – pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*. Rab, SIZ kult. općine; Zadar, Arheol. muz. (1990). 63. Avec ill.

D. NEMETH-EHRLICH, *Ščitarjevo – antička Andautonija* (rés. angl.. Ščitarjevo – Roman Andautonia). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 33-35.

D. NEMETH-EHRLICH, *Ščitarjevo – antička Andautonija* (rés. angl.. Ščitarjevo – Roman Andautonia). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 52-54.

N. OSMUK, *Obzidje rimske utrdbe Castra v Ajdovščini* (rés. allem.. Die Ummauerung der römischen Befestigung Castra in Ajdovščina). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 183-198. Avec ill.

I. PEDIŠIĆ, *Piramatovci / Klapčevac. Kasnoantička nekropola* (texte comp. angl.. Piramatovci / Klapčevac. Late Roman

Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 180. Avec ill.

I. PEDIŠIĆ, *Rogoznica – Brca, kasnoantički grob* (rés. angl.. A Late Roman Grave at Rogoznica – Brca). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 37-38.

I. PEDIŠIĆ, *Žaborić – Gumno, ostaci kasnoantičkog objekta* (rés. angl.. Remains of a Late Roman Structure in Žaborić-Gumno). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 35-37

Ѓ. ПЕТАЧКИ, *Тумба / Чашка. Доцноантичка некрополa* (texte comp. angl.. Tumba / Čaška. Late Roman Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 188-189. Avec ill.

Е. ПЕТРОВА, *Дрезга – Куманово во светлината на новите проучавања на северно-македонскиот простор* (rés. franç.. La nécropole romaine dans la localité "Drezga"près de Kumanovo). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 135-150. Avec ill.

М. ПОПОВИЋ – В. ИВАНИШЕВИЋ, *Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, VII* Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 193-194.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Траса римског пута на деоници Пријепоље-Нови Пазар у светлу најновијих археолошких истраживања* (rés. angl.. The Route of the Roman Road Connecting Prijepolje and Novi Pazar in Light of the Latest Archeological Exploration). Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 39-47 Avec 2 maps.

G. PROTIĆ – F. BUŠKARIOL, *Klis / Grlo, Kosa. Salona istraživanje agera Salona* (texte comp. angl.. Klis / Grlo, Kosa. Salona Ager Survey and Excavations). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 137-138. Avec ill.

I. RADIĆ, *O. Saplun /Lastovo.* Antički brodolom (texte comp. angl.. Hellenistic Shipwreck). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 120-121. Avec ill.

M. SAGADIN, *Novejše antične najdbe na Gorenjskem* (rés. allem.. Neuere Antike Funde in Gorenjsko (Oberkrain). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 375-387 Avec ill.

Z. SIMIĆ, *Beograd. Antička nekropola* (texte comp. angl.. Beograd. Roman Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 125-128. Avec ill.

Д. СРЕЈОВИЋ – А. ЛАЛОВИЋ, *Felix Romuliana – Галеријева палата у Гамзиграду* (texte comp. allem. .. Galerius' Palast in Gamzigrad, angl: Galerius' Palace in Gamzigrad). [Велика археолошка налазишта, 1]. Београд, Центар за археол. истраж. Филоз. фак. (1989). 39. Avec ill. – Compte rendu par M. BUZOV Prilozi -Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 109-110.

M. STRMČNIK-GULIČ, *Podoba antične poselitve med vzhodnim Pohorjem in Dravo* (rés. allem.. Abriss der antiken Besiedlung zwischen dem Ostteil des Pohorje und der Drava). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 135-146. Avec ill.

I. ŠARIĆ, *Rimskodobna nekropola zemljanih grobnih humaka u Novačkoj* (rés. angl.. A Roman Period Cemetery of Earthen Tumuli in Novačka). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 111-114. Avec ill.

I. ŠAVEL, *Gerlinci. Antično gomilno grobišče* (texte comp. angl.. Gerlinci. Roman Tumulus Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 133-134. Avec ill.

Ž. TOMIČIĆ, *Sv. Juraj iznad Paga. Ranobizantski kastron* (texte comp. angl.. Early Byzantine Castron). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 177-179. Avec ill.

С. ТРИФУНОВИЋ, *Античка и средњовековна Археолошка налазишта општине Алибунар* (rés. angl.. Ancient and Middle Age Archeological Finds in the Alibunar Community). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 99-130. Avec ill.

A. VALIČ, *Poznoantično najdišče sv. Jakob nad Potočami pri Preddvoru* (rés. allem.. Der spätantike Fundort sv. Jakob über Potoče bei Preddvor). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 431-438. Avec ill.

M. VASIĆ, *Čezava – Castrum Novae. La stratigraphie, la chronologie et les phases architectoniques.* Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Teil 2. [Der römische Limes in Österreich, H. 36/2] (Herausg. von H. Vetters und M. KANDLER.). Wien, Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (1990) 897-912. Avec ill.

B. VIČIČ, *Horizontalna stratigrafija poznoantičnega grobišča na Rifniku* (rés. allem.. Die Horizontale Stratigraphie der spätantiken Nekropole auf Rifnik). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 439-454. Avec ill.

Ж. ВИНЧИЌ – М. ИВАНОВСКИ, *Стоби – Акведукт* (rés. angl.. Stobi – the Aqueduct). Култ наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 63-73. Avec 6 fig.

M. ZANINOVIĆ, *Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu* (rés. allem.. Tempel des Liber Pater in Polače auf der Insel Mljet). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 725-732. Avec ill.

Љ. ЗОТОВИЋ – Ч. ЈОРДОВИЋ, *Viminacivm Некрополa "Више гробаља"* [Viminacivm, 1]. Београд, Археол. инст., Републ. зав. зашт спом. културе Срб. (1990). 122, CCII str. ill.- Compte rendu par Д. ЈАЦАНОВИЋ, Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 182-183.

ARCHITECTURE – URBANISME

E. BOLTIN-TOME, *Antična kamnita elementa iz Strunjana* (rés. allem.. Die Zwei antiken Steinelemente aus Strunjan). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 249-255. Avec ill.

N. DUVAL, *Mogorjelo camp ou palais?* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 253-259.

J. КОНДИЋ, *Дијана – утврђење I века* (rés. angl.. Diana I[st] Century Fortification). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 261-272. Avec ill.

B. MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća, prapovijest – antika*. [Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis]. Zagreb, Školska knjiga (1990) VIII + 286. Avec ill. – Compte rendu par Z. KARAČ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 65-66.

П. МИЛОШЕВИЋ, *О римској архитектури испод старе српске цркве у Сремској Митровици* (rés. angl.. The Roman Architecture Under the Old Serbian Church in Sremska Mitrovica). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 35-39. Avec ill.

Ž. TOMIČIĆ, *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima* (rés. angl.. Archaeological Evidence of Early-Byzantine Military Building in the North Adriatic Island). Prilozi – Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 5-6, 1988-1989 (Zagreb 1990) 29-53. Avec 13 pl.

M. VASIĆ, *L'architecture à l'intérieur des camps romains des Portes de Fer au IVème et Vème siècle*. Roman Frontier Studies 1989 – Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies, Canterbury 2-10. September 1989 (ed. A. MAXFIELD – M. J. DOBSON). Exeter (1991) 308-310.

P VEŽIĆ, *Klesarska radionica u kasnoantičkom Zadru* (rés. franç.. Atelier pour tailler la pierre dans Zadar à la fin de l'antiquité). Biograd i njegova okolica u proslosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11.- 13. studenoga 1988 godine. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 247-262. Avec ill.

SCULPTURE – RELIEFS – PLASTIQUE MINEUR

N. CAMBI, *Antički portret u Hrvatskoj* (rés. allem.). [Knjižnica Studije, monografije, kritike]. Zagreb, Naklad. zav Matice hrvat. (1991). 198, 48 pl.

N. CAMBI, *"Emonski meščan" i vrijeme njegova nastanka* (rés. allem.. "Der Bürger von Emona" und seine Entstehungszeit). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 283-296. Avec ill.

А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Римска скулптура у Србији* (rés. allem.. Römische Skulptur aus Serbien). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 222-226. Avec ill.

E. DOBRUNA-SALIHU, *Borova šišarka kao dekorativni motiv sepulkralne plastike rimskog doba i njezina simbolička tradicija u području Dardanije* (rés. allem.. Der Kieferzapfen als ein Dekormotiv der sepulkralen Plastik in der römischen Zeit und seine symbolische Tradition im Gebiet von Dardanien). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 235-247 Avec ill.

С. ДРЧА, *Ситна римска бронзана пластика у Народном музеју у Нишу* (rés. angl.. Roman Small Bronze Sculpture in the National Museum of Nish). Зб. – Нар. муз. Ниш 6-7 (Ниш 1991) 19-42. Avec 34 fig.

М. ЂОРЂЕВИЋ, *Римски камени саркофази из Виминацијума* (rés. angl.. Roman Stone Sarcophaguses from Viminacium). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 133-147 Avec ill.

M. FRELIH, *Bronasta pteriga z upodobitvijo Jupitra-Amona iz Plešivice pri Adlešičih* (rés. allem.. Die Bronze-Pteryx mit Darstellung des Jupiter-Ammon aus Plešivica bei Adlešiči). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 277-282. Avec ill.

J. JELIČIĆ-RADONIĆ, *Pluteji ranohrišćanske crkve u Gatima kod Omiša* (rés angl.. Plutei from the Early Christian Church at Gata near Omiš). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 5-20. Avec 15 fig.

А. ЈОВАНОВИЋ, *Прилог проучавању хеленистичке скулптуре из Аполоније* (rés. allem.. Ein Beitrag zur Erforschung der Hellenistischen Skulptur aus Apolonia). Зб. Фил. фак.(Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 161 169. Avec 1 ill.

V KOLŠEK, *Genij smrti na reliefih mestnega območja Celeje* (rés. allem.. Die Todesgenien auf Reliefs im städtischen Bereich von Celje). Celjski zb. 1991 (Celje 1991) 1-12. Avec ill.

V KOLŠEK, *Mala bronasta plastika iz Celja* (rés. allem.. Kleine Bronzeplastik aus Celeia). Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 7-26. Avec ill.

Н. ПРОЕВА, *Археолошки прилози из Тиквешије* (rés. angl.. Contribution archéologique de Tikveš). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 245-251 Avec ill.

D. SREJOVIĆ, *Die Darstellung der Tetrarchen am Osttor der jüngeren Befestigung von Romuliana* (rés. serb.. Представе тетрарха на источној капији млађег утврђења Ромулијане). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 179-185, 4 pl.

М. ТОМОВИЋ, *Каламисова "Афродита Сосандра" и проблем скупног налаза скулптура са Медијане* (rés. angl.. Calamis' "Aphrodite Sosandra" and the Problem of the Sculptural Group from Mediana (Niš). Старинар н. с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 231-239. Avec ill.

PEINTURE – MOSAÏQUES

G. CVETKOVIĆ-TOMAŠEVIĆ, *Le genre cosmologique et genre mythologique de l'art antique et leur place dans la genese de l'art medieval, byzantin et occidental*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 263-264.

Г ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ, *Подни мозаици откривени у Улпијани 1982. године и група мозаика из IV века* (rés. franç.. Mosaïques de pavement découvertes à Ulpiana en 1982 et certaines mosaïques de IVe siècle). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 21-40. Avec ill.

Р ВАСИЋ, *О композицији лова у "Филиповој гробници"* (rés. angl.. The Composition on the Hunt in "Philip's Tomb"). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 115-123.

MÉTIERS – ARTS MINEURS – CÉRAMIQUE – VERRE – OBJETS MÉTALLIQUES

E. ALRAM-STERN, *Die Römischen Lampen aus Carnuntum.* Wien, Verl. Österr. Akad. Wiss. (1989). 332. Avec 48 pl. – Compte rendu par J. ISTENIČ, Germania 69, 1 (Frankfurt a. Main 1991) 220-224.

L. BARKÓCZY *Pannonische Glasfunde in Ungarn.* [Studia Archaeologica 9]. Budapest (1988). – Compte rendu par I. LAZAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 752.

Д. БАТИСТИЋ-ПОПАДИЋ, *Четвртасте култне сарматске посуде Народног музеја Панчево* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 32-43. Avec 3 pl. et 4 fig.

Љ. БЈЕЛАЈАЦ, *Глеђосана рељефно украшена тера сигилата* (rés. angl.. Mould-Decoration Glazed Terra Sigillata). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 77-81. Avec 1 pl.

Љ. БЈЕЛАЈАЦ, *Тера сигилата из колекције Јована Рајковића* (rés. angl.. Terra Sigillata from J. Rajković's Collection). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 83-96. Avec ill.

LJ. BJELAJAC, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium – Margum* (rés. angl.. Terra Sigillata in Upper Moesia. Import and Viminacium-Margum Workshops). [Pos. izd. Arheol. inst., knj. 23]. Beograd, Arheološki institut (1990). 203.

M. BUORA – A. CANDUSSIO, *Fibule tipo Jobst 13 B nel Friuli Venezia Giulia* (rés. slov.. Fibule vrste 13 B po Jobstu v Furlaniji-Julijski krajini). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 177-181. Avec ill.

N. CAMBI, *Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji* (rés. angl.. Amphorae of Roman Late Republican Period and their Production in Dalmatia). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 55-65. Avec ill.

N. CAMBI, *Portret kao ukras koštanih kutijica* (rés. angl.. Portrait as a Decoration on Little Boxes Made of Bone). Rad. Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 155-162. Avec ill.

А. ЦЕРМАНОВИЋ-КУЗМАНОВИЋ, *Античке светиљке из Текије (Трансдиерна)* (rés. allem.. Die Lampen aus Tekija (Transdierna). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 171-178.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Grčke slikane vaze.* 3e éd. Beograd, Naučna knjiga (1991).

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Rimsko staklo.* Beograd, Naučna knjiga (1991). 28. Avec 40 pl.

A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ, *Die Sigillatafunde aus Tekija (Transdierna).* Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 225-229. Avec ill.

С. ФИДАНОВСКИ, *Римска керамика Улпијане* (rés. angl.. The Roman Pottery of Ulpiana). [Центар за археол. истраж., књ. 10]. Београд, Филоз. фак. Беогр., Центар за археол. истраж. (1990). 71. Avec 35 pl.

B. JEVREMOV *Pozlaćeni čebulasti fibuli iz Petovione* (rés. allem.. Die zwei vergoldeten Zwiebelknopffibeln aus Poetovio). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 389-401. Avec ill.

R. KOŠČEVIĆ, *Olovni privjesci iz Siska* (rés. angl.. Lead Pendants from Sisak). Prilozi- Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 23-30. Avec 3 pl.

R. KOŠČEVIĆ, *Poklopac antičke brave iz Siska* (rés. angl.. Lid of a Roman Lock from Sisak). Prilozi – Inst. povij. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 5-6, 1988- 1989 (Zagreb 1990) 25-28. Avec ill.

R. MAKJANIĆ, *Terra sigillata iz Orešca. Zbirka Vincek i Radijevac* (rés. angl.. Sigillata from Orešac. Vincek and Radijevac Collections). Prilozi- Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 31-44. Avec 6 pl.

Е. МАНЕВА, *Доцноантички белегзии од Хераклеја* (rés. franç.. Des bracelets de la basse antiquité de Heraclea). Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 171-180.

Z. MARIĆ – B. KIRIGIN, *Bradavičasti helenistički kantharosi iz Daorsona (Ošanići kod Stoca)* (rés. allem.. Hellenistische warzenverzierte Kantharoi aus Daorson (Ošanići bei Stolac). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. -ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 177-184. Avec ill.

I. MIKL-CURK, *Rimska lončena posoda na Slovenskem.* Ljubljana, Znanstveni inštitut FF (1987). – Compte rendu par V VIDRIH PERKO, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 749-752.

Г МИКУЛЧИЌ, *Канпароси и скифоси од Гробницапа во Бразда* (rés. allem.. Kantharoi und Skyphoi aus der Herrschersgruft in Brasda). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 93-102. Avec ill.

A. MILOŠEVIĆ, *Još jedan tip kasnoantičke bojne sjekire u Dalmaciji* (rés. angl.. One Further Late Antique Battle-Axe from Dalmatia). Starohrv prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 195-201 Avec ill.

Д. МИНИЋ, *Циглярска пећ из Сталаћа* (rés. angl.. A Brick Kiln from Stalać). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 309-315. Avec ill.

S. MRATSCHEK, *Fragment eines Acobechers aus Nauportus* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 186). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 741-744.

С. НИКОЛИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, *Римске стаклене посуде са Београдске тврђаве* (rés. angl.. Roman Glass Vessels from the Belgrade Fortress). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 39-55. Avec 6 pl.

M. PETRIĆ, *Amfore Jadrana*. Split, Logos (1989). 48. Avec ill. -Compte rendu par M. ŠEGVIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 49-50.

И. ПОПОВИЋ, *Римске камеје из Народног музеја у Пожаревцу* (rés. franç.. Les Camées romains au Musée national de Požarevac). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 53-68. Avec ill.

В. СОКОЛОВСКА, *Хеленистичка керамика во Повардариетто* (rés. angl.. Hellenistic Pottery in the Valley of the Vardar). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 207-215. Avec ill.

V ŠARANOVIĆ-SVETEK, *Antičko staklo u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (Cfr. Старинар н. с. XXXVIII,187 Старинар н.с. XLIII-XLIV 152). – Compte rendu par G. BREZINOVÁ, Slov. archeol. XXXVIII, 1 (Nitra 1990) 222-223

В. ШАРАНОВИЋ-СВЕТЕК, *Цигларство као значајна привредна грана на подручју југословенског дела провинције доње Панониje* (rés. angl.. Brickmaking as an Important Economic Branch on the Area of the Yugoslav Part of the Province of Low Pannonia). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 40-80, 4pl., 2 cartes.

A. ŠKEGRO, *Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine* (rés. allem.. Römische gestempelte Ziegel in Bosnien und Herzegowina). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 221-237 Avec ill.

ÉPIGRAPHIE

V ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, *Rimski epigrafski spomenik iz Kazanca kod Gacka*. Hercegovina 7-8 (Mostar 1990) 7-13. Avec 2 fig.

I. BOJANOVSKI, *Legio VIII Augusta u Dalmaciji* (rés. allem.. Legio VIII Augusta in Dalmatien). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 699-712. Avec ill.

M. BULAT *Zanimljivi dvostruki natpis iz Osijeka* (rés. allem.. Interessante Doppelinschrift aus Osijek). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 617-622. Avec ill.

M. BUZOV *Prilog poznavanju osobnih imena sa mozaičkih natpisa u Jugoslaviji* (rés. angl.. Contribution to the Knowledge of Personal Names (Cognomina) from Mosaic Inscriptions in Yugoslavia). Prilozi- Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 45-64.

V DAUTOVA-RUŠEVLJAN, *Novi nalazi epigrafskih spomenika iz Srema* (rés. allem.. Neue Funde epigraphischer Denkmäler aus Srem). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 623-629. Avec ill.

M. DUŠANIĆ, *Novi miljokaz iz okoline Sirmijuma* (rés. angl.. A New Milestone from the Vicinity of Sirmium). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 643-647. Avec ill.

S. DUŠANIĆ, *The Legions and the Fiscal Estates in Moesia Superior Some Epigraphical Notes* (rés. serb.: Legije i fiskalni posedi u Gornjoj Meziji epigrafske beleške). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 585-595. Avec 1 fig.

S. DUŠANIĆ, *Épiménide le Cnossien et les thèmes historico-politiques des Lois de Platon à propos de l'inscription IG II^2 4968*. Epigraphica. Rivista Italiana di epigrafia LIII (Faenza 1991) 1-32. Avec 1 fig.

I. FADIĆ, *Arruntii u Asseriji* (rés. allem.. Der Arruntier in Asseria). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 713-724. Avec ill.

N. FERRI, *Seviri augustales i augustales libertinskoga porijekla u Gornjoj Meziji* (rés. allem.. Seviri Augustales und Augustales libertinischer Herkunft in Obermösien). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 597-606.

P HR. ILIEVSKI, *Mikensko wi-du-ro, klasičnogrčko (F)* Ἰδὺ–λος, Παν–(ε) ἰδης, Πολύ–ιδος *i srodna lična imena* (rés. angl.. Mycenaean wi-du-ro, Classical Greek (*F*) Ἰδύλος, Πολύ–ἴδος Παν(ε)ίδης, and Cognates). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 313-320.

V KOLŠEK, *Karakalin miljnik iz Celja* (rés. allem.. Caracallas Meilenstein aus Celje). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 649-652. Avec 1 fig.

Х. МЕЛОВСКИ, *Керамичките икони од Виничкото Кале* (rés. allem.. Keramikikonen von der Festung Vinica – Paläographische und Ikonographische Besonderheiten). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 179-185.

И. МИКУЛЧИЌ – В. СОКОЛОВСКА, *Икона на кралот Дропион* (rés. angl.. The Icon of King Dropion). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 103-110. Avec ill.

M. MIRKOVIĆ, *Beneficiarii Consularis and the New Outpost in Sirmium*. Roman Frontier Studies 1989 – Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies, Canterbury 2-10. September 1989 (Ed. A. MAXFIELD – M.J. DOBSON). Exeter, (1991) 252-256.

M. MIRKOVIĆ, *Sirmium et l'armée romaine* (rés. serb.. Sirmium i rimska vojska). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 631-641 Avec 1 fig.

V NOVAK, *Latinska paleografija*. 3e éd. Beograd, Naučna knjiga (1991). 366. Avec ill.

F. PAPAZOGLOU, *Un mot antique rare*. βαγναριος, *vaginarius*. Zeitschr. f. Papyrol. u. Epig. 82 (1990) 225-226. Avec 11 tab.

F. PAPAZOGLOU *La population des colonies Romaines en Macédoine*. Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 111 124.

F. PAPAZOGLU, *Les Pontii à Stobi* (rés. serb.. Pontiji u Stobima). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 577-584. Avec ill.

F. PAPAZOGLU, *O Peoncima u rimsko doba* (rés. franç.. Sur les Péoniens à l'époque romaine). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 271-274.

M. PAROVIĆ-PEŠIKAN, *Novi spomenik Jupitera Melana iz Ulpijane* (rés. allem.. Neues Denkmal des Jupiter Melanus aus Ulpiana). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 607-615. Avec ill.

В. ПОПОВИЋ, *Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане* (rés. franç.. L inscription grecque de Caričin Grad et le problème de l'identification du site de Justiniana Première). Глас – Срп. акад. наука и умет CCCLX. Одељ. истор. наука 7 (Београд 1990) 53-108. Avec 4 pl. et 13 fig.

V POPOVIĆ, *Trois inscriptions protobyzantines de Bregovina*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 279-290. Avec ill.

B. RAUNIG, *Nova interpretacija dva odlomka epigrafske urne japodskog oblika iz Golubića kod Bihaća* (rés. allem.. Neue Interpretation zweier Fragmente der epigraphischen Urne japodischer Form, entdeckt in Golubić bei Bihać). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 653-661 Avec ill.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina Epigraphica*. [Splitski književni krug. Izvanred. izd. 1]. Split, Knjiž krug (1987). 304. Avec ill. – Compte rendu par B. GABRIČEVIĆ, Obavij. – Hrv arheol. druš. XX, 1 (Zagreb 1988) 31-33; M. ŠAŠEL KOS, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 763-764.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Etnonim Illyrioi u dvama epitafskim epigramima jonskomorskih i jadranskih Grka i u nekim drugim epigrafskim tekstovima* (rés. allem.. Ethnonym *Illyrioi* in zwei Epitaph-Epigrammen der Griechen vom Ionischen und Adriatischen Meer und noch einigen epigraphischen Texten). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 275-284.

M. RICL, *Meonski* πιττακιον *u Ženevi* (rés. angl.. A Maeonian πιττακιον in Geneva). Грчко-римската антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Пос. изд. 9]. (Скопје 1991) 201-206. Avec 1 fig.

M. RICL, *Nouveaux Monuments votifs de Phrygie*. Epigrafica Anatolica 17 (Bonn 1991) 73-77 Avec ill.

M. RICL, *Le sanctuaire des dieux Saint et Juste a Yaylababa Köyü*. Živa antika 40, 1-2 (Skopje 1990) 157-177 Avec ill.

P SABBATINI TUMOLESI, *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano*. I. [Vetera 2]. Roma (1988). 187 Avec ill. – Compte rendu par M. ŠAŠEL KOS, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 766-767

I. DI STEFANO MANZELLA, *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo* [Vetera. Ricerche di storia epigrafia e antichità, a cura di Silvio Panciera 1]. Roma, Edizioni Quasar (1987). 315. – Compte rendu par M. ŠAŠEL KOS, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 764-766.

G. C. SUSINI, *Epigrafia romana. Guide allo studio della civiltà romana*. Jouvence (1982). 228. Avec ill. – Compte rendu par M. ŠAŠEL KOS, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 761-763.

NUMISMATIQUE – SIGILLOGRAPHIE

B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, *Katalog sistematske zbirke rimskog carskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu*. Нумизматичар 13 (Београд 1990) 17-46. Avec ill.

B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, *Katalog sistematske zbirke rimskog novca u Narodnom muzeju u Beogradu. XIII Izdanja pod Severom (Julija Domna, Karakala, Plautila)*. Нумизматичар 14 (Београд 1991) 9-32. Avec ill.

B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, *Le monnayage du Municipium Stobi. Types des revers*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 49.

Н. А. ЦРНОБРЊА, *Новац Скордиска. Донација Београдске банке д.д.* (rés. angl.. Scordiscan Coins – Donation of the Beogradska Banka D.D.). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 29-37 Avec ill.

Н. А. ЦРНОБРЊА, *Три оставе римског бронзаног новца (IV век) са подручја општине Обреновац* (rés. angl.. Three Hoards of Roman Bronze Coins (IV Century) from the Area of the Municipality of Obrenovac). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 41-48. Avec ill.

Б. ДРАГОЈЕВИЋ-ЈОСИФОВСКА, *Депо Фолеса из с. Петралице (Македонија)* (rés. franç.. Dépôt de Folles de Petralica). Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 125-144. Avec ill.

M. GARDAŠ, *Skupni nalaz republikanskih denara pokraj sela Krndija u Đakovštini*. Obol 42 (Zagreb 1990) 6-9. Avec ill.

А. ЃОРЃИЕВСКА, *Мавер / Паралово. Некропола од доцната антика* (texte comp. angl.. Maver / Paralovo. Late Roman Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 174-176. Avec ill.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Римски и византијски новац из збирке Музеја "Рас" из Новог Пазара* (rés. franç.. Les monnais romaines et byzantines du Musée de Ras à Novi Pazar). Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 49-65. Avec ill.

Ј. КОНДИЈАНОВ, *Две остави со палеовизантиски пари од с. Секулица-Кратовско* (rés. franç.: Deux dépôts avec des monnaies paléobyzantines dans le village de Sekulica, région de Kratovo). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 199-214. Avec ill.

L. KORČMAROŠ, *Hvarski novac*. Obol 42 (Zagreb 1990) 13-15. Avec ill.

P KOS, *Ig: Najdba antoninijanov tretjega stoletja* (texte comp. angl.. A Hoard of Third Century Antoniniani). [Situla 29]. Ljubljana, Nar. muz. (1991). – Compte rendu par D. KNEZ, Argo XXXI-XXXII (Ljubljana 1991) 95.

P KOS, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. – A.D. 1000* (Cfr. Старинар н. с. XXXVIII, 189; Старинар н.с. XLIII-XLIV 293). – Compte rendu par I. MIKL-CURK, Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 144-147

P KOS – A. ŠEMROV *Rimski republikanski novci* (texte comp. allem.. Münzen der Römischen Republik). [Zbirka Numizm. kabineta Nar. muz., Situla, 28]. Ljubljana , Nar. muz. (1990). 83. Avec ill.

I. MIRNIK, *On the Hoard of Bosanska Krupa*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 -Resumés des communications. Bruxelles (1991) 50.

I. MIRNIK, *Rimski novac iz pećina Hrvatske* (rés. angl.. Roman Coins from Caves in Croatia). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 733-739.

S. PETROVIĆ, *Uvod u antičku numizmatiku*. Obol 42 (Zagreb 1990) 10-12.

П. ПОПОВИЋ, *Налаз силикви на траси ауто-пута код Сремске Митровице* (rés. angl.. Findings of Siliqui on the Line of the Higway near Sremska Mitrovica). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 47-53. Avec ill.

П. ПОПОВИЋ, *Новац Скордиска. Новац и новчани промет на Централном Балкану од IV до I века пре н.е.* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII,189; Старинар н.с. XLIII-XLIV, 294).- Compte rendu par A. ŠKEGRO, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 767-770; R. GÖBL, Anzeiger f. Altertumswissenschaft XLIV 3-4 (Innsbruck 1991) 234-235.

П. ПОПОВИЋ, *Остава из Костолца и осврт на један предлог хронологије драхми Аполоније и Дирахија* (rés. angl.. A Hoard from Kostolac and Views on a Proposal Regarding the Chronology of Apollonis and Dyrrachium Drachmas). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 5-16. Avec ill.

П. ПОПОВИЋ, *Остава републиканских денара из околине Крагујевца* (rés. angl.. A Hoard of Republican Denarii from the Vicinity of Kragujevac). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 5-8. Avec ill.

В. РАДИЋ, *Остава рановизантијског новца из села Грнчар код Гњилана* (rés. angl.. A Hoard of the Eearly Byzantine Coins from the Village of Grnčar near Gnjilane). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 49-56. Avec ill.

A. RANT *The Lead Mint Weight and the Corresponding Stater with the Iconography of the Parisian Gallic Staters*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 -Resumés des communications. Bruxelles (1991) 78.

D. UJES, *Istraživanja u oblasti etrurske numizmatike* (rés. angl.. Research in the Field of Etrurian Numismatics). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 6-12. Avec ill.

D. UJES, *Nuovi ritrovamenti numismatici di Risan (Bocche di Cattaro, Montenegro*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 31.

M. VASIĆ, *Horreum Margi (Ćuprija) – Nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma* (texte comp. franç.. Horreum Margi (Ćuprija)- Trouvaille des monnaies de bronze de IVème et Vème siècle en municipe). [Pos. izd. Arheol. inst. Beograd, knj. 22] [Pos. izd.- Vojni muz. Beograd, knj. 8]. Beograd, Arheološki institut, Vojni muzej (1990).120. Avec ill.

М. ВАСИЋ, *Три налаза силикви IV века у Народном музеју у Београду* (rés. angl.. Three Findings of IV Century Siliqua in the National Museum in Belgrad). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 33-40. Avec ill.

B. ZUCCON, *Nalaz noričkog malog srebrnjaka kod Medulina u Istri* (rés. angl.: The Finding of a Small Norik Silver Coin near Medulin in Istria). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 13-16. Avec ill.

MOYEN ÂGE

OUVRAGES GÉNÉRAUX

Б. БАБИЋ, *Материјалната култура на македонските Словени во светлината на археолошките истражувања во Прилеп* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 189).- Compte rendu par I. ERDÉLYI, Acta archaeol. hung. XLII, 1-4 (Budapest 1990) 389.

J. BALTRUŠAITIS, *Fantastični srednji vijek – antičko i egzotizmi u gotičkoj umjetnosti* (trad. par M. CVITAN). Sarajevo, Svjetlost (1990). 256. Avec ill.

Б. БОЈОВИЋ, *Генеза косовске идеје у првим постковсовским хагиографско-историографским списима* (texte comp. allem.. Die Genese der Kosovo-Idee in den ersten postkosovoer hagiographisch-historischen Schriften). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 15-28, 215-230.

G. G. CORBANESE, *Il Friuli, Trieste e l'Istria nel periodo veneziano (Grande atlante storico, cronologico)*. Udine (1987). – Compte rendu par V ŠRIBAR, Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 761

В. ЋОРОВИЋ, *Историја Срба. Књ. 1-3.* Београд, БИГЗ (1989). 271, 277· 266. Avec ill. – Compte rendu par B. RADOSAVLJEVIĆ, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 484-485.

В. ЂУРИЋ – С. ЋИРКОВИЋ – В. КОРАЋ, *Пећка патријаршија*. Београд, Југословенска ревија, Приштина, Јединство (1990). 359. Avec ill.

U. EKO, *Umetnost i lepo u estetici srednjeg veka* (trad. par T MAJSTOROVIĆ – S. BRAJOVIĆ). [Bibl. Svetovi]. Novi Sad, Svetovi (1991). 260.

Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025 (Bearb. G. WEISS; réd. A. KATSANAKIS). [Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa; Beiheft 5]. Stuttgart, Franz Steiner Verlag (1988). 176. – Compte rendu par M. W WEITHMANN, Südost-Forschungen XLVIII (München 1989) 257-258; E. TRAPP Jahrb. f. Österr. Byz. 40 (1990) 434-435; H. DITTEN, Byzantinoslavica LI (Praha 1990) 239-241 P ŠTIH, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 468-469; J. UDOLPH, Beitr. z. Namenforsch. N.F. 25 (1990)143.

H. M. A. EWANS, *The Early Mediaeval Archaeology of Croatia – A.D. 600 – 900*. [BAR Inter. Ser. 539]. Oxford, Brit. Archaeol. Reports. (1989). 378.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Архиепископ Данило II и Византија* (rés. franç.. L'archêveque Danilo II et Byzance). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 7-18.

Ј ФЕРЛУГА, *Византија и Јадранско море – размишљања на тему* (rés. franç.. Byzance et la Mer Adriatique – reflexions sur ce thème). Зб. рад. Виз. инст. XXIX-XXX (Београд 1991) 29-44.

M. FORETIĆ, *Historiografija o Dubrovačkoj Republici 1975-1985*. Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 317-363.

С. ХАФНЕР *Данило II као средњовековни историограф* (rés. allem.. Danilo als Historiograph des Mittelalters). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 131-138.

Ј. ХОЈЗИНГА, *Јесен средњега века* (trad. par С. КОСТИЋ). 2e éd. Нови Сад, Матица српска (1991). 525.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Амулети у облику коња из околине Браничева* (rés. angl.. Hors-shaped Amulets from the Braničevo Area). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 97-104. Avec ill.

D. JELOVINA, *Starohrvatsko kulturno blago* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 296). – Compte rendu par A. HOZJAN, čas. zgod. narodop. 61 (26), 2 (Maribor 1990) 281-283; V SOKOL, Obavij. -Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 44; M. ŠOLLE, Archeol. rozhl. XLII,1 (Praha 1990) 104-105

В. С. ЈОВАНОВИЋ, *Родоповићи – Прилог српској средњовековној просопографији* (rés. angl.. The Rodopovich Family – A Contribution to Serbian Mediaeval Prosopography). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 227-239, 7 pl.

M. KANDIDO-ROŽMAN, *Francuski putopisi kroz Dalmaciju od prvog križarskog pohoda do kraja XVIII stoljeća (I)*. Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 978-1

M. KANDIDO-ROŽMAN, *Francuski putopisi kroz Dalmaciju od prvog križarskog pohoda do kraja XVIII stoljeća (II)* (trad. par M. ROŽMAN). Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 1145-1178.

N. KLAIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. [Bibl. Pos. izd.]. Zagreb, Globus (1990). 469.

V. KLAIĆ, *Hrvati i Hrvatska – ime Hrvat u povijesti slavenskih naroda*. [Fototip. reprint izd. Mat. hrv., Zagreb 1930]. Split, Laus (1991). 73.

В. КОРАЋ, *Грачаница и косовски мит, реч поводом представљања монографије о Грачаници, у оквиру обележавања 600. годишњице косовске битке (16. II. 1989)*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 201-202.

V KRAVARI, *Villes et villages de Macédoine occidentale*. [Realités Byzantines]. Paris, Lethielleux (1989). 406. Avec 10 cartes. – Compte rendu par M. ŽIVOJINOVIĆ, Byzantinoslavica LI,2 (Prague 1990) 242 – 245; М. ЖИВОЈИНОВИЋ, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 314-317

B. KREKIĆ, *Borba Dubrovnika protiv vatre (XIII-XV в.)* (rés. franç.: La lutte contre les incendies à Dubrovnik (XIII-XVe s.). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 169-182.

М. ЛАСКАРИС, *Српске краљице: византијске принцезе у средњевековној Србији. Прилог историји византискосрпских односа од краја XII до средине XV века* [Репринт првог издања из 1926. године]. Београд, АИЗ Досије-Орион прес (1990). 138 + 2.

Н. ЛЕМАЈИЋ, *Породица Белмужевић*. Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 73-80.

E. LE ROA LADIRI, *Montaju, oksitansko selo od 1294. do 1324*. (trad. par I. PAVLOVIĆ). Sr. Karlovci, Novi Sad, Izd. Književ. Ž. Stojanovića (1991). 467

С. МАНДИЋ, *Царски чин Стефана Немање*. [Мала библиотека]. Београд, Српска књижевна задруга (1990). 249. Avec ill. – Compte rendu par Р ПЕТРОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 202-205.

L. MARGETIĆ, *Iz ranije povijesti Trogira* (rés. allem.. Aus der Frühgeschichte von Trogir). Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 5-15.

L. MARGETIĆ, *O nekim pitanjima naše ranosrednjovjekovne povijesti* (rés. allem.. Über einige Fragen unserer frühmittelalterlichen Geschichte). Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 119-124.

L. MARGETIĆ, *"Provincijalni arhonti" Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na Arhonta Dalmacije)* (rés. franç.. "Les Archontes des Provinces" dans le Taktikon d'Ouspenskij). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 45-59.

С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, *Немањин напрсни крст – из наше старе иконографије* (rés. angl.. The Pectoral Cross of Stephen Nemanja). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 203-215. Avec ill.

Л. МАВРОМАТИС, *О идеји монархије у средњовековној Србији* (rés.franç.. Sur l'idée monarchique en Serbie au Moyen âge). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 69-74.

М. МРАЗОВИЋ, *О Великој сеоби Срба 1690. године у Летопису (до 1980. године)*. Летоп. Матице срп. 446, 1-2 Нови Сад 1990) 111 128.

I. MUŽIĆ, *Podrijetlo Hrvata – autohtonost u hrvatskoj etnogenezi na tlu rimske provincije Dalmacije*. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske (1989). 273. Avec ill. – Compte rendu par R. KATIČIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 60-62.

L. R. NOUGIER, *Vikinzi (793-1066)* (trad. par J. DERVIŠ). [Povijest ljudskog roda, sv.5]. Ljubljana; Zagreb, Mladinska knjiga (1990). 64. Avec ill. La même publ. en slovène.

Д. ОБОЛЕНСКИ, *Шест византијских портрета. Огледи.* [СКЗ -Библиотека Историјска издања]. (trad. par Н. ПРОДАНОВИЋ-ЂУРЧИЈА). Београд, Срп. књиж. задруга (1990). 226.

Р РАДИЋ, *Сфранцес Палеолог – просопографска белешка* (rés. franç.. Sphrantzèses Paléologue – note prosopographique). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 193-204.

Rani srednji vek. [Umjetnost na tlu Jugoslavije] (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 191). Compte rendu par Ц. ГРОЗДАНОВ, Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 241-242.

Р САМАРЏИЋ, *Косовско опредељење. Огледи.* [Мала библиотека СКЗ]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990). XII+ /2/+352+/2/

Р САМАРЏИЋ, *За царство небеско* (texte comp. allem.. Für das himmlische Reich). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 9-14, 207-213.

V V SEDOV *Slovenija v zgodnosrednjeveškem svetu* (rés. angl.. Slovenia in Early Medieval Slavic World). Varstvo spom. 33 (Ljubljana 1991) 167-170.

V SOKOL, *Panonija i Hrvati u 9. stoljeću* (rés. angl.. Pannonia and the Croats in the 9th Century). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 193-195.

Споменица Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића – 1430-1930-1990. [Фототип. репринт изд. Државне штамп. у Београду, 1930 и 1931. год.]. Смедерево, П. Траде (1990). 147 Avec ill.

А. СТОЈАНОВСКИ, *Македонија во турското средновековие.* [Библ. Минато]. Скопје, Култура (1990).

А. СТОЈАНОВСКИ, *Раја со специјални задолженија во Македонија -војнуци, соколари, оризари и солари* (rés franç.. Les rayas aux obligations speciales en Macédoine – voïnouks, fauconniers, cultivateurs du riz et saliners). Скопје, Инст национ. историја (1990). 208. – Compte rendu par J. ĐORĐEVIĆ, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 330-331.

J. ŠAVLI, *Slovenska država Karantanija*. Institutio Sclavenica. Koper, Lipa; Wien, Edit. Veneti; Ljubljana Karantanija (1990). 282. Avec ill.

M. ŠUFFLAY *Srbi i Arbanasi – njihova simbioza u srednjem vijeku*. [Fototipsko izd. 1925 g.]. Sarajevo, Knjiž. zaj. Kultura (1990). 142.

E. TARALUNGA, *Dimitrie Cantemir* Bucureşti, Minerva (1989). 425.- Compte rendu par M. ВАНКУ Balcanica XXII (Belgrade 1991) 298-299.

Ј. Н. ТОМИЋ, *Срби у Великој сеоби – десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693).* [Библ. Баштина, 35]. Београд, Просвета (1990). 268.

Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti od 925-1925 sa pregledom povijesti Hrvatske, Bosne, hrvatske književnosti i razvitka hrvatskog jezika, te hrv. vladara, hercega, banova i biskupa, kao uvodom (réd. E. LASZOWSKI). [Fototipsko izd. Odbora za izdanje knjige Zaslužni i znameniti Hrvati 925-1925, povodom proslave 1000-godišnjice Hrvatskog kraljevstva u Zagrebu, 1925 godine. Zagreb, August Cesarec (1990). 297 Avec ill.

HISTOIRE POLITIQUE

S. ANTOLJAK, *Biograd za vrijeme hrvatskih narodnih vladara* (rés. allem.. Biograd zur Zeit der kroatischen Volksherrscher). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11.-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 263-277

С. БЕРБЕР, *Косовска издаја.* Нови Сад, НИШРО "Дневник" (1989). – Compte rendu par Д. КЕЦМАН, Летоп. Матице срп. 444, 4 (Нови Сад 1989) 460-462.

M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615/1618* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII,191). – Compte rendu par N. BUDAK, Hist. zb. XL (1) (Zagreb 1987) 421-422; Z. STUBLIĆ, Rad. – Zav hrvat. povij. 20 (Zagreb 1987) 284-285; A. MIJATOVIĆ, Jugosl. istor. čas. 1-2 (Beograd 1988) 181-182; V SIMONITI, Zgod. čas. 45, 4 (Ljubljana 1991) 674-675.

S. BRODARIĆ, *Mohačka bitka 1526*. Vinkovci, Kult. inform. centar Privlačnica (1990). 133.

J. C. CHEYNET *La politique militaire byzantine de Basile II à Alexis Comnène* (rés. serb.. Византијска војна политика од Василија II до Алексија Комнина). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 61 74.

С. ЋИРКОВИЋ, *О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана* (rés. angl.. On the Meetings of Andronicus III and Stefan Dušan). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 205-212.

С. ЋИРКОВИЋ, *Србија уочи битке на Косову* (rés. angl.. Serbia on the Eve of the Battle of Kosovo). Косовскометох. зб. 1 (Београд 1990) 3-20.

Р ЋУК, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 191). – Compte rendu par Н. ЛЕМАЈИЋ, Зб. Матице срп. истор. 35 (Нови Сад 1987) 209-211 I. PRLENDER, Hist. zb. XLI (1) (Zagreb 1988) 396 , I. VOJE, Zgod. čas. 43, 1 (Ljubljana 1989) 137-139; L. ŠAFEROVA, Сов. славяновед. 3 (1990) 95-97

И. ЂУРИЋ, *Дежевски сабор у делу Данила II* (rés. angl.. Deževo Assembly in the Work of Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 169-195.

J. FERLUGA, *Bizanc na Jadranu (6.-13. stoletje)* (rés. ital.. Bisanzio e l'Adriatico (VI-XIII sec.) Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 363-386.

L'histoire de l'empire ottoman (sous la direction de R. MANTRAN). Paris, Fayard (1989). 810. – Compte rendu par Е. МИЉКОВИЋ, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 324-326.

B. HRABAK, *Venecija i bosanska država*. Istraživanja 12 (Novi Sad 1989) 407-505.

Р ИЉОВСКИ, *Византиско-унгарски сојуз во почетокот на XI век против Самуил и неговите наследници – обид за хронолошко одредлување* (rés. franç.. L alliance byzantino-hongroise au début du XIe siècle contre Samuel et ses successeurs. Essai de détermination chronologique). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 75-99.

Ј. КАЛИЋ, *Рашко наслеђе у време Данила II* (rés. franç.. Le patrimoine de Ras à l'époque de Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 43-52.

Ј. КАЛИЋ, *Србија и западни свет 1389-1459* (texte comp. allem.. Serbien und das Abendland 1389-1459). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 49-56, 255-264.

N. KLAIĆ, *Kako Koprivnica 1356. godine postaje slobodni kraljevski grad* (rés. angl.. How Koprivnica Became a Free Royal City in 1356). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. Zagreb (1990) 131 138.

V KLAIĆ, *Povjest Bosne*. [Fototip. izd. iz 1882]. [Bibl. Izdanci]. Sarajevo, Svjetlost (1990). 356+2. Avec cartes.

Д. КОРАЋ, *Кир Дука Коресис – дворанин цара Стефана* (rés. angl.. Kyr Doukas Koresis – Emperor Stephen's Courtier). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 213-219.

A. LAUŠIĆ, *Postanak i razvitak poljičke kneževine do kraja XV stoljeća* (rés. angl.). [Bibl. znan. djela, 53]. Split, Knjiž. krug (1991). 269.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Котаниц Торник* (rés. franç.. Kotanitzès Tornikios). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 183-191.

LJ. MAKSIMOVIĆ, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 299). – Compte rendu par K. P MATSCHKE, Byzantinoslavica LI,2 (Prague 1990) 229-233.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Византинци у Србији Данилово времена* (rés. franç.. Les Byzantines en Serbie à l'époque de Danilo). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 19-28.

С. МЕШАНОВИЋ, *Још једном о Калистовој анатеми* (rés. franç.. Nouvelles reflexions sur l'anathème de Calliste). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 221-232.

Р МИХАЉЧИЋ, *Јунаци косовске легенде* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 296). Compte rendu par Б. КОВАЧЕВИЋ, Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 187-193.

Р МИХАЉЧИЋ, *Крај српског царства* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 296).- Compte rendu par Б. КОВАЧЕВИЋ, Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 187-193.

Р МИХАЉЧИЋ, *Лазар Хребељановић – историја, култ, предање*. (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 296). – Compte rendu par Б. КОВАЧЕВИЋ, Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 187-193.

Д. ОБОЛЕНСКИ, *Византијски комонвелт* (trad. par К. ТОДОРОВИЋ). Београд, Просвета, Срп. књиж. задруга (1991). 523.

М. ПАРОШКИ, *Из политичке историје сремских манастира* (rés. angl.. From the Political History of the Monastery in Srem – from the Despots to the Great Migration). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад Покрај. зав. зашт спом. култ. Војвод. (1990) 61-74.

I. PEDERIN, *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji 1409-1797* (rés. angl.). Dubrovnik, časopis Dubrovnik (1990). 243.

С. ПИРИВАТРИЋ, *Прилог хронологији почетка Немањине власти* (rés. franç.. Contribution à la chronologie du début du règne de Nemanja). Зб. рад. Виз. инст. XXIX-XXX (Београд 1991) 125-136.

М. А. ПОПОВИЋ, *Тристогодишњица велике сеобе Срба под патријархом Арсенијем III Чарнојевићем 1690. године*. Глас. – Срп. правосл. црква LXXI, 4 (Београд 1990) 83-86.

Т ПОПОВИЋ, *Хасан-Паша Предојевић* (rés. franç.. Hasan-Pacha Predojević). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 63-72.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Зигон на српско-византијској граници* (rés. angl.. Zigon on the Serbo-Byzantine Border). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 45-53.

П. ПУЗИЋ, *Вукашинови наследници*. Глас.- Срп. правосл. црква LXXI, 7 (Београд 1990) 150-159. Avec 2 fig.

R. SAMARDŽIĆ, *L'organisation interne des colonies ragusaines en Turquie aux XVIe et XVIIe siècles* (rés. serb.. Unutrašnja organizacija dubrovačkih kolonija u Turskoj u XVI i XVII veku). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 53-58.

V SIMONITI, *Turki so v deželi še. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje, Mohorjeva družba (1990). 210. – Compte rendu par S. GRANDA, Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 156-157· I. VOJE, Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 339-342.

М. СПРЕМИЋ, *Косовска битка – проблем издаје* (texte comp. allem.. Die Kosovo-Schlacht – ein Problem des Verrats). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 35-47 239-253.

B. STULLI, *Povijest Dubrovačke Republike*. Dubrovnik, Arhiv Hrvatske, časopis Dubrovnik (1989). 137 – Compte rendu par V MIOVIĆ-PERIĆ, An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 244-246.

F. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, sa 280 slika i 3 karte u bojama*. [Fototipsko reprint izd. iz 1925 g.] Zagreb, Nakladni zav Matice hrv. (1990). 749. Avec ill.

F. ŠIŠIĆ, *Zavjera Zrinsko-Frankopanska 1664-1671* [Faks. izd. Tisak Jug. štampe, Zagreb 1926]. Zagreb, Matica hrvatska, Nakl. zavod. MH (1991). 175.

I. VOJE, *Celjski grofi in Dubrovnik* (rés. allem.. Die Grafen von Cilli und Dubrovnik). Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 27-41.

I. VOJE, *Odnos med Kozmom Ravbarjem s Krumperka in vaško skupnostjo Domžale v 16. stoletju* (rés. allem.. Die Beziehungen zwischen dem Schlossherrn Cosmas Rauber von Krumperk und der Dorfgemeinschaft Domžale im 16. Jahrhundert). Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 33-40. Avec 1 plan.

H. WOLFRAM, *Karantanija med vzhodom in zahodom. Obri, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju* (rés. allem.. Karantanien zwischen Ost und West). Zgod. čas. 45, 2 (Ljubljana 1991) 177-187

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Лазарево писмо Мурату или како је дошло до Косовског боја* (texte comp. allem.. Lazars Brief an Murad oder wie es zur Kosovo Schlacht kam). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 29-34, 231-237

P ŽIVKOVIĆ, *Veze Bosne i Biograda sa zaleđem u zadnjem desetljeću XIV i prvom desetljeću XV stoljeća* (rés. franç.. Les rapports entre la Bosnie et Biograd dans la dernière décénie du XIVe et la première décénie du XVe siècle). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 397-408.

HISTOIRE ÉCONOMIQUE

E. BALTA, *L'Eubee a la fin du XVe siècle, Economie et population. Les registres de l'année 1474*. Athènes, Society of Euboean Studies (1989). – Compte rendu par Е. МИЉКОВИЋ, Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 320-324.

N. BUDAK, *Neki elementi društvenog razvoja ranosrednjovjekovne Hrvatske na primjerima iz kartulara sv. Ivana biogradskog* (rés. allem.. Einige Elemente der gesellschaftlichen Entwicklung des frühmittelalterlichen Kroatien an Beispielen der Regesten (Urkundensammlungen) von sv. Ivan (Hl. Johannes) in Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11 13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 373-380.

Р ЋУК, *Млетачка породица Салимбене у Дубровнику у позном средњем веку* (rés. franç.. La famille vénitienne de Salimbene à Dubrovnik dans la période du Bas Moyen Âge). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 27-61.

Н. ФЕЈИЋ, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 300). – Compte rendu par С. МАРЈАНОВИЋ-ДУШАНИЋ, Истор. глас. 1-2 (Београд 1988) 145-146; B. HRABAK, An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVII (Dubrovnik 1989) 187-189; Д. МАЛИКОВИЋ, Обележја XX, 2 (Приштина 1990) 175-177

С. ГАВРИЛОВИЋ, *Поседи и економисање Фрушкогорских манастира и извори за њихово проучавање* (rés. angl.. Land Estates and Farms Owned by the Monasteries of Fruska Gora and Source for Their Study). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад Покрај. зав. зашт. спом. култ. Војвод. (1990) 81-86.

A. HOZJAN, *Pretok informacij v Celju 16. stoletja* (rés. allem.. Der Informationsaustausch in Celje im 16. Jahrhundert). Celjski zb. 1991 (Celje 1991) 13-27

Б. ХРАБАК, *Српске занатлије у великој сеоби 1690. и непосредно после ње по угарским варошима* (rés. franç.. Les artisans serbes pendant la grande migration de 1690 et immediatement après elle dans les villes hongroises). Врањ. глас. XXIII (Врање 1990) 139-150.

З. ИСАИЛОВИЋ, *Дажбине у средњовековној Србији*. Обележја XX, 2 (Приштина 1990) 135-143.

B. JURIĆ, *Merkantilizam i južnoslavenski merkantilisti* (rés. angl.. Mercantilism and the South-Slavic Mercantilists). Rad. Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 313-342.

D. KARBIĆ, *Agrarni odnosi na području Luče županije krajem XIV stoljeća* (rés. allem.. Die Beziehungen in der Landwirtschaft auf dem Gebiet der Gespanschaft von Luka Ende des 14. Jhs.). Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 17-24.

J. KOROPEC, *Svečinski svet do dr Andreja Perlácha* (rés. allem.. Das Gebiet von Svečina – Witschein bis zur Zeit Dr. Andreas Perlách). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 186-189.

B. KOTRULJEVIĆ (BENEDETTO COTRUGLI), *O trgovini i o savršenom trgovcu* (trad. par Ž. MULJAČIĆ). Dubrovnik, Dubrovački trgovačko-turistički sistem (1989). 518. – Compte rendu par I. VOJE, Zgod. čas. 44, 3 (Ljubljana 1990) 472-474.

B. KREKIĆ, *Mlečani u Dubrovniku i Dubrovčani u Mlecima kao vlasnici nekretnina u XIV stoljeću* (rés. angl.. Venetians in Dubrovnik) (Ragusa) and Ragusians in Venice as Property Owners in the Fourteenth Century). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 7-40.

Љ. МАКСИМОВИЋ, *Корни и пути возникновения городского патрициата в Византии*. Визант врем. 52 (Москва 1991) 27-34.

С. МИЛОЈЕВИЋ, *Економија у огледалу Данилових житија* (rés. franç.. Les Vies de Danilo II, miror de l'économie en Serbie). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 157-168.

Б. МИЛУТИНОВИЋ, *Извоз призренске свиле у Дубровник у XIV веку*. Обележја XX, 2 (Приштина 1990) 145-151

Т ПОПОВИЋ, *Јевреји и дубровачка царинска уредба из 1588. године* (rés. franç.. Les Juifs et le réglement de la douane de Dubrovnik de l'année 1588). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 219-227

Prinosi za gospodarsku povijest otoka Paga. [Posebna izdanja Historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci 10]. Rijeka (1988). 121 – Compte rendu par L. ČORALIĆ, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 440-442.

J. A. SOLDO, *Skradin pod Venecijom* (rés. angl.. Skradin under Venetian Rule). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 131-183. Avec 1 fig.

Ђ. ТОШИЋ, *Trg Drijeva u srednjem vijeku* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 300). – Compte rendu par Р ЋУК, Истор. глас. 1-2 (Београд 1988) 143-145; I. VOJE, Zgod. čas. 44, 4 (Ljubljana 1990) 639-641

M. ŽIVOJINOVIĆ, *The Trade of Mount Athos Monasteries* (rés. serb.. Trgovina svetogorskih manastira). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 101 116.

HISTOIRE CULTURELLE

F. ČALE, *Kultura humanizma i Držićev makaronski govor* Mogućnosti XXXVIII, 1-2 (Split 1991) 161-173.

Ž. DELIMO, *Civilizacija renesanse* (trad. par Z. STOJANOVIĆ). Novi Sad, Književna zajednica Novog Sada (1989). – Compte rendu par Ж. ЖИВКОВИЋ, Летоп. Матице срп. 446, 5 (Нови Сад 1991) 739-745.

Д. ДИНИЋ-КНЕЖЕВИЋ, *Прилог из живота жена у средњовековном Дубровнику*. Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 61-72.

J. DRŽEČNIK, *Andrej Perlach in doba odkritij* (rés. angl.. Andrej Perlach in the Era of Discoveries). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 190-194.

D. FELETAR, *Četiri stoljeća pučkog obrazovanja u Koprivnici*. Podrav zb. 16 (Koprivnica 1990) 33-43. Avec ill.

A. FIDELJ, *Nastanek in razvoj mesta Dunaja in njegov profil v obdobju Andreja Perlacha* (rés. allem.: Die Entstehung und Entwicklung der Stadt Wien und sein Profil in der Zeit Andreas Perlach). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 217-236. Avec ill.

N. FILIPOVIĆ, *Quelques particularités de l'institution matrimoniale dans le begovat de Bosnie* (rés. serb.. Neke osobenosti institucija braka u bosanskom begovatu). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 183-190.

I. FISKOVIĆ, *Likovna kultura ugarsko-hrvatskih krajeva u Korvinovo doba*. Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 1134-1144.

E. GLASER, *Kuga v dobi Andreja Perlacha* (rés. allem.. Die Pest zur Zeit Andreas Perlachs). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 195-216.

А. ЈАКОВЉЕВИЋ, *Константин Мосхијан доместик и лаосинакт* (rés. angl.. Constantinos Moschianos, the Domestikos and Laosynaktes). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 91-98. Avec ill.

J. JELENIĆ, *Kultura i bosanski franjevci*. 1-2. [Bibl. zdanci]. Sarajevo, Svjetlost (1990).

А. КАСТРО, *Значење шпанске цивилизације*. Летоп. Матице срп. 447 3 (Нови Сад 1991) 427-442.

S. KOKOLE, *Ciriaco d'Ancona v Dubrovniku. renesančna epigrafika, arheologija in obujanje antike v humanističnem okolju mestne državice sredi petnajstega stoletja* (rés. angl.. Cyriacus of Ancona in Dubrovnik: Renaissance Epigraphy, Archaeology and the Revival of Antiquity in the Context of the Mid Fifteenth Century "Civic Humanism"). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 663-697 Avec ill.

Д. МИЛОСАВЉЕВИЋ, *Културни значај никољачког јеванђелистара у историји храма Св. Николе у Никољцу код Бијелог Поља*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 90-94. Avec ill.

J. MLINARIČ, *Politične, gospodarske in kulturne razmere v Avstriji v času Andreja Perlacha* (rés. allem.. Die Politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Verhältnisse in Österreich zur Zeit des Andreas Perlach). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 175-185. Avec ill.

J. MULAOMEROVIĆ, *Muvekkithane, mevekkiti i mjerenje vremena* (rés. angl.. Muvekits, Muvekithanas and the Measuring of Time). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 267-281.

O. OŽINGER, *Andrej Perlach iz Svečine v luči svoje oporoke* (rés. allem.. Andreas Perlach aus Svečina-Witschin im Lichte seines Testaments). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 284-293. Avec ill.

A. PETI, *Vinko Pribojević De origine successibusque Slavorum*. Mogućnosti XXXVIII, 1-2 (Split 1991) 196-202.

Š. PREDIN, *Janez Benedikt Grűndel prvi znanstveni pisec v Mariboru* (rés. angl: Janez Benedikt Gründel, the First Scientist of Maribor). Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 83-94. Avec ill.

Š. PREDIN, *Lekarništvo v Perlachovem času* (rés. allem.. Pharmazie in der Zeit des Perlachs). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 260-279.

K. PRIJATELJ, *Likovni umjetnici "Schiavoni" iz Dalmacije u 15. stoljeću*. Mogućnosti XXXVIII, 1-2 (Split 1991) 203-210.

M. PROSEN, *Andrej Perlach kot astronom* (rés. allem.. Andreas Perlach als Astronom). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 251-259. Avec ill.

F. PUŠNIK, *Medicina renesanse in dunajska medicinska fakulteta v času Andreja Perlacha (1490-1551)* (rés. allem.. Die Medizine in Renaissance und medizinische Fakultet in Wien in der Zeit Andreas Perlach). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 237-250. Avec 1 fig.

Д. РЊАК, *Фреске фрушкогорских манастира као посредан извор за проучавање црквеног позоришта* (rés. angl.. Fresco Paintings of the Fruška Gora Monasteries as an Indirect Source for the Study of the Religious Theatre). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад Покрај. зав. зашт спом. култ Војвод. (1990) 181-185.

G. SCHUBERT *Formen höfischer Kleidung in Südosteuropa, ihr Verhältnis zu Trachten und Modestrőmungen* (rés. serb.. Форме дворске одеће у југоисточној Европи – њихов однос према моди и ношњи). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 193-233. Avec ill.

F. STUHLHOFER, *Andrej Perlach kot učenec Jurija Tannstetterja na Dunaju* (rés. allem.. Andreas Perlach als Schüler Georg Tannstetter in Wien). Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 280-283.

K. VIDAKOVIĆ, *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. [Bibl. Raskršća]. 2e éd. Sarajevo, Svjetlost (1990).

HISTOIRE ECCLÉSIASTIQUE – RÉLIGION – THÉOLOGIE – MONUMENTS ECCLÉSIASTIQUES

M. ANČIĆ, *Bosanska srednjovjekovna crkva*. [Biblioteka Istorija-memoari]. Sarajevo, Oslobođenje (1991).

I. ANZULOVIĆ, *Ubikacija posjeda benediktinskog samostana Svetog Jurja Koprivskoga iz Obrovca* (rés. angl.. Location of the Properties of Benedictine Monastery of Saint Juraj Koprivski in Obrovac). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 73-81.

AVGUSTIN SV., *Govori* (trad. et réd. par M. MANDAC). Knj. 1 (rés. franç.). Makarska, Franj. visoka bogoslovija (1990) 351.

Avrelij AVGUŠTIN, *Izpovedi* (trad. par A. SOVRE). Celje, Mohorjeva družba (1991). 389.

R. BRATOŽ, *Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima* (rés. allem.. Die frühchristliche Kirche in Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom. Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 5-29.

С. БУЛГАКОВ, *Православље – преглед учења православне цркве* (trad. par Љ. ЈОВАНОВИЋ). Нови Сад, Књиж. заједн. (1991). 285.

Четрсто година манастира Пиве. Београд, Стручна књига; Титоград, Истор. институт Црне Горе (1991). 235. Avec ill.

В. ЂОРОВИЋ, *Света Гора и Хиландар до шеснаестог века* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII,197· XXXVII, 281). – Compte rendu par S. A. JALIMAM, Istor. zb. 10 (Banjaluka 1989) 223-224; J. LESNY Balcanica Posnaniensa V (1990) 432-433.

D. DRAGOJLOVIĆ, *Archevêché d'Ohrid dans la hiérarchie des grandes églises chrétiennes* (rés. serb.. Охридска архиепископија у хијерархијском поретку великих хришћанских цркава). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 43-55.

Д. ДРАГОЈЛОВИЋ, *Политика Апостолске столице на Балканском полуострву пре и после Косовске битке* (texte comp. allem.. Die Politik des Apostolischen Stuhles auf der Balkanhalbinsel vor und nach der Schlacht auf dem Amselfeld). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 65-76, 275-288.

Ђ. ЂОРЂЕВИЋ, *Женски манастир Ваведења Св. Богородице у Црковници* (rés. franç.. Le couvent de religieuses de la Purification de la Vierge). Леск. зб. XXX (Лесковац 1990) 197-213. Avec 4 fig.

В. Ј ЂУРИЋ, *Свети покровитељи архиепископа Данила II и његових задужбина* (rés. franç.. Les saints patrons de l'archevêque Danilo II et de ses fondations). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 281-294. Avec ill.

A. FAZINIĆ – I. MATIJACA, *Liturgijsko ruho u zbirci opatske riznice u Korčuli* (rés ital.. Paramenti liturgici del Duomo di Korčula (Curzola). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 177-192. Avec 10 fig.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Света Гора и епирски Анђели* (rés. franç.. Le Mont Athos et les Anges d'Epire). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 19-35. Avec ill.

C. FISKOVIĆ, *Doprinos biskupa Đivovića dubrovačkoj likovnoj baštini* (rés. angl.. Bishop Djivović and Cultural Heritage of Dubrovnik). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 71-98.

М. ЈАНКОВИЋ, *Данило, бањски и хумски епископ* (rés. franç.. Danilo, evêque de Banjska et d'Hum). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 83-88.

М. ЈАНКОВИЋ, *Студенички архимандрит и протосинђел Јован* (rés. franç.. Archimandrite et protosyncelle de Studenica Jovan). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 205-211

Ж. ЈАНКОВИЋ, *Неке карактеристике досадашњег писања о црквеном сиору из 14. века*. Глас.- Срп. правосл. црква LXXI, 4 (Београд 1990) 80-81

Ж. ЈАНКОВИЋ, *О слободама манастира Хиландара*. Глас. Срп. правосл. црква LXXI, 1 (Београд 1990) 19-22.

Ж. ЈАНКОВИЋ, *Поводом житија патријарха Саве IV* Глас.- Срп. правосл. црква LXXI, 8 (Београд 1990) 166-169.

А. ЈЕФТИЋ, *Еклисиологија архиепископа Данила Другог (Основни аспекти)* (rés. franç.. L'Eclessiologie de l'archevêque Danilo II (aspects principaux). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 105-116.

Д. М. КАЛЕЗИЋ, *Архиепископ Данило II и питање његова припадања исихазму* (rés. franç.: L'archevêque Danilo et la question de son appartenance à l'hesychasme). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 117-129.

R. KATIČIĆ, *Dopuna članku " Methodii doctrina"* (rés. allem.. Ergänzung zum Aufsatz "Methodii doctrina"). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 23-25.

A. LAVRIČ, *Vloga ljubljanskega skofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. [Dela 32/1]. Ljubljana, SAZU (1988). 462. -Compte rendu par J. CURK, Čas. zgod. narodop. 61 (26), 1 (Maribor 1990) 128-134.

М. М. МАШНИЌ, *Манастиром св. Никола Ореошки* (rés. angl.. The Monastery of St. Nichola Oreoški). Култ. наслед. 14-15, 1987-1988 (Скопје 1990) 5-19. Avec 12 fig.

J. MEYENDORFF, *St. Sava, Ochrid and the Serbian Church*. St. Vladimir's Theol. Quart. 35 (1991) 209-221.

Р MILJKOVIĆ-PEPEK, *Sur les plus anciens cultes de saints chez les slaves macedoniens (du IXe au XIIe siècles)*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 775-776.

Minoritski samostan na Ptuju 1239-1989 (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 302). – Compte rendu par F. M. DOLINAR, Zgod. čas. 44, 2 (Ljubljana 1990) 309-311

Д. МИТОШЕВИЋ, *Манастир Брадача* (rés. angl.. The Monastery Bradača). Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 105-110.

П. МОМИРОВИЋ, *Нестали стари фрушкогорски манастири* (rés. angl.. The Vanished Monasteries of Fruška Gora). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. M. ПАРОШКИ). Нови Сад , Покрај. зав. зашт. спом. култ Војвод. (1990) 51-59.

F. OREB, *Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu* (rés. ital.. La chiesa e il monastero di S. Domenico a Split). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 195-229. Avec 21 fig.

E. PERIČIĆ, *Biogradska biskupija* (rés. allem.. Das Bistum von Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 335-350.

С. ПЕТКОВИЋ, *Несачувани портрет новобрдског митрополита Никанора из 1538/1539 године* (rés. alb. et angl.. The Lost Portrait of Nikanor, Metropolitan of Novo Brdo, from the Year 1538/1539). Старине Косова IX (Приштина 1989-1990) 71-86. Avec 6 fig.

М. М. ПЕТРОВИЋ, *О Законоправилу или Номоканону светога Саве* (rés. angl.. On the Zakonopravilo or Nomocanon by Saint Sava). Београд, Култура (1990). 170.

Р ПЕТРОВИЋ, *Крст из Панчева и проблеми византијске ставрографије* (rés. angl.). Глас. – Нар. муз. 3 (Панчево 1991) 67-78. Avec ill.

Р ПОПОВИЋ, *Архиепископ Данило II и управљање црквом* (rés. franç.. L archevêque Danilo II et la direction de l'Eglise). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 89-96.

Р ПОПОВИЋ, *Исповедање вере цариградског патријарха Генадија II Схоларија*. Глас. – Срп. правосл. црква LXXI, 4 (Београд 1990) 81-83.

Ј. РАДОВАНОВИЋ, *Опредељење светог кнеза Лазара за царство небеско* (rés. angl. Saint Prince Lazar's Opting for the Kingdom of Heaven). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 249-258.

П. РОКАИ, *Поседници на тлу фрушкогорских манастира у средњем веку* (rés. angl.. Mediaeval Owners of the Land on which the Monasteries Fruška Gora Were Built Later). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. M. ПАРОШКИ). Нови Сад Покрај. зав. зашт спом. култ. Војвод. (1990) 75-79.

П. СИМИЋ, *Архиепископ Данило II и црквени устави* (rés. franç.. L'archevêque Danilo II et les typika). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 97-103.

Ђ. СЛИЈЕПЧЕВИЋ, *Историја српске православне цркве*. I-III. Београд, Просвета (1991).

J. A. SOLDO, *Sveti Spas u Vrhrici. Povijesno-kritička rasprava o hrvatskoj sakralnoj i kulturnoj baštini u današnjem selu Cetini kraj Vrlike*. [Knjižnica zbornika "Kačić" – Monografije, dokumenti, građa 19]. Split (1990). 96. Avec ill. – Compte rendu par Ž. RAPANIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 50.

Р СТАНИЋ, *Неке историјско-уметничке особености манастира Никоље под Кабларом – уз 500-годишњицу од првог писаног податка*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 13-14.

Д. СТЕФАНОВИЋ, *Прилог проучавању месецослова XIII и XIV века* (rés. angl.. A Contribution to the Study of the Menologia of the 13th and 14th Centuries). Јужнослов. филол. XLV (Београд 1989) 137-160

F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7-20. st.)*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1991). 567 – Compte rendu par M. BRKOVIĆ, Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 301-302.

M. TIŠMA, *Kult Sv. Stefana Štiljanovića, veza srpskog naroda Srema, Slavonije i Baranje* (rés. angl.: The Cult of St. Stefan Štiljanović as a Link Joinning together the Serbs of Srem, Slavonia and Baranja). Фрушкогорски манастири – Зб. рад (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад , Покрај. зав. заштспом. култ Војвод. (1990) 87-92.

[Tisuću] 1000 godina samostana Svetog Krševana u Zadru. Prilozi sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. prosinca 1986. u Zadru i 30 obljetnice Filozofskog fakulteta u Zadru. Zadar, Narodni list (1990). 300. Avec ill.

С. ТОМЕКОВИЋ, *Монашка традиција у задужбинама и списима архиепископа Данила II* (rés. franç.. La tradition monastique dans les fondations et les écrits de l'archevêque Danilo II). Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 425-441. Avec ill.

Г ТОМОВИЋ, *Томашев натпис о оснивању цркве Благовештења Господњег 1427 године код Ораховца у Метохији* (rés. angl.. Tomas's Inscription of 1427). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 63-78. Avec ill.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Манастир Матка*. Глас.- Срп. правосл. црква LXXI, 5 (Београд 1990) 109-112. Avec 1 fig.

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ, *Манастир свети Јован Бигорски*. Глас. – Срп. правосл. црква LXXI, 5 (Београд 1990) 113-114. Avec 1 fig.

В. ВОЛКОВ, *Владимир, сунце јарко*. Нови Сад, Књижевна заједница Новог Сада (1990). – Compte rendu par Д. ПОПНОВАКОВ, Летоп. Матице срп. 447 5 (Нови Сад 1991) 865-869.

Б. ВУКСАН, *Опросна писма пећких патријарха* (rés. angl.. The Charter of Remission of Patriarchs of Peć). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 259-270.

Законоправило или Номоканон Светога Саве. Иловички препис 1262. [Фототипија]. (réd. М. М. ПЕТРОВИЋ). Београд, Нар. библ. Срб., Истор. институт САНУ Реп. зав. међунар. научну, просвет., култ. техн. сарадњу; Горњи Милановац, Дечје новине (1991). 400 + XLX.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Цркве и манастири у призренском санџаку* (rés. allem.. Kirchen und Klöster im Sandschak Prizren). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 133-141. Avec ill.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Турске вести о Сопоћанима* (rés. franç.. Les nouvelles turques relatives au monastère de Sopoćani). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 213-217

М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Светогорски дани Данила II* (rés. franç.. Danilo II et le Mont Athos). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 75-81

DROIT

Ž. BARTULOVIĆ, *Problem vlasništva nad neobrađenim zemljištem u srednjovjekovnom Vinodolu, Krku i Senju* (rés. allem.. Das Problem der Besitzerrechte über Brachland in Vinodol, Krk und Senj im Mittelalter). Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 39-47

М. БЕГОВИЋ, *Преглед шеријатског кривичног права* (rés. allem.. Übersicht über das Strafrecht des Scheriats). Глас – Срп. акад. наука умет CCCLX, Од. истор наука 7 (Београд 1990) 1-16.

Н. БОГОЈЕВИЋ-ГЛУШЧЕВИЋ, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*. Никшић, Универзит ријеч, 1991.

Ж. БУЈУКЛИЋ, *Правно уређење средњовековне Будванске комуне*. Будва (1988). – Compte rendu par Ж. ПОЗНАНОВИЋ, Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 207-210.

N. FEJIĆ, *Les étrangers à Dubrovnik (Raguse) au Moyen âge conflits et adaptation* (rés. serb.. Stranci u Dubrovniku u srednjem veku sukobi i prilagođavanja). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade – Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 17-21

М. М. ФРЕЈДЕНБЕРГ, *Новые публикации далматинских городских статутов*. Сов. славяновед. 4 (1990) 119-120.

Т ЈОВАНОВИЋ, *Осврт на судство и кривично право у Душановом законику* (rés. angl.. Some Aspects on Yustice and Law in Dushan's Codex). Зб. – Нар. муз. Ниш 6-7 (Ниш 1991) 45-58.

D. KORAĆ, *The Ruler's Ideology in the Emperor Stefan's Greek Chrysobulls*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I-II. Москва (1991) 574-575.

J. LUČIĆ, *Knjiga odredaba dubrovačke carinarnice iz 1277 godine*. Dubrovnik, Historijski arhiv (1989). 156. – Compte rendu par V STIPETIĆ, An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 239-244; I. VOJE, Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 136-138.

J. LUČIĆ, *Matrikula (statut) bratovštine u Podimoči u Dubrovačkom primorju* (rés. angl.. Charter (Statutes) of the Podimoč Brotherhood in the Dubrovnik Coastal Region). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 63-70.

L. MARGETIĆ, *Prijelaz od božjeg suda na torturu prema neobjavljenoj rapskoj ispravi iz 1281* (rés. angl.. The Transition from God's Judgement to Torture According to an Unpublished Document from Rab in 1281). Vjesn. hist. arh. Rij. Paz. XXXII (Rijeka 1990) 103-109.

L. MARGETIĆ, *Rijeka, Vinodol, Istra studije* (rés.ital.). [Bibl. Dokumenti, sv 17]. Rijeka, Izd. centar (1990). 204. – Compte rendu par A. GRUBOROVIĆ, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 45-46; I. KAMPUŠ, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 365-376.

Р МИХАЉЧИЋ, *Стари српски закон* (rés. franç.. Ancienne loi serbe). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 21-26.

V MIOVIĆ-PERIĆ, *Umorstva turskih podanika od strane Dubrovčana presuđivanje prema turskim zakonima* (rés. angl.. Murder Cases with Turks as Victims and Dubrovnik Citizens as Wrongdoers). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 169-181.

M. PAHOR – J. ŠUMRADA, *Statut Piranskega komuna od 13. do 17 stoletja*. I-II. [Viri za zgodovino Slovencev 10]. Ljubljana, SAZU (1987) XCVIII, 852. – Compte rendu par I. VOJE, Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 135-136.

A. PETRANOVIĆ, *Odstupanje od rimske emptio venditio u riječkom statutu* (rés. angl. et ital.. Distictions from Roman Emptio Venditio in the Statute of Rijeka). Vjesn. hist. arh. Rij. Paz. XXXII (Rijeka 1990) 111 123.

Л. СЛАВЕВА, *Роль Македонии в рецепции римско-византийского права*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 1084-1085.

Средњовековни статут Будве (trad. et introduct.. Н. ВУЧКОВИЋ, réd. М. ЛУКЕТИЋ, Ж. БУЈУКЛИЋ). 2. éd. Будва (1988). – Compte rendu par Ж. ПОЗНАНОВИЋ, Истор. зап. LXIII, 3-4 (Титоград 1990) 207-210.

Vinodolski zakon (Faksimil, Diplomatičko izdanje, Kritički tekst-tumačenje, Rječnik) (réd. J. BRATULIĆ). Zagreb, Globus, Nac. i sveuč. bibl., JAZU, Pravni fak. (1988). 132. – Compte rendu par S. DAMJANOVIĆ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 206-208.

SOURCES HISTORIQUES – CHRONIQUES – SOURCES DIPLOMATIQUES

М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Српско краљевство и "државе" у делу Данила II* (rés. franç.. Le royaume serbe et les "Etats" dans l'oevre de Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 139-155.

В. БОШКОВ – Д. БОЈАНИЋ, *Султанске повеље из манастира Хиландара. Регеста и коментар за период 1512-1601* (rés. franç.. Les actes des sultans ottomans conservés dans le monastère athonite de Chilandar (1512-1600). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 167-214. Avec ill.

Branimirova Hrvatska u pismima pape Ivana VIII (réd. M. ZEKAN). Split, Knjiž. krug (1989). 55. 2e éd. (1990). 80.

M. BRKOVIĆ, *Bosanske srednjovjekovne latinske isprave izdane Trogiru* (rés. angl.. Bosnian Mediaeval Latin Documents Given to Trogir). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 83-105.

M. BRKOVIĆ, *Latinska povelja bosanskog kralja Tvrtka I izdana Braču godine 1390* (rés. angl.. Latin Charter of Bosnian King Tvrtko I Given to the Island of Brač in 1390). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 119-130.

M. BRKOVIĆ, *Povelja bosanskog kralja Tvrtka I Mlečanima iz godine 1385 (23. VIII)* (rés. angl.. Charter of Bosnian King Tvrtko I Given to Venetians in 1385 (August 23). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 107-118.

M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovne latinske isprave bosanskih vladara izdane Dubrovniku* (rés. angl.. Mediaeval Latin Documents Issued to the Bosnian Rulers in Dubrovnik). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 41-62.

M. BRKOVIĆ, *Tri povelje knezova Bribirskih izdane bosanskom knezu Hrvatinu Stjepaniću* (rés. angl.. Three Charters of the Counts of Bribir Given to Bosnian Count Hrvatin Stjepanić. Rad. – Zavoda povij. znan. Jugosl. akad. znan. umjet. Zadru 32 (Zadar 1990) 139-154.

Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae Vol. XVIII. Zagreb, Jugoslav akad. znan. umjet. (1990). 643. – Compte rendu par M. MATIJEVIĆ-SOKOL, Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 2 (Zagreb 1991) 67-68.

С. ЋИРКОВИЋ, *Биографија краља Милутина у Улијарској повељи* (rés. franç.. La biographie du roi Milutin dans la charte "Ulijarska"). Архиепископ Данило II и његово

доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 53-68.

F. de DIVERSIS, *Die Beschreibung Dubrovniks zur Zeit des XIV Jahrhunderts*. S.l., Zakrajšek Franc (1990). 91. Avec ill.

Б. ФЕРЈАНЧИЋ, *Далмација у спису Де Администрандо Империо – врела и путеви сазнања* (rés. franç.. La Dalmatie dans de Administrando Imperio – sources et circulation des informations). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 9-21

А. ФОТИЋ, *Дефтери фодула београдског имарета Мехмед-паше Јахјапашића* (rés. angl.. Defters of Fodules of the Belgrade Imaret Mehmed Pasha Jahjapasić). Balcanica XXII (Belgrade 1991) 57-74.

А. ФОТИЋ, *Обнова српског манастира Светог Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године* (rés. angl.. Restoration of the Serbian Monastery of St. Saba The Sanctified near Jerusalim in 1613). Balcanica XXI (Belgrade 1990) 225-238.

A. HANDŽIĆ, *Dokumenat o prvom službenom popisu Husrev-begova vakufa iz 1604. godine* (rés. angl.. Documents on the First Official Inventory of the Ghazi Husref-bey's Waqf from 1604). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 3-18.

F. HAFIZOVIĆ, *O nekim vakufima u Slavoniji iz XVII stoljeća* (rés. angl.. About Some Waqfs in Slavonia from the XVIth Century). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 19-25.

S. HUSEDŽINOVIĆ, *Les vakoufnamas, sources historiques importantes pour la connaissance de la topographie urbaine de Banajaluka du XVIe au XIXe siècles* (rés. serb.. Vakufname, značajni istorijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banjaluke XVI-XIX vijeka). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade-Paris, Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 101 132. Avec ill.

R. KATIČIĆ, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa* (rés. allem.. Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Auf den Spuren der ältesten Aufzeichnungen von Dubrovnik). Starohrv prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 5-38.

С. К. КИСАС, *Данило II и солунска околина. Белешке о византијско-српским односима почетком XIV века* (rés. angl.. Daniel II and the Thessaloniki Region Notes on the Relations between the Byzantines and the Serbs at the Beginning of the Fourteenth Century). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 29-41

J. KOLANOVIĆ, *Spisi kancelarije šibenskog kneza Fantina de Cha de Pesaro 1441-1443*. [Povijesni spomenici Šibenika i njegova kotara III]. Šibenik, Muzej grada (1989) 543. – Compte rendu par F. GESTRIN, Zgod. čas. 45, 1 (Ljubljana 1991) 154-156.

L. KOS, *Dva rukopisna izvještaja u mletačkim arhivima iz godine 1125 i 1646. o rušenju Biograda* (rés. franç.: Deux rapports manuscripts dans les archives vénetiennes des annés 1125 et 1646 sur la destruction de Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 409-430. Avec ill.

L. KOS, *Kronika – Pregled važnijih vijesti o Biogradu i njegovim naseljima kroz stoljeća* (rés. franç.. Chronique – aperçu des documents importants sur Biograd et sa région à travers les siècles). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 539-558.

B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Antički izvori u djelu De Regno Dalmatiae et Croatiae Ivana Lučića* (rés. angl.. Antique Sources in the Work De Regno Dalmatiae et Croatiae by Ivan Lučić). Rad. – Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 15-72.

A. LAVRIČ, *Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631-32*. [Acta ecclesiastica Sloveniae 12]. Ljubljana (1990). 432. – Compte rendu par J. CURK, Čas. zgod. narodop. 62 (27), 2 (Maribor 1991) 306-307

D. MIHELIČ, *K podobi nekdanjega Pirana (16 / 17 stoletje)* (rés. angl. et ital: Sull'aspetto della Pirano di una volta (secc. 16/17). Vjesn. hist. arh. Rij. Paz. XXXII (Rijeka 1990) 11-23.

Е. МУШОВИЋ, *Први писани помени о Новом Пазару*. Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 157-160.

Е. МУШОВИЋ, *Нахија Ржани у XVI веку* (rés. angl.. Municipality Ržane in the 16th Century). Новопаз. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 59-66.

Б. М. НЕДЕЉКОВИЋ, *Два тестамента из дубровачког архива* (rés. allem.. Zwei Testamente aus dem Dubrovniker Archiv). Споменик САНУ CXXXII. Одељ. истор. наука 8 (Београд 1991) 7-22. Avec ill.

Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189-1989. [Posebna izdanja, XC. Odelj. druš. nauke ANU BiH, 23]. Sarajevo, Akad. nauka i umjet. Bosne i Hercegovine (1989). 135. – Compte rendu par I. GRDINA, Zgod. čas. 44,2 (Ljubljana 1990) 305-309.

E. PERIČIĆ, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*. Zagreb, Kršćanska sadašnjost (1991). 370. – Compte rendu par M. BRKOVIĆ, Rad. -Zavoda povij. znan. Hrvat. akad. znan. umjet. Zadru 33 (Zadar 1991) 303-305.

Н. РАДОШЕВИЋ, *Епистолографија Јована Апокавка* (rés. franç.. L'epistolographie de Jean Apokaukos). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 155-167

N. RADOŠEVIĆ, *Epistolography of John Apocaucos*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 940.

П. РОКАЈ *Истраживања Бернолдове кронике*. Истраживања 13 (Нови Сад 1990) 49-60.

Д. СИНДИК, *Которска исправа из 1200. године* (rés. franç.. Document de Kotor datant de l'année 1200). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 197-203.

F. DŽ. SPAHO, *Turski katastarski popisi azbukovačkih naselja iz XV i XVI veka*. Ljubovija, SIZ kulture (1990). 128.

Б. ШЕКУЛАРАЦ, *Средњовјековна изворна грађа на страницама "Записа"* Истор. зап. LXIII, 1-2 (Титоград 1990) 53-62.

P ŠTIH, *Drobtinice h kroniki Regina iz Prüma kot viru za zgodovino Slovencev v zgodnjem srednjem veku* (rés. allem.. Kleine Anmerkungen zur Hronik des Regino aus Prüm als Quelle für die Geschichte der Slowenen im Frühmittelalter). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zb.]. (Ljubljana 1990) 521-529.

I. TEPIĆ, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima*. [Bibl. Kulturno nasleđe BiH]. Sarajevo, Veselin Masleša (1990). 580.

А. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Документи о првом помену Чачка у средњем веку* (rés. franç.. Documents concernant la première mention de Čačak au Moyen âge). Зб. рад. Нар. муз. XX (Чачак 1991) 61-73. Avec 4 fig.

Zapisnici poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina. Sv 1 *1587-1589* (réd. J. BARBARIĆ, I. KOLANDER et A. WISSERT). Varaždin, Hist. arhiv (1990). 515.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Кроз новобрдске махале 1664/65 године*. [Мешовита грађа – Miscellanea 20]. Београд (1990) 7-15.

М. ЖИВОЈИНОВИЋ, *Најстарији период манастира Хиландара и његови преписи* (rés. franç.. Le plus ancien periorismos du monastère de Chilandar et ses copies). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 7-17 Avec ill.

PALÉOGRAPHIE – INSCRIPTIONS

Bašćanska ploča (réd. A. MOHOROVIČIĆ et P STRČIĆ) (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV, 307). – Compte rendu par S. HOZJAN, Hist. zb. XLIII (1) (Zagreb 1990) 421-424.

Š. BEŠLAGIĆ, *Ćirilički natpisi u Bosni i Hercegovini*. [Biblioteka Izdanci]. Sarajevo, Svjetlost (1991).

Š. BEŠLAGIĆ, *Dva srednjovjekovna ćirilička epigrafska spomenika u okolini Makarske*. Hercegovina 7-8 (Mostar 1990) 15-22. Avec ill.

I. GRDINA, *Gregor Čremošnik in ciriliska paleografija* (rés. allem.. Gregor Čremošnik und die kyrillische Paleographie). Zgod. čas. 44, 2 (Ljubljana 1990) 159-169.

Р НИКОЛИЋ, *Како је морао да гласи натпис у линети главног портала са Ђурђевих Ступова из 1171 године?* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 58-61 Avec ill.

Г ТОМОВИЋ, *Глагољски натпис са Чечана* (rés. franç.. Inscription glagolitique de Čečan). Истор. час. XXXVII, 1990 (Београд 1991) 5-19. Avec ill.

MANUSCRIPTS – INCUNABLES – MINIATURES

Архимандрит АУГУСТИН, *Синајски кодекс Библије – историја открића* (trad. par Т ИЛИЋ). Глас. – Срп. правосл. црква LXXI, 4 (Београд 1990) 86-90.

Л. ЦЕРНИЋ, *Круг писара Јова* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 129-180. Avec 43 fig.

Ћирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске. Књ. II. *Апостоли*. Каталог и зборник радова. [Изд. Библиотеке Мат. срп.] Нови Сад, Матица српска (1991). 132.

A. DŽUROVA – K. STANČEV -M. JAPUNDŽIĆ, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana. Con una prefazione di Ivan Dujčev et introduzione di José Ruysschaert)*. Sofia, Svjat (1985). 462. Avec 212 pl. – Compte rendu par T MRKONJIĆ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 193-197

С. ГОЛАБОВСКИ, *Музыкальные особенности византийской рукописи 53(39) из охридского собрания (XI в.)*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 370.

N. GOLOB, *Arhitekturni elementi na naslovnicah srednjeveških rokopisov*. Ljubljana, Fil. fak., Seminar slov. jez., lit. in kulture (1990). 15. Avec ill.

N. GOLOB, *Folknandova podoba zgledi in posnetki* (rés. allem.. Das Bildnis des Abtes Folknand: Vorbilder und Nachahmungen). Zb. umet. zgod. XXVI (Ljubljana 1990) 33-50. Avec 15 fig.

М. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, *Редак водени знак у једном мањем броју јусовских рукописа из друге четвртине XIV века* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 181-218. Avec 12 fig.

H. HASANDEDIĆ, *Jedan rukopis Muhameda Prozorca* (rés. angl.. A Manuscript of Mehmed Prozorac). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 191-195.

Хиландарски медицински кодекс Н. 517, Превод [Фототипско изд. из 1980.г.].(Traduit. et réd. P В. КАТИЋ.) Београд, Нар. библ. Србије, Реп. зав. међ. науч., просвет., култ. техн. сарадњу СР Србије; Горњи Милановац, Дечје новине (1989). LI+ 508.- Compte rendu par Т ЈОВАНОВИЋ, Јужнослов. филол. XLVI (Београд 1990) 147-158.

Б. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, *Служба Акатисту Стефана Дечанског Лонгина Зографа* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 93-127 Avec 2 fig.

Т ЈОВАНОВИЋ, *Пећки поменик и патријарх Пајсије* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 243-248. Avec 1 fig.

Katalog rokopisov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani. Ms 1171-1384. Ljubljana, Nar. in univ. knjiž. (1990). 196.

Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini (réd. V BOŠKOV) (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 308). – Compte rendu par E. MILJKOVIĆ, Balcanica XX (Belgrade 1989) 427-428; О. ЗИРОЈЕВИЋ, Истор. час. XXXVI (Београд 1989) 269-271 E. ČAUŠEVIĆ, Prilozi orijent. filol. 39 (Sarajevo 1990) 297-299.

E. KUJUNDŽIĆ, *Osnova za katalogizaciju rukopisa na arapskom jeziku* (rés. angl.. The Basis for Cataloging of Arabic

Manuscripts). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 73-103.

А. НАУМОВ, *Препис Даниловог зборника који је био у Лавову (BUL 198 III), а данас се чува у варшавској Народној библиотеци (Aks. 10780)* (rés. franç.. La copie du "Recueil de Danilo" de L'vov (BUL 198 III), aujourd'hui conservée à la Bibliothèque nationale de Varsovie (Aks. 10780). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 211-216.

V POPOVIĆ, *Sur l'Origine de L'Évangéliaire latin de la British Library, Harley 1775*. Comptes rendus de L Académie des Inscriptions & Belles-Lettres, juillet-octobre (Paris 1990) 710-735

Й. РАЙНХАРТ А. А. ТУРИЛОВ, *Будапештский глаголический отрывок: древнейший славянский список жития Симеона Столпника* (rés. croate et allem.. Das Budapester glagolithische Fragment: der älteste slavissche Textzeuge der Vita des Symeon Stylites). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 37-44.

Н. СИНДИК – М. ГРОЗДАНОВИЋ – К. МАНОЗИСИ, *Описи рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске православне епархије будимске у Сентандреји*. Београд, Нар. библ. Срб., Нови Сад, Матица срп. (1991). 409.

Српске рукописне и штампане књиге у Славонији од XV до XVIII века – каталог (réd. ЛУКИЈАН [ПАНТЕЛИЋ] et al.). Пакрац, Епархија славонска, Београд, Нар. библ. (1990). 138. Avec ill.

Šišatovački apostol 1324. godine (réd. D. E. STEFANOVIĆ). [Österr. Akad. d. Wiss. Phil-hist. Klasse, Schriften der Balkan Komission, Linguistische Abt., Fontes 1]. Wien, Verl. der Öster. Akad. der Wissenschaften ; Beograd, Srp. akad. nauka umet., Inst. za srpskohrvatski jez. (1989) 208. Avec ill. – Compte rendu par H. KUNA, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 213-215.

Љ. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ, *О помену српског краља у рукописном октоиху из 80-тих година XIII века* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 73-91. Avec 8 fig.

Љ. ШТАВЉАНИН-ЂОРЂЕВИЋ – М. ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ – Л. ЦЕРНИЋ, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Књ. 1. (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 205).- Compte rendu par Г ЈОВАНОВИЋ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 198-200.

I. C. TARNANIDIS, *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St Catherine's Monastery on Mount Sinai*. [St Catherin'es Monastery, Mount Sinai – No. 3, Hellenic Association for Slavic Studies]. Thessaloniki (1988). 363. – Compte rendu par F. V MAREŠ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 204-205; И. ШПАДИЈЕР, Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 341-347

Љ. ВАСИЉЕВ, *Портрети светитеља у иницијалној орнаментици Асеманијевог јеванђеља и њихове паралеле* (rés. russe). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 41-71. Avec 43 fig.

LITTÉRATURE – HISTOIRE DES LANGUES SLAVES

M. ANČIĆ, *Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vrijeme nastanka i autorstvo hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)* (rés. angl.. The Chronicle of the Kings of Croatia and Dalmatia (On the Origins and the Autorship of Croatian Redaction ot the Chronicle of Presbiter of Dioclea). Zgod. čas. 44, 4 (Ljubljana 1990) 521-546.

W BAUMANN, *"Davidijada" Marka Marulića, veliki ep dalmatinskog latinista* (trad. par J PRIŠLIN-PLANINC). Split, Logos (1990). 126.

Biblia Slavica (Herausg. von R. OLESCH und H. ROTHE). Ser. II. *Polnische Bibeln*. Bd. 1 *Leopolita Textband. Nachdruck der Ausgabe von 1561* Bd 2. *Kommentarband* (von E. BELCARZOWA, D. A. FRICK und S. URBANCZYK). Paderborn; München; Wien; Zürich, F. Schöningh (1988). 1232.;80. – Compte rendu par I. GOLUB, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 209-211.

Biblia Slavica (Herausg. von R. OLESCH und H. ROTHE). Ser. III. *Oststlavische Bibeln*. Bd. 4: *Rusische Psalmenübertragungen* (V K. TREDIAKOVSKIJ) Paderborn; München; Wien; Zürich (1989). 661 -Compte rendu par I. GOLUB, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 211-212.

И. БИЛЯРСКИ, Два наръника за питакиа от късното средновековие (rés. franç.. Deux manuels de Pittakia du Bas Moyen Age). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 231-300.

Д. БОГДАНОВИЋ, *Историја старе српске књижевности*. 2e éd. [Библ. поновљена издања у дивот опреми]. Београд, Срп. књиж. задруга (1991). 315.

R. BOGIŠIĆ, *Petnaesto stoljeće u hrvatskoj književnosti*. Mogućnosti XXXVIII, 1-2 (Split 1991) 1 10.

Л. ЧУРЧИЋ, *Повест о постанку манастира Раковца у кратком манастирском летопису игумана Теофана из 1704* (rés. angl.. Legend of the Monastery of Rakovac). Фрушкогорски манастири – Зб. рад. (réd. М. ПАРОШКИ). Нови Сад Покрај. зав. зашт спом. култ Војвод. (1990) 130-135.

Данило Бањски (réd. Р МАРИНКОВИЋ). [Библ. Стара српска књижевност у 24 књиге]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990).

ДАНИЛО ТРЕЋИ, *Сабрани списи* (réd. Р МАРИНКОВИЋ). [Библ. Стара српска књижевност у 24 књиге]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990).

Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик (réd. М. ГРКОВИЋ). [Библ. Стара српска књижевност у 24 књиге]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990).

Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der kirchenslavischen Übersetzung des 14. Jahrhunderts (Herausg. von E. WEIHER). Bd. 1 [Monumenta linguae slavicae dialecti vet-

eris. Fontes et dissertationes, T XXV]. Freiburg i Br. (1987). 841. Avec ill. – Compte rendu par I. JURČEVIĆ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 201-203.

Д. ДРАГОЈЛОВИЌ – В. СТОЈЧЕВСКА-АНТИЌ, *Митологумена на средновековната кирилиска писменост*. Скопје, Македонска књига (1990). 237

П. ЂОРЂИЋ, *Историја српске ћирилице – палеографско-филолошки прилози* 3e éd. Београд, Зав. за уџбенике и наставна средства (1990). 532. Avec ill.

D. FALIŠEVAC, *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*. Zagreb, Sveučilišna naklada "Liber" (1990). – Compte rendu par М. Д. СТЕФАНОВИЋ, Летоп. Матице срп. 447 5 (Нови Сад 1991) 870-872.

Г ГЕОРГИЕВСКИ, *Инфинитивот и неговите еквиваленти во македонските текстови од XII до XIV век*. [Пос., изд. ,16]. Скопје, Инст макед. јаз. "Крсте Мисирков" (1990). 123.

N. GRBIN, *Glagoljica na biogradskom području* (rés. franç.. Le glagolithique dans le région de Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa. održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 443-463.

E. HERCIGONJA, *Neke jezično-stilske značajke Vinodolskoga zakona (1288) i Krčkoga (Vrbaskoga) statua (1388)* (rés. angl.. Some Characteristics of Langugage and Styl of the Statue of Vinodol (1288) and the Krk (Vrbnik) Statue (1388). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 87-125.

Н. В. ИНГАМ, *Мученичество светог Јована Владимира Дукљанина*. Летоп. Матице срп. 446, 6 (Нови Сад 1990) 876-896.

П. ИВИЋ, *Из историје српскохрватског језика*. [Изабрани огледи, 2]. Ниш, Просвета (1991). 324.

П. ИВИЋ, *О словенским језицима и дијалектима*. [Изабрани огледи, 1]. Ниш, Просвета (1991). 273.

Б. ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, *О средњивању српскословенског правописа у првим деценијама XIV века* (rés. franç.. La systemisation de l'orthographe serbo-slave durant les premieres décennies du XIV siècle). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 265-280.

Љ. ЈУХАС-ГЕОРГИЕВСКА, *Доментијан и архиепископ Данило II* (rés. franç.. Domentijan et l'archevêque Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 237-243.

М. КАШАНИН, *Српска књижевност у средњем веку*. 2e éd. Београд, Просвета (1990). 515.

R. KATIČIĆ, *Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu* (rés. allem.. Urslawische Rechtstermine und Rechtsformeln im Gesetz von Vinodol). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 73-85.

Љ. КОТАРЧИЋ, *Зборник Данила II као извор при састављању житија Св. Никодима Тисманског* (rés. franç.. "Le recueil de Danilo II" en tant que source lors de la composition de l'hagiographie de Nikodim de Tismana). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 197-201

H. KUNA, *Srednjovekovna bosanska književnost*. Sarajevo, Svjetlost (1991).

М. ЛАЗИЋ, *Слово на Успење Богородице Григорија Солунског Паламе) у оквиру хиландарског српског зборника из XV века* (rés. russe.). Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 219-242.

W LEHFELDT *O jezičnoj karakteristici jednoga rukopisa iz XV stoljeća, napisanog arapskim pismom* (rés. allem. Zur sprachlichen Charakteristik einer in arabischer Schrift abgefassten Handschrift aus dem 15. Jahrhundert). Јужнослов. филол. XLVI (Београд 1990) 29-45.

Г Л. МАК ДАНИЈЕЛ, *Генезис и састављање Даниловог зборника* (rés. angl.. The Genesis and Compilation of Danilo's Anthology). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 217-224.

Р МАРИНКОВИЋ, *Како проучавати Данилов зборник* (rés. franç.. Comment aborder étudier le "Recueil de Danilo"). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 225-232.

Н. МИЛОШЕВИЋ-ЂОРЂЕВИЋ, *Косовска ешика*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства (1990). – Compte rendu par З. КАРАНОВИЋ, Летоп. Матице срп. 467 4 (Нови Сад 1991) 670-672.

А. МЛАДЕНОВИЋ, *Неке језичке особине "житија краљице Јелене" архиепископа Данила II (препис из 1536. године)* (rés. russe.. Некоторые языковые характеристики "Жития кралицы Елены архиепископа Данила II (список 1536 года). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 261-264.

R. MORSE, *Truth and Convention in the Middle Ages (Rhetoric, Representation, and Reality)*. Cambridge University Press (1991). – Compte rendu par Г СТАНИВУКОВИЋ, Летоп. Матице срп. 467 2 (Нови Сад 1991) 339-341

T MRŠIĆ *Vitezovićeva kanonska tablica (Sacrum Convivium) iz 1697 i glagoljaši* (rés. franç.. Un canon d'autel (sacrum Convivium) de 1697 de Vitezović et les prêtres glagolisants). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 155-165.

Д. НЕВЕНИЋ-ГРАБОВАЦ, *Aelius Lampridus Cervinus (1463-1520)*. Жива антика 40, 1-2 (Скопје 1990) 193-211.

М. ПАНТИЋ, *Књижевност у Црној Гори и Боки Которској од XVI до XVIII века. Студија*. [Срп. књиж.

задруга, Коло LX, XXIII]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990). 440.

М. ПАВЛОВИЋ, *Читати Данила II* (rés. angl.: Reading Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 233-236.

Ђ. ПЕРИЋ, *"Дечанска молитва" – заборављено песничко дело кнегиње Милице, монахиње Евгеније*. Глас. – Срп. правосл. црква LXXI, 1 (Београд 1990) 15-19.

O. PERIĆ, *Ablativ apsolutni u hrvatskim srednjovjekovnim ispravama* (rés. angl.: The Ablative Absolute in Croatian Mediaeval Documents). Грчко-римска антика во Југославија и на Балканот [Жива антика, Посеб. изд., 9]. (Скопје 1991) 64-69.

Д. ПЕТРОВИЋ, *Дела архиепископа Данила II у Сопоћанском зборнику из 1526. г.* (rés. franç.. Les oevres de l'archevêque Danilo II dans le Recueil de Sopoćani de 1526). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 203-209.

А. В. ПОПОВИЋ, *Продромова Катомиомахија и Есхилови Персијанци* (rés. franç.. *La Catomyomachie* de Prodrome et *les Perses* d'Eschyle). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 117-124.

Повеље и писма (réd. Љ. КОТАРЧИЋ). [Стара српска књижевност у 24 књиге]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990).

Г М. ПРОХОРОВ, *Памятники преводной и русской литерутуры XIV-XV веков*. Ленинград (1987). – Compte rendu par М. ЛАЗИЋ, Археогр. прилози 12 (Београд 1990) 363-374.

Н. РАДОШЕВИЋ, *Данило II и византијска дворска реторика* (rés. franç.. Danilo II et la rétorique aulique byzantine). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 245-252.

J. РЕЂЕП, *Гроф Ђорђе Бранковић и усмено предање* (rés. angl.). [Библ. Сазнања]. Нови Сад, Прометеј, Инст. југ књиж. и општу књиж., Фил. фак., КПЗ Војводине (1991). 255. Avec ill.

J. РЕЂЕП, *Косовска легенда и Прича о бoју косовском* (texte comp. allem.. Die Kosovo-Legende und die Geschichte über die Kosovo-Schlacht). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 77-89, 289-303.

J. REINHART *Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku Bibliju* (rés. allem.. Das älteste Zeugnis für den Einfluss der Vulgata auf die kroatisch-glagolitische Bibel). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 45-52.

Родослови и летописи [Библ. Стара српска књижевност у 24 књиге] (réd. М. ЛАЗИЋ). Београд, Срп. књиж. задруга, Просвета (1990).

J. SCHÜTZ, *Der Dialog zwischen Kaiser Michael III und Konstantin dem Philosophen* (rés. croate: Dijalog cara Mihajla III i Konstantina Filozofa). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 27-35.

Славянское и балканское языкознание. Просодия. – Compte rendu par В. СТАНИШИЋ, Balcanica XXI (Belgrade 1990) 357-359.

Sprache und Literatur Altrusslands Aufsatzsammlung (réd. G. BIRKFELLNER). Aschendorf; Münster (1987). 272. – Compte rendu par M. MIHALJEVIĆ, Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 229-233.

Старо српско песништво (réd. Ђ. Ш. РАДОЈЧИЋ). 2e éd. [Библ. Источник]. Крушевац, Багдала (1990). 190.

S. STOJAN, *Žitelji Stona i Malog Stona u Malahnoj komediji od pira Antuna Sasina* (rés. angl.. The Citizens of Ston in Antun Sasin's "Malahna komedija od pira" (Tiny Feast Comedy). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 183-192.

Т СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, *Минеји у Даниловом времену* (rés. franç.. Les menées du "Receil de Danilo"). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 253-260.

Sveti TOMA AKVINSKI, *Biće i suština* (trad. par M. TASIĆ). Beograd, Moderna (1990). 67

Sveti TOMA AKVINSKI, *Izbor iz djela. Knj. I-II* (trad. par V Gortan et Z. Barbarić. Zagreb, Naprijed (1990). 750.

A. ŠEPETAVC, *K problematiki slovenskega jezika v Frankopanovem prevodu Molierovoga Georgea Dandina* (rés. allem.: Zur Problematik der slowenischen Sprache in Frankopan's Übersetzung des Georges Dandin von Molier). Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 85-119. Avec ill.

В. ТАПКОВА-ЗАИМОВА, *Одјек османлијског проdора у писану традицију светог Димитрија* (texte comp. allem.. Der Widerhall des osmanischen Vordringens in der schriftlichen Tradition des Heiligen Demetrios). Косовска битка 1389. године и њене последице. Међународни симпозијум, Химелстир 1989 (réd. Н. ТАСИЋ). Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 57-64, 265-273.

М. ТАТИЋ-ЂУРИЋ, *Богородица у делу Архиепископа Данила II* (rés. franç.. La Vierge dans l'oevre de l'archevêque Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 391 408. Avec ill.

ТЕОДОСИЈЕ ХИЛАНДАРАЦ, *Житије светог Саве* (trad. par Л. МИРКОВИЋ). 2e éd. [СКЗ – Поновљена издања у дивот-опреми]. Београд, Срп. књиж. задруга (1990). 284.

Ђ. ТРИФУНОВИЋ, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. 2e éd. [Библ. Одреднице]. Београд, Нолит (1990). 388.

J. VRANA, *Odnosi hrvatskoga glagoljskog Blagdanara i Marulićeva Od naslidovanja Isukarstova prema latinskim originalima. Prilog za proučavanje hrvatskoga književnog jezika na razmeđu 15 i 16. stoljeća* (rés. angl.. The Relations of the Croatian Glagolitic *Blagdanar* and Marulić's *Od naslidovanja Isukarstova* to their Latin Protographs). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 131 153.

Време Косова (réd. М. ГРКОВИЋ). [СКЗ – Библ. Стара српска књижевност у 24 књиге]. Београд, Срп. књиж. задруга, Просвета (1990).

P VYSKOČIL, *Znovu o rusismech v Ochridském apoštoláři* (rés. croate: Ponovno o rusizmima u Ohridskom apostolu). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 53-71

A. ZARADIJA, *Prijevod 3 8 Knjige o Jobu u hrvatsko glagoljskim rukopisima* (rés. franç.. La traduction du chapitre 3, 8 du Livre de Job dans les manuscripts croatoglagolitiques). Slovo 39-40, 1989-1990 (Zagreb 1990) 127-130.

MONUMENTS ET STATIONS ARCHÉOLOGIQUES – COMMUNICATIONS

J. BELOŠEVIĆ, *Galovac – Crkvina – kompleks starokršćanske i srednjovjekovne arhitekture s nekropolom* (rés. angl.. Galovac -Crkvina An Early Christian and Mediaeval Architectural Complex with a Cemetery). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 42-47· XXII, 3 (Zagreb 1990) 40-43. Avec 1 fig.

V BOGOSAVLJEVIĆ, *Gobelja kod Brusa. Ranovizantijsko utvrđenje* (texte comp. angl.. Gobelja kod Brusa. Early Byzantine Fortification). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 171 173. Avec ill.

M. BUDIMIR, *Manastir Krka – Arheološko istraživanje zaštitni radovi* (rés. angl.. The Monastery of Krka – Archaeological Research and Rescue Efforts). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 2 (Zagreb 1990) 55-56.

F. BUŠKARIOL – L. JELIĆ, *O katedrali u Biogradu na Moru* (rés. franç.. A propos de la cathédrale de Biograd). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11 13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 351-372.

М. ЦУЊАК, *Остава из Рама*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 78-82. Avec 6 fig.

Г ЦВЕТКОВИЋ-ТОМАШЕВИЋ, *Бела црква у Карану – маузолеј жупана Брајана. Археолошка ископавања у цркви 1975. године* (rés. franç.. Bela crkva karanska (Eglise Blanche de Karan) – mausolée du joupan Braïan. Fouilles archéologiques de 1975). Саопшт -Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 159-176. Avec 24 fig.

V DELONGA, *Starohrvatska crkva na "Manastirinama" u Kašiću kod Zadra* (rés. angl.. Paleo-Croatian Church on the Site "Manstirine" in Kašić near Zadar). Starohrv. prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 39-90. Avec ill.

Б. ДЕЉАНИН, *Црква св. Јована у селу Грнчар, општина Бабушница – археолошка истраживања 1989. г.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 93-94. Avec 1 fig.

G. JAKOVLJEVIĆ, *Nova Rača. Srednjovjekovna crkva* (texte comp. angl.. Nova Rača. Mediaeval Church). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 210-211. Avec 2 plans.

М. ЈАНКОВИЋ, *Преднемањићки период у манастиру Студеници археолошки подаци о старој металургији Радочела)* (rés. angl.. Pre-Nemanjić's Period in Studenica Monastery). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 145-150. Avec 2 pl.

D. JELOVINA, *Starohrvatska crkva sv. Spasa na vrelu rijeke Cetine i groblje oko nje u svjetlu arheoloških istraživanja* (rés. angl.. Early Croatian Church of Sv Spas (St. Saviour) at the Source of the River Cetina in the Light of Archaeological Researches). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 31-48. Avec 15 fig.

A. JOVANOVIĆ – D. MRKOBRAD, *Gradina kod Postenja – rezultati istraživanja u 1990. godini*. Glas. Druš. konzerv Srb. 15 (Београд 1991) 41-43. Avec 1 map.

А. ЈУРИШИЋ, *Градац – резултати археолошких радова*. Београд, Репуб. зав. зашт спом. култ (1989). 90. Avec ill. – Compte rendu par А. ФОТИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 189.

А. ЈУРИШИЋ, *Нова Павлица*. Резултати археолошких радова. [Пос. изд. 9]. Београд, Реп. зав. зашт спом. култ. (1991). 117 +/ 3./ Avec 91 ill.

M. JURKOVIĆ – I. TENŠEK, *Novootkrivena ranokršćanska crkva na otoku Rabu* (rés. angl.. A Newly-Discovered Eearly-Christian Church on the Island of Rab). Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 38-40.

V KARAČ, *Istraživanje romaničke crkve sv. Martina u Đakovačkim Selcima* (rés. angl.. Excavation of the Romanesque Church of St. Martin in Đakovački Selci). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 37-40. Avec 1 fig.

Z. KARAČ, *Gradište Ratkov dol – Radanovac. Srednjovjekovna utvrda kod Đakova* (rés. angl.. The Mediaeval Fortress of Ratkov Dol-Radanovac near Đakovo). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 31-34. Avec ill.

V KOVAČIĆ, *Postira na o. Braču. Ranokršćanska crkva* (texte comp. angl.. Postira na o. Braču. Early Christian Church). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 184. Avec ill.

Д. МАДАС, *Археолошка ископавања и конзерваторски радови на остацима цркве Св. Јована Главосека у Паљанима СО Ћуприја*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 51-53. Avec ill.

Д. МАДАС, *Археолошко ископавање и конзерваторски радови на остацима касносредњовековне цркве у Богоштици, СО Крупањ*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 87-89. Avec 3 fig.

О. МАРКОВИЋ, *Средњовековна црква у Горњој Горевници* (rés. angl.. The Church from the Middle Ages in Gornja Gorevnica). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 150-153. Avec 1 fig.

Д. МИНИЋ, *Средњовековно утврђење у Трубареву* (rés. angl.. The Mediaeval Settlement in Trubarevo). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 140-145. Avec 4 fig.

M. NADU – H. STRUKIĆ, *Zelingrad. Srednjovjekovni grad* (texte comp. angl.. Zelingrad. Mediaeval Fortress). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 215-216. Avec ill.

М. ПЕТРОВИЋ, *Истраживања манастира Шишатовац, археолошка ископавања манастирске цркве* (rés. angl.. The Study of the Šišatovac Monastery). Грађа проуч. спом. култ Војв. XVI (Нови Сад 1990) 12-23. Avec ill.

A. PLETERSKI, *Župa Bled, nastanek, razvoj in prežitki* (Cfr. Старинар н.с. XXXVIII, 212). – Compte rendu par T ERDÉLYI, Acta archaeol. Hung. XIII, 1-4 (Budapest 1990) 390.

М. ПОПОВИЋ, *Археолошка истраживања у Студеници*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 83-84. Avec 2 fig.

М. ПОПОВИЋ, *Археолошка истраживања у Студеници II*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 44-46. Avec ill.

М. ПОПОВИЋ, *Рас – касноантичко и средњовековно утврђење VI* Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 167-171 Avec 1 fig.

M. POPOVIĆ, *Reljina gradina kod Novog Pazara. Srednjovekovni manastir* (texte comp. angl.. Reljina gradina. Middle Age Monastery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 212-214. Avec ill.

М. ПОПОВСКИ, *Свето Преображение. Ранохристијанска црква и црква од 11.- 14. век* (texte comp. angl.. Sveto Preobraženie. Early Christian and 11th-14th Century Church). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 201-202. Avec 1 plan.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Велика Градина у Врсеницама – истраживања у 1990.* Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 173-174.

Д. ПРЕМОВИЋ-АЛЕКСИЋ, *Велика Градина у Врсеницама – истраживања у 1991. години*. Новопазар. зб. 15 (Нови Пазар 1991) 195-197

B. RAUNIG, *Bihać. Srednjovjekovni gradski bedem* (texte comp. angl.. Bihać. Mediaeval Town Wall). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 205-206. Avec ill.

M. SLABE, *Kostanjevica na Krki. Arheološka raziskava avg. 1986* (rés. angl.. Kostanjevica na Krki (Kostanjevica on the Krka). -Archeological Researches). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 31-49. Avec ill.

Б. ТОДИЋ, *Црква св. Петра код Уњемира* (rés. angl.. Church of Saint Peter near Unjemir). Старине Косова IX (Приштина 1989-1990) 5-34. Avec 15 fig.

Ž. TOMIČIĆ, *Srednjovjekovni arheološki izvori u međuriječju Mure i Drave. Prikaz rezultata novijih istraživanja* (rés. allem.. Frühmittelalterliche archäologische Quellen im Zwischenstromland von Mur und Drau – Darstellung der Resultate neuerer Forschungen). Arheološka istraživanja u Podravini i Kalničko-Bilogorskoj regiji. [Izd. Hrvat. arheol. druš. 14]. (Zagreb 1990) 115-129. Avec ill.

О. ЗИРОЈЕВИЋ, *Црква свете Варваре у селу Вареву* (rés. angl.. The Church of Saint Barbara in the village Varevo). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 55-57

Z. ŽERAVICA, *Grivin. Srednjovjekovni grad* (texte comp. angl.. Grivin. Mediaeval Fortress). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 207 Avec 1 fig.

NÉCROPOLES – MONUMENTS FUNÉRAIRES

С. БЕЛДЕДОВСКИ, *Баргала. Некропола од среден век* (texte comp. angl.. Bargala. Mediaeval Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 190-192. Avec ill.

M. BUDIMIR – LJ. RADIĆ, *Kasnosrednjovjekovno groblje "Krstine" u Pađenima kod Knina* (rés. angl.. The Late Mediaeval Cemetery of at Padjene near Knin). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXIII, 1 (Zagreb 1991) 35-36.

V DELONGA – T BURIĆ, *Ostrovica – Greblje, ranosrednjovjekovno groblje* (rés. angl.. Ostrovica – Greblje – Early Mediaeval Cemetery). Obavij.- Hrvat. arheol. druš. XXII, 1 (Zagreb 1990) 35-38.

М. ИВАНОВИЋ, *Надгробни споменици и натписи на старим српским гробљима и црквиштима у селима метохијског подгора и Хвосна* (rés. angl.. Tombstones and Inscriptions at Old Serbian Cemetaries and Church Sites in the Villages of Metohija Podgor and Hvosno). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 79-122. Avec ill.

В. ЈОВАНОВИЋ, *Извештај о археолошком истраживању некрополе Цркве 4 на Пазаришту у 1990. години*. Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 163-166. Avec 1 fig. et 1 pl.

В. ЈОВАНОВИЋ – Д. МИНИЋ – С. ЕРЦЕГОВИЋ-ПАВЛОВИЋ, *Некрополе средњовековног Трговишта* (rés. angl.. Burial Grounds of Mediaeval Trgovište). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 19-44. Avec 25 fig. et 1 pl.

О. КАНДИЋ, *Гробна обележја у цркви манастира Милешева* (rés. franç.. Signes funéraires dans l'église du monastère de Mileševa). Саопшт – Репуб. Завод заштт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 103-111 Avec 6 fig.

Л. КЕПЕСКА – К. КЕПЕСКИ, *Средновековна некропола од Задна Река – Прилепско, 1985-1986* (rés. franç.. Zadna Reka – Grmatje). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 193-198. Avec ill.

T KNIFIC – B. ŽBONA-TRKMAN, *Staroslovansko grobišče pri sv. Urhu v Tolminu* (rés. allem.. Die Altslawische Necro-

pole beim Sv Urh in Tolmin). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 505-520. Avec ill.

Е. МАНЕВА – Ј. АНАНИЕВ, *Ќерамидарка. Средновековна некрополa* (texte comp. angl.. Keramidarka. Mediaeval Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 208-209. Avec ill.

Е. МАНЕВА – Ј. АНАНИЕВ, *Керамидарка – с. Мокрино кај Струмица. Ископување 1988* (rés. angl.. Keramidarka – Mokrino Village near Strumica, 1988). Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 215-226.

Ж. МИКИЋ, *Први покушај социјалне стратификације средњовековних сшећака* (rés. allem.. Erster Versuch Sozialer Gliederung von Mittelalterlichen Stećci). Зб. Фил. фак. (Беогр.), Сер. А. Истор. науке XVII [Споменица Бранка Гавеле] (Београд 1991) 217-226.Avec ill.

Б. МИКИЋ-АНТОНИЋ, *Аварска некрополa на локалишету "Пионирска улица" у Бечеју* (rés. angl.. The Avar Burial Ground at the "Pionirska Street" Locality in Bečej). Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 129-135. Avec 2pl.

B. MIKIĆ-ANTONIĆ, *Bečej Pionirska ulica. Ranosrednjovekovna nekropola* (texte comp. angl.. Bečej Pionirska ulica. Early Mediaeval Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 193-195. Avec ill.

A. PLETERSKI, *Staroslovansko grobišče na Sandrovi polici v Predtrgu pri Radovljici* (rés. allem.. Die Altslawische Nekropole auf der Sandrova polica in Predtrg bei Radovljica). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 465-504. Avec ill.

Д. ПОПОВИЋ, *Гроб архиепископа Данила II* (rés. franç.. Le tombeau de l'archevêque Danilo II). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 329-344. Avec ill.

LJ. RADIĆ, *Ukrasni i simbolični motivi na stećcima Crkvine u Biskupiji kod Knina* (rés. angl.. Ornamental and Symbolic Motifs on Tombstones at Crkvina in Biskupija by Knin). Starohrv. prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 233-240. Avec ill.

M. SAGADIN, *Kranj – križišče Iskra (nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 287). – Compte rendu par A. PLETERSKI, Arheol. vestn. 39-40 (Ljubljana 1988-1989) 645-647· P KOROŠEC, Zgod. čas. 44, 1 (Ljubljana 1990) 150-154 M. SAGADIN, Zgod. čas. 44, 2 (Ljubljana 1990) 323-324.

T. SEKELJ, *Ranosrednjovjekovni grobovi iz Osora* (rés. angl.. Early Mediaeval Graves from Osor). Prilozi – Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 73-84. Avec 8 pl.

Д. СПАСИЋ, *Средњовековна некрополa "Код гробља" у Сшаром Косшолцу* (rés. angl.. A Mediaeval Necropolis "At the Cemetery" in Stari Kostolac.). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 157-175. Avec ill.

Д. СПАСИЋ, *Средњовековна некрополa "Код гробља" у Сшаром Косшолцу*. Viminacivm 6 (Пожаревац 1991) 180-181. Avec 1 plan.

Н. СТАНОЈЕВ, *Некрополе X-XV века у Војводини – 712 кашалошких јединица* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV,314). – Compte rendu par L. KOVÁCS: Bemerkungen zur Arbeit, Acta Archaeol. Acad. Scient. Hung. XLIII, 3-4 (Budapest 1991) 399-424.

M. STRMČNIK-GULIČ, *Radvanje – Villa Rustica, staroslovansko grobišče* (texte comp. angl.. Radvanje – Villa Rustica. Early Slavic Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 152-156. Avec ill.

Ž. TOMIČIĆ, *Popovec / Breg. Ranosrednjovjekovno groblje* (texte comp. angl.. Popovec / Breg. Early Mediaeval Cemetery). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 198-200. Avec ill.

Ž. TOMIČIĆ, *Ranosrednjovjekovno groblje kod sela Ciganke u slavonskom dijelu Podravine* (rés. angl.. An Eearly Mediaeval Cemetery near the Village of Ciganka in the Slavonian Podravina). Obavij. – Hrvat. arheol. druš. XXII, 3 (Zagreb 1990) 44-47

Ž. TOMIČIĆ, *Tragom novijih istraživanja bjelobrdske kulture u slavonskom dijelu Podravine* (rés. angl.. Recent Investigations of the Bijelo Brdo Culture in Slavonian Podravina). Prilozi -Inst. povij. znan. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 7 (Zagreb 1990) 85-105. Avec 11 pl.

B. M. VRDOLJAK, *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna* (rés. angl.. The Early Christian Basilica and Early Mediaeval Cemetery on Rešetarica by Livno). Starohrv. prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 119-194. Avec ill.

Е. ЗЕЧЕВИЋ, *Ископавање гробнице краља Владислава* (rés. franç.. Mise su jour du caveau du roi Vladislav). Саопшт. – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 113-126. Avec 5 fig. et 5 pl.

MIGRATION DES PEUPLES – LES SLAVES

F KONT Sloveni – nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI-XIII vek). 1-2. (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 315). – Compte rendu par Љ. ЦИДРОВА, Maced. acta archaeol. 11 1987-1989 (Скопје 1990) 244-248.

P KOROŠEC, *Alpski Slovani* (texte comp. allem.. Die Alpenslaven). Ljubljana, Znan. inst. fil. fak. (1991). 60. Avec ill.

М. МИЛЕНКОВИЋ, *Археолошки шрагови Германа у IV V веку у околини Суботице* (rés. angl.. Archaeological Traces of Germanic Tribes in the 4th and 5th Century around Subotica. Глас. – Срп. археол. друш. 6 (Београд 1990) 124-129. Avec 2 pl.

A. PLETERSKI, *Etnogeneza Slovanov – obris trenutnega stanja arheoloških raziskav* (rés. allem.). [Tematski broj časopisa Arheo]. Ljubljana, Filoz. fak., Oddel arheol. (1990). 97

Д. РАДОЈЕВИЋ, *Раноаварски налаз из Стапара* (rés. angl.. An Early Avar Finding in Stapar). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 131-135. Avec ill.

M. SLABE, *O prstanih iz časa preseljavanja ljudstev na Slovenskem* (rés. allem.. Über die Fingerringe aus der Völkerwanderungszeit in Slowenien). Arheol. vestn. 41 [Šašlov zbornik] (Ljubljana 1990) 455-464. Avec ill.

I. TOMAŽIĆ, *Novo sporočilo knjige Veneti – naši davni predniki*. Wien, Ljubljana, Sp. Škofije, Editiones Veneti (1990). 131. Avec ill.

Л. ТРУБХОВИЋ, *Нека размаграња о локалитету "Светиња" у Костолцу* (rés. angl.. Some Discussions about the Site "Svetinja" in Kostolac). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 193-198.

A. UGLESIĆ, *Tipološko-stilska analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije* (rés. angl.. Typological and Stylistical Analysis of the East Gothic Jewelry in the Area of Roman Province Dalmatia). Rad. – Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 207-230. Avec ill.

Z. VÁŇA, *Die Welt der alten Slawen*. Praha (1983). – Compte rendu par E. MANEBA, Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 242-243.

J. WERNER, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. [Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum. Studien zur Archäologie der Awaren 2] (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 315).-Compte rendu par I. MIKULČIĆ, Germania 66,1 (Frankfurt a. Main 1988) 269-271., E. MANEBA, Maced. acta archaeol. 10 (Скопје 1989) 279-280 V POPOVIĆ, Prähistor. Zeitschr. 65,1 (Berlin 1990) 116-120.

ARCHITECTURE RELIGIEUSE

М. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Архиепископ Данило II и архитектура Пећке патријаршије* (rés. franç.. L'archevêque Danilo II et l'architecture du Patriarcat de Peć). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 295-310. Avec ill.

М. ЧАНАК-МЕДИЋ, *Архитектура Немањиног доба*. Књ. 2: *Цркве у Полимљу и на Приморју* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 316).-Compte rendu par С. ПОПОВИЋ, Саопшт. – Репуб. Завод зашт. споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 288-291

M. ČANAK-MEDIĆ, *Notes sur le rapport entre la liturgie et les formes et programmes architecturaux*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 205-208.

С. ЋУРЧИЋ, *Грачаница – историја и архитектура* (Старинар н.с. XLIII-XLIV 316). Compte rendu par Р СТАНИЋ, Косовско-метох. зб. 1 (Beograd 1990) 407-413; М. ЧАНАК-МЕДИЋ, Саопшт. – Репуб. Завод зашт споменика култ. СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 291-295.

S. ĆURČIĆ, *The Significance and Sources of "Morava School" Architecture*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 258.

S. ĆURČIĆ – S. POPOVIĆ, *Corpus of Serbian Church Architecture, 1355-1459*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 259-260.

В. Ј. ЂУРИЋ, *Над књигом М. Чанак-Медић, Корпус сакралних грађевина Србије, II* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 185-187

F. GOURRIERI – L. BERTI – C. LEONARDI, *La basilica di San Miniato al Monte a Firenze 1988)*. – Compte rendu par Д. СТ ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 208-209.

Е. ХАЦИТРИФОНОС, *Приступ типологији петокуполних цркава у византијској архитектури* (rés. franç.. Approche de la typologie des églises à cinq coupoles dans l' architecture byzantine). Саопшт – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 41 76. Avec 61 fig.

R. IVANČEVIĆ, *Trogirska krstionica (1467) i montažne konstrukcije dalmatinske graditeljske škole* (rés. ital.: Il battisterio di Trogir (1467) e il metodo di construzione prefabbricata della scuola architettonica dalmata). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 145-185. Avec 22 fig.

O. KANDIĆ, *Particular Examples of Byzanto-Gothic Architecture in the Church at Gradac*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 515-516.

М. ЛУКИЋ – Д. ТОДОРОВИЋ, *Корпус сакралне архитектуре у касном средњем веку 1355-1459*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 17-18.

J. MARTINOVIĆ, *Prolegomena za problem prvobitne crkve svetog Tripuna u Kotoru* (rés. ital.. Prolegomeni al problema della chiesa primordiale di San Trifone a Kotor). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 5-29. Avec 5 fig.

J. MARTINOVIĆ, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve svete Marije od Rijeke u Kotoru* (rés ital.. Il battisterio cristiano sotto la chiesa romanica di Santa Maria "del Fiume" a Kotor). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 21-32. Avec 4 fig.

Г НЕДОВИЋ-МАРКОВИЋ, *Линија – слово сакралне грађевине Рашке архитектуре*. Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 21-22.

I. PETRICIOLI, *Graditeljska djelatnost rogovskog opata Petra Zadranina* (rés. franç.. Activité de constructeur du abbé de Rogovo Pierre de Zadar). Biograd i njegova okolica u prošlosti. Zb. rad. sa znanstv. skupa održ. u Biogradu 11-13. studenoga 1988. [Biogradski zb. 1]. Zadar (1990) 381-396. Avec ill.

I. PETRICIOLI, *Od Donata do Radovana – pregled umjetnosti u Dalmaciji od 9 -13 stoljeća*. [Bibl. Znan. djela, 39]. Split, Knjiž. krug (1990). 138.

S. POPOVIĆ, *Byzantine Architectural Tradition in the Serbian State between 1355-1459*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 925-926.

М. РАКОЦИЈА, *Црква у Горњем Матејевцу код Ниша* (rés. franç.. Église de Gornji Matejevac, près de Niš). Саопшт. – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 7-24. Avec 12 fig.

М. М. РИСТИЋ – С. ЋИРКОВИЋ – В. КОРАЋ, *Оџеке српских средњовековних манастира*. [Пос. изд. САНУ – DXCVII. Одељ. техничких наука, 32]. Београд, Срп. акад. наука умет (1989). XVI+104. Avec ill. – Compte rendu par Р СТАНИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 205.

M. STAGLIČIĆ, *Doprinos sakralnoj arhitekturi u zadarskoj regiji* (rés. angl.. A Contribution to Sacral Architecture in Zadar Region). Rad. – Sveuč. Splitu, Filoz. fak. Zadar, Razdio povij. znan. 29 (16) (Zadar 1990) 251-256. Avec ill.

A. ŠONJE, *Starokršćanska bazilika kod Omišlja na otoku Krku*. [Krčki zb. Povijesn. društva otoka Krka i Savez povijesn. društava Hrvatske, sv 21. Posebno izd. 15]. Krk, Povij. društvo otoka Krka (1990). 107 Avec ill.

V ŠTRK, *O novim nalazima sakralne arhitektonske plastike u Čazmi*. Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 24-30. Avec 4 fig.

М. ШУПУТ *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII века* (rés. angl.. Monuments of Serbian Sacral Architecture of the 16th and 17th Centuries). [Студије – Филоз. фак., Инст истор. умет., 8]. Београд, Филоз. фак., Инст. ист умет., Репуб. зав. зашт спом. култ Срб.,, Нови Сад, Матица срп., Приштина, Инст. проуч. култ. Срба, Црногор.., Хрвата и Муслимана (1991). 303 + /9/ Avec ill.

A. VENGUST *Prispevek k preučevanju gotske arhitekture v župnijski cerkvi sv. Jurija v Slovenskih Konjicah* (rés. allem.. Ein Beitrag zur Erforschung der gotischen Architektur in der Pfarrkirche St. Georg in Konjice (Gonobitz). Zb. umet. zgod. XXVII (Ljubljana 1991) 37-49.

P VEŽIĆ, *Prezbiterij katedrale u Zadru* (rés. ital.. Il presbiterio del Duomo di Zara). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 49-68. Avec 16 fig.

ARCHITECTURE PROFANE – VILLES – URBANISME

A. ANDREJEVIĆ, *Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini* (rés. allem.. Zusammenfassung). Hercegovina 7-8 (Mostar 1990) 39-51 Avec ill.

A. ANDREJEVIĆ, *Typologie des hammams Turcs en Serbie* (rés. serb.. Tipologija turskih amama u Srbiji). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade, Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 133-145. Avec ill.

V BOBNJARIĆ-VUČKOVIĆ, *Arhitektura dvorca Batthyany u Ludbregu*. Podrav zb. 16 (Koprivnica 1990) 64-81 Avec ill.

D. BOJANIĆ-LUKAČ, *Les mousallas dans la ville balkanique* (rés. serb.. Musale u balkanskom gradu). La culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siècle). 3. La ville dans les Balkans depuis la fin du Moyen âge jusqu'au début du XX siècle. Belgrade-Paris; Acad. Serbe des sciences et des arts, Institut des études balkaniques, Proex (1991) 73-85. Avec 1 fig.

Р ФИНДРИК, *Где се налазила стара манастирска трпезарија у Пећкој патријаршији?* (rés. franç.. Où se trouvait l'ancien réfectoire au siège du Patriarcat du Peć). Саопшт – Репуб. Завод зашт. споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 131 158. Avec 24 fig.

V MARKOVIĆ, *Ljetnikovac Bozdari u Rijeci dubrovačkoj i Marino Groppeli* (rés. ital.. La villa estiva Bozdari a Rijeka dubrovačka e Marino Groppeli). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 231-265.

N. C. MOUTSOPOULOS, *L'encorbellement architectural "Le Sahnisin"* Thessalonique (1988). Avec ill. – Compte rendu par Д. СТ ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 210.

M. NADU, *Zelingrad – srednjovjekovni burg (povijesni prikaz)*. Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 43-49. Avec 3 fig.

V PALOŠIKA, *Glogovnica kraj Križevaca – još jedno otkriće srednjovjekovne arhitektonske plastike* (rés. allem.). Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 50-53. Avec 2 fig.

Д. ПАВЛОВИЋ, *Југославија*. [Традиционална архитектура Балканског полуострва, 1]. Атина, Мелиса (1990). – Compte rendu par З. Б. ПЕТРОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 206.

М. ПЕТРОВИЋ, *Тврђава Купиник на Обедској бари* (rés. angl.. The Kupinik Fortress at Obedska Bara (Obed Marsh). Грађа проуч. спом. култ Војв. XVI (Нови Сад 1990) 24-29. Avec ill.

M. PLANIĆ-LONČARIĆ, *Ceste, ulice i trgovi srednjovekovnog Dubrovnika* (rés angl.. Public Roads, Streets and Squares in Mediaeval Dubrovnik). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 157-168. Avec 3 fig.

A. M. POLJAREVIĆ, *Stolačka orijentalna arhitektura u svjetlu principa orijentalnog građenja*. Hercegovina 7-8 (Mostar 1990). 53-62. Avec ill.

M. POPOVIĆ, *Les forteresses du systeme de defense byzantin en Serbie au cours du XIème siecle*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 923-924.

Г СИМИЋ, *Палата Голубачког града* (rés. franç.. Le palais de la forteresse de Golubac). Саопшт. – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 77-101. Avec 20 fig.

G. SKALECKI, *Deutsche Arhitektur zur Zeit des dreissigjährigen Kriegs Einfluss Italiens auf das deutsche Bauschaffen*. Regensburg, Verl. Friedrich Pustet (1989). 300. Avec ill.

Compte rendu par B. JAKI-MOZETIĆ, Argo XXIX-XXX (Ljubljana 1990) 138-140.

И. СТЕВОВИЋ, *"Prospetto della citta di Ragusa" – нови извор за најранију историју византијског Дубровника* (rés. franç.. "Prospetto della citta di Ragusa" – nouvelle source pour la connaissance de la haute histoire du Dubrovnik byzantin). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 137-154. Avec 1 carte.

N. ŠTUPAR-ŠUMI, *Štanjelski grad – palacij iz 16. stoletja* (rés. angl.. The Castle of Štanjel – a 16 th Century Palatium). Varstvo spom. 32 (Ljubljana 1990) 97-101. Avec ill.

Turkiye disindaki Osmanli mimari yapitlari – Ottoman Architectural Works Outside Turkey. Ankara (1989). 270. Avec ill. – Compte rendu par Д. СТ ПАВЛОВИЋ, Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 208.

С. ВУЈОВИЋ, *Мектеб уз Алтун-алем џамију у Новом Пазару* (rés. angl.. The Mekteb Next to Altun-Alem Mosque in Novi Pazar). Новопазар. зб. 14 (Нови Пазар 1990) 67-81 Avec 10 fig.

I. ŽILE, *Dubrovnik. Srednjevjekovna arhitektura* (texte comp. angl.. Dubrovnik. Mediaeval Structures). Arheol. pregl. 29, 1988 (Ljubljana 1990) 196-197 Avec ill.

SCULPTURE – PLASTIQUE

К. БАЛАБАНОВ – Ц. КРСТЕВСКИ, *Теракотни икони од Виница*. Скопје, Муз. на Макед. (1991). 43. Avec ill.

J. BELAMARIĆ, *Ciklus mjeseci Radovanovog portala na katedrali u Trogiru* (rés. ital.. Il ciclo dei musei del portale di Trogir). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 95-143. Avec 17 fig.

N. BEZIĆ-BOŽANIĆ, *Majstor Radovan između 700. i 750. godišnjice*. Mogućnosti XXXVIII, 12 (Split 1990) 1453-1456. Avec ill.

T BURIĆ, *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina* (rés. angl.. Early Mediaeval Sculpture from Kapitul near Knin). Starohrv prosvjeta, ser. III, 18, 1988 (Split 1990) 91-118. Avec ill.

C. FISKOVIĆ, *Dopune ikonografiji splitskih korskih klupa 12. stoljeća* (rés. ital.. Completamenti all'iconografia degli stalli di coro spalatino del XII secolo). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 69-94. Avec 8 fig.

C. FISKOVIĆ, *Ivan Duknović-Ioannes Dalmata, u domovini* (rés. franç.). [Bibl. znan. djela, 48]. Split, Knjiž. krug (1990). 108. Avec ill.

Ј. МАГЛОВСКИ, *Скулптура Пећке патријаршије. Мотиви, значења* (rés. franç.. La sculpture de la Patriarchie de Peć. Les motifs et leurs significations). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 321-327 Avec ill.

S. ŠTEFANAC, *Bilješke o Ivanu Duknoviću* (rés. ital.. Appunti su Giovanni Dalmata). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 187-194. Avec 3 fig.

M. VICELJA, *Utjecaj bizantskog faktora u formiranju kompozicijskih shema na spomenicima ranosrednjovjekovne plastike u Istri* (rés. franç.. L'influence du facteur byzantin dans la formation des schémas des compositions sur les monuments de la plastique du Haut Moyen Age en Istrie). Зб. рад. Виз. инст XXIX-XXX (Београд 1991) 23-27

G. ZUPAN, *Janez Khumerstainer· Dva ljubljanska vodnjaka* (rés. allem.. Janez Khumerstainer· Zwei Brunnen in Ljubljana). Zb. umet. zgod. XXVII (Ljubljana 1991) 73-102.

PEINTURE

Г БАБИЋ, *Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пећи* (rés. franç.. Les thèmes liturgiques sur les fresques de l'église de la Vierge à Peć). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 377-389. Avec ill.

G. BABIĆ, *Peintures murales byzantines et de tradition byzantine (1081-1453). Possibilités et limites des analyses sociologiques*. Пленарные доклады – Rapports pléniers. XVIII Международный конгресс византинистов. Москва (1991) 348-398.

Z. DEMORI-STANIČIĆ, *Neki problemi kretsko-venecijanskog slikarstva u Dalmaciji* (rés angl.. Some Notes on the Creto-Venetian Painting in Dalmatia). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 83-112. Avec 16 fig.

I. M. DJORDJEVIĆ, *Die Heiligen Boris und Gleb in Mileševa*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 284.

И. М. ЂОРЂЕВИЋ, *Прозне и песничке слике Данила II и српске фреске прве половине XIV века* (rés. franç.. Les images de la prose et de la poésie de Danilo II et les fresques en Serbie durant la première moitié du XIV e siècle). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 481-495. Avec ill.

С. ЂУРИЋ, *Портрет Данила II изнад улаза у Богородичину цркву у Пећи* (rés. franç.: Le portrait de Danilo II au-dessus de l'entrée de l'église de la Vierge à Peć). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 345-353. Avec ill.

V J. DJURIĆ, *Les conceptions hagiorithiques dans la peinture du Prôtaton* (rés. serb.. Svetogorske ideje u slikarstvu Protatona). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 37-89. Avec ill.

I. FISKOVIĆ, *Tipologija i morfologija oltarnih slika 15. stoljeća u Dalmaciji* (rés. angl.. Typology and Morphology of the 15th Century Altarpieces in Dalmatia). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 113-155. Avec 7 fig.

С. ГАБЕЛИЋ, *Циклус арханђела у византијској уметности* (rés. angl.. Cycles of the Archangels in Byzantine Art). [Пос. изд. Срп. акад. наука умет., DCX. Одељ. истор. наука, 16] [Студије -Филоз. фак. Беогр., Инст истор. умет., 10]. Београд, САНУ· Филоз. фак.- Инст истор. умет. (1991). 152 + /8/ 55 pl. Avec ill.

S. GABELIĆ, *The Fall of Satan in Byzantine and Post-Byzantine Art.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 344.

G. GAMULIN, *Doprinos Veronežanima* (rés. ital.. Contributi ai Veronesi). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 229-260. Avec ill.

З. ГАВРИЛОВИЋ, *Погледи архиепископа Данила II и теме краљевства и крштења у српском сликарству XIV века* (rés. angl.. The Archbishop Danilo II and the Themes of Kingship and Baptism in 14th Century Serbian Painting). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 471-479. Avec ill.

M. GLIGORIJEVIĆ-MAKSIMOVIĆ, *La peinture byzantine, russe et serbe a travers un cycle iconographique.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 367

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Ћирило и Методије у уметности обновљене Пећке патријаршије* (rés. angl.. Cyril and Methodius in the Art of the Restored Peć Patriarchate). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 143-153. Avec ill.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Јужнославянские святые в православной иконографии.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 406.

Ц. ГРОЗДАНОВ, *Студии за охридскиот живопис* (rés. franç.. Études sur la peinture d'Ohrid). [Култур.- истор. наследство на СР Македонија, XXVII]. Скопје, Реп. зав. за заштита на спомен. култур. (1990). 238. Avec ill.

E. HILJE, *Zadarski slikarski krug u drugoj četvrtini 15 stoljeća* (rés ital.. Cerchia della pittura zaratina della seconda mettà del Quattrocento). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 33-48. Avec 7 fig.

J. HÖFLER, *Leonard – mojster fresk v cerkvi sv. Andreja pri Kraščah* (rés. allem.. Leonhard – der Meister der Fresken in der Filialkirche St. Andrä in Dole bei Krašce). Zb. umet. zgod. XXVII (Ljubljana 1991) 51-63.

В. КАСАЛИЦА, *Зидно сликарство цркве манастира Копорина.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 65-67

В. МИЛАНОВИЋ, *Пророци су те наговестили у Пећи* (rés. franç.. Les prophètes t'ont annoncée à Peć). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 409-424. Avec ill.

Д. МИЛИСАВЉЕВИЋ, *Враћевшница – Цртежи фресака.* [Изд. Галерије Мат срп.]. Св. 2. Нови Сад, Мат. срп. (1990). 56. Avec 70 dess.

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК, *О познатим и анонимним сликарима који су стварали у првим деценијама XIV века на територији Косова и Метохије* (rés. angl.. Known and Anonymous Early 14th Century Painters in Kosovo and Metohija). Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 47-61. Avec ill.

Р НИКОЛИЋ, *О живопису Св. Арханђела у Хиландару из раног XVI века.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 15 (Београд 1991) 79-81 Avec ill.

Р НИКОЛИЋ, *Запис о хумском зографу.* Глас. Друш. конзерв. Срб. 14 (Београд 1990) 29-35. Avec 6 fig.

С. ПЕТКОВИЋ, *Црква светог Николе у Хиландару* (rés. angl.: Church of St. Nicholas at Chilandar)· Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 125-166. Avec ill.

S. PETKOVIĆ, *Representations of Serbian Saints in the Russian Painting ot the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 884-885.

D. POPOVIĆ, *Triumphal Cross in Studenica and Iuriev – Polski.* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 919-920.

Љ. ПОПОВИЋ, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова* (rés. angl.. Figures of the Prophets in the Dome of the Church of the Virgin Hodegetria at Peć Identifications and Interpretations of the Texts). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ, LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет (1991) 443-469. Avec ill.

I. PRIJATELJ, *Pokušaj identifikacije Ivana Petrova iz Milana* (rés ital.. Un tentativo pet l'identificazione di Giovanni di Pietro da Milano). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 49-81. Avec 27 fig.

K. PRIJATELJ, *Kotorska pala "Obraćenja sv. Pavla"* (rés. ital.. La Pala "La conversione di S. Paolo" a Kotor (Cattaro)). Prilozi povij. umjet. Dalm. 30 (Split 1990) 295-301

K. PRIJATELJ, *Slika Lorenza Luzza u Trogiru* (rés ital.. La pala di Lorenzo Luzzo a Trogir (Traù). Prilozi povij. umjet. Dalm. 29 (Split 1990) 169-176.

Ј РАДОВАНОВИЋ, *Иконографска истраживања српског сликарства* (rés. franç.. Recherches iconographiques sur la peinture serbe des XIIIe et XIVe siècle). [Пос. изд., 32]. Београд, Балкан. инст САНУ (1988). 206. Avec ill. – Compte rendu par Б. ТОДИЋ, Саопшт. – Репуб. завод зашт. споменика култ Ср Срб. 20-21 (Београд 1988-1989); С. ПЕТКОВИЋ, Balcanica XXI (Beograd 1990) 361-363.

М. РАКОЦИЈА, *Прилог проучавању иконографије цркве св. Ђорђа у Ајдановцу* (rés. angl.. An Iconographic

Idiosyncrasy of St. George's Church in Ajdanovac). Зб. – Нар. муз. Ниш 6-7 (Ниш 1991) 143-149. Avec 2 fig.

I. RIBAREVIĆ-NIKOLIĆ, *Delo majstora blagajskog Kefaloforosa*. Hercegovina 7-8 (Mostar 1990) 63-67 Avec ill.

D. SIMIĆ-LAZAR, *L'iconographie des Apparitions du Christ après sa mort et la liturgie*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 1064-1065.

G. STRIČEVIĆ, *The Donors' Composition in Chilandari*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 1129-1130.

Б. ТОДИЋ, *Грачаница – сликарство* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 322). – Compte rendu par P СТАНИЋ, Косовско-метох. зб. 1 (Београд 1990) 407-414., С. ЂУРИЋ, Саопшт. – Репуб. Завод зашт. споменика култ. СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 295-297

Б. ТОДИЋ, *Иконографска истраживања жичких фресака XIII века* (rés. franç.. Recherches iconographieques sur les fresques du XIIIe siècle au monastère de Žiča). Саопшт – Репуб. Завод зашт. споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 25-40. Avec 10 fig.

Б. ТОДИЋ, *Иконографски програм фресака из XIV века у Богородичиној цркви и припрати у Пећи* (rés. franç.. Le programme iconographique des fresques de l'église de la Vierge et du narthex à Peć (1330-1337). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 361-375. Avec ill.

B. TODIĆ, *Le sens liturgique de la Cène et du Lavement des pieds dans les narthex des églises byzantines*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 1164-1165.

S. TOMEKOVIĆ, *Maladie et guerison dans la peinture murale byzantine (XIII-XV s.)*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 1174-1175.

R. TOMIĆ, *Odjeci Tintoretta u Trogiru*. Mogućnosti XXXVIII, 3-4 (Split 1991) 405-407 Avec ill.

К. ВАЛТЕР *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи* (rés. angl.. The Significance of the Portrait of Danilo II as Donor in his Church of the Bogorodica, Peć). Архиепископ Данило II и његово доба. [Научни скупови САНУ LVIII. Одељ. истор. наука, 17]. Београд, Срп. акад. наука умет. (1991) 355-359. Avec ill.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*. [Споменици српског сликарства средњег века, 9]. Реп. зав. зашт спом. култ. (1991) 88. Avec dess.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Месић. Цртежи фресака*. Св. 3. [Изд. Галерије Матице српске]. Нови Сад (1991). 64. Avec dess.

Б. ЖИВКОВИЋ, *Раваница*. Цртежи фресака. [Споменици српског сликарства средњег века, 8]. Београд, Реп. зав. зашт спом. култ. (1990). 54. Avec ill.

MÉTIERS – ARTS MINEURS – L ARGENTERIE

Р БАРИШИЋ, *Прилог познавању производа уметничког занатства у манастиру Хиландару* (rés. franç.. Les encensoirs de Chilandar). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 215-227 Avec ill.

В. БИКИЋ, *Византијска грнчарија са златним и сребрним премазом са Београдске тврђаве* (rés. angl.. Byzantine Ceramic Ware with Gold and Silver Coating from the Belgrade Fortress). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 63-68. Avec 1 pl.

М. ЦУЊАК, *Средњовековно прстење из Ландола* (rés. angl.. Mediaeval Rings from Landol). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 177-191. Avec ill.

M. DRAGIŠEVIĆ, *Srednjovekovni kostim na području stare hrvatske države*. Split (1988). – Compte rendu par M. ŠOLLE, Archeol. rozhl. XLII, 1 (Praha 1990) 104.

L. HADŽIOSMANOVIĆ, *Porijeklo mudželitskog obrta u Bosni i Hercegovini* (rés. angl.. The Origin of the Mujelit Trade in Bosnia and Herzegovina with Reference to the Ottoman Empire). An. Gazi Husrev-begove bibl. XV-XVI (Sarajevo 1990) 257-266.

С. ЈОВАНОВИЋ, *Средњовековни мач са Кадијског крста у Књажевцу* (rés. angl.. The Mediaeval Sword from "Kadijski Krst" in Knjaževac). Глас. – Срп. археол. друш. 7 (Београд 1991) 81-84. Avec 1 fig.

Д. МАДАС, *Сребрни прстен рудничког властелина Николе Косјера* (rés. franç.. La tombe et la bague du noble Nicolas Kosier). Саопшт – Репуб. Завод зашт споменика култ СР Србије XXII-XXIII (Београд 1990-1991) 177-181. Avec 4 fig.

Г МАРЈАНОВИЋ-ВУЈОВИЋ, *Оригинали и копије једне врсте наґрудних крстова реликвијара* (rés. angl.. Originals and Copies A Pendant Reliquary Cross Type). Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 303-307 Avec ill.

О. МАРКОВИЋ, *Остава средњовековног алата из Чачка* (rés. franç.. Resserre à outile médiévaux découverte à Čačak). Зб. рад. Нар. муз. XX (Чачак 1991) 55-60. Avec 3 pl.

N. MILETIĆ, *Ranosrednjovjekovna koplja s krilima iz Bosne i Hercegovine* (rés. franç.. Les lances du haut Moyen âge aux ailes provenant de Bosnie et Herzégovine). Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. [Pos. izd. – ANUBiH, XCV Odelj. društv. nauka, 27]. Sarajevo, Akad. nauka umjet. Bosne i Hercegovine (1991) 201-208. Avec ill.

D. MRKOBRAD, *Srednjevekovni rudarski čekić iz Kiževaka* (rés. angl.. Mediaeval Mining Hammer from Kiževak). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 95-103. Avec ill.

З. ПЕЈОВИЋ, *Сребрна оставa из Буђановаца* (rés. angl.. The Silver Jewel Box from Budjanovci). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 95-98. Avec ill.

T SEKELJ, *Naušnice u Istri od 7 do 11 stoljeća* (rés. angl.. Earrings in Istria from the Seventh to Eleventh Centuries). Prilozi – Inst. povij. Sveuč. Zagr., Odjel arheol. 5-6, 1988-1989 (Zagreb 1990) 55-81 Avec 9 pl.

M. ШАКОТА, *Студеничка ризница* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 323). – Compte rendu par B. ХАН, Balcanica XXI (Belgrade 1990) 363-366.

Р ТИМОТИЈЕВИЋ, *Призренске џамије и њихова декорација* (rés. alb. et franç.). Старине Косова IX (Приштина 1989-1990) 35-69. Avec 22 fig.

Д. ТОДОРОВИЋ, *Налази из старе солунске ливнице* (rés. franç.. Trouvailles provenant d'un ancien atelier de fonderie de Thessalonique). Хиланд. зб. 8 (Београд 1991) 99-124. Avec ill.

M. VUKSAN, *Pregled srednjovekovnog metalnog nakita iz zbirke Muzeja rudarstva i metalurgije u Boru* (rés. angl.. A Survey of Mediaeval Ornaments in the Collection of the Museum of Mining and Metallurgy in Bor). Zb. rad. Muz. rud. metalur. 5-6 (Bor 1987-1990) 83-94. Avec ill.

J. WERNER, *Byzantinisches Trachtzubehör des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Lyncestis und Caričin Grad*. Старинар н.с. XL-XLI, 1989-1990 (Београд 1991) 273-277 Avec ill.

J. WERNER, *Der Grabfund von Mala Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München (1984). – Compte rendu par E. МАНЕВА, Maced. acta archaeol. 11, 1987-1989 (Скопје 1990) 243-244.

D. ŽIVANOVIĆ, *Kameni nameštaj dubrovačkih kuća i palača* (rés. franç.. Le mobillier en pierre à Dubrovnik). An. Zavoda povij. znan. Istraž. cent. Jugosl. akad. znan. umjet. Dubr. XXVIII (Dubrovnik 1990) 99-144. Avec ill.

I. ŽMUC – M. HORVAT *Kozarec z Ljubljanskega gradu iz začetka 17 stoletja* (texte comp. angl. A Goblet from Ljubljana's Castle Dating from the Beginning of the 17th Century). Argo XXIX-XXX (Ljubljana 1990) 16-18. Avec 1 fig.

NUMISMATIQUE – SIGILLOGRAPHIE – HÉRALDIQUE

D. BAČEVA, *The Currency Exchange of the Macedonian Slavs in the Ohrid Region in the Period between the 12th and the 14th Century*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 89-90.

Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*. (Ed. par J. NESBITT – N. OIKONOMIDES). Washington, Dumbarton Oaks (1991). 253.

С. СТ ДУШАНИЋ, *Један грош маџарског типа и питање почетка ковања српског новца у средњем веку* (rés. angl.: A Serbian Grossus of the Venetian Type and the Problem of the Chronology of the Earliest Coinage of Mediaeval Serbia). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 73-77

M. GRAKALIĆ, *Hrvatski grb (grbovi hrvatskih zemalja)*. Zagreb, Nakladni zavod Mat. hrvat (1990). 126. Avec ill.

N. GVOZDENOVIĆ, *Pečat biskupa Petra od Sapë (u Albaniji), pronađen u Hvaru 1988. godine* (rés. angl.. The Seal of Bishop Peter of Sapë (in Albania), Found in Hvar in 1988). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 131-133. Avec ill.

V IVANIŠEVIĆ, *La circulation des folles de la fin du Xème et du XIème siècle sur le territoire central des Balkans*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. I. Москва (1991) 472-476.

V IVANIŠEVIĆ, *Le commencement de la frappe des gros serbes*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 91.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Нова емисија српског новца с Трговишта код Новог Пазара* (rés. angl.. New Issue of Serbian Coins from Trgovište near Novi Pazar). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 59-62. Avec ill.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Новац Србије и Венеције из збирке Народног музеја у Пожаревцу* (rés. angl.. The Coins of Serbias and Venice from the Collection of the National Museum in Požarevac). Viminacivm 4-5 (Пожаревац 1989-1990) 149-156. Avec ill.

В. ИВАНИШЕВИЋ, *Византијски новац (1092-1261) из збирке Народног музеја у Пожаревцу* (rés. angl.. Byzantine Coins (1092-1261) from the National Museum Collection in Požarevac). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 57-72. Avec ill.

М. ЈОВАНОВИЋ, *Право на ковање новца – Новац Вука Лазаревића* (rés. angl.. The Right to Mint Money – The Money of Vuk Lazarević). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 63-73. Avec ill.

L. KORČMAROŠ, *Kotorski novac I (bakreni)* (rés. angl.. Money from Kotor). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 27-54. Avec ill.

GJ. KRASNOV *Srebrni groši Šubića Bribirskih s početka XIV stoljeća* (rés. angl.. Silver Coins of the Bribir Šubić Family from the Beginning of the 14th Century). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 17-26. Avec ill.

LJ. MAKSIMOVIĆ – M. POPOVIĆ, *Les sceaux byzantins de la régions danubienne en Serbie*. Studies in Byzantine Sigillography 2. (Ed. by N. OIKONOMIDES). Washington, Dumbarton Oaks (1990) 213-234.

LJ. MAKSIMOVIĆ M. POPOVIĆ, *Les sceaux byzantine de la région danubienne en Serbie, II* XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Москва (1991) 714.

LJ. MANDIĆ – J. ANANIEV *Golden Hoard of Byzantine Coins of the XIIIth Century from the Locality Mezdra, the Village of Canakli, Strumica*. XIe Congrès International de

Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 86-87

В. МИХАИЛОВИЋ, *Сйецијалийеши у нумизмайици* (rés. angl.. Specialitetes in Numismatics). Нумизматичар 14 (Београд 1991) 93-96.

Đ. MILJKOVIĆ, *Pečat muzeja Ohridske arhiepiskopije iz 1516. godine* (rés. angl.. The Museum Seal of the Orthodox Archbishopric in Ohrid from 1516). Inf. museol. 3-4, 1989 (Zagreb 1990) 58-60. Avec 1 fig.

I. MIRNIK, *O nalazima starog novca u Hrvatskom Zagorju* (rés. allem.. Zusammenfassung). Obol 42 (Zagreb 1990) 3-6.

С. НОВАКОВИЋ, *Ћирилична врсйа "йорйрейног" новца цара Душана* (rés. angl.. A New Cyrillic Type of "Portrait" Coin of Emperor Dušan). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 55-57 Avec ill.

С. НОВАКОВИЋ, *Problems in the Analysis of Serbian Mediaeval Coins*. XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles 8-13 septembre 1991 – Resumés des communications. Bruxelles (1991) 91-92.

С. НОВАКОВИЋ, *Срйски средњовековни новац у Кабинейу за новац и медаље Музеја ўрада Београда II* (rés. angl.. Serbian Mediaeval Coins in the Cabinet for Coins and Medals in the Belgrade City Museum). Год. града Београ. XXXVII (Београд 1990) 85-88. Avec 3 fig.

B. OTOREPEC, *Srednjeveški pečati in grb mesta Celja* (rés. allem.. Die Mittelalterlichen Siegel und das Wappen der Stadt Cilli). Celjski zb. 1990 (Celje 1990) 43-60.

B. OTOREPEC, *Srednjovjekovni pečati i grbovi gradova i trgovišta u Sloveniji* (Cfr. Старинар н.с. XLIII-XLIV 325). Compte rendu par Lj. PERČI, Muz. vjesn. 13 (Bjelovar 1990) 82.

Р ПРИЦА, *Случајни налази мађарског новца у Музеју Срема* (rés. angl.. Accidental Discoveries of Ancient Hungarian Coins in the Museum of Srem). Рад Војв. муз. 32 (Нови Сад 1989-1990) 137-140.

B. PRISTER, *Ugarsko-hrvatski Red Zmaja* (rés. angl.. The Hungaro-Croatian Order). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 103-112. Avec ill.

В. РАДИЋ, *Лажни злайни новац срйских средњовековних владара из збирке Народног музеја у Београду* (rés. angl.. False Gold Coins of Mediaeval Serbian Rulers from the Collection of the National Museum in Belgrade). Нумизматичар 13 (Београд 1990) 75-86.

K. ROSA, *Dalmacia – Croacia – Sclavonia na novcima ugarskih kovnica od 1359. do 1623. god.* (rés. angl.. Dalmacia – Croacia – Sclavonia on Hungarian Minted Coins from 1359-1623). Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 55-74. Avec ill.

J. SMEJ, *Pregled srednjeveške zgodovine Murske Sobote. Predstavitev novega mestnega grba* (rés. allem.. Eine Übersicht der mittelalterlichen Geschichte von Murska Sobota Die Darstellung des neuen Stadtwappens). Zgod. čas. 44, 4 (Ljubljana 1990) 547-551.

M. P SOTNIKOVA – I. G. SPASSKIJ, *Tisuću godina najstarijih novaca Rusije. Katalog ruskih novaca X i XI stoljeća.* Lenjingrad, Iskustvo (1983). – Compte rendu par GJ. KRASNOV Numiz. vijesti 1(43) (Zagreb 1990) 142-143.

G. SUBOTIĆ – M. LAZOVIĆ, *Μουσειου de L'Archêveché d'Ohrid*. XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. II. Moskva (1991) 1131.

UDC 016:902(497.1)
UDC 016:72/77(497 1)
UDC 016:930.85(497 1)

Index

A

Adamović M. 240
Ajeti I. 249
Aleksova B. 273
Alram-Stern E. 278
Amad G. 272
Ananiev J. 298, 304
Ančić M. 287 293
Andrejević A. 300
Anđelković B. 256, 261
Antoljak S. 283
Antonijević D. 246, 251
Antonović D. 263
Anzulović I. 287
Anzulović N. 233
Apicije 271
Arh M. 254
Arhimandrit Augustin 292
Arih A. 243
Aristotel 271
Aslanis I. 265
Aspes A. 266
Atanacković-Salčić V 279
Auderheide A. C. 239
Avguštin A. 287
Avgustin Sv. 287

B

Babić B. 281
Babić G. 301
Babić J. 246
Babić S. 268
Babović Lj. 274
Babović M. 239
Bačeva D. 304
Badurina A. 247
Bagolini B. 263
Bakarić L. 244, 261
Bakaršić K. 236
Bakić Lj. 243, 263
Balabanov K. 244, 301
Balcer B. 263
Balkovec M. 240
Balta E. 285
Baltrušaitis J. 281
Bankoff H. A. 262, 265, 270
Barački S. 243
Barbarić J. 292
Barišić R. 303
Barkóczy L. 278
Bartulović Ž. 289
Basler Đ. 270
Batistić-Popadić D. 268, 274, 278
Batora J. 267
Batorović M. 243
Batović Š. 259, 241
Batović S. 238
Baudek A. 259
Baumann W 293
Bavant B. 238, 274
Bego F. 236
Begović M. 289
Belamarić J. 301
Belcarzowa E. 293
Beldedovski S. 297
Beldedovski Z. 274
Beldiceanu N. 247
Belošević J. 234, 257 296
Beljanovska F. 252
Benac A. 240, 241, 259, 260, 261 263, 264, 265, 267 268, 269, 272
Benedik V 254
Berber S. 283
Berti L. 299
Bertoša M. 283
Bešlagić Š. 292
Bezić-Božanić N. 247 301
Bianchi Bandinelli R. 246
Bičkov V V 246
Bierbrauer V 274
Bikić B. 303
Билярски И. 293
Biličić V 257
Bintliff J. 236
Biorac S. 233
Birkfellner G. 295
Bitrakova-Grozdanova V 272, 274
Bjelajac Lj. 278
Blagojević M. 290
Blaznik P 247
Blažić-Gjura S. 254
Bobnjarić-Vučković V 300
Bobovac A. 257
Bodrožić M. 239
Bogdanović D. 293
Bogdanović M. 253, 264
Bogdanović S. 236
Bogišić R. 293
Bogojević-Gluščević N. 289
Bogosavljević D. 252
Bogosavljević V 241, 296
Bogosavljević D. 241, 249
Bogovčić I. 256
Bojanić D. 290
Bojanić-Lukač D. 300
Bojanovski I. 279
Bojović B. 281
Bojović J. R. 238
Bojović R. 247
Bökönyi S. 252
Bolšec-Ferri N. 274
Boltin-Tome E. 257 276
Boljević-Vuleković V 238
Borić-Brešković B. 280
Borisov R. 247
Borojević K. 252
Boroneant V 264
Borović-Dimić J. 261

Bosić M. 251
Boškov V 290, 292
Bošković Z. 236
Bouzek J. 261
Božić D. 268
Bradley R. 259
Brajović S. 282
Bratož R. 234, 270, 272, 287
Bratulić J. 290
Breščak D. 274
Brezinová G. 279
Briois F. 267
Brković M. 234, 249, 289, 290, 291
Brmbolić M. 241 257
Brochard Ph. 236
Brodar M. 263
Brodarić S. 283
Brukner B. 264, 266
Brukner O. 261 274
Brusić Z. 257 274
Budak N. 283, 285
Budimir M. 296, 297
Budišin G. 251
Budja M. 261
Bugarski P R. 253
Buhi K. 235
Bujuklić Ž. 289, 290
Bukvić Lj. 233
Bulat M. 279
Bulgakov S. 287
Buljan A. 247
Buora M. 236, 278
Burić T 297 301
Burkowski Z. 241
Buršić-Matijašić K. 257
Buškariol F. 276, 296
Buzov M. 233, 237 238, 243, 244, 245, 272, 276, 279

C

Cambi N. 233, 234, 244, 271, 277 278
Candussio A. 278
Carlier P 271
Castellan G. 246
Cermanović-Kuzmanović A. 274, 277 278
Cernić L. 292, 293
Cerović I. 259, 261
Cetinić Ž. 234
Cheynet J. C. 283
Ciglenečki S. 274
Цивльян Т В. 249
Cocchi Genick D. 266
Comşa E. 264, 266
Cook J. 253, 254
Corbanese G. C. 281
Coularou J. 267
Crepajac Lj. 249
Crnić-Pejović M. 238
Crnobrnja N. A. 244, 280
Csákany K. 252
Culiberg M. 263
Cunjak M. 257 274, 296, 303
Curk F. 254
Curk J. 237 240, 247 254, 291
Cvetanović B. 250
Cvetković-Tomašević G. 277 296
Cvijović M. 243
Cvitan M. 281
Czékus G. 252

Č

Čače S. 247
Čajkanović V 246
Čale F. 286
Čanak-Medić M. 299
Čar-Drnda H. 243
Čaušević E. 292
Čečuk B. 233, 261
Čeplak R. 241
Čolanović V 247
Čoralić L. 237 247 286
Čović B. 233, 266, 267
Čremošnik I. 274
Čučković L. 244, 259
Čulinović-Konstantinović V 251
Čurčić L. 242, 293

Ć

Ćelić S. 244
Ćirković S. 245, 281, 283, 284, 290, 300
Ćorović V 252, 281, 287
Ćuk R. 284, 285, 286
Ćupić Ž. 250
Ćupić D. 251
Ćurčić S. 299
Ćurčija-Prodanović N. 271

D

Dabelić I. 237
Dabić V 247
Dalmacija M. 234
Damevski V 244
Damdžić A. 246
Damjanović S. 290
Daničić D. 246, 247
Danilo Treći 293
Dautova-Ruševljan V 268, 279
De Diversis F. 291
Del Pino L. 253
Delimo Ž. 286
Delonga V 296, 297
Deljanin B. 254, 296
Dembska A. 273
Demori-Staničić Z. 301
Derdemez H. 251
Deroko A. 237
Derviš J. 236, 283
Dijaković D. 254
Diklić M. 239
Dimić Lj. 243
Dinić-Knežević D. 286
Dirjec J. 254, 263
Di Stefano Manzella I. 280
Ditten H. 282
Dobruna-Salihu E. 277
Dobson M. J. 271, 277 279
Dolinar F. M. 241
Domančić D. 244
Domić-Kunić A. 258, 271
Dragišević M. 303
Dragojević-Josifovska B. 280
Dragojlović D. 287
Драгојловић Д. 294
Drča S. 277
Draşovean F. 264
Dražumerič M. 254
Drechsler-Bižić R. 268
Držečnik J. 286
Dukat Z. 271
Dukić V 247
Dular A. 261
Dular J. 261
Durman A. 261
Dušanić M. 238, 279
Dušanić S. 270, 271
Dušanić S. St. 304
Duval N. 233, 234, 273, 274, 276
Dvorzak Shrunk I. 240
Dzieduszycka-Machnik A. 267

DŽ

Džaka B. 246
Džems E. O. 246
Džidrova Lj. 241 298
Džurova A. 292

Đ

Đokić D. 253
Đokić M. 254
Đorđević A. 262

Đorđević Đ. 287
Đorđević I. M. 301
Đorđević J. 283
Đorđević M. 274, 277
Đorđević T R. 251
Đorđić P 294
Đurić B. 236, 246
Đurić I. 243, 284
Đurić M. N. 271 272
Đurić N. 257
Đurić S. 257 301, 303
Đurić V 246, 281
Đurić V J. 237 238, 281 287 299, 301
Đurić Ž. 244
Đuričić Lj. 236, 257
Đuričić S. 262

E

Ecsedy I. 259
Eko U. 282
Elijade M. 246
Epiktet 271
Ercegović-Pavlović S. 297
Erdélyi I. 281
Erdélyi T 297
Erdeljanović J. 247
Ewans H. M. A. 282

F

Faber A. 257
Fadić I. 279
Fališevac D. 294
Fazinić A. 288
Fejić N. 285, 289
Feletar D. 247 286
Ferjančić B. 282, 288, 291
Ferluga J. 282, 284
Ferrari A. 263
Ferri N. 279
Fidanovski S. 278
Fidelj A. 286
Filan K. 250
Filipović M. 246
Filipović N. 286
Findrik R. 300
Finka B. 250
Fisković C. 288, 301
Fisković I. 286, 301
Flaker V 251
Flašar M. 243
Fol A. 241, 260, 273
Foley J. M. 271
Forenbaher S. 257 261
Foretić M. 282
Fotić A. 241 291, 296
Frejdenberg M. M. 289
Frelih M. 277
Frey O. H. 268
Frick D. A. 293
Frtunić D. 271
Fujs M. 241

G

Gabelić S. 302
Gabričević B. 280
Gabrovec S. 234, 268
Gačić Đ. 235, 261 267
Gamulin G. 302
Garašanin D. 260, 264, 268
Garašanin M. 241, 247 260, 264, 267 268
Gardaš M. 280
Gašić R. 254
Gavrilović S. 285
Gavrilović Z. 302
Gebhard R. 268
Georgieva P 266
Georgieva R. 268
Georgievska M. 245
Georgievski G. 294
Gerić B. 248, 266
Gernot W 246
Gestrin F. 248
Giannotta M. E. 260
Gindin L. A. 260
Glaser E. 286
Gligorijević-Maksimović M. 302
Gluhak A. 250
Glušac Lj. 258
Gluščević S. 274
Godłowska M. 264
Gojković D. 273
Golabovski S. 292
Goldstein I. 273
Golec B. 248
Golob N. 239, 246, 292
Golob V. 254
Golub I. 233, 293
Ѓорѓиевска A. 280
Gotovac V 250
Gourrieri F. 299
Govedarica B. 261, 267
Grafenauer B. 248
Grakalić M. 304
Granda S. 285
Grbin N. 294
Grdina I. 291, 292
Gregl Z. 244, 257 270, 274
Grković M. 293, 296
Grozdanov C. 237 246, 283, 302
Grozdanović-Pajić M. 292, 293
Grubačić B. 251
Gruborović A. 272, 290
Grujić N. 254
Gucu M. 233
Guštin M. 241, 269
Guilaine J. 267
Guliberg M. 263
Guleski S. 246
Gunjača S. 238
Gvozdenović N. 304

H

Habelt R. 266
Hadžibarjić F. 243
Hadžiosmanović L. 250, 303
Hadžiselimović O. 246
Hadžitrifonos E. 244, 299
Hafizović F. 291
Hafner S. 282
Hammond N. G. L. 270
Han V 304
Handžić A. 291
Hangi A. 251
Hänsel B. 261, 267
Hasan E. 250
Hasandedić H. 243, 292
Haveruć T 250
Hayes J. 257
Hercigonja E. 294
Hilje E. 302
Hiller S. 261
Hochstetter A. 261
Höfler J. 302
Hojzinga J. 282
Hölbl N. 244
Holzer G. 250
Homen Z. 261
Horvat J 272, 274, 275
Horvat M. 262, 304
Hošovski E. 253
Hoti M. 240, 241
Hozjan A. 249, 282, 285
Hozjan S. 292
Hrabak B. 237 248, 284, 285
Humboldt W von 246
Humar D. 255
Husedžinović S. 291

I

Ilić S. 250
Ilić T 292
Ilievski P Hr. 250, 271, 279
Iljovski R. 284
Imamović E. 275

Ingam N. V 294
Intihar-Ferjan J. 233
Ions V 246
Isailović M. 237
Isailović Z. 285
Isaković A. 239
Ivančević R. 299
Ivanišević V 275, 276, 280, 282, 304
Ivanković S. 240
Ivanović M. 257, 297
Ivanovski M. 276
Ivanji I. 246
Ivić P 250, 294
Ivković Z. 244, 255
Istenič J. 278

J

Jacanović D. 241 262, 267 269, 275, 276
Jaki-Mozetić B. 301
Jakovljević G. 257 296
Jakovljević A. 286
Jakovljević Z. 255
Jalimam S. 239, 287
Jančevski S. 244, 262
Janković Đ. 244, 275
Janković Ž. 288
Janković I. M. 253
Janković M. 244, 288, 296
Janković N. 262
Janjić S. V 253
Japundžić M. 292
Jarak M. 240
Jazbec J. 241
Jeftić A. 288
Jeftić M. 262
Jelenić J. 286
Jeličić-Radonić J. 277
Jelić B. 241
Jelić L. 296
Jelić V 243, 250
Jelovina D. 282, 296
Jeremić M. 275
Jerković V 235
Jevremov B. 278
Joanović S. 241
Joanovič Š. 234, 243, 264
Jocić S. 267
Jordanov K. 272
Jordović Č. 257 276
Josipović D. 263
Jovčevska J. 262
Jovanović A. 242, 269, 272, 273, 277, 296
Jovanović B. 234
Jovanović B. 238, 253, 262, 264, 266, 269, 297
Jovanović G. 293
Jovanović Lj. 247 287
Jovanović M. 246, 255, 304
Jovanović S. 235, 257 303
Jovanović T 251, 290, 292
Jovanović V S. 235, 248, 282, 297
Jovanović Z. M. 234
Jovanović-Pisani M. 272
Jovanović-Stipčević B. 292, 294
Jović M. 270
Juhas-Georgievska Lj. 294
Jukić T 275
Jurčević I. 294
Jurišić A. 296
Jurišić H. 272
Jurišić I. 247
Jurišić M. 275
Jurić B. 286
Jurić R. 257
Jurkić-Džin K. 241 244, 253
Jurković M. 245, 257 296
Juroš-Monfardin F. 257

K

Kaczanowska M. 264
Kadas S. 237
Kaiser T 257
Kaleši H. 235
Kalezić D. M. 246, 288
Kalić J. 248, 284
Kalicz N. 264
Kaluđerović Z. 257 263
Kampuš I. 234, 290
Kandić O. 297 299
Kandido-Rožman M. 246, 282
Kandler M. 271 276
Kapetanić N. 250
Karač V 296
Karač Z. 257 277 296
Karadžić V 246
Karamatić M. 237
Karanović Z. 252, 294
Karavanić I. 260
Karbić D. 239, 286
Karg S. 264
Karić E. 246, 250
Karmanski S. 264
Kasalica V 302
Kastro A. 286
Kasumović I. 235, 250
Kašanin M. 294
Katić M. 257 259
Katić R. V 292
Katičić R. 260, 273, 283, 288, 291, 294
Katsanakis A. 282
Kecman D. 283
Kelec Ž. 255
Kemenczei T 267
Kepeska L. 258, 275, 297
Kepeski K. 258, 275, 297
Keramidčiev A. 253
Kesić S. 238
Kirigin B. 237 241, 257
Kisas S. K. 291
Kiss M. 251
Kitanovski B. 264
Klaić N. 282, 284
Klaić V 284
Klarić S. 243
Knez D. 281
Knez T 258, 262
Knežević S. 252
Knific T 245, 297
Knific V 243, 255
Kokole S. 286
Kolšek A. 255
Kolšek V 277 279
Kolander I. 292
Kolanović J. 291
Kolarić M. 244
Kolega M. 244
Kolobi-Ragjanti L. 244
Kondić J. 277
Kondić V 234, 235, 238, 274
Kondijanov J. 280
Kont F. 298
Kopač J. 239
Kopacz J. 267
Koplston F. 246
Kopriva S. 272
Korčmaroš L. 241, 281, 304
Korać D. 284, 290
Korać V 235, 281, 282, 300
Korošec J. 256
Korošec P 298
Korolija-Crkvenjakov D. 255
Koropec J. 248, 286
Kos L. 291
Kos P 236, 244, 281
Kosidovski Z. 246
Kossak G. 269
Kostić S. 282
Kostrešević O. 273
Koščević R. 278
Košutić M. 251
Kotarčić Lj. 294, 295
Kotruljević B. (Benedetto Cotrugli) 286

Kovács L. 298
Kovačević B. 284
Kovačević I. 236, 246
Kovačević M. 235
Kovačević-Kojić D. 248
Kovačić Ž. 244
Kovačić V 244, 257 258, 275, 296
Kovaljov G. 275
Kozličić M. 248
Kozłowski J. 264
Koželj Z. 244, 255
Kramberger D. 255
Krasnov Gj. 235, 304, 305
Kravari V 282
Krekić B. 282, 286
Krešenco L. 272
Križ B. 261, 262
Križman M. 272
Kroll H. 253
Krstanović B. 257
Krstevski C. 244, 301
Kruk J. 264
Kujović D. 235
Kujundžić E. 292
Kukoč S. 269
Kun N. A. 273
Kuna H. 293, 294
Kunkin Z. 243
Kuntić-Makvić B. 291
Kuzman P 262, 263

L

Labud G. 270
Lalović A. 276
Laskaris M. 282
Laszowski E. 283
Laušić A. 284
Lavrič A. 288, 291
Lazar I. 278
Lazarovici G. 264
Lazić M. 253, 294, 295
Laznibat V 243
Lazović M. 305
Leben F. 275
Lebl A. 247
Leclant J. 273
Leček S. 240
Leghissa S. 253
Lehfeldt W 294
Leković V 262, 265
Lemajić N. 282, 284
Leonardi C. 299
Leonardi G. 253
Leroa-Guran A. 263
Le Roa Ladiri E. 282
Lesny J. 287
Lethieleux P 270
Letić V 254
Levental Z. 247
Lichardus J. 239, 260, 265, 266
Lichardus L. 253, 260, 265, 266
Lichardus-Itten M. 265
Lilčić V 275
Linasi M. 241
Ling T 247
Lipovac G. 273
Livije 272
Loma A. 250
Loma S. 272
Lončar Lj. 247
Lončarić M. 250
Lopac M. 272
Lovrenčević A. 253
Lovrenčić Z. 258
Lučić J. 290
Luis B. 247
Luketić M. 290
Lukić B. 246
Lukijan 293
Lukić M. 299
Luković-Pjanović O. 247
Lutovac P 258

M

Macan T 239
Machnik J. 267
Maček J. 237
Madas D. 262, 296, 303
Mader B. 250
Magaš D. 248
Maglovski J. 237 301
Majkov A. A. 247
Majnarić-Pandžić N. 235, 239, 244, 262
Majstorović T 282
Mak Danijel G. L. 294
Makjanić R. 278
Makkay J. 261, 265
Makowicz-Poliszot D. 266
Maksimović L. S. 235
Maksimović Lj 286
Maksimović Lj. 284, 304
Malez V 253
Maliković D. 285
Malović-Đukić M. 239
Maluckov M. 235
Manchester K. 239
Mandac M. 287
Mandić Lj. 304
Mandić S. 237 282
Maneva E. 278, 298, 299, 304
Mano-Zisi K. 293
Manojlović V 248
Mantran R. 284
Marasović J. 240
Marasović T 240
Marcijal M. 272
Mareš F. V 293
Margetić L. 234, 282, 290
Marić S. 246
Marić Z. 278
Maričić G. 272
Maricki-Gađanski K. 236
Marijanović B. 251, 265, 266
Marin E. 237
Marinković R. 293, 294
Marjanović G. 234, 238, 239, 240
(v Marjanović-Vujović G. 303)
Marjanović I. 235
Marjanović-Dušanić S. 282, 285
Marković Ž. 255
Marković M. 246
Marković O. 297 303
Marković V 300
Marković Z. 234, 258, 266
Maroević I. 245
Marojević R. 250
Marović I. 268
Martinović J. 299
Marušić B. 239, 241 275
Matić V 252
Matić D. 243
Matijašić R. 235, 257 258, 274
Matijaca I. 288
Matijević-Sokol M. 241, 290
Matschke K. P 284
Matteini M. 255
Машниќ M. M. 288
Mavromatis L. 283
Maxfield A. 271, 277 279
McNally S. 240
McPherron A. 238
Medaković D. 234, 247
Medar M. 235
Medović P 267 269
Mehmetaj H. 258
Melovski H. 279
Menis G. C. 237
Menđušić M. 258, 262
Mešanović S. 284
Meyendorff J. 288
Migotti B. 238, 240, 248, 270
Mihailović V 305
Mihajlović M. 271
Mihaljčić R. 284, 290
Mihaljević M. 295
Mihelič D. 291
Mijatović A. 239, 283
Mikić Ž. 253, 298
Mikić-Antonić B. 298

Mikl-Curk I. 238, 270, 271 275, 278, 281
Mikuž J. 255
Mikulčić G. 262, 275, 278
Mikulčić I. 275, 279, 299
Milanović V 302
Milanović-Jović O. 237 241
Milenković M. 298
Milenković S. 245
Miletić Ž. 275
Miletić N. 303
Miletin V 233
Mileusnić S. 235
Milić B. 248, 277
Milinković M. 236, 243
Milisauskas S. 238, 264
Milisavljević D. 302
Miljkovi E. 284, 285
Miljković Đ. 305
Miljković E. 285, 292
Miljković-Pepek P 288, 302
Milojević S. 286
Milosavljević B. Lj. 253
Milosavljević D. 286
Milošević A. 258, 275, 278
Milošević D. 245
Milošević P 275, 277
Milošević S. 252
Milošević-Đorđević N. 294
Milović J. M. 248
Milutinović B. 286
Minić D. 253, 278, 297
Minichreiter K. 258, 262, 275
Miotti T 271
Miović-Perić V 249, 285, 290
Mirdita Z. 260
Mirković L. 295
Mirković M. 272, 275, 279
Mirmina E. 239
Mirnik I. 281, 305
Misailović I. 250
Mišić S. 237
Mitevski V 234
Mitošević D. 288
Mitošević D. D. 237
Mitrevski D. 262, 269
Mitrović Đ. 255
Mitrović G. 241
Mladenović A. 294
Mlinarič J. 240, 287
Moberg C. A. 236
Mohorovičić A. 292
Moktefi M. 247
Moles A. 255
Momirović P 237 288
Morse R. 294
Moutsopoulos N. C. 255, 300
Mozetič M. 255
Mratschek S. 278
Mrazović M. 283
Mrđen S. 250
Mrkobrad D. 253, 258, 296, 303
Mrkonjić T 292
Mršić T 294
Mucić D. 254
Mulaomerović J. 246, 287
Müller J. 264
Muljačić Ž. 286
Mušić B. 258
Mušović E. 291
Mužić I. 283

N

Nabergoj T 238, 245
Nadu M. 297 300
Nametak F. 250, 251
Naumov A. 293
Nazor A. 234, 241
Nedeljković B. M. 291
Nedeljković M. 252
Nedeljković V 272
Nedomački V 260
Nedović-Marković G. 299
Nedved B. 248, 275
Nedvidek S. 255
Nemeth-Ehrlich D. 275
Nenadić V 269
Nesbitt J. 304
Nešković J. 255
Nevenić-Grabovac D. 294
Nikić A. 237
Nikić Lj. 243
Nikitović L. 262
Nikolić D. 254
Nikolić R. 255, 292, 302
Nikolić-Đorđević S. 279
Nikolov B. 265
Nougier L. R. 283
Novak V 279
Novaković P 236, 241
Novaković R. 248
Novaković S. 305
Novotná M. 268
Novotný B. 265, 268

O

Obolenski D. 283, 284
Odri Ž. 247
Oikonomides N. 304
Olesch R. 293
Omčikus M. 255
Oreb F. 240, 245, 288
Ortner D. J. 239
Osmuk N. 255, 275
Oštrić G. 252
Oštrić O. 252
Otorepec B. 305
Ožinger O. 287

P

Pahor M. 290
Pajalić D. 236
Pajković V 254
Palavestra A. 238, 241, 260, 262, 270
Palošika V 300
Panić M. 260, 273
Pantić M. 234, 294
Pantelić 293 (v Lukijan 293)
Papazoglou F. 270, 271 279, 280
Papić T 255
Paroški M. 238, 241, 254, 256, 259, 284, 285, 287 288, 289, 293
Parović-Pešikan M. 254, 260, 269, 280
Parzinger H. 238
Paškvalin V 273
Patsch K. 271
Paulo J. 272
Paunović M. 235
Pavišić I. 245, 265
Pavičević B. 235
Pavičević-Popović R. 252
Pavlin P 267
Pavlović D. 300
Pavlović D. St. 237 242, 252, 255, 300, 301
Pavlović I. 282
Pavlović J. 245
Pavlović M. 265, 295
Pavlović Z. 251
Pavlů I. 265
Pavýk J. 260
Peco A. 236, 251
Pečnik-Kroflin B. 273
Pederin I. 284
Pedišić I. 275, 276
Pejić S. 239, 242, 257
Pejić Z. 255
Pejović Z. 304
Pekić Z. 255
Periša D. 234
Perić Đ. 295
Perić O. 295
Perić S. 258, 262
Peričić Š. 238

Peričić E. 288, 291
Perović D. 246
Perowne S. 273
Pessina A. 263
Pešić B. 252
Pešić-Maksimović N. 252
Pešikan M. 251
Петачки Ѓ 276
Peti A. 239, 287
Petković S. 288, 302
Petranović A. 290
Petrić M. 279
Petricioli I. 299
Petrinec M. 245
Petrova E. 269, 276
Petrović Đ. 246
Petrović A. M. 272
Petrović D. 295
Petrović I. 242
Petrović J. 262, 265
Petrović M. 297 300
Petrović M. M. 288, 289
Petrović P 271
Petrović P S. 271
Petrović R. 242, 255, 282, 288
Petrović S. 281
Petrović Z. B. 252, 300
Pinsent J. 273
Pirivatrić S. 284
Pirkovič J. 255
Pirnat M. 256
Planić-Lončarić M. 300
Pleterski A. 297 298
Plutarh 272
Podpečnik J. 236, 245, 247
Poljarević A. M. 300
Popnovakov D. 289
Popović A. 248, 272
Popović A. V 295
Popović B. 234
Popović D. 269, 298, 302
Popović D. J. 248
Popović I. 273, 279
Popović Lj. 302
Popović M. 246
Popović M. 237 255, 258, 276, 297 300, 304
Popović M. A. 284
Popović P 258, 269
Popović P 281
Popović S. 299, 300
Popović T 248, 285, 286
Popović V 245, 280, 293
Popovski M. 297
Porozanov K. 268
Posedel J. 235
Poznanović Ž. 289, 290
Pravilović M. 259
Predin Š. 287
Premović-Aleksić D. 245, 276, 285, 297
Prica R. 305
Prijatelj I. 302
Prijatelj K. 235, 237 256, 287 302
Prister B. 305
Prišlin-Planinc J. 293
Pritchard J. B. 246
Prlender I. 284
Prodanović Z. 245
Prodanović-Ćurčija N. 283
Proeva N. 242, 251, 271 277
Prohorov G. M. 295
Prop V J. 251
Prosen M. 287
Prošić-Dvornić M. 246
Protić G. 276
Protić M. St. 242, 246
Pudarić S. 258
Puš I. 263
Pušnik F. 287
Puzić P 285
Puzović P 235

R

Radić I. 242, 258, 276
Radić J. 251
Radić Lj. 297 298
Radić P 257
Radić R. 235
Radić V 281, 305
Radivović D. 245
Radošević N. 291, 295
Radojčić Đ. Š. 295
Radojčić N. 258
Radojčić-Kostić N. 245
Radojević D. 299
Radosavljević B. 281
Radovčić J. 253, 254, 260
Radovanović J. 242, 288, 302
Radovanović M. M. 249
Radovanović S. 249
Radulović D. 255
Radulović-Sofronić Lj. 255
Radusinović P 249
Raïnhart Ï. 293
Rajšp V 243
Rajčević D. 237
Rajčević U. 237
Rajevski D. S. 260
Rajković-Koželjac Lj. 251
Rakić Z. 234
Rakočević N. 235
Rakocija M. 255, 300, 302
Rant A. 281
Raonić M. 243
Rapanić Ž. 248, 289
Rašajski R. 268
Rašković D. 258
Raunig B. 280, 297
Ređep J. 295
Reinhart J. 295
Reisp B. 245
Rendić-Miočević A. 243, 240
Rendić-Miočević D. 271, 280
Restle M. 236
Ribarević-Nikolić I. 303
Ribarova Z. 240
Ricl M. 246, 280
Rismondo T 259
Ristić Lj. P 247
Ristić M. M. 300
Ristov K. 263
Rnjak D. 287
Rode E. 273
Rokai P 288
Rokaj P 291
Roksandić D. 249
Roksandić I. 242
Rosa K. 305
Rostovcev M. 271
Roter M. 242
Rothe H. 293
Rožman M. 282 (v. Kandido-Rožman M. 246, 282)
Rovšnik B. 236, 242
Runić D. 263

S

Sabbatini Tumolesi P 280
Sabo-Jerkov O. 233
Sabolović-Krajina D. 243
Sagadin M. 245, 271, 276, 298
Saksida I. 236
Samardžić R. 283, 285
Sačić D. 245
Sauge A. 272
Scafa E. 260
Schubert G. 287
Schütz J. 295
Sedov V V 283
Séfériadès M. 260
Sekelj T 298, 304
Sekulić J. 242
Selimović S. 249
Seneka L. A. 272
Shukriu E. 259
Sikimić B. 242

Simić G. 255, 300
Simić P 289
Simić Z. 276
Simić-Lazar D. 303
Simone A. de 245
Simoniti V 283, 285
Simonović G. 259
Simoska D. 263, 264
Sindik D. 247 291
Sindik N. 293
Sindik N. R. 234
Skalecki G. 300
Slabe M. 297, 299
Sladić M. 234, 269
Slapšek S. 271
Slaveva L. 290
Slijepčević Đ. 289
Smailagić N. 236
Smej J. 305
Smiljanić F. 249
Smith F. H. 253
Sofrić-Niševljanin P 252
Sokol V 283
Sokolović V 235
Sokolovska V 269, 275, 279
Soldo J. A. 286, 289
Sotnikova M. P 305
Sovre A. 287
Spaho F. Dž. 249, 292
Spasić D. 298
Spasskij I. G. 305
Spieser J. M. 238, 274
Spremić M. 285
Srejović D. 238, 240, 244, 245, 265, 269, 276, 277
Stagličić M. 300
Stamatoski T 251
Stančev K. 292
Stančić D. 242
Stančić V 259
Stančić Z. 259
Staniševa T 256
Stanišić V 249, 295
Stanić Lj. 243
Stanić R. 235, 240, 256, 289, 299, 303
Stanimirović A. 255
Stanivuković G. 294
Stanković S. 263, 265
Stanojev N. 298
Stanojević Z. 263, 269
Stanojlović M. 256
Starac R. 259, 263
Stefanović D. 289
Stefanović D. E. 293
Stefanović M. D. 294
Stefanović O. 245
Stein D. L. 246
Stevanović M. 236
Stevović I. 301
Stipčević A. 234
Stipetić V 290
Стојчевска-Антиќ B. 294
Stojaković A. 235
Stojan S. 295
Stojančević V 235
Stojanović B. 265
Stojanović M. 238
Stojanović Z. 286
Stojanovski A. 283
Stojić M. 245, 269
Stojković-Pavelka B. 270
Stokin M. 259
Stopar I. 256
Strčić P 292
Stričević G. 303
Strmčnik-Gulič M. 276, 298
Strugar B. 237
Strukić H. 297
Stublić Z. 283
Stuhlhofer F. 287
Stulli B. 249, 285
Subotić G. 305
Subotin-Golubović T 295
Suić M. 249, 271
Susini G. C. 280

Š

Šaferova L. 284
Šakota M. 237 304
Šamperl Purg K. 242
Šanjek F. 289
Šaranović-Svetek V 279
Šarić I. 242, 259, 276
Šašel J. 271
Šašel Kos M. 272, 280
Šašel M. 270, 280
Šavel I. 268, 276
Šavli J. 283
Šegvić M. 239, 242, 259, 271, 279
Šejn Sadi Širazi 247
Šekarić B. 243
Šekularac B. 292
Šemrov A. 281
Šepetavc A. 295
Šercelj A. 254
Šercer M. 245
Šišić F. 285
Šijaković Lj. 273
Šimek M. 236, 258, 260
Šimić J. 239, 263, 269
Šimundić M. 251
Škalamera Ž. 245
Škegro A. 234, 242, 253, 270, 279, 281
Škoberne Ž. 260
Šljivar D. 266
Šmalcelj M. 259
Šmidovnik A. 254
Šolle M. 282, 303
Šonje A. 300
Špadijer I. 293
Šprajc I. 242
Šribar V 236, 237 239, 250, 271 281
Štavljanin-Đorđević Lj. 293
Štefanac S. 301
Štih P 273, 282, 292
Štrk V 300
Štupar-Šumi N. 301
Šubic Z. 275
Šufflay M. 283
Šulc B. 245, 258
Šumi N. 237 256
Šumrada J. 290
Šuput M. 300

T

Tadejević V 249
Tagliaferi A. 271
Tapkova-Zaimova V 295
Tarălungă E. 283
Tarnanidis I. C. 293
Tasić N. 235, 239, 240, 243, 251 254, 265, 266, 268, 269, 281, 283, 284, 285, 287 295
Tatić-Đurić M. 295
Temerinski S. 256, 257
Tenšek I. 257 296
Teodosije Hilandarac 295
Tepić I. 292
Teržan B. 270
Terbuc B. 242
Tešić M. 252
Timotijević R. 304
Tišma M. 289
Todić B. 243, 297 302, 303
Todorova H. 260, 265, 266
Todorović D. 256, 299, 304
Todorović K. 284
Todorović M. M. 272
Toma Akvinski 295
Tomašević B. 245
Tomažić I. 299
Tomeković S. 289, 303
Tomić J. N. 283
Tomić M. 251
Tomić R. 303
Tomičić Ž. 276, 277 298

Tomović G. 245, 289, 292
Tomović M. 259, 273, 277
Tonković S. 263
Tošić Đ. 286
Trajković D. 241
Trako S. A. 247
Traljić M. 235
Trampuž-Orel N. 245, 254
Trapp E. 282
Trediakovskij V K. 293
Trifunoski J. 249
Trifunoski J. F. 289
Trifunović Đ. 296
Trifunović S. 259, 276
Tringham R. 260
Trinkhaus E. 253
Trojanović S. 252
Trubhović L. 299
Turilov A. A. 293
Turk I. 254, 263
Turner A. J. 245
Tušek I. 273
Tutundžić S. 261

U

Udolph J. 282
Uglesić A. 299
Ujes D. 242, 270, 281
Urbanczyk S. 293
Urleb M. 263
Uzelac J. 243

V

Valde-Nowak P 261
Valenčić B. 255
Valič A. 276
Valter K. 303
Váňa Z. 299
Vanku M. 283
Vasić M. 276, 277 281
Vasić P 237
Vasić R. 235, 245, 246, 261, 268, 270, 278
Vasiljev Lj. 293
Vasiljev S. 247
Vasiljević V 259, 261
Veinstein G. 249
Vekarić N. 249
Velkov V 261 271
Vengust A. 300
Verber E. 247
Veselinović A. 292
Veselinović-Šulc M. 251
Vetnić S. 265
Vetters H. 271
Vežić P 277 300
Vičič B. 276
Vicelja V 301
Vidaković K. 247 287
Vidović J. 259, 263
Vidrih Perko V 272
Vilar P 247
Vilfan S. 242
Vilhar A. 272
Vinčič Ž. 256, 276
Vinterhalter J. 246
Višić M. 247
Vitman H. 247
Vitruvius M. P 272
Vlašić-Anić A. 234
Vlahović P 236
Vlajić N. 252
Vodopivec J. 256
Vodopivec P 246
Vogrin M. 240
Voje I. 235, 238, 284, 285, 286, 290
Volavšek A. 256
Volkov V 289
Vrana J. 296
Vrandečić J. 247
Vranić S. 265
Vranjicanin P 257
Vrdoljak B. M. 298
Vrdoljak S. 242
Vučković N. 290
Vujnović N. 257 259
Vujović B. 237
Vujović S. 255, 301
Vukadinović V 251
Vukanović T 249
Vukelić M. 240, 242
Vukić-Belančić B. 234
Vukmanović J. 252
Vukmanović M. 258
Vukmanović-Mojsilović B. 238
Vuksan B. 289
Vuksan M. 259, 304
Vulić M. 256
Vulpe A. 268
Vyskočil P 296

W

Wablank F. W 27
Waters A. T 274
Weiher E. 293
Weiss G. 282
Weithmann W 282
Werner J. 299, 304
Winter F. A. 262, 265, 270
Wissert A. 292
Wolfram H. 285
Wolpoff M. H. 253

Z

Zadnikar M. 237
Zaninović M. 234, 235, 271 276
Zaradija A. 296
Zarić R. 242, 246
Zdravkovski D. 259, 265
Zec A. 242
Zečević E. 298
Zekan M. 290
Zelić D. 257
Zgaga V 246
Zirojević O. 249, 285, 289, 292, 297
Zlatar B. 249
Zličić D. 236
Зоговић С. 273
Zonjić B. G. 251
Zotović Lj 273
Zotović Lj. 276
Zotović M. 263
Zotović R. 273
Zuccon B. 281
Zupan G. 301

Ž

Žbona-Trkman B. 259, 297
Žeravica Z. 259, 297
Žikić R. 256
Žile I. 301
Žitko S. 242
Živanović D. 304
Živanović S. 254
Živković Ž. 286
Živković B. 303
Živković D. 271
Živković I. 256
Živković P 285
Živković S. 249
Živojinović M. 282, 286, 289, 292
Žižić O. 259
Žmuc I. 243, 304
Žunjić S. 246

БИБЛИОТЕКА Л.И.
ЦЕНТАР ВИМИНАЦИЈУМ
Сигн. МТ 1888
Инв. бр.

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

STARINAR

Institut
Archéologique
Beograd